નિઝામશાહીનો

વફાદાર

વઝીર

'પ્રજાબંધુ' પત્રની ઑફીસ

ખાડીઆ અમદાવાદ

નિઝામશાહીનો વફાદાર વઝીર.

[ઐતિહાસિક નવલકથા]

પ્રયોજક

ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ

વીરમગામ.

प्रज्ञाविक्रमभक्तय समुदिता येषा गुणा भूतये ।
ते भृत्या नृपते कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥

અર્થ—જે સેવકોમા બુદ્ધિ, પરાક્રમ તથા રાજભક્તિ એ ત્રણે ગુણો હોય છે તે સેવકોથી રાજાનું કલ્યાણ થાય છે રાજસેવકો તો રાજાને સંપત્તિમા પણ સ્ત્રી જેવા છે અને વિપત્તિમા પણ સ્ત્રી જેવા છે

અમદાવાદ.

'પ્રજાબંધુ પ્રિન્ટીંગ વર્કસ' મા છાપી

ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોરે પ્રસિદ્ધ કર્યું

વિ. સ ૧૯૭૦. ઈ સ. ૧૯૧૪.

મૂલ્ય રૂ. ૧

'પ્રજાબંધુ'ની ભેટો.

	ઈ સ	મૂલ્ય.
*અઢારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર.	૧૯૧૦.	રૂ. ૧ા.
ધારાનગરીનો મુંજ.	૧૯૧૧.	રૂ. ૧ા.
*સિંધ ઉપર સ્વારી.	૧૯૧૨.	રૂ. ૧ા.
*સોમનાથનું શિવલિંગ.	૧૯૧૩.	રૂ. ૧ા.
નિઝામશાહીનો વફાદાર વઝીર	૧૯૧૪.	રૂ. ૧ા.

*આ પુસ્તકોની થોડી થોડી પ્રતો સીલીકે છે તે 'પ્રજાબંધુ'ના ગ્રાહકોને દરેક ૦-૧૨-૦ ની કીમતે મળશે

પ્રસ્તાવના.

મોગલોના સમયમાં હિંદના દક્ષિણ પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણી વંશના રાજાઓમાં માંહોમાંહે કુસંપની વૃદ્ધિ થવાથી તેના જે વિભાગો થયા તે પાચ મુસલમાની રાજ્યો હતાં. ઇ. સ. ૧૪૮૯ અને ૧૫૨૫ ની વચ્ચે આ પાંચ રાજ્યો પગભર થયાં હતાં. પહેલા આદીલશાહી વશની રાજધાની વીજાપુરમાં હતી, બીજા કુતુબશાહી વશની રાજધાની ગોલકોંડામાં હતી, ત્રીજા નિઝામશાહી વશની રાજધાની અહમદનગરમાં હતી, ચોથા ઇમાદશાહી વશની રાજધાની ઇલીચપુરમાં હતી અને પાંચમા બરીદશાહી વશની રાજધાની બીદરમાં હતી. આ પાંચ રાજ્યોમાંના ત્રીજા નિઝામશાહી વંશની સાથે આપણી નવલકથા સંબધ ધરાવે છે.

નિઝામશાહી વશની રાજધાની અહમદનગરની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૪૯૦ માં એ વંશના પહેલા બાદશાહ અહમદના નામપરથી થઇ હતી. વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો એક બ્રાહ્મણ કે જે પાછળથી વટલાઇને મુસલમાન થયો હતો તે પોતે જ અહમદ એ વશનો સ્થાપક હતો. અહમદનુ રાજ્ય તેના રાજત્વમાં વિશેષ ને વિશેષ વિસ્તાર પામતું ગયું તેમાં તેને એક બ્રાહ્મણ મંત્રીની મુખ્ય મદદ હતી અને તે ઉપરાંત શરૂઆતથી જ લશ્કરમાં હિંદુઓને સારા પ્રમાણમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યુ હતું. અહમદની પછીના બાદશાહોમાં જો કે સીઆ અને સુન્નીઓના ટંટા બખેડા થયા હતા અને ખુદ બાદશાહો પોતે જૂદા જૂદા પથમાં દાખલ થઇને એ ટટાના કારણીભૂત થતા હતા, છતાં હિંદુઓ સાથેનું તેઓનુ વર્તન હલકા પ્રકારનુ નહોતું. પ્રજા વર્ગમાં હિદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે નાના મોટા ટટાઓ થતા, છતાં તે ટટા રાજ્યક્રાન્તિ કરવા જેટલા ગભીર થતા નહિ. આ કારણથી નિઝામશાહીના બાદશાહોના વખતમાં ગુલામ, ખિલજી કે કેટલાક મોગલ બાદશાહોના વખત કરતાં હિદુઓ સુખી અને આબાદ હતા. આદીલશાહીના બાદશાહો પણ પોતાના રાજ્યમાં હિદુઓને મોટા પ્રમાણમાં નોકરીઓ આપવા માટે તથા તેઓની મદદવડે પોતાના તાબાના મુલકમાં મોટો વધારો કરવા માટે જાણીતા થએલા છે. આદીલશાહી અને નિઝામશાહી રાજ્યો તે સમયનાં બીજાં ત્રણ રાજ્યો કરતાં વધારે પ્રબળ હતાં અને તેમની તે પ્રબળતા કેટલેક અશે હિંદુ–ઇસિલામી ઝગડાઓથી દૂર રહેવાની તેઓની પ્રશંસનીય રાજનીતિને આભારી હતી.

નિઝામશાહીનો અનન્ય ભક્ત મુરારિરાવ પોતાની એકનિષ્ઠાપૂર્વકની રાજસેવાને માટે ઈ. સ. ના સોળમા સૈકાના અંતમાં સઘળા દક્ષિણી રાજવંશોમા સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. તેના નિર્મળ ચરિત્રનુ દિગ્દર્શન જ મુખ્યત્વે કરીને આ નવલકથામા કરવામા આવ્યુ છે, અને તે સાથે નિઝામશાહીના મુસલમાન બાદશાહની હિંદુ–મુસલમાન ઉભય ધર્મ પ્રતિ એકસરખી માનવૃત્તિનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. મુરારિરાવની વફાદારીભરી રાજસેવામાથી તેને ભ્રષ્ટ કરવાના અનેકાનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા છતાં અને ગમે તેવા અડગ રાજ્યભક્ત નરની ચિત્તવૃત્તિને પણ ડગાવી નાખે તેવી સ્થિતિ થઇ પડવા છતા મનને સ્થિર, ગભીર અને એકનિષ્ઠ રાખીને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી મુરારિરાવે પોતાના મુસલમાન માલેકની સેવા બજાવી હતી તેવા રાજસેવકો ઇતિહાસોમા જવલ્લે જોવામા આવશે હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોપર તેમ જ તે ધર્મો પાળતી પ્રત્યેક વ્યક્તિપર એકસરખો ભાવ રાખનાર બાદશાહની દૃષ્ટિતળે વિધર્મી હરીફની સામે લડવુ અને તે સાથે પોતાના ચારિત્ર્યને નિર્મળ રાખવુ એ કાર્ય મુરારિરાવ જેવા વફાદાર વઝીર સિવાય બીજાઓથી ભાગ્યે જ થઈ શકે અને તેટલી વિશિષ્ટતાએ જ આ નવલકથાના વસ્તુને જન્મ આપ્યો છે સોળમી સદીના અતમા નિઝામશાહીની પૂર્ણ જાહોજલાલી મુરારિરાવના ધૈર્ય, વીર્ય, શૌર્ય અને રાજનિષ્ઠાને જ આભારી હતી એમ પ્રત્યેક વાચકને જણાઇ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. એલ્ફીન્સ્ટન કહે છે કે અહમદનગરના રાજ્યની પૂરેપૂરી જાહોજલાલીના વખતમા એ રાજ્યની હદ ઔરગાબાદના સૂબામા અને વરાડના પશ્ચિમ વિભાગ સુધીમા વિસ્તરેલી હતી. તે ઉપરાત ગુજરાત અને વીજાપુરની વચ્ચે કોકણના પ્રદેશમાના કેટલાક બદરો એ રાજ્યના તાબામા હતા. આદીલશાહીના બાદશાહો સાથે નિઝામશાહીના બાદશાહોને તેઓના એકસરખા પ્રાબલ્યને કારણે ઘણી વાર યુદ્ધમા ઉતરવુ પડયુ હતુ અને તેમા બન્નેએ એક બીજાને હાથે જય–પરાજય મેળવ્યા હતા, છતા તેઓ પોતાનો પગ મજબુત રીતે જમાવી રાખી શકયા હતા વીજાપુર સાથેના એક યુદ્ધનો પ્રસગ આ નવલકથામા આવે છે અને તેમા આ કથાના નાયકના શૌર્યાદિ ગુણોની પ્રતીતિ થયા સિવાય રહેતી નથી અહમદનગરની પડતીનો પ્રારભ મોગલ બાદશાહ અકબરના સમયમાં થયો હતો અને શાહજહાએ ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં તેનો સપૂર્ણ નાશ કર્યો, એટલે લગભગ ૧૫૦ વર્ષ સુધીના એ વંશના અસ્તિત્વમાંનો મોટો ભાગ રાજનિષ્ઠ હિંદુ મત્રીઓની સેવાને આભારી હતો એ પ્રકારની ઉત્તમ સેવા અને પ્રબળતાનો લય થતાંની સાથે નિઝામશાહીનો પણ લય થઇ ગયો

આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઇતિહાસયુક્ત વસ્તુ કરતાં ઐતિહાસિક સમયને ઉચિત વસ્તુને પ્રધાનપદ આપ્યુ છે, અને તેથી મુખ્ય પાત્રો ઐતિહાસિક રાખ્યા છતાં તેમની સાથે સબધ ધરાવતા બીજા પાત્રોની યોજના કલ્પનાપૂર્વક કરવામાં આવેલી છે. સમયને અનુસરીને જ સ્થાનોની યોજના પણ કરી છે અને તેમ કરવામા પણ ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી છે. શ્રીયુત રા. વા. કુળકર્ણીના મરાઠી પુસ્તકનો તથા અગ્રેજી અને મરાઠી ઇતિહાસોનો આધાર આ કથા લખવામાં છૂટથી લેવામા આવ્યો છે, જે માટે તે ગ્રથોના લેખકોનો આભાર માનવો ઘટે છે.

પુસ્તક ઘણી ઉતાવળે લખ્યુ છે અને તેટલી જ ઉતાવળે તે છાપવામા પણ આવ્યુ છે, વિશેષમાં આ નવલકથા આ લેખકનો નવીન દિશાએ કરાએલો પ્રયાસ છે, તેથી વાચકો તેમાના દોષોને માટે ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

તા. ૧–૫–૧૯૧૮
શુક્રવાર.

ચં. જે. વ્યાસ.

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ લું—સેવાધર્મની મહત્તા	૧
પ્રકરણ ૨ જું—પ્રિયાની રજા	૫
પ્રકરણ ૩ જુ—ઐતિહાસિક પરિચય... .. .	૧૧
પ્રકરણ ૪ થું—ઘોંડાપતની પ્રેમાસક્તિ . .	૧૪
પ્રકરણ ૫ મુ—હુસેનખાનની પાપવાસના	૧૮
પ્રકરણ ૬ ઠુ—કપટ-નાટકનો પ્રારભ	૨૬
પ્રકરણ ૭ મુ—જાળ બિછાવી !	૩૦
પ્રકરણ ૮ મુ—સમરાંગ	૩૬
પ્રકરણ ૯ મુ—પ્રયાણ	૪૩
પ્રકરણ ૧૦ મુ—એક તારો જ આધાર !	૪૬
પ્રકરણ ૧૧ મુ—સ્વારીમા	૫૩
પ્રકરણ ૧૨ મુ—મુરારિરાવની રાજનિષ્ઠા ..	૫૯
પ્રકરણ ૧૩ મુ—બાદશાહ મનસુરઅલ્લી .	૬૪
પ્રકરણ ૧૪ મુ—બે સ્વારોનો ભેટો .	૮૧
પ્રકરણ ૧૫ મુ—મુરારિરાવના મનનુ સમાધાન	૮૯
પ્રકરણ ૧૬ મુ—અહમદનગરમા આગમન .. .	૯૬
પ્રકરણ ૧૭ મુ—દિનકરરાવ અને પદ્મા	૧૦૬
પ્રકરણ ૧૮ મુ—મિત્રનો આત્મભોગ	૧૧૯
પ્રકરણ ૧૯ મુ -અકલ્પિત આજ્ઞા .	૧૨૬
પ્રકરણ ૨૦ મુ—એ ગોસાઇ કોણ ? . .	૧૩૧
પ્રકરણ ૨૧ મુ—બાદશાહ સાથે મુલાકાત	૧૪૩
પ્રકરણ ૨૨ મુ—અસર થઇ ખરી !	૧૫૨
પ્રકરણ ૨૩ મુ—મોતમાથી બચ્યો	૧૫૭
પ્રકરણ ૨૪ મુ—બે ગોસાઇ	૧૬૪
પ્રકરણ ૨૫ મુ—ઇંદુમતીનુ મનોદુ ખ	૧૭૬
પ્રકરણ ૨૬ મુ—કાવતરૂ .	૧૮૧
પ્રકરણ ૨૭ મુ—કેદ કર્યો.	૧૮૪
પ્રકરણ ૨૮ મુ- લડાઇ માટેની તૈયારીઓ ..	૧૮૯
પ્રકરણ ૨૯ મુ—ઇંદુમતી મુક્ત થઇ !	૧૯૩
પ્રકરણ ૩૦ મુ—ઘોંડાપતનો પશ્ચાત્તાપ	૨૦૩
પ્રકરણ ૩૧ મુ—મુરારિરાવ કયા ?	૨૧૩
પ્રકરણ ૩૨ મુ—યુદ્ધ-પૂર્વરગ	૨૨૧
પ્રકરણ ૩૩ મુ—યુદ્ધ-ઉત્તર રગ	૨૨૬
પ્રકરણ ૩૪ મુ—હુસેનના રાજદ્રોહની સાબીતી	૨૩૩
પ્રકરણ ૩૫ મુ—ઉપસહાર	૨૪૪

નિઝામશાહીનો વફાદાર વઝીર.

પ્રકરણ ૧ લું.

સેવાધર્મની મહત્તા.

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

અર્થ—યોગીઓને પણ અગમ્ય એવો સેવાધર્મ પરમ ગહન છે

આપણી વાર્તાનો પ્રારંભ ઈસ્વી સનની સોળમી સદીમાં થાય છે. તે સમયે **મહારાષ્ટ્ર**માં બ્રાહ્મણી રાજ્યો જોરમાં હતાં તેમાં **અહમદનગર**નું રાજ્ય સહુથી સારી સ્થિતિ ભોગવતું હતું. તેનો બાદશાહ **મન્સુરઅલી** પોતાને હિંદુ અને મુસલમાન કુશળ અમાત્ય વર્ગની મળેલી ઉત્તમ પ્રતિની સહાયથી રાજ્યવ્યવસ્થા સુઘટિત રાખી શક્યો હતો.

અહમદનગરના એક વિશાળ મહાલયમાં એક યુવાન પરંતુ ભવ્ય અને ગંભીર મુખમુદ્રાવાળા ગૃહસ્થે પ્રવેશ કર્યો તે દેખાવમાં મોટો માણસ લાગતો હતો તેનું શરીર બહુ હૃષ્ટપુષ્ટ નહોતું, તેમ જ તે બહુ પાતળો એ એકવડીઆ બાંધાનો પણ નહોતો. તેના મુખ ઉપર વીરશ્રી છવાઈ રહેલી જણાતી હતી તથાપિ તે કાંઇ કરડા દેખાવનો નહોતો અત્યારે તેનું મન સ્હેજ વિચારગ્રસ્ત જણાતું હતું તે ઉપરથી થોડાક વખત પહેલાં તે કોઇ અગત્યના કામમાં રોકાએલો હોય અને તેની અસર તત્સંબંધી પ્રકટતા વિચારોમાં પરિણમી હોય એમ દીસતું હતું છતાં એ વિચારગ્રસ્તતા તેના વદન ઉપરના નૈસર્ગિક સ્મિતને કાંઇ અસર કરી શકી હતી નહિ.

એ મહાલયના મધ્યમાં આવેલા એક દિવાનખાનામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો એટલે એક હજુરીએ તેનું લાંબુ અંગરખું તથા શિરપાઘ આદિ વસ્ત્રો કાઢવા માંડયાં, અને બીજો આવીને ગાદી તકીઆની પાસે પડેલા સ્હેજ ઉંચા બાજઠ ઉપર પાન, સોપારી આદિથી ભરેલી રૂપાની મોટી ડબાળી અને પડખે શિતળ અને સુગંધથી વાસિત કરેલા જળથી ભરેલું રૂપાનું પાત્ર મૂકી ગયો. ગૃહપતિએ ગાદી ઉપર પોતાની બેઠક લીધી એટલે તેની સાથે આ-

વેલા બીજા ચાર પાંચ જણા આસપાસ બેસી ગયા. ઉષ્ણકાળનો સમય હોવાથી ગૃહપતિની આજ્ઞાથી નારંગી, અનેનાસ, કેળાં, તરબૂચ આદિ મિષ્ટ, ફળોની ચીરીઓ એક તાસકમાં આણવામાં આવી. સર્વેએ તેને ઇનિસાફ આપ્યા પછી પાન, સોપારી આદિ મુખવાસ લઇ એક પછી એક સર્વ રજા માગવા લાગ્યા.

સર્વના જમવા પછી આપણો યુવાન તકીયાને અઢેલીને અર્ધમિલિત લોચને જરા આડે પડખે પડયો. તેને કાંઈ નિદ્રા આવતી નહોતી, પરતુ વિચારવ્યાપારમાં તેનુ મન પ્રવૃત્ત થએલું જણાતું હતું. આજે તેને બાદશાહ તરફથી એક ખાસ ફરમાન થયુ હતું. તે ફરમાનને અનુસરીને તેને ઉત્તર તરફથી રાજ્ય ઉપર ચઢી આવતા શત્રુને જેમ બને તેમ દૂરથી જ વિદાય કરવાને સ્વારી સાથે તેના ઉપર આક્રમણ કરવાનુ હતું પોતે તેમા વિજય પ્રાપ્ત કરે તો જ તેના ઉપર પોતાના ભવિષ્યના ઉન્નતિક્રમનો આધાર હતો. પોતાના પિતાએ જીવનપર્યન્ત હાલના અને માજી બાદશાહની સેવા અનેક આફતો અને દુર્ઘટ પ્રસગો તથા એકદરદાની છતા પણ શુદ્ધ નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવી હતી તેને વિચાર થઈ આવતો કે ‘જે બાદશાહે મારા પિતાને તેમની ભક્તિનો વિપરીત બદલો આપ્યો હતો, તેનો જ આ પુત્ર છે' મારી પણ તે એવી દશા નહિ કરે તેની ખાત્રી શી? રાજાઓનો ભરોસો શો? કોઇની શીખવણી કે ઉશ્કેરણીથી મારી પણ એ જ સ્થિતિ કરવામા આવે તો?' ' પરતુ બીજી જ પળે તેણે આ વિચારને તરછોડી કહાડયો. ‘નહિ, હાલના બાદશાહ પાસેથી એવા દુષ્ટ કૃત્યની આશા રાખવાની બિલકુલ જરૂર નથી. અને એક દફે કોઇ ગમે તેવા પ્રકારની ઉપાધિ આવી પડે તોપણ તેને માટે આશકાઓ કે ભીતિ રાખીને ધીર પુરૂષોએ ન્યાય માર્ગથી દૂર થવુ ન જોઇએ. મારામા આટલુ જ્ઞાન હોવા છતા જે પદવી ઉપર મને નિયુક્ત કરવામા આવ્યો છે તેની યોગ્યતા હુ ન સમજુ અને મારી ફરજોનો વિચાર ન કરૂ તો પછી મારૂ મહત્ત્વ શુ? સેવ્ય પ્રત્યે સેવકના જે ધર્મ છે તે પોતાની સેવાનુ કાઇ પણ ફળ ન મળે કે કદાચિત્ વિપરીત બને તોપણ સેવકે તો અતપર્યંત યથાસ્થિત બજાવવા જ જોઇએ. સેવાધર્મના જે પાલનની આશા આપણે આપણા માણસો પાસેથી રાખીએ છીએ તેવી જ આશા આપણો માલિક પણ આપણી કનેથી રાખે તેમાં શુ આશ્ચર્ય? માટે કાંઈ પણ મિથ્યા કુતર્કોને પ્રવેશવા ન દેતાં સેવાધર્મમાં હર પ્રસગે ઉદ્યુક્ત રહેવું એ જ મારૂ કર્ત્તવ્ય!'

થોડી વારે તે સ્વસ્થ થયો. તેણે એક હજુરી જે બહાર ઊભો હતો તેને બોલાવી ઘોંડોપંતને પોતાની પાસે મોકલવા આજ્ઞા કરી. માણસ જમીને ગયો. થોડી વારે ઘોંડોપત આવી પડખે બેઠો.

"ઘોંડોપંત! કાલે સ્હવારે આપણે અહીંથી પ્રયાણ કરવાનુ છે."

"પ્રયાણ? અને તે પણ કાલે સ્હવારે જ? આમ એકાએક શી કામગીરી ઉપર?" પ્રયાણ શબ્દથી આશ્ચર્યચકિત થએલા ઘોંડોપંતે પૂછ્યું.

"એ સર્વ આજે જ નક્કી થયુ છે. ઉત્તર તરફ સ્વારી લઇને જવાનું છે. માટે સર્વ માણસોને તૈયારીમાં રહેવા ફરમાવજો. તેમ આપણા મકાનની વ્યવસ્થા આપણી ગેરહાજરીમા બરાબર રહે તે માટે પણ તજવીજ રાખજો કેમકે તમારે પણ મારી સાથે જ રહેવાનુ છે." ગૃહપતિએ આજ્ઞા કરી.

"જેવી આપની ઇચ્છા." એમ બોલી થોડી વાર મૌન રહી કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન મળ્યુ એટલે ઘોંડાપત ઉઠીને ચાલ્યો ગયો.

યુવક ફરી એકલો પડ્યો. વિચારોએ તેના મનને ઘેરવા માંડ્યુ. 'અહા પ્રાણેશ્વરી! તું મારા આ દીર્ઘ વિયોગને સહન કરી શકશે? હજી લગ્ન થયાને કાઇ બહુ સમય વીતી ગયો નથી, તેને લગ્નસુખનો કે સંસારનો ખરો લ્હાવો તો મે આપ્યો નથી, તેમા તેને મારો વિયોગ અસહ્ય નહિ લાગે? અત્યારે તે તેના પિઅરમાં છે. પરતુ તે તો થોડા દિવસને માટે. 'મારા પતિનો પત્ર આવશે કે પોતે મને તેડવાને આવશે' એવી આશાના ઉમળકા તેને આવતા હશે. તે જ્યારે આ સમાચારથી વાકેફ થશે ત્યારે તેની શી અવસ્થા થશે? અહા! તેનો મારા પ્રત્યે કેવો અપૂર્વ પ્રેમ! જતાં જતા પણ મને નિયમિત પત્ર લખવા કહેતી ગઈ હતી, અને મારા શરીરનુ ખાસ રક્ષણ કરવાની સભાળ રાખવા ભલામણ કરતી ગઇ હતી. વળી તેના પત્રો પણ કેટલા બધા પ્રેમ અને લાગણીથી ભરપૂર! ખરેખર, મારા પૂર્વ જન્મના કોઇ સત્કર્મને લીધે જ આવી સુશીલ અને સુજ્ઞ સ્ત્રી મને પ્રાપ્ત થઇ છે. જેને સ્ત્રી તરફનુ સુખ નથી તેનુ જીવિત વ્યર્થ છે, તેનો સસાર ધૂળ જેવો છે!' તેણે ઉઠીને એક કોતરકામવાળી સીસમની નાની પેટી ખોલીને તેમાથી કેટલાંક પત્રો કહાડયા. પરબીડીઆમાંથી એક પછી એક પત્ર કાઢીને તે વાંચવા લાગ્યો. પત્ર વાંચવામાં તે ગુમ બની ગયો એમ કહીએ તો ચાલે.

આ પત્રો તેની પત્ની તરફથી તેના પર આવેલાં હતાં. કેટલાંક પોતે લખેલાં પત્રોના ઉત્તરરૂપ હતાં અને કેટલાંક એમ ને એમ પણ લખાયાં

હતાં. થોડાંક વાંચી પાછાં પરબીડીઆમાં નાંખી પેટીમાં મૂકી તે બંધ કરીને તકીએ અઢેલીને પડયો. તે સ્વતઃ બડબડવા લાગ્યોઃ " ન કરે નારાયણ ને આ હલ્લામાં મારૂં મોત થાય તો ! નહિ ! વીર પુરૂષોએ એવી કાયરતા દર્શાવવી ન જોઇએ. પરંતુ તો પછી મારી સ્ત્રીની શી દશા ? મારા પ્રત્યે પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક ભાવ દર્શાવનારી તે વૈધવ્યાવસ્થાને સહન કરી શકશે ખરી ? કદી નહિ. જરૂર તે મારી પાછળ સતી જ થવાની. ત્યારે તો તેના મરણના કારણરૂપ હું જ બન્યો ગણાઉં–તેની હત્યા મે જ કરી લેખાય. આવી એક સુશીલ સ્ત્રીના જીવનની હત્યાના કારણરૂપ થવું તેના કરતાં અધિક અને ભયંકર પાપ બીજું કયું હોઇ શકે ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! આ તો મહાન્ ધર્મસંકટ ! ત્યારે શું મારે વઝીરાત મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ન રાખવી ? જો સ્વારીમાં નથી જતો તો તેની સ્વપ્ને પણ આશા રાખી શકાય તેમ નથી કદાચ વઝીરાતની દરકાર ન કરૂં તોપણ જે માલીકનું હું લુણ ખાઉં છું, તેની સેવા બજાવવી તે મારી ખાસ ફરજ છે, જે મારે મનથી એક ઇશ્વર તુલ્ય છે અને જેની પાસે આ સ્વારીમાં જવાની મે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને શું હું એવખતે નિવડું ? વચનભંગી થાઉં ? નિમકહરામ બનું ? એમ પણ કેમ બને ? અલબત્ત, દરેક મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય છે કે તેણે એક તરફની પોતાની ફરજ બજાવતાં બીજી બાજુના પોતાના કર્ત્તવ્યનું વિસ્મરણ કરવું જોઇએ નહિ. પરંતુ તે સમયે દીર્ઘ બુદ્ધિથી, સમય, સંયોગ, અવસ્થા અને અન્ય સર્વ બાબતોનો પુખ્ત વિચાર કરીને યોગ્ય લાગે તે પગલું અવશ્ય ભરવું જોઇએ મારા માલિક પ્રત્યેની ફરજ બજાવવા જતાં સ્ત્રી પ્રત્યેના કર્ત્તવ્યનું હું વિસ્મરણ કરતો નથી હું સમજું છું કે આ ખબરથી તેને દુઃખ થશે, પરંતુ તેથી મારી કર્ત્તવ્યપરાયણતાને ડગમગાવવી તે પણ ઠીક નહિ. મારે કાયર બનવું ન જોઇએ. જો અત્યારે હું સ્વારીમાં ન જઉં તો એક તો વચનભંગી ઠરૂં, એટલું જ નહીં પરંતુ લોકો મને નિર્બળ અને બહુબોલો સમજે, મારા શત્રુઓ મારી હાસી કરે મિત્રો ઉપેક્ષા કરે, બાદશાહની અપ્રીતિ થાય, મહાત્વાકાંક્ષાનો લોપ થાય અને સર્વથી મોટું દુઃખ તો એ છે કે મારા પિતા વગેરે વડીલોએ જે આબરૂ અત્યારસુધીમાં પોતાના વીરત્વથી સંપાદન કરેલી છે તેના ઉપર એક પળ માત્રમાં પાણી ફરી વળે ! અને આ સર્વ શાને માટે ! ફક્ત એક મારી પત્નીના ભવિષ્ય સુખની ચિન્તાને ખાતર. તે મારો વિયોગ સહન કરી નહિ શકે એવી મારા મનથી માની લીધેલી ભીતિને માટે ! કદાચ મારૂં મરણ થાય તો તેને પડનારા દુઃખની કલ્પનાને ખાતર નહિ ! જેઓને પોતાનું જીવન વીરત્વમાં ગાળવાનું છે તેઓએ આવા વિ-

ચાર કરવા પણ ન ઘટે ! આ કરતાં સ્વામીસેવાના કર્ત્તવ્ય તરફ વિશેષ લક્ષ આપવું એમ વિદ્વાનો પણ કથી ગયા છે. તેથી તેમની આજ્ઞાને માન આપીને વર્ત્તવું એ જ મારી ફરજ ! હવે તો વિચારને નહિ ચલાવતાં–હૃદયને નહિ ડગાવતાં સ્વારીમા જવું અને નિઝામશાહીની વિજયપતાકા ફરકાવવી એ જ નિશ્ચય ! મોતનો ભય રાખવો એ તો બ્હીકણનુ કામ છે અને જો પ્રારબ્ધમા માડચુ હશે તો મોત ઘેર બેઠાં પણ કેમ નહિ આવે ? માટે કાલે પ્રયાણ કરવુ એ જ નક્કી !'

હૃદયે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. સેવા–ધર્મની મહત્તા સ્ફુરી. સ્વામીસેવા પાસે અન્ય સર્વ કારણો તુચ્છ લાગ્યા. સમય થવા આવ્યો હતો નોકરે આવી પાટલા નખાયાની વરધી આપી એટલે યુવક જમવાને ઉઠ્યો.

રાત્રી શાત નિદ્રામા ગાળી અને બીજે દિવસે પોતાના લશ્કરની સાથે ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કર્યું આ યુવક પોતે જ આપણી વાર્તાનો નાયક મુરારિરાવ હતો.

પ્રકરણ ૨ જું.

પ્રિયાની રજા.

What is there in the vale of life,
Half so delightful as a wife
COWPER

શીતળ પવનની મદ મદ લહરી આવતી હતી ગ્રીષ્મેન્દુ ગગનમડળના મધ્ય ભાગમા વિરાજતો હતો. સ્વચ્છ રૂપેરી ચાદની સર્વ સ્થળે પથરાઇ રહી હતી નાના મોટા જળાશયોના જળતરગમાં પ્રતિબિમ્બને પામતા ચદ્રકિરણો જળક્રીડામા મસ્ત બન્યાં હોયની એમ લાગતું હતુ ! ચદ્રોદયથી વિકસિત થનારા પોયણા પ્રફુલ્લ હૃદયે રોહિણીકાત ચદ્રદેવની સામે જોઇને ઉલ્લાસપૂર્ણ સ્મિત કરતા જણાતા હતાં. વૈશાખ સુદી પૂર્ણિમાની મધ્ય રાત્રી હતી. તે સમયે સર્વ સ્થળે પ્રસરેલી શાતિને હિસક પશુઓની કર્ણને કઠોર લાગતી ગર્જનાઓ ભેદતી હતી. આખો દિવસ એદીની માફક રાફડામા ભરાઈ રહેનારા અજગરો દરની બહાર નીકળી ખોરાકને માટે મુખ પહોળા કરીને પડેલા હતા. વાયુદેવ મંદ મદ ગ-

તિથી સુવાસિત ૪ળ પુષ્પોમાંથી પસાર થઇ શીતળતા અને સુગંધથી આવી ગત્રીના સમયે ખાસ અગત્યના કારણે મુસાફરી કરનાર કોઇ એકલ ડોકલ પથિકના શરીર અને મનને આનંદ આપવા સાથે ઉત્સાહપૂર્ણ કરતો હતો. ક્વચિત્ ક્વચિત્ શિયાળવાનો રડવાનો અવાજ અને ગ્રામમાં લાંબા સાદે ભસતા કૂતરાનો અવાજ સભળાતો હતો. તે સિવાય સામાન્ય રીતે સર્વત્ર શાતિનુ સામ્રાજ્ય હતું.

આવા રમ્ય અને આલ્હાદકારક સમયે સમશૃગ નામક ગઢ ઉપર એક વિશાળ અને મજબૂત તથા સારી બાંધણીના મકાનની સમીપમાં એક નાની અને રમણીય વાટિકામા એક લતામડપની નીચે બે સમાન વયની તરૂણ સુદરીઓ બેઠેલી હતી. બન્નેની ઉમર આશરે અઢાર અઢાર વર્ષની હતી તેમાની એક રમણી સૌંદર્યમા બીજી કરતા ચઢી જાય તેમ હતું તેનુ સૌંદર્ય અપ્રતિમ હતું એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તેના મુખમડળ તરફ અને તેણે પહેરેલા વસ્ત્રો તરફ દ્રષ્ટિ કરતા તે કોઇ મોટા કુળવાન્ ઘરની સ્ત્રી હશે એમ જણાતુ હતુ. આ વિશેષ સૌન્દર્યવતી રમણીએ અન્ય તરૂણીને કહ્યું. " બ્હેન પદ્મા ! હુ મારે સાસરેથી પીયેર આવી છુ ખરી, પરતુ જો ખરેખર કહુ તો મને મારે સાસરે જેટલુ ગમતુ તેટલુ અત્ર મારૂં મન પ્રસન્ન રહેતુ નથી." આમ બોલી તે હસતા વદને પદ્મા સામે જોઈ રહી.

"બરાબર છે, બ્હેન !" સ્હેજ કટાક્ષ દ્રષ્ટિથી તેની સામે જોતી પદ્મા બોલી "ત્યા શુ છે ? સાસુ, સસરા કે બીજા કોઇની બ્હીક નહિ. વળી તુ સારૂ શિક્ષણ પામેલી, હુશિયાર, અને ગુણશાળી હોવાથી તારા પતિનો તારા ઉપર અતુલ પ્રેમ ! તને જેનાથી સુખ અને આનદ થાય તેમા જ તેમની પ્રવૃત્તિ ! તો પછી ત્યા તને અધિક પ્રસન્નતા રહે તેમા આશ્ચર્ય શુ ?"

"તારા તરફથી આવુ ઉત્તર મળશે એમ મે પ્રથમથી જ ધાર્યું હતુ. વારૂ પણ દિનકરભાઈ તો તને દેવતા જ સમજે છે એ તને સાસુ, સસરા, કે માતા પિતા કોઈની યાદ આવવા દેતા નથી." સસ્મિત વદને તે રૂપવતી સ્ત્રીએ કહ્યું. "એ બધુ તો ઠીક, પરતુ પદ્મા ! કહે જો વારૂં તુ મારા લગ્નસમયે મારે ત્યા કેમ નહોતી આવી ?"

"ઈન્દુ ! તને હુ શુ કહુ ? હુ આવા પ્રસગે આવ્યા વગર રહુ એવી ક્યા છુ ? અમે આવવાને માટે સર્વ તૈયારી પણ કરી હતી, પરંતુ એટ-

લામાં એમને એકાએક સખ્ત તાવ કોણ જાણે ક્યાંથીએ લાગુ પડ્યો ! તેની પીડા પણ વધવા લાગી ! તેમણે તો મને તારા લગ્નમાં આવવા ખાસ રજા આપી હતી; તેમ જ સસરાજીએ પણ મને જવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમને ત્યાં એવી સ્થિતિમાં મૂકીને આવવાનું મને જ ઠીક લાગ્યું નહિ. હું ન આવી તેનું કાંઇ નહિ, પણ તારા લગ્નમાં બાદશાહ તો આવ્યા હતા. ખરૂં કે નહિ ?"

"જો લગ્ન અહમદનગરમાં થયા હોત તો બાદશાહ આવ્યા હોત, પરંતુ લગ્ન અહીં થવાથી બાદશાહ આવી શક્યા નહિ. સરદારો તથા અમીરો વગેરે તો પુષ્કળ આવ્યા હતા. અહમદનગર ગયા પછી અમને બન્નેને બાદશાહે કિમતી પોશાકની ભેટ કરી હતી. તેમના ઉપર તો બાદશાહની અધિક કૃપા છે."

"ખરૂં છે બ્હેન ! કેમ ન હોય ? મુરારિરાવ છે પણ તેવા જ. ખરેખર તે એક રત્ન જ છે. તે પૂર્વ જન્મે મહાન્ પુણ્ય કર્યા હશે, તેથી જ આવું અમૂલ્ય રત્ન તને પ્રાપ્ત થયું ! તેમને આનંદ આપવો અને સુખી કરવા એ સર્વ તારા હાથમાં છે"

"એ મને કહેવાની જરૂર છે ખરી કે ?" ઈન્દુમતી જરા લાડથી પોતાની સખી પાસે પોતાનું દિલ ખોલતી હોય તેવા ભાવથી બોલી "બ્હેન પદ્મા ! તેમના સહવાસથી મને કેટલો આનંદ થાય છે એ હું તને કહું ?" કેમ જાણે મુરારિરાવ પોતાના પાછળ જ આવીને ઊભો ન હોય એવો ઈન્દુમતીને ભાસ થયો.

પદ્માવતી બોલી "મારા સંબંધમાં પણ એવું જ છે. અહા ! આપણુ બન્નેને આપણા પતિરાજના સહવાસમાં જે સૌખ્ય લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની સરખામણીમાં મને તો સ્વર્ગનું સુખ સુદ્ધાંત તુચ્છ લાગે છે."

"એ પણ દિનકરભાઇને રોજ યાદ કર્યાં કરે છે, અને કહે છે કે 'શું કરૂં ? દિનકરની ત્યાં કેટલીક જમીન વગેરે છે એથી કાંઇ ઇલાજ ચાલતો નથી; નહિ તો મારી ઇચ્છા તો એવી છે કે તેને અહીં મારી પાસે જ રાખી લઉં."

"એ પણ એક નર–નારાયણની જોડી જ છે !"

આ પ્રમાણે બન્ને સખીઓ વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામાં એક ત્રેવીશ ચોવીશ વર્ષનો યુવક ત્યાં આવ્યો. તેના શરીરનો બાંધો મજબુત અને દમામદાર હતો. તે દેખાવડો પણ ઠીક હતો. તેણે મુસલમાની રીવાજ

મુજબ પગ સુધી પહોંચે તેવું અને પહોળા બાયોવાળુ ઝીણી મલમલનુ અ-ગરખુ પહેર્યું હતું. પગમાં પણ ઢીંચણ સુધી ફુગેલી અને ત્યાંથી નીચે પાની સુધી સાંકડી એવી અરબ્બી ઇજાર પહેરી હતી. વળી મુસલમાની તરેહના જરીકામના નકસીદાર અણીઆળા જોડા પહેર્યા હતા. માથા ઉપર જરીનો ગુલાબી ફટકો બાંધ્યો હતો. તેણે પોતાના ડાબા હાથમાં મ્યાન કરેલી તલવાર અને એક સેલુ રાખ્યા હતા. તેને એકાએક ત્યા આવેલો જોઇ બન્ને યુવતીઓ આશ્ચર્ય અને લજ્જા પામીને એક બાજુ ઊભી થઈ રહી તેમની સામે જોઈ તેણે સ્મિત હાસ્ય કર્યું. લતામડપમાંની એક બેઠક ઉપર બેઠા પછી તેણે હસતા વદને પૂછ્યુ "કેમ પદ્મા બ્હેન ! આટલી મધ્ય રાત્રીએ ગામ બહાર કેમ બેઠા છો ? આ તમારી સખી તો બ્હીકણુપણાને માટે સારી પ્રખ્યાતી પામી ચુકયા છે !"

"હા, લગ્ન પહેલા એવી હતી ખરી ! ઇન્દુ ! હવે તો મને નિદ્રા બહુ આવે છે બ્હેન ! ' એમ બોલી પદ્મા હસતી હસતી સત્વર ત્યાથી નીકળી ઘરમા ગઈ

કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી કે આ તરૂણ તે મુરારિરાવ પોતે જ હતો તેણે ઇન્દુમતીનો હાથ ઝાલી તેને પોતાની પાસે બેસારી. થોડી વાર તે તેની સામે પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. પછી તેને એક ચુમ્બન કરીને મુરારિરાવ બોલ્યો "પ્રિયે ! હુ અત્યારે તારી રજા લેવાને માટે આવ્યો છુ '

"એટલે ! મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. રજા શાને માટે ?" અધીરતા અને વિસ્મયપૂર્વક ઇન્દુમતી બોલી.

"બાદશાહે મને ઉત્તર તરફ સ્વારી લઇ જવાનો હુકમ કર્યો છે, તેથી લશ્કર લઇને હુ ત્યા જાઉ છુ. હાલમા લશ્કરનો મુકામ પાલખેડે છે. જતા પહેલા તારી રજા લેવાને માટે અહી આવ્યો છુ ત્યા વિજય પ્રાપ્ત કરીને આવીશ કે તને તુરત જ અહમદનગર બોલાવી લઇશ "

"સ્વારી લઈ જવાનો બાદશાહનો ખાસ હુકમ થયો છે કે તમારી ખુશીથી જ આ કાર્ય તમે સ્વીકાર્યું છે ?"

"મારી પોતાની ખુશીથી જ. તુ જાણે છે જ કે બાદશાહની મારા ઉપર તથા હુસેનમહમદખાન ઉપર ઘણી જ મહેરબાની છે. કેટલાક દિવસ થયા વઝીર મુજફ્ફરજગ મરણ પામ્યા છે. તેમની જગ્યા અમારા બેમાથી એકને આપવી એવો બાદશાહના મનનો ખાસ વિચાર છે. એવા હમણા જ

સમાચાર મળ્યા છે કે દિલ્હીનો સેનાપતિ કુતુબશાહ દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરવાને માટે આવે છે. તેથી બાદશાહે કહ્યું કે 'જે તેને આપણા રાજ્યની બહારથી જ હાંકી કાઢવાને માટે જશે અને ફતેહ પામશે તેને હું વઝીર બનાવીશ.' હુસેનખાન હિમ્મત ભીડી શકયો નહિ સ્વામીનુ કાર્ય જાણી મે તેનો સ્વીકાર કર્યો પ્રભુકૃપાથી જ્યારે હુ ફતેહ મેળવીને આવીશ ત્યારે આ રત્ન વઝીરની અર્ધાગના બનશે." એમ કહેતા જ હર્ષ અને પ્રેમાવેશમાં આવી મુરારિરાવે ઈન્દુમતીના કપોલ પ્રદેશ ઉપર ફરી ચુમ્બન કર્યું

"એવી વઝીરાત ગઇ ઊંધી! એવી વઝીરાત મેળવતા કેટલા જોખમમા ઉતરવુ પડશે તે કોણ કહી શકે? પરમાત્માની મહેરથી જેટલુ છે તેટલું બસ છે!" કાઇંક ખિન્ન સ્વરથી ઇન્દુમતી બોલી.

"ઈન્દુ! તું સુશિક્ષિત અને ચતુર હોવા છતા આવા ઉદ્ગાર કાઢે છે તે શુ યોગ્ય છે? જે સ્થિતિ હોય તેમા સતોષ માની લઈને આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરવો જ નહિ એ કાંઈ ઉત્તમ ગુણ નથી જેનુ નિમક ખાઈએ છીએ તેની સેવા તો બજાવવી જ જોઇએ, અને તેમ કરતા કદાચ વઝીરાત પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેને શામાટે વ્યર્થ થવા દેવી? બાકી એમ ન સમજતી કે હુ તેની લાલચને લીધે આ કાર્યમા પ્રેરાયો છુ. મારો પ્રથમ ઉદ્દેશ સ્વામીની સેવા બજાવવાનો છે. પછી વઝીરાત મળે કે ન પણ મળે તેથી શુ?"

"ત્યારે મને પણ આપની સાથે લઇ જાઓ એમ થવાથી મને ઘણો આનદ જ થશે."

મુરારિરાવ હસીને બોલ્યો "વાહ! તું આવી અયોગ્ય માગણી કરશે એવી મને કલ્પના જ નહોતી થઇ. રણસગ્રામમા સ્ત્રીઓને યુદ્ધના મેદાનમા અમારી સાથે લઇ જઇશુ તો પછી અમે પુરૂષો શુ કરીશું?"

ઇંદુમતી મુરારિરાવના ખભે હાથ મકીને બોલીઃ "અહીં તો મને બિલકૂલ ગમતું જ નહોતું. આશરે એક બે અઠવાડીઆમાં તો હું આપની પાસે આવનાર જ હતી."

"જેમ એક બે અઠવાડીઆ અહી રહેત તેમ બીજા થોડા વધારે દિવસ ગાળી નાંખજે. મને પણ તને છોડીને જવાનુ કાંઇ સારૂ લાગતું નથી. પરતુ શુ કરીએ? કર્ત્તવ્યપરાયણતા પણ વિચારવી જોઇએ."

"હવે હું તમને વિશેષ શું કહું? ભગવતી જગદબાની કૃપાથી યશશાલી થઇને પધારો એ જ મારો આશીર્વાદ!"

"સાબાશ! તારા આ ભાષણથી હુ ઘણો જ આનંદિત થયો. તું લેશ પણ ચિંતા રાખીશ નહિ. દેવી જગદંબા મને ખસુસ વિજય અપાવશે. પ્રિયે ઈન્દુ! ખરૂ કહુ તો તારા વિયોગમાં મને કયાંય પણ ચેન પડવાનુ નથી, મને એમ પણ લાગે છે કે સદૈવ તારા સહવાસમાં જ મારો સમય વ્યતીત થાય તો ઘણું સારૂં પરતુ અમારે પુરૂષોને સ્વારી, શિકાર, રાજકાર્ય અને બીજા આવશ્યક કાર્યો કરવાના હોય છે, કે જેમા યોજનાને લીધે પ્રસગે પોતાની અર્ધાગનાનો પણ વિયોગ સહન કરવાની ફરજ પડે છે. વારૂ ત્યારે હવે મને રજા આપ નિયમિત રીતે પત્ર લખતી રહેજે, જગદબાની સેવા કરજે અને સર્વ સાથે હળીમળીને રહેજે." એમ કહીને મુરારિરાવે ઇંદુમતીનો વાસો થાબડયો. તેની આખમાથી અશ્રુબિન્દુ પડયાં. ઇંદુમતીના નેત્રો પણ પાણીથી ભરાઇ ગયા. તે બન્નેને હવે શુ બોલવુ અને શુ ન બોલવુ એમ થઈ ગયુ. તેમને હજી પણ વધુ વાતચીત કરવાની ઇચ્છા હતી પરતુ બન્નેમાથી એકેને શુ બોલવુ તેની સૂજ પડી નહિ. છેવટે મુરારિરાવે ઇંદુમતીના વાસા ઉપરથી હાથ લઇ લીધો. તે બોલી "પિતાજી ઘરમા જ છે"

"ત્યારે તેમની પણ રજા લઇ લઉ પ્રભાત તો થવા આવ્યુ મારે હવે જલ્દીથી લશ્કર ભેગા થવુ જોઇએ."

તે બન્ને ઘરમા જવાને માટે ઉઠયા. જતા જતા મુરારિરાવે ઇન્દુમતીને કહ્યુ "ઘોંડોપતને હુ અહી મોકલી આપીશ. તારે કાંઈ વસ્તુની જરૂર પડે કે બીજુ કાઇ પણ કામ હોય તો તે તેને કહેજે"

મુરારિરાવના આગમનની હકીકત પદ્માએ ઘરમા પ્રથમથી જ જાહેર કરી હતી, તેથી તમામ જાગ્યા હતા. મુરારિરાવે સાસુ સસરાના ચરણમા પ્રણામ કરીને તેમને સ્વારીને લગતી હકીકત ટુકાણમાં જણાવી. તે બન્નેએ પ્રેમપૂર્ણ અત:કરણે મુરારિરાવને શુભાશીર્વાદ આપ્યો. એટલામાં ઈન્દુમતી અદરથી શુકનમા દહીંવડાનો ડબો લાવી, તે તેણે પોતાના પિતા રાઘોજીપતને હાથમા આપ્યો, જે તેણે મુરારિરાવને આપ્યો. પછી મુરારિરાવ જવાને માટે ઉઠયો. રાઘોજીપત, ઇન્દુમતી અને પદ્માવતી તેને પહોંચાડવા ગઢના દરવાજા સુધી ગયાં. દરવાજો આવતાં મુરારિરાવે રાઘોજીપતને કહ્યું: "આવતી કાલે ઘોંડોપંત અહીં આવશે. તેને રહેવાને માટે સગવડ કરી આપજો.' પછી પદ્માવતી સામે જોઇને કહ્યું: "પદ્મા બ્હેન! દિનકરને હું અહીં આવ્યો તે પહેલાં જ મેં પત્ર લખેલ છે. તમે

પણ તેને કહેજો કે પત્ર લખવામાં તે આળસ કરે નહિ. વારૂ હવે હું જાઉં છું ! " એમ કહી તેણે રાઘોજીપંતને પ્રણામ કર્યા, અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોથી ઈન્દુમતીના ખિન્ન બનેલા વદન તરફ જોયું અને પોતાના ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ બે ચાર પળમાં તે અદૃસ્ય થઇ ગયો. પછી તે ત્રણે પાછા ફર્યા. રસ્તામાં ઇન્દુમતીના મુખમાંથી " હે માતા જગદમ્બે ! એમને સુખરૂપ પાછા આણજે " એવા શબ્દો સાહજીક નિકળ્યા. તે સાંભળી રાઘોજીપંતે કહ્યું: " બેટા ! સુખરૂપ જ પાછા આવશે. તું જરા પણ ચિંતા કરીશ નહિ. "

પછી કોઇ કાંઇ બોલ્યું નહિ. ત્રણે ઘરમાં ગયા. બીજે દિવસે બપોરે ઘોડોપંત ૧૦૦–૧૨૫ માણસો સાથે સમશૃંગના ગઢમાં આવી પહોચ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું.

ઐતિહાસિક પરિચય.

વાર્તાના પ્રારંભની સાથે તે સમયની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થવું આવશ્યક છે. આ વેળાએ અહમદનગરના રાજ્યનો પ્રદેશ વિસ્તીર્ણ થઇ ગયો હતો તે રાજ્ય પૂર્વમાં ઔરંગાબાદ પર્યંત પહોચ્યું હતું; તેની ઉત્તર દિશાના સીમાડે આખો બાગલાણ અને ખાનદેશનો કેટલોક ભાગ આવ્યો હતો. પશ્ચિમના અરબ્બી સમુદ્રના કીનારા સુધી તે રાજ્યનો વિસ્તાર હતો અને દક્ષિણની સરહદ ઉપર અર્ધો પુના પ્રાંત આવ્યો હતો. અર્થાત્ તે સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં અહમદનગરનું રાજ્ય ફક્ત મોગલોથી જ ઉતરતી પંક્તિમાં હતું. તે રાજ્યમાં પૂર્ણ શાંતિ જણાતી હતી. કૃષિ, વ્યાપાર આદિ સરળ રીતે ચાલતા હતા. જુદા જુદા પ્રકારના કળાકૌશલ્યના ધંધા પણ બહુ સારી સ્થિતિમાં હતા. તેથી દેશ સંપત્તિમાન્ અને સુખી હતો. તે રાજ્યને આવી સારી સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં કારણીભૂત બાદશાહ અનસુરઅલ્લી નિઝામશાહ હતો. તે બાદશાહ કાર્યદક્ષ, શૂરો અને ચાતુર્યપૂર્ણ હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં એ વળી તેને સાબાજીપંત નામના એક બ્રાહ્મણ સરદાર તરફથી ઘણી સહાય મળી હતી. અનસુરઅલ્લીનો પિતા અન્યાયી અને જૂલ્મી હતો. તેથી તેની કાર્કીર્દીમાં પ્રજા બેદિલ અને અસંતુષ્ટ બની રહી હતી, અને તે કારણથી અવારનવાર પ્રજામાં બંડ રીતુર પણ ઉઠ્યાં

કરતાં હતાં. મનસુરઅલ્લી તે સમયે નાની ઉમરનો હતો, ચતુર સાબાજી-પંત તે વેળાએ પોતાની ભર યુવાવસ્થામાં હતો, અને પોતાની અલૌકિક પ્રકારની બુદ્ધિને માટે સુપ્રસિદ્ધ થએલો હતો. તે અતીવ રાજ્યકાર્યધુરધર હોવા સાથે નિઝામશાહીને માટે તેના મનમાં અભિમાન હતુ. શરૂઆતમાં તો તે એક કારકુન હતો, પરતુ ત્યાંથી આગળ વધતા ધીમે ધીમે તે આખા રાજ્યની જમાબધીનો મુખ્ય કામદાર નિમાયો હતો. તે વેળા મુલકી ખાતામા કેવળ અધારૂ હતુ. લાચ રૂસ્વત, જૂલ્મ, અન્યાય વગેરે કાર્યોથી અધિકારી વર્ગ પોતાના ઘર ભરવામા બાકી રાખી નહોતી પરતુ સાબાજીપતે એકદમ તે ખાતાનો સડો દૂર કરી સુધારણા કરી દીધી, તેથી તેની પ્રશસા થવા લાગી અને તે સર્વમા આગળ પડતો ગણવા લાગ્યો મનસુરઅલ્લીના પિતાને આ વાત રૂચી નહિ વળી એમ પણ બન્યુ કે સાબાજીપતે રાજ્યકાર્યભારની વ્યવસ્થાનો મોટો ભાગ પોતાના શિરે લઈ લેવાથી બાદશાહ મોજશોખમાં પડી ગયો તેથી સાબાજીપતથી અસતુષ્ટ થયેલા કેટલાક હલકટ ખુશામતખોરોએ તેના સબધમા બાદશાહના કાન ભભેરવાથી સાબાજીપતને સ્વામીસેવાના ફળ તરીકે કારાગ્રહવાસ મળ્યો ' બાદશાહ મરણ પામ્યો ત્યાસુધી તેને કેદમા જ સડવુ પડ્યુ જ્યારે મનસુરઅલ્લી ગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યારે તેણે સાબાજીપતને બધનમુક્ત કર્યો સાબાજીપત, મહમદખાન અને મુજફરજગ એ ત્રણની સહાયથી મનસુરઅલ્લીએ પોતાના રાજ્યને ઉપર જણાવ્યા મુજબની સ્થિતિએ પહોચાડ્યુ

સાબાજીપતને મુરારિરાવ સિવાય બીજુ કશુ સતાન નહોતુ મુરારિરાવ જેવો સ્વરૂપવાન હતો તેવો જ ગુણશાળી પણ હતો તેણે પોતાની માતૃભાષા મરાઠી ઉપરાત સસ્કૃત અને ઉર્દુ એ બે ભાષાઓનુ પણ ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ હતુ વળી તે આ ત્રણે ભાષાઓમા ઉત્તમ પ્રકારની કવિતાઓ પણ કરી શકતો હતો તે સમયના વિદ્વાન પડિતોમા મુરારિરાવનુ નામ અગ્રસ્થાને મુકાતું. શૌર્યમા પણ મુરારિરાવ કાંઇ કમી નહોતો. ઘોડેસ્વારી, પટ્ટા ખેલવા, તલવાર સમજણવી, નિશાનબાજી વગેરે મર્દાનગીવાળી રમતો ઉપર પણ તેણે સારો કાબુ મેળવ્યો હતો. તેને સ્વધર્મનુ સવિશેષ અભિમાન હતુ અને ધર્મવિહિત કાર્યો કરવામા જ તેનુ લક્ષ સદા રહેતું. તે પોતાના પિતાની માફક નિઝામશાહીનો ચુસ્ત ભક્ત હતો. મનસુરઅલ્લી બાદશાહ પ્રત્યે તે અત્યંત પૂજ્યબુદ્ધિ ધરાવતો હતો. તેના મનમા હમેશા એવી જ ઇચ્છા રહેતી કે તે સ્વહસ્તે બાદશાહની સેવા બજા-

વવાને શક્તિમાન્ થાય. સાબાજીપંતની સરદારી તેના મરણ પછી તેના પુત્ર મુરારિરાવને મળી. એક વખત તે કાંઈ સરકારી કામગીરી સબબ બાગલાણ ગયો હતો. તે વખતે બાગલાણના સુબેદાર રાઘોજીપત હતા. રાઘોજીપંતની પુત્રી ઇંદુમતી તે વેળાએ અવિવાહિત જ હતી. મુરારિરાવના લગ્ન પણ થયા નહોતાં. તે બન્નેનુ મળવું થતાં તેમની વચ્ચે નૈસર્ગિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. થોડા વખતમાં જ તેમનાં લગ્ન પુષ્કળ ઠાઠમાઠથી કરવામા આવ્યાં. તે વખતે મુરારિરાવનુ વય લગભગ પચીશ વર્ષનું હતું અને થોડુક થયા જ તેનાં માતા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

રાઘોજીપતના વડીલ અગાઉ તો તદ્દન ગરીબ અવસ્થામા હતા પણ તે મોટી ઉમરનો થયો ત્યારે તેણે પોતાના પ્રારબ્ધને ખિલવ્યુ. તે બાગલાણ પ્રાંતનો સુબેદાર થયો. તે પછી નિષ્ઠાપૂર્વકની સ્વામિસેવાથી રાઘોજીપત ત્ર્યંબક પ્રાંતની સુબેદારી સપ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન્ થયો, અર્થાત્ તે બાગલાણ અને ત્ર્યંબક એમ બે પ્રાતોનો સુબેદાર થયો. તે ઘણો જ સ્વરાજનિષ્ઠ, સદાચારી અને વીર પુરૂષ હતો. તેને કમળાબાઈ નામની રૂપવતી, સુશીલ અને સદ્ગુણી પત્ની મળી હતી તે દપતી વચ્ચે અદ્વિતીય પ્રેમ હતો. ઇંદુમતી તેમની એકની એક લાડકી કન્યા હતી. ઇંદુમતી સૌંદર્ય અને સદ્ગુણની કેવળ મૂર્તિ હતી. એ સમયમા કન્યાઓને શિક્ષણ આપવાનો રિવાજ કાંઇ ઝાઝો પ્રચારમાં નહોતો, તથાપિ રાઘોજીપતનું કન્યાકેળવણી પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ હોવાથી તેણે ઇંદુમતીને ઉત્તમ પ્રકારનુ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, જેના સયોગથી તે માયાળુ, પ્રેમાળ અને વિનયવતી બની હતી. ઉક્ત દપતીને ઇંદુમતી સિવાય બીજુ કાંઈ પણ સંતાન નહોતું, તેમ જ પોતાના સદ્વર્તનથી તે ઉભયને અધિક પ્રિય થઈ પડેલી હોવાથી તેને ક્ષણ વાર પણ દૂર કરવાનુ તેમને ગમતું નહોતું. તેનું વય ચૌદ વર્ષનુ થયુ ત્યાંસુધી રાઘોજીપતે તેનાં લગ્ન કરવાનો મનમાં વિચાર સરખો કર્યો નહોતો. પરતુ પછી પુત્રી મોટી ઉમરની થવાથી તે લાચારીથી કોઇ ઘરજમાઇને શોધવા લાગ્યો. એવામાં સુદૈવે મુરારિરાવનુ તેને ત્યા આગમન થયુ. રાઘોજીપતે અસત આનદપૂર્વક મુરારિરાવને પોતાની પુત્રીરૂપી એકનું એક રત્ન અર્પણ કર્યું. તે સમયે સર્વત્ર બાળલગ્નનો રિવાજ વિશેષ પ્રચારમાં હતો. પરતુ રાઘોજીપંત રહ્યા બે પ્રાંતનો સુબેદાર, એટલે તેની પુત્રી મોટી ઉમરની થવા છતાં કોઇ પણ તે બાબત એક શબ્દ સરખો ઉચ્ચારવાની હિંમત ધરી શકતું નહોતું. જો ઇંદુમતી કોઇ ગરીબની કન્યા હોત તો લોકોએ તેનાં માબાપને ખુબ વગોવ્યાં હોત. પણ સંપત્તિ અને અધિકારનો પ્રભાવ કાંઈ જુદો જ છે!

રાઘોજીપતનો રઘુનાથરાવ નામક એક ઈષ્ટમિત્ર હતો. તે તથા તેની પત્ની મરણ પામવાથી તેમની પુત્રી પદ્માવતી નાનપણથી જ માતાપિતા વિહીન બની હતી. પરંતુ રાઘોજીપતે મિત્ર પ્રત્યેનુ કર્ત્તવ્ય યથાર્થ બજાવ્યુ. તેણે પોતાના સ્નેહીની કન્યાને પોતાને ત્યાં લાવી પાલણ પોષણ કર્યું પદ્માવતી સુદર અને ખુલ્લા દિલની હતી. રાઘોજીપતે પોતાની પુત્રીની સાથે પદ્માવતીને પણ સારી કેળવણી અપાવી હતી. પદ્માવતી અને ઇંદુમતીનો એક બીજી ઉપર સગી બ્હેન કરતા પણ અધિક ભાવ હતો રાઘોજીપંતે પદ્માનુ લગ્ન તેની બાર વર્ષની ઉમરે દિનકરરાવ નામના એક શ્રીમત જમીનદારના યુવાન પુત્રની સાથે કર્યું હતું. દિનકરરાવ અને મુરારિરાવ વચ્ચેની મૈત્રી પણ ઈર્ષ્યા કરવા યોગ્ય હતી. તેનો બાલ્યકાલ અહમદનગરમા વ્યતીત થયો હતો, અને તેને પણ મુરારિરાવના જેવુ જ શિક્ષણ મળ્યુ હતું દિનકરરાવ સશક્ત અને વિનોદી હતો. તેનો પદ્મા ઉપર અને પદ્માનો તેના ઉપર અતુલિત પ્રેમ હતો.

પદ્માવતી અને ઇંદુમતી એ બન્ને પોતાના લગ્ન થયા પછી ઘણો સમય સુધી પોતપોતાને સાસરે જ રહેતી હતી હાલમા તેઓ બન્નેને એકી સાથે પીયેરમા રહેવાનો પ્રસગ મળ્યો હતો. તેથી તેમની વાતોમા દિવસોના દિવસો વહી જતા તો પણ વાતો પૂરી થતી નહી. વૈશાખ માસના દિવસના ઉકળાટ પછી પૂર્ણિમાની રાત્રી હોવાથી તે બન્ને જણી રાઘોજીપતની અનુમતિ મેળવીને ગત પ્રકરણમા જણાવ્યા મુજબ વાટિકામા બેઠી હતી. ત્યાર પછીનો વૃતાન્ત તો વાચક જાણે જ છે

પ્રકરણ ૪ થું.

ધોંડોપંતની પ્રેમાસક્તિ.

> But love is blind,
> And lovers cannot see the pretty follies
> That themselves commit
>
> SHAKESPEARE

નિવાસસ્થાનના એક ખંડમાં ભોજનથી પરવારી ધોંડોપત ગાદી ઉપર પાન ચાવતો બેઠો હતો. તેની પાસે પાચ સાત માણસો બેઠેલા હતાં. સમય મધ્યાન્હનો હતો. ઉકળાટ પણ તેવો જ છતાં 'ટાઢા પહો-

રેની શપ્પો ચાલી રહી હતી. એટલામાં બહારથી એક સેવકે આવીને શીર નમાવી કહ્યું: "કોઇ મુસલમાન સ્વાર અહમદનગરથી આવેલ છે, જે આ પત્ર લાવ્યો છે." એમ કહી પોતાની પાસેનો પત્ર તેણે ઘોંડોપતને આપ્યો. પરબીડીઉં હાથમાં લેઇ તેને ફોડતાં ફોડતાં ઘોંડોપંતના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર આવવા લાગ્યા. "અહમદનગરથી આ પત્ર આવવાનુ શું કારણ હશે? સ્વારીપર જતાં પૂર્વે જ મુરારિરાવે તો સર્વે વ્યવસ્થા કરેલી છે. ત્યારે આ પત્ર કોનો હશે અને તે મારા ઉપર આવવાનું કારણ શુ હશે? એ સરકારી કામગીરીનો પત્ર હોય તો અહીં ન આવતા સ્વારીમાં જ જવો જોઇએ, કેમકે હુ તો અહીંઆં ખાનગી કામને અર્થે આવ્યો છુ; કાંઇ સરકારી કામ સારૂ આવ્યો નથી એટલુ જ નહિ પરંતુ તદુપરાંત હુ અહીં સપ્તશૃંગ ગઢ ઉપર આવ્યો છુ એવી અહમદનગરમા કોઇને જાણ થવાનો સભવ પણ નથી. તો પછી આ પત્ર અહીં આવ્યો કેવી રીતે?" ઘોંડોપત આ વિચાર અને તર્કના પરિણામે કાંઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવી શકયો નહિ.

રાઘોજીપત સામાન્ય રીતે મોટે ભાગે નાસિકમાં જ રહેતો હતો. માત્ર ઉષ્ણ ઋતુમા સપ્તશૃંગ ગઢ ઉપર જઇ તેટલો કાળ ત્યાં ગાળવાનો તેનો નિયમ હતો ઘોંડોપતને આ ગઢ ઉપર રહેવામા આનદ થયો. ઘોંડોપત મુરારિરાવનો ખાનગી કારભારી હોવા ઉપરાંત તેની સાથે દૂરનુ કાઇક સગપણ પણ ધરાવતો હતો તેની બાલ્યાવસ્થામાં સાબાજીપતે તેને કુશાગ્ર બુદ્ધિનો અને ચચળતાવાળો જોઈ પોતાના ઘરમા જ રાખ્યો હતો. તે હમેશાં ગમે તે પ્રકારનુ ખાનગી કામ હોય તોપણ ઘોંડોપતને સોપતો હતો. મુરારિરાવ કરતા વયમા ઘોંડોપત લગભગ દશ બાર વર્ષે મોટો હતો. તેના શરીરનો બાંધો ઘાટઘુટમા ઠીક હોવા સાથે ચ્હેરે મ્હોરે પણ દેખાવડો હતો. મુરારિરાવ તેને પોતાના મોટા ભાઈ સમાન માની તેનુ માન જાળવતો અને ઘોંડોપત પણ મુરારિરાવ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવતો. આમ સર્વ રીતે ઠીક હતું, પરતુ પ્રજ્ઞતાની બાબતમાં ઘોંડોપત મુરારિરાવની સરખામણીમાં એકંદરે ઉતરતો હતો. તે ભોળા સ્વભાવનો હતો અને સ્વતત્રપણે વિચાર કરવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. જેવી રીતે ચદ્ર, પૃથ્વી આદિ ગ્રહો સ્વયપ્રકાશિત નથી, પણ સૂર્યના પ્રકાશને પરાવર્તન પમાડે છે, તેવી રીતે ઘોંડોપંતનું મન પણ પોતાના વિચારોને અનુસરીને નહીં વર્ત્તતાં બીજા કોઇના તંત્રને આધારે નૃત્ય કરનારૂં હતું. જ્યાં તેના બાલ્યકાળથી જ તેની એવી પ્રકૃતિ પડી ગઈ ત્યાં પછી તેને દોષ શો દેવો? અહમદનગરવાળો પત્ર તેને સપ્તશૃંગ ગઢ ઉપર જ મળ્યો હતો.

તે પત્ર તેણે ફોડયો અને મનમાં જ વાંચ્યો. અહમદનગરથી હુસેનખાન તરફથી આ પત્ર આવ્યો હતો. તેમાં નીચેની મતલબ હતી.–

"અહી સરદાર મલિક સાહેબ પાસે મુરારિરાવની ચાર હજાર મહોરો છે, તે તેમની પાસેથી લઇને તમોને સુપરત કરી દેવી એવો મુરારિરાવ તરફથી મને પત્ર મળ્યો છે. તે પ્રમાણે હુ તે મહોરો આપવાને માટે અત્રે તમારે ઘેર ગયો હતો, પરંતુ તમારો મેળાપ થઇ શકયો નહિ. કોઇ ભરોંસાદાર માણસ પણ નથી કે તે મહોરો તમારી પાસે મોકલાવી શકુ; તો તમે જાતે જ અત્રે આવીને તે લઇ જશો."

આ પ્રમાણે હુસેનખાને ધોંડોપત ઉપર લખ્યુ હતું. તે સાથે તેમા માનમર્તબાના વાકયોથી ધોંડોપતનુ ગૌરવ પણ વધાર્યુ હતું

પત્ર વાચતા ધોંડોપત અતિવિસ્મિત થયો અનેક પ્રકારના વિચાર તરગમા ગોથા ખાવા લાગ્યો "મલિક સાહેબ પાસેથી મહોરો લાવવાની, તે કામ મુરારિરાવ હુસેનખાનને સોપે તેનુ શુ કારણ? શુ હુસેન મારા કરતા મુરારિરાવનો વધુ વિશ્વાસપાત્ર છે? છટ! એમ તો માની શકાય જ નહિ. મહોરો લાવવાને માટે મુરારિરાવ મારા સિવાય બીજા કોઇને પણ કહે જ નહિ તો પછી આમા હુસેનનુ કાઇક કપટતત્ર હોવુ જોઇએ; વારૂ પણ એમ માનીએ તો તેને એવુ કપટ કરવાનુ કારણ શુ? જો કદાચ હુસેને ખરેખર જ આ કપટરચના કરી હોય તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે હુ અહી આવ્યો છુ તેની તેને જાણ કયાથી થઇ? અહમદનગરથી તો હુ સ્વારીની સાથે જ નીકળ્યો હતો હુ સમશૃગ ગઢમા આવ્યો છુ એમ અહમદનગરમા કોઇને પણ માલૂમ પડવાનો સભવ જણાતો નથી એટલુ જ નહિ પણ ત્યાથી નીકળતી વેળાએ મારૂ અહી આવવુ થનાર છે એવુ હુ પણ જાણતો નહોતો, કેમકે પાલખેડમા મુકામ હતો, ત્યાથી મને અહી આવવા મુરારિરાવે સૂચવ્યુ હતુ આ પ્રમાણે જ્યારે બીજા કોઇને પણ મારા આવાગમનની માહિતી નહોતી તો હુસેનખાન તે કેવી રીતે જાણી શકયો? માત્ર એટલા જ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય કે મુરારિરાવે કદાચ તેના ઉપર પત્ર લખ્યો હોય તેથી તેના જાણવામા આવ્યુ હોય! પરંતુ ત્યાં જવુ કે નહિ? મુરારિરાવે ખાસ સૂચના કરી છે કે મારે અહીથી કયાંય પણ જવું નહિ. જો જાઉ છુ તો તેના કથનનો લોપ થાય છે અને નથી જતો તો મુરારિરાવના સૂચન ઉપરથી હુસેન જેવા એક મોટા સરદારે ખાસ તેના હિતને માટે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો છે, તેનાથી વિ-

રૂદ્ધાચરણ થાય છે. પાછળથી કદાચ મુરારિરાવ પણ ઠપકો આપે !" આ પ્રમાણે સ્વતઃ અહમદનગર જવું કે નહિ, તેના વિચારમાં ધોંડોપંત ગુચવાઈ ગયો. તેની આસપાસ બેઠેલાઓએ પત્રમાં શી હકીકત છે તદ્વિષયે બે ત્રણ વખત પૃચ્છા કરી પરંતુ તે પ્રતિ ધોંડોપતનુ લક્ષ નહોતું. છેવટે પત્રમા કાઇ પણ ગુહ્ય બાબત હશે એવું અનુમાન કરી સર્વ જણ એક પછી એક ઉઠીને ચાલતા થયા. અન્તે ધોંડોપંત જવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે 'આ મહોરોની હકીકત ખરી હોય ને જો હું ત્યા ન જાઉ તો તો તેમ કરવું ગેરવાજબી ગણાય; અને કદી એમ માનીએ કે તે હકીકત અસત્ય છે તોપણ ત્યાં જઇને તરત પાછો આવતો રહું એમા વાંધા જેવું પણ શુ છે?'

ધોંડોપંત આટલા વિચાર અને શકાઓને અન્તે પણ અહમદનગર જવાના ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો, તેમા એક બીજુ કારણ પણ સમાએલુ હતું. જો કે આવા પ્રસગમા તે યોગ્ય નહોતું, તદપિ ધોંડોપતને અહમદનગર જવાને માટે ઉશ્કેરવામાં સર્વ કરતા તેનો વિશેષ હિસ્સો હતો એમ કહેવામાં કાઈ પણ હરકત નથી.

એ હકીકતનો સ્ફોટ કરવાની અત્રે આવશ્યકતા લાગે છે. જે હુસેનખાને ધોંડોપત ઉપર બોલાવવાનો પત્ર લખ્યો હતો તેને હસિના નામની એક બ્હેન હતી. તે અત્યન્ત સ્વરૂપવતી અને ચતુર હતી. તેને સીવવા ભરવાનો શોખ વિશેષ હોવાથી તે રેશમ અને સુતરના અનેક તરેહના રૂમાલો, બારીક અને સુવાળા શેલા વગેરે વસ્તુઓ તૈયાર કરતી હતી. આ જણસો તે કોઈ કોઈ પ્રસંગે બેગમને તથા તેમની મારફત બાદશાહને પણ ભેટ કરતી હતી. તેના પિતા અહમદખાન અને સાબાજીપતને સારો સ્નેહ હોવાથી ક્વચિત ધોંડોપતને તેમને ત્યા જવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થતો. તે વેળાએ કેટલીકવાર હસિના તેની દૃષ્ટિએ પડી હતી. તે યુવાવસ્થાના પુર બહારમા હતી અને ધોંડોપત પણ યુવાન, તેથી ધોંડોપત તેના પ્રેમમા કેવળ ગાડો બની ગયો હતો, પરતુ હસિનાનુ સસાર પ્રત્યે બિલકુલ દુર્લક્ષ હતું. પોતાનુ સર્વસ્વ જીવન ખુદાની બંદગીમા અર્પણ કરવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો અને તે નિશ્ચય તેણે યથાર્થપણે અમલમા મૂકયો હતો તેથી અવિવાહિત રહેવામાં તે સુખ અને શાતિ સમજતી હતી. તેનુ આચરણ પણ અતિપવિત્ર હતું; કામાસક્ત ધોંડોપત હસિનાની વૈરાગ્ય વૃત્તિને પસદ કરતો નહોતો. જ્યારે તેણે તેને પ્રથમવાર નિહાળી ત્યારથી જ તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે લગ્ન કરવું તો હસિના સાથે, નહિતો

આખું જીવન કુંવારાપણામાં જ કાઢવું. હસિનાને પણ તેણે બે ત્રણ વાર પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, પરંતુ હસિનાએ તો તેને સ્પષ્ટપણે નિરૂત્સાહ કરનારો જવાબ આપ્યો હતો, તેથી ધોંડોપંતે લગ્ન કરવાની વાત છોડી દીધી, કેમકે 'હસિના મારી અર્ધાંગના થવાનુ કબૂલ કરે તો જ લગ્ન કરવામાં સુખ છે' એમ તે સમજતો હતો. વળી તેને એવી આશા પણ રહેતી કે આજ નહિ તો ભવિષ્યમાં પણ હસિના મારી સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાવાને તૈયાર થશે. એવી આશા રહેવાનુ એક એ કારણ હતું કે ધોંડોપંતને પોતાના સૌંદર્યનુ અભિમાન હતુ ! 'હસિના મારા રૂપ પ્રત્યે મોહલુબ્ધ થઈ છે, પરંતુ હું હિંદુ અને એ મુસલમાન, તેથી લગ્ન કરવામાં સંમત થતા તે અચકાય છે' એમ તેને લાગતુ. તેણે હસિનાને એક વખત એમ પણ કહ્યું કે "તારે ખાતર હું સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને મુસલમાન થવાને પણ તૈયાર છુ." આમ છતાં પણ હસિના એકની બે થઈ નહિ. આ પ્રયત્નમા પણ ધોંડોપંતને નિરાશા મળી, તથાપિ 'જો તેના ભાઈની મારફત આ લગ્નની વાત કઢાવુ તો કદાચ તે માનશે' એમ ધારીને તેણે હુસેન પાસે પણ આ વાત કાઢી હુસેને તો તેને તુચ્છકારી જ નાખ્યો. આ પછીથી ધોંડોપંતે એ બાબતમા વાત કરવાનુ જ છોડી દીધુ એવી સ્થિતિમા બાર–તેર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા મુરારિરાવ, અન્ય જનો, તેમ જ ખુદ હસિનાએ પણ ધોંડોપંતને પરણવાને માટે અત્યંત આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેણે કોઇનુ કહેવુ માન્યુ નહિ. હમેશ તે એવુ વિચારતો કે 'કોઇ પ્રસંગે હસિના જાતે જ મારી સાથે પોતાના લગ્ન કરવાની વાત ઉચ્ચારશે'. હુસેનનો પત્ર મળતા હસિનાની રમ્ય મૂર્તિ ધોંડોપંતના અંતઃકરણમાં પ્રકટ થઇ, તેથી ધોંડોપંત બીજા ત્રીજા વિચારને બાજુ ઉપર મુકીને, હુસેન પાસે જવાથી હસિનાના દર્શનનો લાભ મળશે–એ આશામા અહમદનગર જવાના ઠરાવ ઉપર આવ્યો હતો

પ્રકરણ ૫ મું.

હુસેનખાનની પાપવાસના.

Whoever envies another confesses his superiority.

JOHNSON.

મન્દ મન્દ ગતિએ પશ્ચિમ દિશાનો પવન બારીએ ટાંગેલી ખસની ટટ્ટીમાથી બપોરની વેળા હોવા છતાં શીતળતાનો અનુભવ કરાવતો હતો. દિવાનખાનું સુંદર હતું. અંદરની રચના પણ મનોરમ્ય હતી. અહમ-

દનગરમાં આવેલા એક ભવ્ય મહાલયમાં આ દિવાનખાનું હતું. તેને સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. તેની ભીંતો ઉપર પાકો રંગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેના પર જુદા જુદા પ્રકારનાં સુંદર ચિત્રો કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. મથાળે છતને ફરતી પણ રંગ બેરંગી ઝાલરો લટકાવી હતી. આસપાસ લાલ, લીલી, પીળી આદિ રંગોની હાંડીઓ ટાંગી, તેની મધ્યમાં એક મોટું ઝુમ્મર લટકાવ્યું હતું. દિવાલો ઉપર ફરતી છબીઓ અને મોટા અરિસા ટાંગવામા આવ્યા હતા. જમીન પર એક મોટી જાજમ પાથરી તેના ઉપર ગાદી, તકીઆ અને ગલીચા બીછાવી દેવામા આવ્યા હતા. ગાદી તકીઆ પર ધોએલી સફેદ ચાદરોનુ આચ્છાદન કર્યું હતું. દિવાનખાનાના મધ્ય ભાગમાં એક એકથી નાના એવા ત્રણ ચૌરંગ મકેલા હતા. તે સીસમના હતા અને તેના ઉપર નકસી કામ અનુપમ હતું. તેને સોના ચાંદીનાં પતરાથી મઢી લેવામાં પણ આવ્યા હતા. ચૌરંગ ઉપર એક ઉંચી રેશમની ગાદી અને તકીયો મૂકેલા હતા. તેના ઉપર તકીયાને અઢેલી એક ચોવીશ—પચીશ વર્ષનો મુસલમાન સરદાર બેઠલો હતો. તેનો ચહેરો ભવ્ય અને મોહક હતો. કપાળ પહોળુ હતું, પરંતુ આંખો ઝીણી હોવા સાથે ઉંડી પેસી ગએલી લાગતી હતી વર્ણ ગૌર હતો તેની શ્યામરંગી દાઢી વક્ષસ્થળ સુધી પહોંચેલી હતી. તેણે અંગ ઉપર ખૂલતી બાંહ્યોવાળો મુસલમાની ઘાટનો સદરો અને તેના ઉપર જરીનો કબજો પહેર્યો હતો. પગમા ખૂલતી ઇજાર હતી. તેની ઝીણી આંખો અને કપાળ ઉપર પડતી કરચલીઓ જોતા જ આ તરૂણ ડસીલો અને સ્વાર્થસાધુ હોવો જોઇએ એવુ અનુમાન સહેજે કરી શકાય તેમ હતું. જે હુસેનખાનના સંબંધમા ગત પ્રકરણમા કેટલોક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે જ આ પોતે.

એકાદ ઘટિકા પર્યંત તકીયા પર માથુ નાખી આંખો મીંચી તે સ્થિર પડ્યો રહ્યો. એકાએક જાણે ઝબકીને જાગ્યો હોય તેમ બેઠો થઇ, ભ્રકુટી ચઢાવી, વાંકુચુંકુ મોઢું કરી, તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ આસપાસ જોવા લાગ્યો. વચ્ચે થતી હસ્ત અને મુખચેષ્ટાથી તેનુ મન વિચાર તરંગમાં તરતું હોય એમ લાગતુ, પરંતુ એટલામા જ તે કાઇક બડબડવા લાગ્યો. સામાન્યતઃ એવો એક નિયમ છે કે જ્યારે અમુક બાબતનુ મનમાં અધિક રમખાણ મચી રહે છે ત્યારે તે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાંથી બહાર નીકળી આવે છે. આપણા મુસલમાન તરૂણના સંબંધમાં પણ એમ જ બન્યું. હવે તે સ્પષ્ટ-

પણ મોટેથી બોલવા લાગ્યો. તેણે કદાચ એમ કર્યું હોત નહિ, પરંતુ તે સમયે દિવાનખાનામાં બીજું કોઇ નહિ હોવાથી મોટેથી બોલવામાં તેને કાંઈ અડચણ જણાઇ નહિ. દાઢી પસારતો તે બોલ્યો: “હજીસુધી આ હુસેનની તાસીર કોઇ પણ સમજી શક્યુ નથી ! અહમદનગરની વઝીરાત તો શુ, પરંતુ જીજાતની બાદશાહી મેળવવી હોય તોપણ મારે મન એક રમત જેવું છે ! બાદશાહના મનમાં એવુ શું ભૂત ભરાઈ ગયુ છે તે નીકળી શકતું નથી. મુરારિરાવ—ચતુર સાબાજીપતનો પુત્ર થયો તેથી શુ થઈ ગયુ ?.........મારા બાપ પણ ઇમાનદારીમાં અને ફરજ બજાવવામાં કાંઈ ઉતરતા નહોતા. મુરારિરાવ હુશિયાર ગણાય છે ! હશે કદાચ, પરતુ એવા હિંદુઓને અધિકારપર ચઢાવવામાં આવે છે—અરે તેમાયે મોટી મોટી પાયરીએ મૂકવામા આવે છે, તો પછી અમારે મુસલમાનોએ શુ ભીખ માગવાનો ધધો કરવો ? અમારા પૂર્વજો આટલે દૂર દેશથી અહિ હિંદુસ્તાન સુધી આવ્યા તે શુ એ ધધો કરવાને માટે ? ખુદાએ આ આખી દુનિયા ફક્ત ઇસલામ મજહબને માનનારાઓ માટે જ પેદા કરી છે, બીજા જુઠ્ઠા ધર્મવાળાઓને ખાતર નહિ, પછી તે મુરારિરાવ હોય કે કોઇ બીજો હિંદુ હોય !” તિરસ્કારસૂચક ફુત્કાર કરી તે આગળ વધ્યો· “બાદશાહની આ ઘેલછા દૂર કરવી જ જોઇએ. જો તે વિજ્ઞપ્તિ, આર્જવતા અને સ્પષ્ટ પરતુ નમ્ર શબ્દોથી ઠેકાણે નહિ આવે તો પછી કાઇ ઓર તરેહનો રસ્તો અખત્યાર કરવો પડશે. મુરારિરાવ ઉત્તરમા ફતેહ કરીને આવશે તો બાદશાહ તેને વઝીરાત આપ્યા સિવાય રહેશે નહિ. કદાચ તે તેમાં પોતાની ન્યાયપરાયણતા સમજતા હોય તોપણ હુ તો તેથી મારૂ માન ભંગ થયેલુ જ સમજીશ.” જરા વાર મન સાથે વિચાર કરીને પાછો બોલવા લાગ્યો· “મારા પિત્રાઇ ભાઈ મલિક બર કાર્ય દક્ષતાથી એૌર ગાબાદનુ રાજ્ય સ્થાપવાને શક્તિમાન્ થયો, જેનો અધિકાર હજી પણ તે ભોગવે છે. ત્યારે મારા કુટુબમા હુ શુ એક સામાન્ય સરદાર જ રહીશ ? અથવા બહુ તો એક સેનાપતિ થઇશ ? નહિ ! એમ કદી પણ બનશે નહિ ! મારો પ્રતિસ્પર્ધી મુરારિરાવ પહેલવાન, શૂરો, વિદ્વાન્, મુત્સદ્દી, મિષ્ટભાષી અને અને ચતુર છે; વળી તેના વડિલે નિઝામશાહીની સેવા ઇમાનદારીથી બજાવી છે, તેથી બાદશાહનુ મન તેના તરફ અકર્ષાયુ છે. નહિતર વઝીરની પદવી અવશ્ય મને જ મળત. જો મેં સ્વારીનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હોત અને હું જય મેળવી આવ્યો હોત તો પણ વઝીરાત મેળવવાની તક હતી. પરન્તુ ગયા વખતને ન રોતાં હવે શું કરવુ તે નક્કી કરવું જોઇએ.”

અહીં તે બોલતો બંધ થઈ ગયો અને કેટલોક સમય તકીઆને અ-ઢેલીને મનોગત વિચાર કરવા લાગ્યો. વળી વાગ્ધારા પુન: શરૂ થઇ: “બસ, એમ જ કરવું વાજબી છે ! સરળતાથી કાર્યસિદ્ધિનો સંભવ નથી, માટે હવે કાંઇક ખટપટ જમાવ્યા વગર છૂટકો નથી. મુરારિરાવ રહ્યો એકમાર્ગી એટલે બહારથી તેના તરફ સ્નેહભાવ દર્શાવી, ગુપ્ત રીતે કપટપટુતાનો આ-શ્રય લઇશ તો તેને મારા ઉપર કદી સંશય માત્ર પણ આવનાર નથી. જેમ પારાધિ પોતાની જાળ પાથરી તેમાં નાનાં મોટાં પક્ષીઓને સપડાવે છે, તેમ મુરારિ ! હું પણ મારી કપટજાળ પ્રસારી, દૂર રહ્યો તેની દોરી મરજી મુજબ હલાવીશ. જો તેમા એકવાર સપડાયા પછી તું છૂટવા પામે તો તારૂં અહોભાગ્ય સમજવું ! રાજનીતિજ્ઞો કહી ગયા છે કે જો પ્રસગ મળે તો કુટિલ નીતિનો ઉપયોગ કરતા પણ ચૂકવું નહિ. એમ કહેવામાં આવે છે કે જે મનુષ્ય કપટાચરણી છે તેને પરમેશ્વર સજા કરે છે અને એવા કામમા અપયશનો ભોક્તા કરે છે ! પરતુ વળી એમ પણ કહેવાય છે કે આ જહાનના પેદા કરનાર ખુદાની નજરે તો સર્વ સરખાં જ છે; તો પછી તે તમામને એક જ પ્રકારની સ્થિતિમા કેમ રાખતો નથી ? દુનિયામાં જરદાર અને મુફલીસ, બુદ્ધિમાન્ અને દુર્બુદ્ધ, મોટા અને નાના, સુખી અને દુખી એવો ભેદ શામાટે છે ? એ બધા વિચારો નિરર્થક છે હવે તો બસ આ એક જ બાબત તરફ લક્ષ આપવું. કદાચ જોખમ ખેડવું પડે તોપણ શુ ? માગ કપટનાટકનો પ્રારભ, બાદશાહના હૃદયમા મુરારિરાવ વિષે શકા ઉત્પન્ન કરીને કરવો પછી ધીમે ધીમે એક પછી એક પડદો ઉચ-કાતો જશે. અરે, પણ મારા દિલની લાંબા વખતની મુરાદ જો બર આવે તો પછી વઝીરાતની પણ મને દરકાર નથી. મુરારિ ! તો તો હુ તારો પણ દ્વેષ ન કરૂ, એટલું જ નહિ પણ દેશત્યાગી થવું પડે તો તેમ પણ કરૂ !” એ!! અદ્ભુત અને વિચિત્ર મુરાદ શી હતી કે જે પાર પાડવામાં હુ-સેન સવિશેષ ઉત્કઠિત હતો ? પરતુ તે પોતે જ આપણને જણાવે છે એ શ્રવણ કરીએ, એટલે તેની હૃદયાકાંક્ષા સ્વતઃ જ આપણા જા-ણવામા આવશે.

તેના મુખ ઉપર સ્મિત ફરક્યુ. તે બોલ્યો: “ અહા ! એ હુરીને બ-નાવતાં ખુદાને પણ શ્રમ પહોંચ્યો હશે, કેમકે બીજા કોઇને પણ તેના જે-ટલુ સૌંદર્ય ખુદાએ આપ્યું હોય એવું જાણવામાં આવ્યુ નથી. અહાહા ! તેના નાજુક દેહની કાન્તિ શી વર્ણવું ? મોહક સ્વરૂપ ! ભરાવદાર કેશકલાપ ! સુંદર નાસિકા ! કોમળ કમળની દાંડી સરખા હાથ ! ઉંનત વક્ષસ્થળ ! પુષ્ટ નિતંબ ભાગ !–હાય ! પ્યારી !–મનમોહક મધુરી ! ! ”

કેમ જાણે તે સબ્જપરી પોતાની સમીપમાં જ હોય એવું તેને લાગવા માંડયુ. તે પોતાના મનમાં એ પરીની સાથે વિહાર કરતો હોય એમ તેના ચેનચાળાથી જણાતું હતું. પુનઃ તેણે બોલવાનો પ્રારંભ કર્યો: "એ રત્ન–એ હીરો–એ માનવકુલભૂષણના દર્શનનો લાભ મને અલ્પ સમય જ મળ્યો છે. પરંતુ એટલામા તો હુ બિલકૂલ દિવાનો જ બની ગયો ' તે અપ્સરા અને મમતાજ વચ્ચે સખીપણુા થયાં, એટલામા જ તે સમશૃગ ગઢ તરફ ચાલી ગઈ. આવી દિલખુશ મોહિનીને તો અહમદનગર જેવા વિલાસી શહેરમાં રાખવી જોઇએ; તેમ નહિ કરતા તેના રસિકતાહીન સ્વામીએ અરણ્ય સરખા સ્થાનમા મોકલી આપી ' જો ખુદા હોય તો તે કેવળ અધ જ હોવો જોઇએ ' એવું રત્ન તેણે અમારા જેવી રસિક, રંગિલી અને પાકદિનને માનનારી મુસલમાન કોમમા ઉત્પન્ન નહિ કરતા નીચ કાફર જાતિમા પેદા કર્યું ' મુરારિરાવ ' વ્યર્થ તારી વિદ્વત્તા અને અન્ય સર્વ સદ્ગુણો ' તારા સારા નસિબે આવી અલભ્ય નાજનિન મળવા છતા, તને તો તેની દરકાર પણ નથી. રાજનિષ્ઠારૂપી પિશાચે તને જકડી લીધો છે. સ્વામીભક્તિની તને ઘેલછા લાગી છે. અરે સ્વામીભક્તિ કેવી ? આ વિશ્વમા કોઇ માલિક નથી અને કોઈ સેવક પણ નથી. બાદશાહ થયો તેથી શુ ? તે પણ આપણા જેવો એક મનુષ્ય જ છે કે નહિ ? તો પછી તેના તરફ આટલી નિષ્ઠા શી ? બાદશાહે હુકમ કર્યો એટલે આ યુવાવસ્થામા પ્રવેશતી કોમલાગીને એકલી છોડી સ્વારીમાં ગયો ' તારી જગ્યાએ હુ હોત તો કદી પણ જાત નહિ. પણ એવા મારા નસિબ કયાંથી હોય ?. ......હશે ' સ્વત ઉદ્યોગ કર્યા સિવાય મારૂ નસિબ ખીલે તેમ નથી. ઉકરડામા પડેલુ રત્ન જો ગર્ધવને પ્રાપ્ત થાય તો તેને મન તે નિરર્થક જ છે. તે રત્નની કિંમત સમજનાર જ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે છે. '

નિરાશાનો ઉદ્ગાર કાઢી તે થોડીવાર શાંત રહ્યો. વળી અલ્પ સમય પછી તે પાછો દાઢીને પસવારતો વાગ્વ્યાપારમા પ્રવૃત્ત થયો· "કદાચ તે મારા કાબુમા ન આવી–મારા સૌંદર્ય ઉપર ફિદા ન થઇ, તો પછી શુ કરવુ ? બીજુ વળી શુ ? તેની પાક ઘાનત અને પતિભક્તિ વિષે મુરારિરાવના મનમા શંકા ઉત્પન્ન કરવી. મુરારિરાવ કાં તો તેને પાર કરશે અથવા હમેશને માટે ત્યજી દેશે. એટલે તે કાં તો ઝુરવા લાગશે કે આત્મહત્યા કરશે. આખર મોત ! મારી મરજીને તાબે નાહ થનારીની એ જ દશા થવી જાઇએ ! "

હજુરીઆએ દાખલ થઇ વર્દી આપી કે " મુરારિરાવના કારભારી ઘોંડોપંત આવેલા છે. "

તે સાભળી ચૌરગ ઉપરથી ચમકીને ઊભો થઇ હુસેન સહર્ષ બો-લ્યો· "જા, જા, તેને અહી બોલાવી લાવ." એટલુ કહી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી મુખ્ય દ્વાર સામે નજર કરતો તે દિવાનખાનામા આટા મારવા લાગ્યો.

ધોંડોપતને દિવાનખાનામા આવવાને સહેજ વાર છે, તે દરમિયાન હુસેનખાનના સબધમાં કેટલીક અગત્યની માહિતીથી આપણે વાકેફ થઇએ તો શી હરકત છે? વારૂ, ત્યારે શ્રવણ કરો.

હુસેનના પિતાનુ નામ મહમદખાન હતું. તે અત્યત શૂરો હતો અને સરદારની પદવીપર હતો. તેનુ મૂળ વતન તુર્કસ્તાન હતું. ત્યાથી તેની નાની ઉમરમા તેને ગુલામ તરીકે હિંદુસ્તાનમા વેચવા ખાતર આણુવામા આવ્યો હતો તે સમયે નિઝામશાહીનો સેનાધિપતિ ખુશરૂખાન નામક એક સરદાર હતો આ સરદારે મહમદને ખરીદી લીધો. મનસુરઅલ્લી ગાદીનશીન થયા બાદ થોડાક સમય પછી એક મોટી લડાઈ થઈ. તેમા ખુશરૂખાન માર્યો જવાથી લશ્કર પરાભવ પામવાની અણી ઉપર હતુ. પરતુ મહમદે લશ્ક-રને ધીરજ આપી, નાસભાગ અટકાવીને તે લડાઈમાં ફતેહ મેળવી. તેથી બાદશાહે તેને એકદમ પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો. ખુશરૂખાનની પુ-ત્રીએ સ્વેચ્છાથી મહમદ સાથે લગ્ન કર્યું તેનાથી તેને બે સતાન—હસિના અને હુસેન થયા બાદ મહમદખાનની સ્ત્રી મરણ પામી. મહમદખાને પો-તાના પુત્ર તથા પુત્રીને સર્વ પ્રકારનુ શિક્ષણ આપ્યુ હુસેન પ્રત્યેક વિષયમા મુરારિરાવની બરાબરી કરી શકે તેમ હતુ. મુરારિરાવના જેટલુ જ શિક્ષણ તેણે મેળવ્યુ હતું. જ્ઞાનમા પણ ઉભય સમાન કક્ષાએ હતા. વીરત્વમાં પણ બન્ને એકાબીજાથી હઠે તેવા નહોતા. હુસેન ધર્મવિષયક બાબતોમાં પૂર્ણ નાસ્તિક હતો, તેમ છતાં બહારથી તો ઇસ્લામ મજહબને માટે પોતાને પુ-ષ્કળ અભિમાન છે એવો દેખાવ તે કરતો હતો. તેની બ્હેન હસિના ખરે-ખર ભોળી, સરળહૃદયા અને શાતવૃત્તિવાળી હતી, જ્યારે હુસેન પાકો અને ઠગવિદ્યામા કુશળ હતો. મહમદખાન નિઝામશાહીનો રાજનિષ્ઠ સેવક હતો. એવી નિષ્ઠા હુસેનની બાદશાહ પ્રત્યે નહોતી.

હવે આટલેથી જ બંધ રાખીએ, કેમકે ધોંડોપંત આવી પહોં-ચ્યો. તેને જોતા સામે જઇ, હાથ પકડીને "આઇયે જનાબ!" એમ કહી તેને ચૌરગ પાસે લાવી પોતાની સાથે ગાદી ઉપર બેસાર્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

કપટ-નાટકનો પ્રારંભ.

ऊर्जित मज्जनं दृष्ट्वा द्वेष्टि नीचः पुनः पुनः ॥

અર્થ—સજ્જનને ઉન્નતિ પામેલો જોઇ દુર્જન તેનો વારવાર દ્વેષ કરે છે.

ગાદી ઉપર હુસેનની જોડાજોડ બેસવામાં ધોંડોપત પોતાને અધિક માન મળેલુ માનવા લાગ્યો. આટલો આદર થશે એમ તે પ્રથમ ધારતો નહોતો, કેમકે જ્યારે તેણે હુસન પાસે હસિના સાથે પોતાના લગ્ન કરવાની વાત ઉચ્ચારી હતી, ત્યાર પછીથી જ્યારે ને ત્યારે હુસેન ધોંડોપતને તિરસ્કારી જ કાઢતો હતો. 'હું જાઇશ કે હુસેન મને તરત જ મહોરો ગણી આપશે, એટલે સહેજ વાતચીત કરી મારે રસ્તો માપવો પડશે' એમ ધોંડોપત ધારતો હતો તે દરમિયાન હસિનાના દર્શન માત્ર થાય, તોપણ પોતાનો શ્રમ સાર્થક થએલો તે ધારતો હતો પરતુ અહીંયા તો પોતાની ધારણાથી સર્વ વિપરીત જ લાગ્યુ ' તે વિચારવા લાગ્યો કે 'હસિનાને મારી દયા આવી હશે, અને તેથી તેણે મને અહી બોલાવવાનો હુસેનને આગ્રહ કર્યો હશે. તે હુસેન કરતા મોટી છે, અને દરેક વાતમાં હુસેન તેની સલાહને અનુસરે છે તેથી હસિનાના વચનનુ તે ઉલ્લઘન કરે તેમ નહોતું, અને મહોરોના કામ ભેગુ આ કાર્ય પણ સિદ્ધ કરી દેવુ—એવા વિચારથી હુસેન આજે મારૂં આટલુ આદરમાન કરતો હોવો જોઇએ, આ વિચારે તેને પ્રફુલ્લ બનાવ્યો. તે ચોતરફ હર્ષપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નિહાળવા લાગ્યો તે આલ્હાદિત હૃદયે હુસેન સામે જોઇને બોલ્યો, "ખાન સાહેબ ' આપનો પત્ર પ્રાપ્ત થતા ત્વરાથી હુ આવ્યો છુ. હજીસુધી મુરારિરાવ સાથે આપને આટલો નિકટનો સ્નેહ સબધ છે, એ એક આનદની વાર્તા છે."

"હ, હ, હ ' મિત્રત્વ કદાચ ન હોય તો તેથી શુ' તેમના સિ. વાય નિઝામશાહીની આટલી આબાદી શી રીતે થવાની હતી ?" હુસેન હસતો હસતો બોલ્યો તરત જ તે ગભીર બની ગયો અને તેણે સભ્યતાપૂર્વક કહ્યુ : "પરતુ ધોંડોપત ' મારે તમને કાંઇક પૂછવાનુ છે, પૂછુ કે નહિ ?"

"વાહ ' ગમે તે પૂછો, તેમાં હરકત શી છે ?"

ધોંડોપંતે ધાર્યું કે—હસિનાના સંબધમાં જ કાંઇક પ્રશ્ન થશે. આપણે પણ યુક્તિપુરઃસર જ ઉત્તર આપવું, એવો તેણે મન સાથે ઠરાવ કર્યો.

"અત્યારે તમારૂં વય લગભગ ચાલીશેક વર્ષનુ હશે, નહિ વારૂ?" હુસેને પ્રશ્ન કર્યું.

ઘોંડોપતના મનના વિચારને હુસેનના આ સવાલથી બમણું જોર મળ્યુ. તેની તદ્દન ખાત્રી થઈ કે આ પ્રશ્ન લગ્નના સબંધમા જ હોવુ જોઇએ. આ પ્રશ્નથી પોતાને માઠું લાગ્યુ હોય એવુ મુખ કરી હુસેન સામે જોઇને તે બોલ્યો: "નહિ, નહિ! એટલા બધા નહિ. થોડા દિવસ ઉપર મને ત્રીશ વર્ષ પૂરા થઇ એકત્રીસમુ બેઠું. તમારી બ્હેન કરતા-" એટલુ બોલી તે ચૂપ રહી ગયો, એ હુસેનના લક્ષમા આવ્યા વગર રહ્યું નહિ, પરતુ તેણે તે તરફ દુર્લક્ષ કર્યા જેવો દેખાવ ધારણ કર્યો. તે પ્રથમની પેઠે ગાંભીર્યપૂર્વક બોલ્યો: "તોપણ જો તમે ધાર્યુ હોત તો આટલાં વર્ષની તમારી ઉમરમા પણ જમીન, ઘરબાર વગેરે કરીને સ્વતત્ર રહી શકયા હોત અને સપત્તિ પણ સારી રીતે મેળવી હોત!"

આનો શો જવાબ આપવો તેની ઘોંડોપતને સૂઝ પડી નહિ. અત્યારે જ તેના લક્ષમા આવ્યુ કે હુસેન જેવા એક સરદારની સાથે પોતાની મનેચ્છા પાર પાડનારો સબધ બાધવામા પોતે પણ તેની કક્ષામા મૂકાવાની યોગ્યતા સપ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. અત્યારસુધી તો તે એમ જ માનતો હતો કે 'સર્વ લોકો મને અને મુરારિરાવને એકરૂપ જ માને છે.' પરતુ હુસેનના શબ્દોથી તેના મનમા જુદો જ પ્રકાશ પડયો. તેણે સહેજ સકોચની સાથે કહ્યું. "મુરારિરાવના ઘરબાર, જાગીર ઇત્યાદિ સર્વ મારા જ છે. હુ કાઈ મુરારિરાવથી ભિન્ન નથી. હા, પરતુ જો મે મારી પોતાની ખાતર જ પ્રયાસ કર્યો હોત તો જર જમીન તો શુ પણ બાદશાહની મહેરબાનીથી એકાદી જાગીરનુ આધિપત્ય મેળવવામા પણ હું સફળ થયો હોત એમા શક નથી. અરે, આજે પણ હુ કદાચ મુરારિરાવ પાસે તેની મીલ્કતના અર્ધ હિસ્સાની માગણી કરૂ તો તે નકારવાચક જવાબ દેવાની હિમ્મત કરી શકે નહિ. પણ—"

"અરે પણ-બણ બધુએ ઠીક! મુરારિરાવ થયો તેથી શુ થયુ? આ દુનિયામાં કોઇ કોઇનુ નથી. સહુ પોતપોતાના સ્વાર્થમાં મશ્ગુલ છે, એવો મારો તો અનુભવસિદ્ધ અભિપ્રાય છે. તમે બાળાસાહેબ (સાબાજીપત)ના વખતથી આજસુધી આટ આટલી સેવા કરી, તેમ છતાં દરબારમાં સરદારી, સુબેદારી, એકાદી જાગીર કે થોડીક જમીન પણ તમને અપાવવાનો કાંઈ પ્રયત્ન થયો છે ખરો? અત્યારે મુરારિરાવના એક જ શબ્દથી તમે માગો તે બાદશાહ પાસેથી મળી શકે તેમ છે. પરંતુ મુરારિરાવના મનમાં એમ કે

તમને કોઈ પણ રીતે આગળ પડવા ન દેવા ! તમારી પણ આ વિષયમાં બેદરકારી ! મને તો આ જોઇને આશ્ચર્ય ઉપજે છે અને તમારે ખાતર તો મારૂં દીલ બળી ઝળી જાય છે.”

ધોંડોપત ખાત્રીની સાથે ધારવા લાગ્યો કે પોતાની બ્હેન હુસિનાના હિતને અર્થે આ મારા માટે આટલી દાઝ ધરાવે છે હવે મારો હુસિના સાથે વિવાહ થવામા જરા પણ શકા નથી તેણે હુસેનને જવાબ આપ્યો “ પણ તેમા હરકત શી છે ? મને—’

“ વાહ ! આ ધોંડોપત બોલે છે કે કોઇ બીજુ ? અરે, હજુ તો તમારે લગ્ન કરવુ છે. છોકરા છૈયા થશે ! પછી તો મુરારિરાવના બાળકો તમારા છોકરાને તેના મકાનમા પગ પણ મૂકવા દેશે નહિ. એટલુ જ નહિ, પરતુ મુરારિરાવ પોતાની સ્ત્રીની શિખવણીથી તમારૂ અહિત કરવાને પણ તત્પર થાય ! ”

“ ના, ના ! એમ તો બને જ નહિ ” ધોંડોપત વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો “ કોઈ પણ રીતે તમારા મનમા ખોટો વહેમ ઠસ્યો લાગે છે મુરારિરાવની પત્ની સદ્ગુણની કેવળ મૂર્તિ જ છે તે મારી પોતાના વડીલ સમાન આમન્યા રાખે છે. તેમ છતા તમે આમ કહો છો તેનુ શુ કારણ ? ”

“ મારે શુ ત્યારે ? પરતુ ધોંડોપત સાવધ રહેજો હો ! મુરારિરાવ તેની સ્ત્રીના વશમા છે, અને તેની સ્ત્રીના મનમા તમારા ઉપર ભારે દ્વેષ છે. મુરારિરાવ દરેક બાબતમા તમારી સલાહ લે છે, એ તેને જરીકે પસદ પડતું નથી. પતિ ઉપર પોતાનો કાબુ રહે એ જ તેની ઇચ્છા છે. મુરારિરાવ પ્રત્યે તેના હૃદયમા ખરો પ્રેમ નથી, એમ કહેવામા પણ હરકત નથી પરતુ પોતાની સર્વ મનેચ્છા પાર પાડવામા અડચણ રૂપ એક તમે છો. આ સર્વ જાણ્યા અને સમજ્યા છતા તમને કાઇ લાગતું નથી, તો મારે—”

“ હવે મને સર્વ સમજાય છે પરતુ ખાનસાહેબ ! અત્યાર લગી આમાનુ કાઈ મારા જાણવામા આવ્યુ નહોતું ”

“ તો હવે જણાશે ! એમ એકદમ તમે બધો ભેદ કળી જાઓ તો તેની મુરાદ બર કેમ આવે ? અરે, પણ મને લાગે છે કે મારા બોલવાથી તમને ત્રાસ થાય છે હજી મારા કથનમાં તમારો વિશ્વાસ ચોટતો નથી. વારૂ, ત્યારે હવે તમને ઠીક ના લાગે એવું હુ નહિ બોલુ ” હુસેને વચ્ચે યુક્તિ લડાવી.

“ બોલો, બોલો, ખાન સાહેબ ! એમા મને જરા પણ ત્રાસ થતો નથી. ખરૂ કહેવામાં હરકત શી ? અને તમે કયા ખોટું બોલો તેવા છો ? ”

" બસ, હવે બોલ્યા તે બરાબર ! અને જો મારા કથન ઉપર ભરોસો રાખશો, તો અવશ્ય તમારૂ કલ્યાણ જ થશે. " ઘોંડોપતને વધારે લલચાવવાના ઉદ્દેશથી આટલુ કહી ફરી હુસેન બોલ્યો " મારી બ્હેન હુસિનાને તો તમે ઓળખો જ છો."

હુસિનાનુ નામ સાભળતા ઘોંડોપતને તો સ્વર્ગ બે આગળ જ દૂર લાગ્યુ ! ' તેની સાથે તમે લગ્નથી જોડાઓ ' એમ જ હુસેન બોલશે એવુ ઘોંડોપતને લાગ્યુ; અને તો પછી હવે જરા પણ આનાકાની કરવી નહિ એવો તેણે ઠરાવ પણ કરી દીધો એટલામા ' તેની પાસે મુરારિરાવની સ્ત્રી વારવાર આવે છે ' એવા હુસેનના શબ્દો શ્રવણ કરવાથી પ્રેમઘેલો ઘોંડોપત શાત થઇ ગયો !

ઘોંડોપતના મનમા થતા આ સર્વ વિકારો હુસેનના લક્ષમા આવ્યા હતા. પરતુ પોતે તે બાબત જાણે કાઇ જાણતો જ ન હોય એવા ભાવથી તે બોલ્યો " એક દિવસ મે મુરારિરાવની સ્ત્રીને એવું કહેતા સાભળી હતી કે ' પેલો મૂઓ ઘોંડીયો ખવીસ જેવો અમારા ઘરમા પેધો પડયો છે, તેને ગમે તેમ કરી મારે તો કાઢી મૂકવો છે. તેનો પગ ટળે તો નિરાંત. ' આ સાભળતા હુ તો આશ્ચર્યચકિત જ થઈ ગયો. "

ઘોંડોપતને બરાબર ધ્યાન આપીને શ્રવણ કરતો જોઇને મનમા ખુશ થતો હુસેન આગળ બોલવા લાગ્યો: " તે ગઈ ત્યારપછી મે આ બાબત હુસિનાને પૂછ્યુ, એટલે તેણે મને કહ્યું કે ' ભાઇ ! બિચારા ઘોંડોપતની કેવી દશા ?! તેને ખાતર મારો જીવ તો તળે ઉપર થઈ રહ્યો છે ! તે કેવો ચોખ્ખા દિલનો, ઉમદા સ્વભાવનો અને મુરારિરાવનો ખરો હિતચિતક છે ? ' " પોતાની બ્હેન તરફના દરેક શબ્દને હુસેન એવો ભાર દઇને ઉચ્ચારતો હતો કે તે પ્રત્યેક શબ્દશ્રવણના પરિણામે ઘોંડોપતના મનમા હુસિના માટે, તેમ જ હુસેન માટે પણ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. હુસેન એ સર્વ સમજતો હતો. તેણે આગળ બોલવા માડ્યુ: " વળી હુસિના કહેતી હતી કે ' મુરારિરાવની સ્ત્રી બહુ લુચ્ચી જણાય છે. તેણે ઘોંડોપતના સબધમા સાચાં ખોટા કરી મુરારિરાવના મનને ઉશ્કેરી મેલ્યું છે અને તેમણે બન્નેએ એવો બેત કર્યો છે કે મુરારિરાવની સ્ત્રી તેના પીયેર જાય, ત્યારપછી કાઇક નિમિત્ત કાઢીને ઘોંડોપતને ત્યાં મોકલવો; પછી ત્યાં તેનું કાટલુ... .' ઘોંડોપતભાઇ ! વધારે શુ કહુ ? એથી આગળ તે બોલી શકી નહિ. તેની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તેને રડતી જોઇ મને પણ દુ:ખ થયુ. પરતુ તેની હૃદયવ્યથા કમી કરવાને મોટા કષ્ટપૂર્વક મેં કહ્યું:

"એ વાત જ જવા દે. ઘોંડોપતને એ બાબતની કાંઇ દરકાર નથી, તો આપણે ગમે તોય પરાયા! આપણે શુ કરીશુ?" એ સાંભળી તે બોલીઃ 'બાઈ! ઘોંડોપત કાંઇ પરાયો નથી. તે આપણો જ છે. એ બિચારાને ઇંદુમતીના દાવપેચની ખબર જ નહિ હોય!' આ સાંભળી ઉક્ત સર્વ હકીકતની તમને જાણ કરવાનો મે ઇરાદો કર્યો. પણ મારી હિમ્મત ચાલી નહિ, કેમકે મને એવો ભય લાગ્યો કે મુરારિરાવ અને તમારા વચ્ચે પરસ્પર દ્વેષ કરાવવાને આ બધી બનાવટી બાબત મે ઉભી કરી છે એવુ તમને લાગશે! પરતુ જ્યારે તમે સપ્તશૃગ ગઢ ઉપર ગયા છો, એવું અમે સાભળ્યુ કે અમને બન્નેને ધીરજ ન રહી, અને તેથી મે તમને અહીં તાબડતોબ બોલાવ્યા!"

પ્રત્યેક વાક્ય ઉચ્ચારતા હુસેનનુ લક્ષ ઘોંડોપતના ચહેરા તરફ પૂર્ણપણે હતું. પોતાના કથનની ઘોંડોપતના મન ઉપર બરાબર અસર થતી જોઇ, પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થયો લાગ્યો. હુસેનના પ્રથમ ભાષણ સમયે ઘોંડોપતના મનમા ઇંદુમતીના તરફ તિરસ્કાર અને હસિના પ્રત્યે સપ્રેમ આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરતુ જ્યારે તેણે હુસેનનુ સર્વ ભાષણ શ્રવણ કર્યુ ત્યારે તો તેના દિલમા કળવિકળ થવા લાગી. હુસેન કહે છે તેમ થવુ શક્ય છે એમ તેને લાગ્યુ. ઇંદુમતીના સબધમા તેનુ મન પૂર્ણ કલુષિત થયુ મુરારિરાવ ઉપર ક્રોધ પણ ખૂબ ચઢ્યો.

એવો એક સામાન્ય નિયમ છે કે જ્યારે કોઇ વ્યક્તિ કે વાતના સબધમા ખોટા વિચાર ભરાઇ બેસે છે ત્યારે તેના તરફ અત્યન્ત દ્વેષ ઉપજે છે પોતાની બ્હેન દેવકીનો ગર્ભ પોતાના નાશનુ કારણ છે એમ જાણતા તેના સર્વ બાળકનો કંસે નાશ કર્યો, અને પાછળથી પોતાનો વૈરી ગોકુળના કૃષ્ણ નામનો બાળક છે, એમ કંસે જાણ્યુ કે તેણે ત્યા રાક્ષસોને મોકલી ત્રાહી ત્રાહી પોકરાવવા માડ્યુ હતુ. પોતાના પિતાના વખતનુ જૂનુ મત્રીમડળ પોતાની વિરૂદ્ધ છે એવી કલ્પના શિવાજીના પુત્ર શંભાજીના મનમા ઉદ્‌ભવતા તેણે અનેક માણસોનો ક્રૂરપણે નાશ કરાવ્યો હતો. બાજીરાવને કોઇએ એવુ ભરાવી માર્યુ કે નાના ફડનવીસ તેની વિરૂદ્ધ છે, તેથી તેના અનેક રાજહિતના સત્કૃત્યો તરફ લેશ પણ લક્ષ ન આપતા બાજીરાવે તેને કારાગ્રહમા મોકલી રાજ્યને નુકસાનમા ઉતાર્યું. આ સર્વ અનુચિત કલ્પનાનો પ્રભાવ!

ઘોંડોપતનું મન પણ ઇંદુમતીના સંબધમાં કલુષિત થયુ હતું. તેથી તેના વિષયમાં અનિષ્ટ તેને વિચારો આવવા લાગ્યા. પ્રથમ ઇંદુમતી સબધી જે

જે વાતો તેને સારી લાગતી હતી, તે જ અત્યારે તેને ખરાબ જણાવા લાગી. જ્યારે ઇંદુમતી અહમદનગરમાં હતી ત્યારે તેનું પોતાંના તરફ કેવા પ્રકારનું વર્તન હતું તેના ઘોંડોપતના મનમા વિચાર આવવા લાગ્યા. ‘ એ મારૂં જે માન સાચવતી તે સર્વ કૃત્રિમ જ હોવું જોઇએ, કેમકે કોઇ કોઇ-વાર તે મને ઉદ્ધતપણે પણ ઉત્તર આપતી હતી. વળી મુરારિરાવના વર્ત્ત-નમાં પણ એવો ચમત્કારિક ફેરફાર પડચો હતો. ઇંદુમતીના આગમન પૂર્વે દરેક બાબતમાં મુરારિરાવ મારી સલાહ લીધા સિવાય રહેતો નહિ. પછીથી તેમાંનુ કાંઇ ન મળે ! એથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે એ બન્નેને મારી તો કાંઇ ગ-ણના જ નહોતી વારૂ ! એટલેથી જ પતતુ હોત તો તો ચિતા નહોતી પરતુ આ તો આપણા જીવ ઉપર વાત આવી ! જ્યારે અહીં—અહમદન-ગરથી નીકળ્યા ત્યારે તો મુરારિરાવે મને એટલુ જ માત્ર જણાવ્યુ હતું કે આપણે સ્વારીમાં જવાનુ છે. સપ્તશૃગ જવાની તો વાત જ નહોતી. જ્યારે પાલખેડ સ્વારીનો મુકામ થયો, ત્યારે પોતે ગત્રે એકલા જ સપ્તશૃંગ ગઢ તરફ જઈ તરત જ પાછા આવ્યા ! ‘ કેમ જવાનુ થયુ હતું ? ’ એમ પૃછતા માત્ર ‘ સહેજ જ ’ એટલો જવાબ મળ્યો ! અને મને સપ્તશૃગ જ-વાની ફરમાશ કરવામા આવી વળી તે સમયનુ મુરારિરાવનુ બોલવુ ચાલવુ અને મારી સામે વિચિત્ર દૃષ્ટિથી નિહાળવું એ સર્વ લક્ષમાં લેતાં તેનો મારા પ્રત્યેનો કુટિલ ભાવ સ્પષ્ટ થતો હતો એ બધુ રહેવા દઇએ, તોપણ સ-વાલ એ છે કે ઇંદુમતીની સભાળ લેવાને માટે મારી શી જરૂર પડી ? તેના માતાપિતા ત્યા ગઢ ઉપર જ છે ! વળી આ કામમા બીજા કોઇને નહિ ને મને જ ખાસ રોકવાનુ શું કારણ ? હવે સમજાય છે કે આ બધી ઘટના હુસેન જણાવે છે તેવા પ્રકારનુ પરિણામ આણવાને માટે જ થએલી હોવી જોઇએ. હસિના અને હુસેન આ પ્રકાર જાણવાથી દિલગીર થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે—મારા પ્રત્યેના હસિનાના નૈસર્ગિક પ્રેમની એ ખૂબી ! હવે તો આ સર્વ વિપરીતતામા આપણે સાવધાન રહેવુ જોઇએ. ગમે ત્યાં ભીખ માગીને પેટ ભરવુ એ હા, પણ હવેથી મુરારિરાવના મકાનમા પગ મેલવો નહિ. અહા ! હુસેન અને તેની બ્હેનનો મારા ઉપર કેટલો ઉપકાર ! હ-સિના ! તારો મારા ઉપર કેવો નિમળ પ્રેમ ! તારી મને પ્રાપ્તિ થાય તો કેવુ મજાનુ ! કદાચ તેમ ન બને, તોપણ મુરારિ ! તને તો હવે દૂરથી જ નમસ્કાર ! ઇંદુમતીની સામે જોવાનાં પણ સોગન ! ‘ ઉપરથી સુંદર જણાતી વસ્તુનો અંદરનો ભાગ એવો હોતો નથી ’ એ તત્ત્વનું અદ્યાપિપર્યંત મને વિસ્મરણ જ થયું હતું. ’ આ પ્રમાણેના વિચારોથી ઘોંડોપતનુ મસ્તક ભ-

મવા લાગ્યું. તેણે હુસેનને કાંઇક શંકા અને આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યુ: "પરંતુ મહોરોના સંબંધમાં મુરારરાવે તમારા ઉપર પત્ર લખ્યાની વાત તો ત્યારે ખોટી જ ના !"

આ પ્રશ્નથી હુસેન ધોંડોપંતના મનની સ્થિતિ કળી ગયો. તે આનંદપૂર્વક હસીને "એટલે ! તમારા લાભની વાત તો થઈ કે નહિ ?" એમ બોલી પ્રશ્નદર્શક દૃષ્ટિપૂર્વક ધોંડોપતની સામે જોવા લાગ્યો.

"પણ તમે કેવી રીતે જાણ્યુ કે હુ સમરાંગમા જ છુ ?"

"અરે ! ઇંદુમતી તમારી બાબતમા તમામ હસિના પાસે બોલી ગઈ હતી ! તમે સ્વારી સાથે સિધાવ્યા એમ જાણતા જ હુ તો સાવધ થઈ ગયો, અને તરત તમારી પાછળ પાછળ મે સ્વારને મોકલ્યો હતો પાલખેડથી તમે ઇંદુમતીની પાસે ગયા છો એવા ખબર મળતા તમને અહીં બોલાવ્યા ! માત્ર કોઇને સશય આવે નહિ તેટલા ખાતર પત્રમા મહોરો સબધી લખ્યુ હતું "

પ્રિય વાચક ! હુસેનની યુક્તિ જોઈ ? ધોંડોપત આવ્યો કે તે જ વખતે જો તેણે આ પત્રના સબધમા ઉપર મુજબની હકીકત જણાવી હોત તો તે નિરર્થક જાત પરતુ અત્યારે તો ધોંડોપતને હુસેનની આ બધી યોજના આવકારદાયક માલૂમ પડી. હુસેનની ખુબી જ એ હતી કે જો તે કોઇ વાત કપટથી સાધ્ય કરવા માગતો હોય તો તેના સબધમા એકદમ કાંઈ પણ ન બોલતા, વાતચીતનો પ્રસગ એવો લાવે કે પોતાની મનેચ્છા સિદ્ધ જ થાય.

'હવે તુ જ મારો સહાયકર્ત્તા છે એવો મારો પૂર્ણ ભરોસો છે' એમ દર્શાવનારા સ્વરે ધોંડોપત હુસેનનો હાથ પોતાના હાથમા લઇ બોલ્યો· "પણ હવે મારે શુ કરવુ, તે તમે જ મને સમજાવો."

પ્રકરણ ૭ મું.

જાળ બિછાવી !

परिपूर्णेऽपि तडागे काकः कुम्भोदकं पिबति ॥
अनुकूलेऽपि कलत्रे नीच परदारलम्पटो भवति ॥

અર્થ—તળાવ પૂર્ણ રીતે ભર્યું હોય તોપણ કાગડો ઘડામાથી જળ પીએ છે, તેમ દુર્જન પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી અનુકૂળ હોય તોપણ પરસ્ત્રીમા લપટ થાય છે

મનુષ્ય જ્યારે મુસ્કેલીમા આવી પડે છે ત્યારે ગભરાઇ જાય છે. ધોંડોપતની પણ અત્યારે એવી જ સ્થિતિ થઈ પડી હતી, તે જોઈ પો-

તાની માગવામાં આવેલી સલાહ માટે મનમાં મગ્ન થતા હુસેને જવાબ આપ્યો: “ બીજું શુ ? હું કહું તેમ કરો. એટલો મારા ઉપર ખાસ વિશ્વાસ રાખજો કે હુ તમારૂં હિત જ કરીશ. તમે આજ કેટલાંય વર્ષથી એ કુટું-બની સેવા કરો છો, તેમ છતાં અત્યારે મુરારિરાવ પોતાની સ્ત્રીની ઉશ્કે-રણીથી તમારો સર્વનાશ કરવા તૈયાર થયો છે. તો એ બન્નેને તેનો બરા-બર બદલો આપવો જોઇએ. કેવી રીતે તે–”

“ નહિ, નહિ ! ખાનસાહેબ ! આપ આ શુ કહો છો ? મુરારિરાવના લીધે આટલા દિવસ મે આનદમા ગુજાર્યા અને તેના સામે વૈર બાધવું ? ઇંદુમતીની મારા પ્રત્યે દુષ્ટ ભાવના છે, તોપણ ગમે તેમ તોય અબળા ! અબળાજાતિ પ્રત્યે વૈર વાળવાની વૃત્તિ રાખવી તે આપણને શોભે ? વાહ ! વૈર તે પોતાના દુશ્મનો સામે હોય કે જેના અન્નથી આપણું પોષણ થયુ છે તેની સામે ? ”

“ અહી જ તમે હિદુઓ ભૂલ ખાઓ છો જે આપણો પ્રાણ લેવાને તૈયાર થયો છે, તે અન્નદાતા શી રીતે ગણાય ? એ તો પક્કો શત્રુ બહારના શત્રુ કરતા ઘરના દુશ્મનને વધારે ભયકર જાણવો, સમજ્યા ? જો મે તમને અહી બોલાવ્યા ન હોત અને તમામ વિગતથી વાકેફ કર્યા ન હોત તો એ ચાડા-લિનીએ નક્કી તમને ઠાર જ કર્યા હોત ! કેમ ખરૂ કે નહિ ? અરે, જરાક તો વિચાર કરો ! મોગલ બાદશાહ હુમાયૂને પોતાના દુષ્ટ ભાઇને સજા ન કરતા ક્ષમા કરી તો તેને ખાતર તેને કેટલી બધી વિપત્તિ સહન કરવી પડી ? મારો તો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે આ ઘરના શત્રુને તો કદી પણ ક્ષમા કરવી જ નહિ ! પછી તો તમારી ખુશી ! આમા મારૂ કાઈ જ-નાર નથી. પ્રાણ જશે તોપણ તમારો જશે ! ”

“ પરતુ હવે તો હુ એમના હાથમાથી છૂટચો છુ. હવે ફરીથી તેમને પગલે ચડવું નહિ એટલે બસ પછી પ્રાણહાનિનો ભય કયા રહ્યો ? ”

“ ઘોંડોપત ! આ જ તમારૂ ભોળપણુ છે. તમે ગમે ત્યાં હશો તોપણ એ લોકો કોઈ પ્રકારે તમારો નાશ કર્યા સિવાય રહેનાર નથી, કેમકે એ બન્નેના મનમા એવી ભીતિ રહેવાની જ કે તમે તેમની આ દુષ્ટતાનો ડકો ઠેર ઠેર બજાવ્યા વગર રહેશો નહિ ! અને એમ છતાં માનો કે તમારા સારા નસિબે તમે આ અરિષ્ટમાથી છૂટચા ! તોપણ તેમને તો તમારે બ-રોબર સ્વાદ ચખાડવો જોઇએ, કેમકે નહિતો તેનુ ફળ તમારે કે તમારા જેવા બીજા કોઇ લોકોના હિતચિંતકને ભોગવવું પડશે. ”

હુસેનની આ વાક્પટુતાએ ઘોંડોપતને નિરુત્તર બનાવ્યો તે જરા ધીમા સ્વરે બોલ્યો: " ખાનસાહેબ ! ત્યારે વૈર કેવી રીતે વાળવુ તે તમે મને સમજાવો. પછી તે પ્રમાણે કરવુ કે નહિ એ મારી મરજીની વાત છે. "

" અરે ! એમ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી. જૂઓ, ત્યારે એમ કરો. મુરારિરાવ ગયો છે સ્વારીમા, ત્યા તે લડાઇમા ઘણુ કરીને તો જરૂર કામ આવી જવાનો. એટલે 'એક પાપ તો ટળ્યુ ! બાકી રહી ઇંદુમતી ! તેને ત્યાથી ઉપાડીને અહી મમતાજ પાસે લાવો, એટલે રોજ રોજ તેના ઉપર વાગ્પ્રહાર કરવાનુ ઠીક પડશે. વળી તેને વધુ ચીડવવાને તેનું મારી સાથે લગ્ન કરવુ ! તમે જાણો છો ? પુરૂષોને દ્વંદ્વયુદ્ધમા નાશ કર્યાથી કે તેમની સાથે દગાબાજી ચલાવ્યાથી પણ આપણુ વૈર વાળી શકાય છે. પરતુ સ્ત્રી જાતિ–ગમે તેમ તોય અબળા ! તેને પુરૂષોની માફક સજા ન થવી જોઇએ. તેને તો એવી સજા કરવી જોઇએ કે જેના યોગે તે હમેશા શરમથી માથુ જ ઉચુ કરી શકે નહિ, અને ફરી ફરીને સ્વતઃ જ મરણ પામે ! બાકી, ઘોંડોપત ! કદાચ મારી વાત તમને ખરી નહિ લાગે, પરતુ સત્ય જ માનજો કે ઇંદુમતી પોતાના એકદર ધણીને છોડી મારી સાથે લગ્ન કરવાને એકપગે થઇ રહી છે અત્યારસુધી મુરારિરાવ પ્રત્યેના મિત્રપ્રેમને લીધે જ મે આ બાબત તરફ દુર્લક્ષ કર્યું હતું. હ, ઉઠો હવે ! અજાયબ કેમ થાઓ છો ? બસ જાઓ અને ઇંદુમતીને લાવો અહીંઆ ! "

હુસેનના આ લાબા ભાષણની મધ્યમા બોલવાનો ઘોંડોપતે પ્રયત્ન તો પુષ્કળ કર્યો હતો, પરતુ તેમા તેને નિષ્ફળતા મળી, કેમકે હુસેને તેને વચ્ચે બોલવાનો પ્રસગ જ આપ્યો નહિ. જ્યારે તે બોલતો બધ થયો ત્યારે ઘોંડોપત કાઇક તિરસ્કારસૂચક ભાવથી પણ શાતપણે બોલ્યો " કેમ ! તમારૂ ભાષણ પૂર્ણ થયુ કે નહિ ? હજી પણ કાઈ બાકી રહ્યુ હોય તો બોલી નાખો ! ખાનસાહેબ ! હુ ગમે તેવો ભોળો અને મૂર્ખ હોઇશ, તોપણ મનુષ્ય છુ. તમારૂ આવુ કથન મારાથી શ્રવણ થઈ શકતું નથી ! તમે એક મોટા સરદાર છતા આવું બોલતા લજાતા પણ નથી ? પરસ્ત્રીની અભિલાષા ધરાવતાં તમારે શરમાવુ જોઇએ ! આ કાંઈ બદલો નથી, પરતુ તમારી કામવાસનાની શાતિનો એક ઉપાય માત્ર છે. આના કરતાં તેને બીજી કોઇ રીતે ઠાર કરી યમસદન પહોંચાડવી તે બહેતર છે ! પરતુ મુરારિરાવે અને તેણે મારો એવો શો અપરાધ કર્યો કે જે

મારે હું તેનો બદલો લેવાનો પ્રયત્ન કરૂં ? તેઓ મારો જાન લેનાર છે એટલા માત્ર સંશયને ખાતર ! વારૂ, સમજો કે મારૂં મૃત્યુ નિપજે, તોપણ તેથી જગતને શી હાનિ થવાની છે ? આ દુનિયામાં હું એકલો જ છું. નથી મારે સ્ત્રી, બાળક કે કોઇ દૂરનું કે નજીકનું સગું કે જેને મારા મરણથી દુઃખ કે દિલગીરી થાય ! વળી હવે તો મારા પ્રાણ જવાનો ભય પણ દૂર થયો છે, તો પછી વિશેષ ઉપાધિમા મારે શા સારૂ પડવું જોઇએ ?"

" પણ તમને બચાવનાર જે કાઇ કહે તે લક્ષમાં લેવાની તમારી ફરજ છે. તમે હિંદુ છો ! તમારા ધર્મ પ્રમાણે કોઇએ કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવો જ જોઇએ ! અને તમને સવેળાની ચેતવણી આપી જે ઉપકાર મેં તમારા ઉપર કર્યો છે, તેના બદલામા તમારે પણ મારી ઇચ્છાને પાર પાડવા કર્તવ્યપરાયણ થવુ જોઇએ ! "

" વાહ ! શુ આ તમે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે ? હુસિનાની આશામા નિરાશ થયા પછી સસાર પ્રત્યે હુ કેવળ ઉદાસિન બની ગયો છુ જો જલ્દીથી મારો છૂટકારો થયો હોત તો તે સારૂ હતું આ તો ઉલટુ તમે મને મરતો બચાવી અધિક દુઃખી બનાવવાનુ પાપ માત્ર કર્યું છે ! જો તેણે મને મારી નાખ્યો હોત તો તેની અપકીર્તિ થાત, અને અપકીર્તિ એ પણ કાંઈ ઓછો બદલો નથી ! "

" અરે, ભાઈ ! સ્ત્રીચરિત્ર અગાધ છે. ઇંદુમતીનો કાલે જ મારા ઉપર પત્ર હતો કે ' મને ત્યા બોલાવી લ્યો અથવા તમે આવો ! ' હું આજે જ તેને અહી લાવવાને માટે માણુસોને મોકલનાર હતો. મુરારિરાવ હવે લડાઇમાથી પાછો ફરનાર નથી હુસિનાએ મને આગ્રહ કર્યો છે કે ' ધોંડોપત સાથે ઇંદુમતીએ જે વર્તન ચલાવ્યુ છે, તે માટે તેને યોગ્ય સજા થવી જ જોઇએ. ' પછી તમે હા કહો કે ના કહો. પણ હુસિનાની મરજીનું હું ઉલ્લઘન કરી શકતો નથી. તમને કાળના મુખમાથી બચાવવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો તે પણ તેના આગ્રહનુ જ પરિણામ સમજવુ. પછી ભલે તમે તેને ઉપકાર ન માનો ! હવે વધુ જીકર કરવી નકામી છે. બસ એક જ વાત–"

" પણ ઇંદુમતીનો પત્ર આવ્યાની વાત તમે કહો છો, અને તેને છળપૂર્વક આણવાની યોજના પણ તમે કરી રાખી છે. તો તેમાં હવે મારી આવશ્યકતા શી રહી ? " ધોંડોપતે વચ્ચે પ્રશ્ન કર્યો.

" જો તમે તેને અહીં ઉઠાવી લાવો તો તે પણ મનમાં સમજે કે ' ધોંડોપત સાથે મેં જે છળ કર્યો હતો તેનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત ! ' વળી જૂઓ,

થોડા સમયમાં જ વઝીરનુ પદ મને મળવાનો પૂરતો સંભવ છે, અને જો હું વઝીર થઈશ તો મારી આ ઇચ્છા પાર પાડવામાં તમને પણ એકાદી જાગીરનો લાભ થશે."

ધોંડોપતનુ મન ડગમગવા લાગ્યુ. એક તરફથી તેને લાગ્યુ કે 'જો આના કહેવા પ્રમાણે કરૂ તો એ પાપિણીને વાજબી ફટકો પડશે, અને જો હુ આમા ભાગ નથી લેતો તોપણ હુસેન ઇંદુમતીને ઉપાડી લાવ્યા વગર રહેનાર નથી. મુરારિરાવ લડાઈમા જ સ્વર્ગવાસ પામે અને હુસેન કદાચ ઇંદુમતી સાથે લગ્ન કરે કે તેને રખાત તરીકે ઘરમા રાખે તોપણ ઇંદુમતીના કુટિલ વર્તનને લોકોમા જાહેર કરી તેને અપકીર્તિત બનાવવાનો પણ લાગ છે કદાચ મુરારિરાવ પાછો આવે, તોપણ તેની સ્ત્રીની નીચતાથી તેને વાકેફ કરીને તેનો પ્રેમ પાછો સપાદન કરી શકાશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે હુસેનને કહ્યુ "તમે તથા તમારી બ્હેન માગ માટે આટલી ફિકર ધરાવો છો, તો તે મારી સાથે લગ્ન કેમ કરતી નથી? અને તમે પણ એ બાબતમા વિરૂદ્ધતા શામાટે ધરાવો છો?"

"પત સાહેબ! ખરી વાત એ છે આ સસારના કાવાદાવા પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર છે અને કેવળ સાધુવૃત્તિમા જે પોતાનુ જીવન ગાળે છે, તે લગ્નની વાતને કેમ પસદ કરે? અને તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મારાથી પણ શુ થઇ શકે?"

"ખાનસાહેબ! જાઓ, મારો છેવટનો જવાબ એ છે કે જો હુસિના સાથે મારા લગ્ન થતા હોય તો ગમે તેવુ દુર્ઘટ કાર્ય કરવાને પણ હુ તૈયાર છુ"

"ધોંડોપત! તમને કાઇ ભૂતભૂત તો વળગ્યુ નથી ને! શુ તમારૂ અને તેનુ વય હવે લગ્ન કરવાને લાયક છે? વળી તે ખુદાની બદગીમા જ બધો વખત ગુજારે છે. સસાર પ્રતિ તેની ઉદાસિનતા અને સસારના સુખો ભોગવવાની તમારી ઉત્કટ ઇચ્છા! તમારા બન્નેનો યોગ કેવી રીતે મળશે? અરે એક તો શુ પણ તમે કહો તો એકવીશ સુદરીઓ તમારી સેવામા હાજર કરૂ! અને એવી ખુશી હોય કે અમારી જાતિની કોઇ નાજનિન જોઇએ તો તે પણ—"

"મારે એકે જોઇતી નથી કે એકવીશની પણ મને જરૂર નથી. માત્ર એક હસિના સાથે જ મારૂ લગ્ન કરાવી આપો કે પછી તમે જે કહો તે સાભળવા બદો તૈયાર છે!"

"ત્યારે સાભળો! હું તેને તમારી ઇચ્છા જણાવીશ. જો તે કબુલ હશે તો મને પોતાને તેમાં કોઇ તરેહનો વાંધો નથી."

' બસ, બસ ' એટલુ જ મારે જોઇએ છે. " ઘોંડોપત આનંદમાં આવીને બોલ્યો. તે મનમાં વિચારવા લાગ્યોઃ 'હવે તો એક શબ્દ માત્રમાં હસિના વશ થઇ જવાની ' મોટો ભય તો આ હુસેનનો હતો. તેના ભાઇની પરવાનગી મળી છે એવુ તેને કહીશ ક બસ બેડો પાર !' આ વિચારથી ઘોંડોપત અધિક હર્ષમા આવી ગયો

હુસેન બોલ્યો "ત્યારે હવે મારા કહેવા પ્રમાણે કરો. સ્હાંજ પડવાનો સમય થયો છે રાત્રી અહીં જ ગાળો અને કાલે પ્રાતકાળે સીધાવો." તે પછી કેટલોક વખત સુધી તે બન્ને વચ્ચે કાંઈ ગુપ્ત ગોષ્ઠિ ચાલી. બાદ ઘોંડોપતની વ્યવસ્થાને માટે હુસેને કારકુનને બોલાવ્યો. ઘોંડોપત કારકુનની સાથે ગયો, પ્રિય વાચક ' હુસેને ઇંદુમતીના પત્ર સબધે તથા હસિનાને થએલી લાગણીના સબધમા ઘોંડોપત પાસે હડહડતુ જૂઠાણું ચલાવ્યુ હતું, પણ જ્ઞાનશૂન્ય ઘોંડોપતને કયા ભાન હતું ?

*   *   *   *   *

બીજે દિવસે સ્હવારે ઘોંડોપત ઉપડયો. હુસેને તેની સાથે પોતાના એક સો માણસોની ટુકડી મોકલી હતી. તેને લાગ્યુ કે કદાચ ઘોંડોપતનો વિચાર ત્યા ગયા પછી બદલાઈ જાય, તોપણુ પોતાના માણસો હોય તો વાંધો આવે નહિ. વળી તેણે ઘોંડોપતને જતી વેળાએ "જુઓ, મારી સાથે દગો રમતા નહિ, નહિતો ભારે પડશે ' " એવી ધમકી પણ સભ્ય શબ્દોમા આપી હતી ઘોંડોપતે તેને જવાબ આપ્યો કે "જ્યારે ઇંદુમતી તમારી પાસે આવવાને આતુર છે, તો તમારૂ નામ તેની પાસે લેવામાં શી હરકત છે ? "

" નહિ, નહિ ' એમ તો તમે કરતા જ નહિ તમારા તરફ તેનો કેવો ભાવ છે એ તો તમે સમજો છો અને તમે જ તેની પાસે મારૂં નામ આપો તો તેને નક્કી શકા આવવાની કે ' આ ઘોંડોપત મારો હડહડતો વૈરી ' તે હુસેનખાનનુ નામ લઈ મને મુરારિરાવ પાસે લઇ જશે અને મારી ફજેતી કરશે ' ' આમ થશે તો તો પછી તે આવશે જ શાની ? "

ઘોંડોપત નિરૂત્તર થયો. " વારૂ, તમે કહો છો તેમ કરીશ " એટલું બોલી તેણે સમશૃગ ગઢ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૮ મું.

સમશૃંગ.

ભોળી ત્રિયાને ભરમાવવામા,
અચેતને ચટ્ટ ફસાવવમાં,
નિશાન તે ..... તકાવ્યુ

અમરસત્ર.

રસ્તામા ત્રણ દિવસ વ્યતીત થયા બાદ ધોંડોપત સમશૃંગ ગઢમા આવી પહોચ્યો. આવ્યો તે દિવસે તો તે કાઇ પણ બોલ્યો ચાલ્યો નહિ. ઇંદુમતી તેની નજરે પડતા જ તેના હૃદયનો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યો. બહારથી અતિસુંદર અને રમણીય દેખાવની સ્ત્રીના અતરમા આટલુ કાતિલ ઝેર હોવા માટે તે આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યો. એકલી ઇંદુમતી નહિ પરતુ મુરારિરાવ પ્રત્યે પણ તેને અત્યત તિરસ્કાર વછૂટયો. પરતુ તે સ્વત જ પોતાના મનનુ સમાધાન કરવા લાગ્યો કે 'મુરારિરાવ કાંઈ થોડોક જ મારી ઇચ્છાથી મરનાર છે ? લડાઇમા મરશે તેમા મારે શુ ? અને ઇંદુમતી ખાનસાહેબમા આસક્ત બની ગઇ છે ' આવી દુરાચરણી સ્ત્રી મુરારિરાવને કામની પણ શી ? ધોંડોપત એમ માનવા લાગ્યો કે 'હુ ઇંદુમતીને લઈજઉં છુ, તે પાપકાર્ય નથી '

બીજે દિવસે ધોંડોપતે ઇંદુમતી અને તેના માતાપિતા પાસે વાત ઉચ્ચારી તે બોલ્યો "મુરારિરાવ નંદુરબારથી બે ત્રણ મજલ પેલી મેર હશે, એ વખતે બાદશાહ તરફથી તેમને અહમદનગર પાછા ફરવાનો પેગામ મળ્યો તેથી તે ત્યાથી પરભાર્યા અહમદનગર ગયા જે દિવસે હું ત્યાં ગયો તે જ રોજ તે આવી પહોચ્યા હતા હુ અહી પાછો આવનાર નહોતો, પરતુ તેમણે મને ઇંદુમતીને તેડી લાવવા કહ્યુ, તેમ જ અહી મારા સો દોઢસો માણસો હતાં, તેમને પણ લઈ જવાના હતા. તો હવે ઇંદુમતીને કાલે સ્હવારે જ મારી સાથે વિદાય કરો.

"ભલે, કાલે જ જાઓ. જમાઇરાજથી શુ વધારે છે ?" એવો જવાબ આપી રાઘોજીપતે ઇંદુમતીને મોકલવાની તૈયારી કરવા માટે પોતાની પત્નીને સૂચના કરી.

ધોંડોપત ફરીથી આવ્યો ત્યારથી પોતાના તરફ તિરસ્કાર દૃષ્ટિથી જૂએ છે એવુ કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળી ઇંદુમતીને તરત જ લાગ્યુ હતું. પરતુ એમ થવાનુ કારણ શુ, તેનો તે કાંઈ તર્ક કરી શકી નહિ. આ વાત કહેવી

પણ કોને ? તેની સખી પદ્માવતી મુરારિરાવ સમશૃંગ ગઢ ઉપરથી વિદાય થયો તેને બીજે રોજ જ પોતાને સાસરે ગઇ હતી.

એક વાર ઇંદુમતીએ પોતાની માતા કમળાબાઇને પોતાની શંકા જણાવી. એ સાંભળી તે વૃદ્ધા ઇંદુમતીને વાંસે હાથ ફેરવતી બોલી "બેટા ! તુ રજ પણ ચિંતા ન કર. બીજા તરફ લક્ષ ન આપતા તારી આરાધ્ય મૂર્તિની સેવા કર એટલે બસ ! ઘોંડોપત લાંબો પથ કરીને આવ્યો છે તેથી પરિશ્રમને લીધે તેને ત્રાસ થયો હશે. બીજુ કાંઈ પણ સમજવુ નહિ."

બિચારી ભોળી કમળાબાઇ ઇંદુમતીના મનની વાત શી રીતે જાણી શકે ? અને ઇંદુમતી પણ પછી બીજુ વધારે શુ કહી શકે ? 'હુ જાતે અહી આવીને તને લઈ જઇશ, એવુ એમણે કહ્યું હતું છતા પોતે ન આવતા ઘોંડોપતને શામાટે મોકલ્યો હશે ? વારુ, કદાચ એમ હોય, તોપણ ઘોંડોપતનુ વર્ત્તન આવુ વિચિત્ર કેમ ? હુસેનને બદલે એમને વઝીગત મળનાર છે, એથી દ્વેષભાવને લીધે તો હુસેને ઘોંડોપતના કાન નહિ ફુંક્યા હોય ? વળી ઘોંડોપત અહીં પોતાનાં માણસો હોવા છતા બીજા સો ગોણીઓ માણસો લાવ્યો છે તેનુ શુ કારણ ?' ઇત્યાદિ તર્ક વિતર્કો ઇંદુમતીને થવા લાગ્યા. 'ગમે તે હો. દેવી ભવાની એમનુ રક્ષણ કરે અને એમની ચરણસેવાનો લાભ મને લેવા દે એટલે બસ.' એ પ્રમાણે તે આર્જવતાપૂર્વક ભવાનીની પ્રાર્થના કરવા લાગી. પ્રથમ જ્યારે સાસરે જવાની વાત થતી ત્યારે તેને બહુ જ આનંદ અને ઉલ્લાસ થતો. પરંતુ અત્યારે તેને એવું લાગ્યુ કે મુરારિરાવ પોતે આવે કે તેમનો પત્ર આવે તો જ જવુ ઘોંડોપંતની સાથે જવુ ઠીક નથી. આ ઇરાદો તેણે રાઘોજીપત પાસે પણ બ્હિતાં બ્હિતા જાહેર કર્યો.

એ સાભળી તે હસ્યો અને બોલ્યો "છોકરીઓને ગમે તેટલી શીખવીને હુશિયાર કરો તોપણ સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ ! ઇંદુ ! તું આવી શાણી છતાં સાસરે જતા કચવાય છે, ત્યારે પીયરમાં બાલ્યકાળમા રમતી–કૂદતી, માતાપિતા અને ભાઈભાંડુની સાથે લાડ કરતી આઠ દશ વર્ષની છોકરીઓને એ આનંદ છોડીને સાસરે જવાનુ આવે ત્યારે તે આક્રંદ કરી મૂકે તેમા તેમનો દોષ શો કાઢવો ? તેમનાં માતપિતા કઠોર મન કરીને, તેમને ધમકાવીને પરાણે મોકલે તે સિવાય તેઓ આનંદથી સાસરે જતી નથી ! તને પણ તેમ કરવું પડશે કે શું ? જા, જા, બેટા ! અત્યારે અમને છોડીને જતા તું કચવાય છે અને તને ગમતું નથી, પણ તું મુરારિરાવ પાસે જઇશ, પછી તો તને અમે યાદ પણ નહિ આવીએ ! માતાપિતા તો પુત્રીને

માત્ર જન્મ આપનાર જ છે. વાસ્તવિક રીતે તે કન્યા તેમની નહિ પણ બીજાની જ છે ઘોડો ઘોડાસરમાં અને પુત્રી સાસરે જ શોભે ' માટે કચવાટ મૂકી દઇને આનંદમાં રહે."

આ વાક્પાંડિત્ય શ્રવણ કરી ઇંદુમતી કાંઇ પણ ઉત્તર ન આપતાં માત્ર સંમતિદર્શક મુખમુદ્રા ધારણ કરી ત્યાંથી ઉઠી અંદર ગઇ '

રાઘોજીપંત ! ઇંદુમતી જેવી કન્યાને આવી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તમે ભૂલો છો ' આજપર્યંત સાસરે જતાં તે કદી પણ કચવાઈ નહોતી ' પરંતુ અત્યારે તેના અંતઃકરણમાં જે ઘડભાંજ થયાં કરે છે તે તમે શી રીતે જાણી શકો ?

પછી ઇંદુમતી તે ગઢમાં આવેલા જગદંબાના મંદિરે ગઈ. ત્યા તે સમશૃંગનિવાસિની, ભક્તરક્ષિણી ભવાનીના સુપ્રસન્ન મુખકમલ પ્રત્યે નિહાળતી ઘણો વખત મૂર્તિની સામે હસ્તદ્વય જોડીને ઊભી રહી. અતિશય દુઃખ કિંવા આનંદ થાય છે ત્યારે મનુષ્યનુ મન ગ્લાનિમય થાય છે. ઇંદુમતી પણ દેવાલયની ભિંતને અઢીંગીને ઉક્ત પ્રકારના ગ્લાનિપૂર્ણ હૃદયે બેઠી. શિતળ વાયુની મંદ મંદ લહરી તેના શરીરને સ્પર્શ કરતી હતી, તેની અસરથી તે અર્ધ નિદ્રાવસ્થિત થઇ એટલામા અંબિકાએ પોતાનો વરદ હસ્ત તેના મસ્તિષ્ક ઉપર મૂકયો એવું તેને સ્વપ્ન આવ્યુ. તે જાગૃત થઈ. ભવાનીના ચરણમાં અનન્ય ભાવથી પ્રણામ કરી તે ઘર તરફ પાછી ફરી. રસ્તામા પોતાના મકાનની સમીપમા જ એક સ્વાર તેને મળ્યો. તે મુરારિરાવની પાસે રહેતો હતો અને ઇંદિમતીને ઓળખતો હતો, તેથી તેણે તેને નમન કર્યું

"તમે કયાથી આવો છો ? " એવું ઇંદુમતીએ પ્રશ્ન કર્યું.

સ્વારે જવાબ દીધો "હુ સરદાર સાહેબ પાસેથી આવુ છુ પત્ર લાવ્યો હતો તે મે કારભારી સાહેબને આપ્યો છે." અત્ર જણાવવુ જોઇએ કે મુરારિરાવના તમામ નોકરો ધોંડોપતને કારભારીના સંબોધનથી બોલાવતા હતા.

"પણ તું આવ્યો કયે ગામથી ?" ઇંદુમતીએ વધુ ચોકસી કરવાને માટે પૂછ્યુ.

"જી, નંદુરબારની આ બાજુએ શિંદવડ નામનુ ગામડુ છે, ત્યાંથી હુ આવુ છું. સરકાર સાહેબ અત્યારે નંદુરબાર પહોચી ગયા હશે."

આ સાંભળી ઇંદુમતીના પેટમા ફાળ પડી. ધોંડોપત ખોટું બોલે છે એમ તેને ચોક્કસ લાગ્યુ. "ખરેખર, મારો ઘાત કરવાનો જ તેનો ઇરાદો

હોવો જોઇએ. હજી પણ જો તે અસત્ય બોલશે તો એમના તેની પાસે આવેલા પત્રથી જ તેને નિરુત્તર બનાવી દઇશ." પોતાના જીવ ઉપરથી સંકટનું મોટું વાદળું દૂર થયું લાગ્યું. તે આશાનંદ સાથે ઘરમાં ગઇ. ધોંડોપંતને મળીને ઉક્ત પત્રના સંબંધમાં તેણે ખુલાસો માગ્યો.

"સ્વાર પાસેથી પત્ર લઈ ઘરમાં આવતો હતો એટલામાં તે ક્યાંક પડી ગયો !" એમ કહી ધોંડોપંત પત્રને માટે આમ તેમ શોધવા લાગ્યો.

ધોંડોપંત એ પત્ર શોધી કાઢે ત્યાંસુધીમાં વાચક થોડીક વિશેષ હકીકતથી માહિતગાર થાય તો સારૂં.

મુરારિરાવે નંદુરબારથી બે પત્રો લખ્યા હતા. એક ઇંદુમતી ઉપરનો હતો. તેમાં પ્રણયવિનોદ સાથે ઇંદુમતીને નીતિશુદ્ધ રહેવામાં ઉત્તેજન મળે એવા પ્રકારની સૂચના કરી હતી. બીજો પત્ર ધોંડોપંત ઉપર હતો. તેમાં સ્વારીને લગતા સઘળા સમાચાર દર્શાવ્યા હતા. આ બન્ને પત્રો વાંચીને ધોંડોપંતના મનમાં સહેજ ગભરાટ છૂટ્યો. એ બન્ને પત્રોની ઝીણી કરચો કરી તેણે અંદરની બંડીના ખીસામાં છૂપાવી. પત્ર રસ્તામાં પડી ગયો છે એવું તેણે જે ઇંદુમતીને કહેલું તે તો કેવળ ઢોંગ જ હતો.

ઇંદુમતીને ધોંડોપંતના ઉક્ત વર્તનથી નવાઈ ઉપજી, અને તેના મનનો સંશય દ્વિગુણિત થયો. ધોંડોપંતને પત્ર ક્યાંય પણ મળ્યો નહિ ! ક્યાંથી મળે ? ઇંદુમતી તો સ્તબ્ધ બનીને ઊભી જ હતી. કોઇ મનુષ્ય અતિશય માંદો હોય, ત્યારે તેની સુશ્રૂષા કરનાર ચાકરને એકદમ દવા લઇ આવવાનું કહે તે વખતે જો ચાકર તે કામમાં આળસ કરે તો તેના ઉપર પેલા માણસને જેવા પ્રકારનો ક્રોધ ઉપજે, તેવો ઇંદુમતીને ધોંડોપંત ઉપર ક્રોધ ઉપજ્યો. 'એમની પાસેથી આવેલો સ્વાર કહે છે કે એ નંદુરબાર છે અને ધોંડોપંત કહે છે કે અહમદનગર છે ! આ બેમાં સાચુ કોણ ? પત્રથી બધો ખુલાસો થાત, પરંતુ તેનો પણ પત્તો નથી ! પત્ર આવ્યાની તથા તે પોતાને મળ્યાની વાત તો ધોંડોપંત કબુલ કરે છે, ત્યારે જો તે ક્યાંય પડી ગયો હોય તો જડે કેમ નહિ ? અહીં કોઈ નાનું છોકરૂં પણ નથી કે જે પત્ર ઉપાડી ગયુ હોય !' આ વિચાર મનમા આવતાં ધોંડોપંત માટેનો સંશય વૃદ્ધિંગત થયો. તેને એમ થયું કે પોતાનું જાજ્વલ્ય રૂપ પ્રકટ કરીને આમાં ખરૂં શુ છે તે કહેવાની ધોંડોપંતને ફરજ પાડવી. પરંતુ એમ કરવામાં તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ. છેવટે તેણે ધીમે ધીમે ધોંડોપંતને પૂછ્યુ: "પત્ર તો એમનો જ આવ્યો છે ના ? તેમની કુશળતાના સમાચાર લખ્યા છે કે નહિ ?"

ધોંડોપંત ચીડાયેલો તો હતો જ. આ પ્રશ્ન સાંભળીને તે વધુ ચિડાયો. શો જવાબ આપવો એની તેને સુઝ પડી નહિ. તે બોલ્યોઃ " તેમનુ કૌશલ્ય તો હું જોઇને જ આવ્યો છુ ! પત્ર પણ કોણ જાણે ક્યાંય ગૂમ થઇ ગયો છે કે તે જડતો જ નથી. પણ રહો, હું એ સ્વારને પૂછી જોઉં." એમ કહી એકદમ ઊઠી ધોંડોપંત બહાર ગયો. પેલા સ્વાર પાસે જઈ ગુસ્સો કરીને તે બોલ્યોઃ " ચાલ, ચાલ મારી સાથે ! જો તું તમામ ખરેખરી હકીકત મને કહી દઇશ તો જ છૂટીશ." એમ કહી તેને ઘસડતો ધોંડોપત દૂર લઇ ગયો. સ્વાર બિચારો ડઘાઇ ગયો. ધોંડોપંતની સામે થવાની તેની છાતી ચાલી નહિ, ઇંદુમતી આ તમાસો જોતી બારણા પાસે ઉભી હતી. બન્ને દૃષ્ટિથી દૂર થયા એટલે આ વૃતાન્ત પોતાના પિતાને જણાવવા તે ઘરમાં ગઈ

આ બાજુ ધોંડોપત પેલા સ્વારને એક મોટા વૃક્ષની ઓથે લઈ ગયો ત્યા ગયા પછી તેણે કહ્યું " સખારામ ! જો, સાભળ ! બાદશાહ ઇંદુમતી ઉપર મોહિત થયા છે. તે તેને પોતાની રાણી બનાવવા માગે છે. તેથી તેને અહમદનગર લઇ જવાને માટે હુ આવ્યો છુ. જો આ વાત તેના જાણવામા આવે તો તે તે ન જ આવે. તેથી મુરારિરાવ અહમદનગર આવી ગયા છે અને તેમના કહેવાથી હુ તેડવા આવ્યો છુ એમ મે કહ્યુ છે. તને પણ જો પૂછે તો તું કહે જે કે ' હુ મુરારિરાવ પાસેથી પત્ર લઇને નીકળ્યા બાદ વચ્ચે મારા સાસરાનુ ગામ આવતું હતુ, તેથી ત્યા થોડા રોજ રોકાયો હતો, અને મુરારિરાવ નંદુરબારથી પાછા ફરનાર હતા, તે અત્યારે તો અહમદનગર પહોચી પણ ગયા હશે ' અરે ! ઇંદુમતી બાદશાહની બેગમ થાય તો મુરારિરાવને શુ નુકસાન જનાર છે ? ઉલટો તેનો તો ઉત્કર્ષ થશે. મુરારિરાવને તો ઇંદુમતી નહિ તો એની બ્હેન ! બાયડીઓનો ક્યા તોટો છે ? જો આપણા માલીકનુ હિત થતું હોય ને તે માટે કદાચ ઇંદુમતીનો ત્યાગ કરવો પડે તોપણ તેમા શી હરકત છે ? એ પણ ધ્યાનમાં રાખવુ કે તારા કરતા મુરારિરાવ પ્રત્યેની મારી ભક્તિ કાઈ કમ નથી ! વળી જો હુ કહુ છુ તે પ્રમાણે તું બોલીશ તો એક હજાર મહોર રોકડી તને મળશે ! ! "

આ સાભળતા સખારામ આશ્ચર્ય, શોક અને સંતાપથી વ્યાકુળ થઇ ગયો. આ શબ્દો બોલનાર ધોંડોપત છે કે કોઈ બીજો, તેની તેને શકા થવા લાગી. મનુષ્યમા આટલી હદ સુધી નીચતા રહેલી છે એ તેણે આજે

જ જાણ્યું. મુરારિરાવને જણાવ્યા સિવાય ઇંદુમતીને બાદશાહના જનાનખાનામાં દાખલ કરી આ નરાધમ મુરારિરાવનું કલ્યાણ કરવાની ભાવના દર્શાવે છે એ જોઇ તે આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યો. હવે સવાલ માત્ર એક હજાર મહોરોનો રહ્યો. તેનું મન ડગમગ્યું. તેની સ્વાર્થવૃત્તિએ તેને આવા અધમ સંકેતમાં એજાવાની પ્રેરણા કરી. સદસદ્વિવેકવૃત્તિએ તેને સૂચવ્યું કે જીવ જતાં પણ એ નીચ કાર્યમાં યોજાઈ આ લોક અને પરલોકમાં અપયશને પાત્ર થવું નહિ. સાધારણ રીતે એમ બને છે કે જ્યારે મનુષ્ય એકવાર વિકારવશ બને છે એટલે વિવેકવૃત્તિની સતત ટોંચણી હોવા છતાં પણ તે અનુચિત કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. જે આત્મસંયમન રાખી શકે છે તે જ એવી પ્રવૃત્તિથી બચવા પામે છે. એવું આત્મસંયમન ક્વચિત્ જ જોવામા આવે છે. સખારામના મનમા સ્વાર્થવૃત્તિ જાગૃત થઇ. જો એક હજાર મહોર મળે તો આ રખડપટીને બદલે જીવનપર્યંત સ્ત્રી પુત્રાદિ સાથે શાંતિથી સુખમા રહેવાનુ મળે એમ તેને લાગ્યુ. પરતુ તે સાથે એ પણ વિચાર કર્યો કે,' આ હજાર મહોરો મને પચશે તેની ખાત્રી શી ! આજે આ કામ કર્યું તો કાલે બીજુ બતાવશે. વળી મુરારિરાવ ગમે તેમ તોય મારો માલિક ! તેના અન્નથી આ દેહ આજસુધી ટકી રહ્યો છે અને આજસુધી કદી પણ તેણે મારૂ બુરૂ કર્યું નથી. તો અદ્યાપિપર્યંત વફાદારીપૂર્વક બજાવેલી નોકરી પર પાણી ફેરવી તુચ્છ દ્રવ્યલોભને ખાતર મારા નામ અને કામને બટ્ટો શામાટે લગાડવો ? સેવ્ય સેવકનો સવાલ બાજુએ રાખીએ તોપણ એક પ્રેમાળ દંપતીના સુખમા કાંટા વેરવા એ કેટલુ ખરાબ ? અહા ! ઇંદુમતી કેવળ દેવી જ છે ! એના જેવી સુંદર, શાણી, સરળ હૃદયની અને વળી પતિભક્તિમા એક નિષ્ઠાવાળી નિર્દોષ સ્ત્રીને મુસલમાનના હાથમા સોપી આ નરપિશાચ તેના અને મુરારિરાવના જીવનનો ઘાત કરવા જ ઇચ્છે છે ! મુરારિરાવને અનેક સ્ત્રીઓ મળી શકે, પરતુ જે પ્રેમ તેનો ઇંદુમતી ઉપર છે, તેવો પ્રેમ બીજી ઉપર થશે ખરો ? આ વિચારને અતે ગમે તેમ થાય તોએ અસત્ય બિલકૂલ બોલવું નહિ, એટલુ જ નહિ પણ તમામ ખરી હકીકત ઇંદુમતી બાઇ સાહેબને એકદમ નિવેદન કરવી, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે હિમ્મતથી બોલ્યો: " પંત ! તમારૂં કાંઈ પણ બોલવુ કામ લાગનાર નથી. અરે, એક હજાર તો શું પણ કદાચ એક કરોડ મહોરો મને આપો તોપણ મારાથી આવું અધમાધમ કાર્ય કદી પણ થનાર નથી. વળી તમને પણ મારી ભલામણ છે કે મુરારિરાવને જણાવ્યા વગર આ પગલુ તમારે ભરવું ઉચિત નથી."

મહોરોનું નામ લેતાં જ સખારામ કબુલ થઈ જશે એમ ધોંડોપંત ધારતો હતો, પરંતુ સખારામ એકનો બે થયો નહિ. હવે શું કરવું તેનો ધોંડોપંતને વિચાર થઇ પડયો. તે આસપાસ જોવા લાગ્યો. થોડેક દૂર હુસેનના માણુસોમાંના પાંચ સાત જણુ જતા હતા, તેમને તેણે બૂમ મારી. એ લોકોને આવતા જોઈ સખારામ ત્યાંથી જવા લાગ્યો. ધોંડોપતે તેને પકડી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેના હાથમાંથી છૂટી, તેને થપ્પડ લગાવી સખારામ નાસી ગયો. હુસેનના માણુસો એની પાછળ દોડયા, તેની ઘણી શોધ કરી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. પછી ધોંડોપંત ઘરમાં ગયો.

ઇંદુમતીએ રાઘોજીપંતને ધોંડોપતની ઉક્ત વર્તણુકના સબંધમાં વાત કરી હતી, તેથી આ બધો ગોટાળો શો છે એ જાણુવાને તે ધોંડોપંત પાસે આવતો હતો એટલામાં તે મળ્યો. ધોંડોપતને પૃછતાં તેણે કહ્યું કે “ હમણાં જે સ્વાર આવ્યો હતો, તે મુરારિરાવ પાસેથી નીકળી થોડુંક થયાં હુસેનખાનને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો છે. તે જે પત્ર લાવ્યો હતો એ હુસેને મુરારિરાવની સહીથી ઇંદુમતી ઉપર લખ્યો હતો. તેમાં અહમદનગર આવવાનુ જણાવ્યુ હતું. વળી હુસેને પોતાનાં પચીસ પચાસ માણુસોને રસ્તામા છૂપાવી રાખ્યા હતાં. એ સવારે ઇંદુમતી પાસે આવી મારા વિષે સાચુ ખોટુ ભરાવ્યુ હશે ' પરતુ મને તેના દુષ્ટ ઇરાદાની મારા માણુસોદ્વારા જાણુ થઇ, તેથી મે મારા માણુસોને સૂચના કરી હુસેનના માણુસો રસ્તામા કાંઇ, હરકત ન કરે એવો બદોબસ્ત કર્યો છે. મુરારિરાવ ઇંદુમતીની રાહ જૂએ છે, તેથી કાલે જ પ્રયાણુ કરવું સારૂં છે. હુ પણુ કાલે સ્હવારે જનાર છુ. માટે ઇંદિમતીને કાલે ને કાલે મારી સાથે મોકલો.”

“અમારી પણુ તૈયારી જ છે, ભલે કાલે જ તમે ઇંદુમતીને તેડી જાઓ. રાઘોજીપતે ધોંડોપતની સર્વ હકીકત સાભળી જવાબ આપ્યો. તેના મનનુ સમાધાન થયુ હતું. તેણે ઇંદુમતીને એ હકીકત જણાવી.

ઇંદિમતીને શુ કરવું તેની સૂજ પડી નહિ. ' જે સ્વાર આવ્યો હતો તે એમનો વિશ્વાસુ હતો. ત્યારે એણે કહ્યું તે સાચુ કે ધોંડોપતનુ? ધોંડોપંત ખોટુ બોલે છે એમ પણુ શી રીતે મનાય? કેમ જાણ્યું કે તે સ્વાર હુસેનને ત્યાં નહિ રહ્યો હોય?' આ વિચાર સાથે એ પણુ વિચાર આવ્યો કે ' તે હુસેનને ત્યાં રહ્યો છે એમ પણુ ખાત્રીપૂર્વક શી રીતે કહી શકાય? વળી જ્યારે આ વાત તેની પાસે કબુલ કરાવવી હતી અથવા ધોંડોપંત સર્વ જાણુતો હતો તો એ સ્વારને મારી સમક્ષ ન પૂછતાં દૂર કેમ લઇ ગયો?' છેવટે. તે કાંઇ પણુ નક્કી કરી શકી નહિ. મગજમાં પુષ્કળ વિ-

ચારો આવવા લાગ્યા. તેને એમ લાગ્યું કે 'હું સાસરે જઇશ નહિ—એવું સ્પષ્ટ કહી દઉં. પણ તો પછી પિતાજી શું ધારશે? માજીને પણ કેવું લાગશે? મને આટ આટલું શિક્ષણ આપવા છતાં પણ મારૂં આવું વર્તન જોઇ પિતાજીને અત્યંત ખરાબ લાગશે. વળી એ જો અહમદનગરમાં આવી ગયા હોય તો ત્યાં ન જવાની હઠ કરવામાં મારી મૂર્ખતા જ ગણાય'' છેવટે પોતાનાં વડીલ જેમ કહે તે પ્રમાણે કરવું, એવા નિશ્ચય ઉપર તે આવી.

પ્રકરણ ૯ મું.

પ્રયાણ.

વ્રજ વ્હાલું રે વૈકુંઠ નથી જાવું,
ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું?

દયારામ.

વિપત્તિ આવનાર છે એવા વિચારો ઉદ્‌ભવતાંની સાથે જે પ્રકારનુ ધૈર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવું ધૈર્ય ઇંદુમતીના હૃદયને આશ્વાસન દેવા લાગ્યું. રાત્રી થઇ. પરોઢમાં તો ઇંદુમતીને પ્રયાણ કરવાનું હતું. મુરારિરાવ જેવા મોટા સરદારની તે પત્ની અને રાઘોજીપંત જેવા શ્રીમત સુબેદારની કન્યા, તેને સાસરે વળાવવાની તૈયારી કરવામાં વધારે વખત જોઇએ. માતા પોતાની જુદી જુદી ચીજો તૈયાર કરવાની, જમાઇરાજને માટે મોકલવાની ઉત્તમ વસ્તુઓ કાઢીને એકઠી કરવાની, ઇંદુમતીને માટે વસ્ત્રાલંકારોની વ્યવસ્થા કરવાની, એ વગેરે સર્વ કાર્યોમાં ઇંદુમતીની માતાને અર્ધ રાત્રીપર્યંત રોકાવું પડ્યુ.

ઇંદુમતી તો શૂન્ય મનથી માત્ર એક સ્થળે બેસી રહી હતી. કમળાબાઇએ તેને કહ્યુ કે "તુ જરા હમણાં સૂઇ જા. પરોઢમાં વ્હેલું નીકળવાનુ છે અને કાલે આખો દિવસ રસ્તામાં ઉજાગરાને લીધે હેરાન થઇશ, માટે જરા વિશ્રાન્તિ લે." પ્રથમ તો ઇંદુમતીએ તે ગણકાર્યું નહિ. જ્યારે પોતાની માતાને ગુસ્સે થતી જોઇ ત્યારે તે એક ચટાઇ ઉપર જઇને પડી. પરન્તુ તેને નિદ્રા આવી નહિ. તેનું મન ભવિષ્યના વિચારોમાં ગુંચાયું હતું. નક્કી કાંઇ પણ સંકટ આવી પડશે એમ તેનું મન કહેતું હતું. તે ઘણીએ વિચાર કરતી કે પોતાના ઇષ્ટદેવ—મુરારિરાવની પાસે જવું છે, તેમાં ખોટું શુ થવાનું છે? તે પોતાના મનને નકામા અને ખોટા તર્કવિતર્કો કરવા

માટે ટપકો આપવા લાગી. પરંતુ મન-શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. પછી નિદ્રાની તો આશા જ શી ? છેવટે તે ઉઠી. કેટલીક વાર વિચાર કર્યા પછી તેણે પોતાની સખી પદ્માવતી ઉપર એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે સર્વ હકીકત દર્શાવી હતી. તેમાં લખ્યું હતું કે "ધોંડોપતની ચર્ચા કાંઇક વિચિત્ર ભાસે છે. પોતાનો શત્રુ બેહાલ થતાં જોવો ક્રોધપૂર્ણ આનંદ ઉદ્ભવે છે, તેવો આનંદ તેની મુખમુદ્રા જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. જાણે કેમ પોતાનું કાંઈ જૂનું કે નવું વેર વાળવાનું હોયની, એવી તેની મારા પ્રત્યેની ભાવના મને લાગે છે. અહમદનગર મારા પતિ પાસે જવાની મારી તૈયારી થઇ છે. થોડી વારમાં હું પ્રયાણ પણ કરીશ. પરંતુ પોતાના સ્વામીને ભેટવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જે ઉલ્લાસ થવો જોઇએ તેનાથી હું વંચિત બનેલી છુ. કસાઈ જ્યારે વધસ્થાન તરફ ગાયને લઇ જાય છે ત્યારે ગાયને કેવું થતું હશે તેની અત્યારે મને બરાબર કલ્પના આવી શકે છે. આ પત્ર દિનકરરાવને પણ વંચાવજે અને મારા વિષયમાં કાંઇ અનિષ્ટ વર્તમાન જાણવામાં આવે તો તમો બન્નેને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. વધારે શું લખું ? તારા સ્વામીને મારા શુભાશિષ.' આ પત્ર એક પરબીડીઆમાં બરાબર બંધ કરીને તેણે પોતાના પિતાને જગાડયા. તુરતાતુરત એક સ્વારને તૈયાર કરી આ પત્ર સતારે પદ્માવતીને જલ્દીથી પહોંચાડવા કહ્યું પત્રમાં શું લખ્યું હતું તે રાઘોડપંત જાણતા નહોતા. તેમને ઇંદુમતીનું આ વર્તન વિચિત્ર ભાસ્યું. તોપણ પુત્રીપ્રેમને લીધે તેમણે પોતાના એક વિશ્વાસુ સ્વારને ઉઠાડી, તેને પત્ર આપી તે જ વખતે સતારે દોડાવ્યો.

ચંદ્રદેવનો અધિકાર પૂર્ણ થવા આવ્યો આકાશ સુવર્ણરંગી બન્યું પક્ષીઓ પોતપોતાના માળાનો ત્યાગ કરી ઉદ્યમમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા. હિંસક પશુઓ હવે રાત્રી જેવો આનંદ નહિ મળે એવા વિચારથી શોકપૂર્ણ હૃદયે કોતરો અને ઝાડીઓમાં ભરાવા લાગ્યા. અન્ય નિર્દોષ પ્રાણીઓ નિર્ભયપણે વનમાં વિહરવા લાગ્યા. ઇંદુમતી જે હમણા જ નિદ્રાવશ થઈ હતી તેને તેની માતાએ જગાડી. તે જાગૃત થઈ. પ્રાતઃકાળે ગઢના રમ્ય દેખાવથી તેના હૃદયમાં રોજ આનંદ ઉપજતો હતો પરંતુ આજે તો સર્વ શૂન્ય ! તેની મુખમુદ્રા ખિન્નતાથી છવાઇ રહી હતી. શોકાન્વિત હૃદયે તે પોતાના માતાપિતા સાથે ભવાનીના મંદિરે ગઈ. તેણે એકચિત્તે એ જગદીશ્વરીની પ્રાર્થના કરી. પછી તે ગઢમાથી ઉતરવા લાગી. મુરારિરાવે ધોંડોપત સાથે મોકલેલા દોઢસો અને હુસેનના સો માણસો તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ઇંદુમતીનાં માતાપિતા તેને ગઢના દરવાજા સુધી પહોંચાડવા ગયાં. દરવાજો

આવતાં તેણે તેમના બન્નેના ચરણમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા. તે ગદગદિત અંતઃકરણથી તેમની સામે જોવા લાગી. એમના પુનઃ દર્શન થવા દુર્લભ છે, એમ તેને લાગ્યુ. "પિતાજી ! રજા લઉં છુ. માજી ! જાઉં છું. આ ભેટ–" એટલા શબ્દો બોલતાં તે રૂદન કરવા લાગી. કમળાબાઇ પણ પુત્રીના વિયોગદુઃખના આવેશથી ઇંદુમતીને છાતી સરસી ચાંપી આસુ સારવા લાગી. છેવટે રાઘોજીપંત કઠણ મન રાખીને બોલ્યા "બેટા ! આમ કેમ કરે છે ? ગાંડી ન થા. આવા શુભ પ્રસગે તો મનને પ્રસન્ન રાખવુ જોઇએ.'

એ સાંભળી ઇંદુમતી માતાની બાથમાથી છૂટી થઈ આસુ લોહીને મ્યાનામાં જઇને બેઠી રાઘોજીપંતના ઘરનાં માણુસો પણુ ત્યા આવ્યાં હતા. તેમણે કહ્યું. "બ્હેન બા ! અમને ભૂલી ન જશો !" તેમના એ ભાવપૂર્ણ કથનને શ્રવણ કરી ઇંદુમતી સસ્મિત વદને તેમની સામે જોઇ બોલીઃ "હવે માજી અને પિતાજીની પાસે મારા બદલે તમે જ રહ્યાં છે. તેમને મારી યાદ આવવા ન દેશો" તેના આવા પ્રેમાળ શબ્દોથી એ ઇમાની નોકરો ગર્વાનદને પામ્યા

ધોંડોપતે રાઘોજીપતની રજા માગી. ભોઈ લોકોએ મ્યાનો ઉચક્યો. અત્યારસુધી ઇંદુમતીની પીઠ હાથ ફેરવતી અને તેની સામે એકસરખી દ્રષ્ટિથી જોઇ રહેલી કમળાબાઈ પાછી હઠી. તેણે મોટા કષ્ટપૂર્વક ધોંડોપતને કહ્યુ "અમે અમારી ઇંદુ તમને સોપીએ છીએ તમે તેને સંભાળજો" "તમે જરા પણ ચિતા કરશો નહિ" એવુ પ્રત્યુત્તર વાળી ધોંડોપંત ઘોડાપર સ્વાર થયો. તેણે ભોઇઓને ચાલવા હુકમ કર્યો. તે મ્યાનાની સાથે અને બીજા માણુસો આગળ પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. ઇંદુમતીના માતાપિતા અને ગઢમાંના બીજા માણુસો ઇંદુમતીના સદ્‌ગુણો અને સુશીલતાની પ્રશસા કરતાં મકાન તરફ પાછાં ફર્યા

ઇંદુમતી સ્વામીની સેવાનો લાભ સમીપમા જ છે એવી આશામા હતી ! ધોંડોપંત આમ સરળતાથી પોતાની વૈર વાળવાની ભાવના પૂર્ણ થવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થતો જોઈ મનમાં મલકાતો હતો ! મુરારિરાવના માણુસો પોતાના માલિકના દર્શનની આશાથી ઉત્સાહિત લાગતા હતા, કેમકે ધોંડોપંતે તેમને એમ જણાવ્યુ હતું કે 'મુરારિરાવ અહમદનગર આવી ગયા છે;' અને પોતાની સાથે તે હુસેનના જે માણુસોને લાવ્યો હતો તેમના સંબંધમાં તેણે એવો ખુલાસો કર્યો હતો કે મુરારિરાવની નોકરીમાં તે થોડા વખતથી જ રહેલા છે.' આથી મુરારિરાવના માણુસોને કોઇ પણુ

પ્રકારનો સશય આવવાનો સભવ નહોતો. તેવો જ ઉલ્લાસ હુસેનના માણુસોને આ કાર્ય પાર પડ્યું જોઇ થતો હતો. પરંતુ ભવિષ્યના ભેદનો ભરમ કોણુ જાણે છે? ઘડી પછી શું થશે તે કહેવાની શક્તિ કોનામાં છે? ભવિષ્ય સ્વતઃ જ સમય આવ્યે આપણી સમક્ષ ખુલ્લુ થાય છે!

પ્રકરણ ૧૦ મું.

એક તારો જ આધાર!

Suspicion always haunts the guilty mind,
The thief doth fear each bush an officer.

SHAKESPEARE

લગભગ પર્ણ ઉદયને પામેલા રવિરાજના ઉષ્ણુ કિરણો પ્રાતઃકાળથી જ પોતાની ઉગ્રતાનો અનુભવ કરાવતા હતાં. ભોઈ લોકો ઈંદુમતીના મ્યાનાનો ભાર હોવા છતા પણુ ઝપાટાબધ રસ્તો કાપતા હતા. તેની સાથે ચાલનારા કોઇ કોઇની સાથે વાત કરતા નહોતા, મૂગા મૂગા ચાલવામાં ધ્યાન આપતા હતા એટલામાં ગયાના આગલા પ્રકરણુમાં આપણા પરિચયમાં આવેલો સખારામ બે ત્રણુ ભિલોની સાથે એકદમ ઠેઠ મ્યાનાની નજીકમાં આવ્યો અને મોટા અવાજે બોલ્યોઃ "બા સાહેબ! આ ધોંડોપત રાક્ષસી હૃદયનો દુરાત્મા છે! તે તમને બાદશાહ પાસે લઈ જાય છે. હુ સરદાર સાહેબ પાસેથી આવ્યો હતો, તેમા તલ માત્ર પણુ શકા લાવશો નહિ. તેઓ અહમદનગર બિલકૂલ ગયા નથી." એટલુ કહી તે પોતાના માણુસો સાથે ત્યાથી જરા દૂર ખસી ધોંડોપતને ઉદ્દેશી ઘાંટો કાઢીને બોલ્યોઃ "ધિક નરાધમ! જે વખતે તને ખાવાના પણુ સાંસા હતા તે વખતે બાળાસાહેબ–સાબાજીપતે તને પોતાની પાસે રાખી, ઉછેરીને મોટો કર્યો. તે હવે તું તેના જ સામો થાય છે? ઉભો રહે, તું ક્યાં જાય છે? હજી પણુ મ્યાનાને પાછો ગઢ તરફ ફેરવ, નહિતો યાદ રાખજે બચ્ચાજી! કે તારૂં આવી જ બન્યુ છે!" આમ બોલી તે જેવી રીતે આવ્યો હતો તેવી જ રીતે ક્ષણુ માત્રમાં ઘીચ વૃક્ષઘટામાં પોતાના સાથીઓ સહિત અદૃશ્ય થઇ ગયો. ધોંડોપતે કેટલાક માણુસોને તેઓને પકડવા પાછળ મોકલ્યા, પરંતુ તેઓ આમ તેમ રખડી નિષ્ફળતા સાથે પાછા ફર્યા.

મુરારિરાવના માણુસો સખારામને સારી રીતે પીછાણુતા હતા. તેમને

તેનુ બોલવું ખરૂં લાગ્યું: “અમે હવે અહીંથી ખસનાર નથી અને મ્યાનાને પણ આગળ વધવા દેનાર નથી” એવી તેમણે ધોંડોપંતને ધમકી આપી. બધા તે સ્થળે ઉભા થઈ રહ્યા. પરંતુ ધોંડોપંતે અને હુસેનના કેટલાક માણસોએ તેમને ‘ભાઇ, બાપા’ કરીને નરમાશથી સમજાવ્યુ કે સખારામ તો સ્વારીમાં અધવચથી જ સરદાર સાહેબ (મુરારિરાવ)ની પાસેથી નીકળી હુસેનને ત્યાં રહ્યો છે. તેને સરદાર સાહેબ ઉપર કાંઇક ડંસ છે, તેથી તે આ પ્રમાણે કરી બાઇસાહેબને હુસેનના હાથમાં સપડાવવા માગે છે!”

મહા પ્રયત્ને બધુ પ્રથમની માફક શાંત થયું. હવે ધોંડોપંતે અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયેલા માણસોને ફરીથી હરોલમાં ગોઠવવાનુ બ્હાનુ કરી મુરારિરાવના જે માણસો હતા તેમને મ્યાના નજીક નહિ રાખતાં દૂર રાખ્યા અને મ્યાનાની આસપાસ હુસેનના માણસોને ગોઠવ્યા. પુનઃ પ્રવાસ શરૂ થયો.

સખારામ છટકી જવા પામ્યો, તેથી ધોંડોપંતને વિશેષ ભય પેદા થયો તે મુરારિરાવ કને જઇ પોતાનુ કારસ્થાન ખુલ્લુ કરી દેશે એવું તેને લાગ્યુ. ‘કદાચ તે રાઘોજીપત પાસે જઈ આ વાત કરે અને ઇંદુમતીને સમશૃંગ પાછી લાવવા તેને ઉશ્કેરે તો? આ સર્વે પ્રદેશ રાઘોજીપતના અધિકાર નીચે છે. તેથી હુસેનના સો પોણોસો માણસો તેની સામા થાય તોએ જય મળવાની આશા તો વ્યર્થ! પછી મારી શી સ્થિતિ?’ એવો વિચાર આવતા તેણે પોતે જ પોતાના મનનુ સમાધાન કર્યું કે ‘રાઘોજીપતને સખારામના વિષયમાં મે જે વાત કરી છે તે પછી હવે તે સખારામની ઉપર કદી પણ વિશ્વાસ રાખશે નહી’ પોતે હમણા હમણાં જે ક્રોધ અને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી ઇંદુમતી સામે જોતો હતો એ ઠીક ન કર્યું એમ તેને લાગ્યુ અને તેને માટે મનમાં સહેજ ભય પણ લાગ્યો. ઇંદુમતીના વર્ત્તનની વિલક્ષણતાના સબંધમાં તેણે એવો તર્ક કર્યો કે ‘તે હુસેન ઉપર મોહી પડી છે, તેથી હવે તેને મુરારિરાવ પાસે જવું ગમતું નથી. એ કારણને લીધે તે હાવરી-બાવરી જેવી જણાય છે.’ આ પ્રમાણે વિચારતાં પોતે જે કરે છે તેમાં કાંઇ પણ ગેરવાજબી નથી એવું તેને લાગ્યું. માત્ર સખારામ મુરારિરાવને મળે તો તેનાથી આવનાર પરિણામના વિચારે તેને ભયભીત કર્યો. એ બન્નેને એકઠા નહિ થવા દેવા માટે તે મનમાં ને મનમાં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો!

ઉપર્યુક્ત બનાવથી ઇંદુમતી પણ ગભીર વિચારમાં ગુંથાઈ ગઈ હતી. 'ઘોંડોપત સ્પષ્ટ કહે છે કે એ અહમદનગર આવી ગયા છે. અસત્ય બોલનાર મનુષ્યના ચહેરા ઉપરથી તેનુ હૃદય પારખી શકાય છે. પરંતુ ઘોંડોપતના બાહ્યાચારપરથી તેનો કાઇ દુષ્ટ હેતુ હોય એમ ભાસતુ નથી. ગમે તેમ તોએ ઘોંડોપત અમારો હિતસ્વી છે. તે મારૂ અકલ્યાણ થાય એમ શા માટે કરે? તે કહે છે એ મુજબ એમનુ નામ લઇને મને હુસેન પાસે લઇ જવાનો હેતુ સખારામનો કેમ ન હોય?' તેને લાગ્યુ કે 'હુ ઘોંડોપત ઉપર નિરર્થક સશય લઇ જઉં છુ એ અહમદનગરમા આવી ગએલા હોવા જ જોઇએ.' આથી તેને ઉલ્લાસ થયો.

જ્યારે આપણે કોઈ અમુક બાબતના સબધમા વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે વિષયાતર થતા એક પછી બીજા જુદા જુદા વિચારો આવવા લાગે છે, એ પ્રમાણે ઇંદિમતીને થયુ. અહમદનગર પોતાના પ્રાણેશ પાસે સુખરૂપ પહોચી જશે, એવો તેને વિચાર આવતા, તેના પછી પોતાનો પત્ર વાચવાથી ગભરાયેલી પદ્મા ત્યા આવીને તેની ભીતિ વ્યર્થ છે એમ જાણુતા પોતાનુ હાસ્ય કરશે એમ બીજો વિચાર આવ્યો પછી તે પદ્માની સરલતા અને વિનોદશક્તિ સબધી વિચાર કરવા લાગી. તેના સ્વામી દિનકરરાવના સૌજન્ય અને મિત્રપ્રેમવિષયક વિચારમા તેનુ મન ગુંથાયુ. વળી વિચારલહરી મુરારિરાવના સદ્‌ગુણ રૂપી સુવાસથી તેના મનને પ્રફુલ્લ બનાવવા લાગી. અલ્પ કાળપર્યંત તો પાછળની સર્વ બાબતનુ વિસ્મરણ થયુ પરતુ અતે વિચાર પ્રકરણના પ્રારબ તરફ—ઘોંડોપત અને સખારામના અવાજ ઉપરથી તો તેણે જે કહેલુ તે અતઃકરણપૂર્વક અને સર્વ સત્ય જ કહ્યુ હોય એમ જણાતું હતુ 'લાલચ બહુ બૂરી ચીજ છે. બાદશાહે ઘોંડોપતને કદાચ કાઇક લાલચ આપી હોય. તેથી તે મારો અને મારી સાથે એમનો પણ ઘાત કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હોય' 'ત્યારે શુ બાદશાહના જનાનખાનામા કેદ પડવુ પડશે?' આ પ્રશ્ને તેના પેટમાં ફાળ પાડી એક નિર્દોષ મનુષ્યને ફાસીની સજા થઇ હોય, અને તેને ફાસીના માંચડા તરફ લઈ જવામા આવતો હોય, તે સમયની તેના મનની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરતા ઇંદુમતીના દુ ખપીડિત હૃદયની કલ્પના આવી શકશે. ઘોંડોપતનો અશ્વ તેની નજીકમા જ ચાલતો હતો, તે તેને વિકરાળ કાળ સરખો લાગ્યો. ક્રોધયુક્ત દૃષ્ટિથી તે તેની સામે જોવા લાગી. ઘોંડોપંતની નજર પણ તે જ વખતે ઇંદુમતીની મુખમુદ્રા સામે ગઈ. ઇંદુમતીએ પોતાનો ભાવ ન કળાવા દેવા માટે મ્હોં ફેરવી નાખ્યું, અને 'ઘોંડોપંત! આ તારી કેવી નિર્દય-

યતા ?' એમ મનમાં બોલી તે અશ્રુ સારવા લાગી. તેનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રો અને ભીષણ મુદ્રા જોઇને ધોંડોપંતને લાગ્યુ કે ' આ હુસેનમાં લુબ્ધ બનેલી દુષ્ટાને મુરારિરાવ પાસે જવાનું ગમતું નથી એ ચોક્કસ છે ! ' તે સમગ્ર સ્ત્રી જાતિને દૂષિત ધારવા લાગ્યો. માત્ર એક હુસિના જ તેને નિર્દોષ લાગી કેમકે એ તો તેના હૃદયની દેવી હતી !

ઇંદુમતીના વર્તનથી તે હુસેનમાં અનુરક્ત છે એવી પોતાની ખાત્રી થયા પછી ઇંદુમતીનો મુરારિરાવ પ્રત્યેનો અભાવ તેની પાસેથી જ જાણી લેવાને ધોંડોપંતે પ્રશ્ન કર્યું " ઇંદુમતી ! આજે તે આ શુ કરવા માંડયુ છે ? તને મુરારિરાવ પાસે જવું નથી ગમતું ? ખરૂં બોલજે હો ? "

હવે ઇંદુમતી રહી શકી નહિ. તમામ ખુલાસો કરી નાખવાના વિચારથી તે આંસુ લોહીને બોલી " ધોંડોપંત ! ખરેખર કહેજો એ અહમદનગર આવી ગયા છે ? પેલો સખારામ બોલતો હતો એવું તો કાંઇ નથી ને ? આજે સર્વ પ્રકાર મને વિચિત્ર જ લાગે છે. તમે આવ્યા ત્યારથી મારા ઉપર ગુસ્સે થયેલા લાગો છો. કદાચિત્ કોઇએ મારી વિરૂદ્ધ તમને કાંઇ ભરાવ્યુ પણ હોય. આજસુધીમાં અનેક વેળા હુ તમારા અપરાધમાં આવી હઈશ; તોપણ હજી અજ્ઞાન બાળક જ છુ, સસાર વ્યવહારમાં જે નિપુણતા જોઇએ તે મારામાં નથી. તો તમે તમારા મનમાં મારો રંચ પણ દોષ લાવતા નહિ. મારી એટલી માગણી છે કે મારા જે જે અપરાધ તમને ભાસતા હોય તેની ક્ષમા આપી, સત્ય બિના મને જણાવો. એમાં મને જરા પણ ખોટુ લાગનાર નથી. ઉલટુ ખરી હકીકત જાણવાથી મારા મનનો ઉદ્વેગ પણ શાંત થશે. "

જવાબમાં પોતે નહિ ધારેલા સવાલો પૂછાએલા જોઇને અને બોલતી વેળાની ઇંદુમતીની નિખાલસ તથા દીન મુદ્રા નિહાળીને ધોંડોપંતને ઘણી નવાઈ ઉપજી. અત્યારસુધી તેના સબંધમાં પોતે વ્યર્થ શકા લઈ ગયો હતો એમ તેને લાગ્યુ. જેમને તે પોતાનાં બાળકવત્ સમજતો તેમના જ નાશના ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે તે શરમાવા લાગ્યો. ' હુસેન મારૂ જે કરવું હોય તે કરે, પણ ઇંદુમતીને તો સમશૃંગ પાછી લઈ જવી તે જ યોગ્ય છે ' એવો વિચાર કરી તે મોટેથી બોલ્યોઃ " ઇંદુમતી ! તું આમ કેમ કરે છે ? શું તને ટાઢના ઉકરાંટા આવે છે ? " આમ બોલવામાં તેનો હેતુ પોતાના શબ્દો હુસેનના માણસોના કાન ઉપર નાખવાનો હતો, કેમકે તેણે ધાર્યું કે ઇંદુમતીની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાનું હું જણાવીશ, એટલે આવી

સ્થિતિમાં આગળ નહિ વધતાં તેને ગઢ તરફ પાછી લઇ જવી એ જ સારૂ છે, એમ હુસેનના માણુસોને પણ લાગશે.

પરંતુ ઘોંડોપંતને હુસેનની ઉસ્તાદીની ક્યા માહિતી હતી ? તે ઘોંડોપંતના ઘડી ઘડીમા બદલાઈ જનારા મનથી કાઇ અણુવાકેફગાર નહોતો. તેમ જ કોઈ વિપરીત બનાવ બનવાનો સભવ પણ ધારી મૂકયો હતો, તેથી તેણે ઘોંડોપંતની સાથે જે માણુસો મોકલ્યા હતા, તેમના મુખી તરીકે મુજફર નામના પોતાના એક ખાસ વિશ્વાસુને નિમ્યો હતો. સાથેના બીજા માણુસો પણ પરતા વિશ્વાસુ, તાબેદાર અને માલિકને માટે માથુ આપે તેવા હતા. હુસેને મુજફરને સમજાવી રાખ્યુ હતું કે "ઘોંડોપંતની સાથે રહીને તેની સહાયથી ઇંદુમતીને લઇ આવવી પરંતુ કદાચ ઘોંડોપંત ફરી જાય તોયે ગમે તેમ કરીને પણ ઇંદુમતીને ઉપાડી લાવ્યા સિવાય રહેવુ નહિ જો તેમા મુસ્કેલી માલૂમ પડે તો મને એકદમ ખબર આપવી, એટલે હુ મદદને માટ બીજા માણુસો મોકલીશ "

મુજફર પણ હુસેનનો જ ચેલો હતો 'વધુ મદદ મેળવીને આ કાર્ય પાર પાડવામા મારી કુશળતા શી ? મારે મારી પોતાની જ હુશિયારીથી આ કામ સાગોપાગ પાર ઉતારવુ.' એમ તેણે ધાર્યું હતુ અને ઉતરશે એવી તેની ખાત્રી હતી ઘોંડોપંતે લગાવેલી યુક્તિને સમજી જતા તેને વાર લાગી નહિ. તેથી તેણે હાક મારીને કહ્યુ "કેમ, ઘોંડોપંત ! આ તરફ ઠડી જરા વધારે છે, ખરૂ ?" આ પ્રમાણે ઘોંડોપંતનુ લક્ષ ખેચી તેને પોતાની પાસે આવવા ઇશારત કરી. મ્યાનો આગળ ચાલતો હતો તે પાછળ હતો અને જરા થોભ્યો એટલે વધારે પાછળ રહ્યો તેના માણુસોએ પણ તેનુ અનુકરણ કર્યું. ઘોંડોપંતને પોતાની તરફ આવતો જોઇ, મુજફર સહેજ આગળ વધ્યો અને "અહી ઠડી બહુ છે એમ કેમ હશે ? આ ડુગરાને લીધે ?" એવા પ્રશ્નો કરતો તે ઘોંડોપંતની નજીકમાં ગયો. આસપાસ નજીકમા કોઈ નથી એવી ખાત્રી કરી તે બોલ્યો "પંત સાહેબ ! હુ તમારી કળા જાણી ગયો છુ પરંતુ ઈંદુમતી કદાચ મરણોન્મુખ બને તોપણ તેને હવે પાછી ફેરવવામા આવનાર નથી. બદો હસિનાનો ગુલામ છે. તેમણે મને સખ્ત હુકમ કર્યો છે કે 'ઇંદુમતીને જરૂર અહીં લાવજો. તેને દુખી અને ઘોંડોપંતને સુખી થએલ જોઇશ ત્યારે જ મને શાત થશે !' તેમના એ હુકમને તાબે થયા સિવાય મારો છૂટકો જ નહિ ઘોંડોપંત ! મારાં બાઇ સાહેબ તમારે માટે આટલી દરકાર રાખે છે, છતા તમારૂ આવું વર્તન જોઇ હું બહુ અજાયબ થાઉ છુ ! અહા ! હસિના કેવી સુદર છે ? અ

ફીકા શરીરવાળી ઇંદુમતી કદી પણ તેના રૂપની સરખામણીમાં આવી શકે તેમ નથી. જેવો પ્રેમ હુસિનાનો તમારા ઉપર છે તેવો જો મારા ઉપર હોય તો હું તો તેને ખાતર મારા જીવની પણ દરકાર ન કરૂં ' પણ મારૂં નસિબ એવું ક્યાં છે ? વારૂ, પણ તમારૂં હુસિના સાથે લગ્ન થનાર છે એમ સરદાર સાહેબ મને કહેતા હતા તે ખરૂં છે ? તમે પણ પ્રેમનુ પાત્ર સારૂં શોધી કાઢ્યુ છે ' રૂપમાં તો સ્વર્ગની અપ્સરાનુ પણ માન મૂકાવે તેવી છે ' અને વળી તમારા ઉપર ફીદા–ફીદા છે ' તમારી તો, યાર ' આજ કાલ ખૂબ બ્હાર છે ' ”

મુજફ્ફરજગની આ બોલીદરાજીથી ઘોંડોપત તો ગાર–ગાર થઇ ગયો. પ્રથમ તો તેણે હુસિનાની આશા છોડી દીધી હતી, પરંતુ તેનો વિચાર અહમદનગર જઇને હુસિનાનુ દિલ પોતા તરફ વાળવાનો હતો. તેવામા મુજફ્ફરના છેવટના વાક્યોથી તે સાનદાશ્ચર્યમા પડી ગયો. ' હુસેને મુજફ્ફરને પણ જ્યારે આ લગ્ન સબધી વાત કરી છે, ત્યારે હુસિનાની ઇચ્છા પણ છે ' એવી ઘોંડોપતની ખાત્રી થઈ લગ્નનો વિચાર મનમા આવતાં તે આનદમા આવી સ્વતઃ મનમા બોલવા લાગ્યો “ હુસેન અને હુસિનાને ઇંદુમતી ઉપર આટલો બધો રોષ શાથી છે તે હવે સમજાય છે. ઇંદુમતીએ મારો છળ કર્યો તેથી આ બન્નેને બહુ ખરાબ લાગ્યુ જણાય છે. આ બિચારા મારે ખાતર આટઆટલુ કરે છે તો મારે શામાટે તેમનાથી દૂર દૂર રહેવુ જોઇએ ? હવે તો હું તેમનો જ છું ' તે મારા ખરા હિતચિતક છે, તેથી તેમના મત પ્રમાણે ચાલવુ એ જ મારૂં કામ ' મુરાગ્રિાવ અને ઇંદુમતી બન્નેનો મારા પ્રત્યે કપટભાવ છે ' તેઓ ક્યારે અને કેવી રીતે મારો ઘાત કરશે, તેનો કાંઈ નિશ્ચય નથી. તો પછી હવે સાણસામા પકડાએલી સર્પિણીને છૂટી મકવી તે સલાહકારક નથી. એ પોતાથી બન્યાં તેટલા કારસ્થાન કરી ચૂકી છે અને જો તે છૂટી થાય તો જરૂર મારાપર પોતાનુ વૈર લીધા વગર રહે નહિ ' પછી તો અપમાનિત થવા સાથે પૂરેપૂરી દુર્દશામા હુ આવી પડું અને વખતે જીવથી પણ જાઉં ' માટે હવે તો તેને બરાબર કબ્જે રાખવી એ જ રાસ્ત છે. ” આમ વિચાર કરતો તે મ્યાનાની સાથે સાથે અશ્વને ચલાવવા લાગ્યો. મુજફ્ફર પણ ગોળી આબાદ લાગેલી જોઇ, વિશેષ કાંઈ ન બોલતા પૂર્વવત્ મ્યાનાની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

ઘોંડોપતે પોતાને ઉકરાંટા આવવા સંબધી વિચિત્ર અને એકાએક પ્રશ્ન કરેલુ જોઇ, પ્રથમ તો તે શુ કહેવા માંગે છે તે જ ઇંદુમતી સમજી

શકી નહિ. તે તેનો વિચાર કરવા લાગી. કાંઇ પણ અનિષ્ટ પરિણામ આવનાર છે એવું તેને લાગ્યું. ઘોંડોપંતને પોતાની નજીક આવેલો જોઈ તે અચકાતી અચકાતી બોલીઃ "તમે મને ઉકરાંટા આવવા સંબંધી શામાટે પૂછતા હતા ?"

"કાંઇ નહિ. આજ પાંચ છ દિવસથી પ્રવાસને લીધે મારૂં ચિત્ત જરા અવ્યવસ્થિત બન્યુ છે. તને ઠંડી લાગે છે કે નહિ—એમ હું પૂછવા માગતો હતો, તેમાં ઉકરાંટ—શબ્દ મારે મોઢે આવી ગયો !"

આ સાંભળી ઇંદુમતી ફરીથી અચકાતી બોલીઃ "ત્યારે સખારામ હમણાં કહી ગયો તે—"

"ઇંદુમતી ! તને મારા ઉપર એટલો પણ વિશ્વાસ નથી? સત્ય જ કહુ છું કે હું તને બાદશાહ પાસે લઇ જતો નથી ! એ લુચ્ચાના બોલવા ઉપર તું જરા પણ ધ્યાન ન આપ !"

સત્ય વાત છૂપાવવી અને અસત્ય પણ બોલવું નહિ એવા વિચારથી ઘોંડોપંતે 'બાદશાહ' શબ્દનો જરા જોરથી ઉચ્ચાર કર્યો હતો ! પણ એ ચતુરાના લક્ષમાં ઘોંડોપતની ઉકત યુક્તિ આવ્યા સિવાય રહી નહિ. તેણે પુછ્યુઃ "ત્યારે કયાં લઇ જાઓ છો ? કોઈ સરદાર પાસે ?"

આ પ્રશ્ને ઘોંડોપતને ગભરાવ્યો ખરો, તોપણ તરત જ તેણે હસતા હસતા ઉત્તર આપ્યુ "હા, સરદાર પાસે જ આપણે જઇએ છીએ ! સરદાર મુરારિરાવ પાસે !"

મુરારિરાવ અને ઇંદુમતી સાથે ઘોંડોપત હમેશા વડીલ તરીકે જ વર્તતો હતો, તેથી તે કદી તેમની ચેષ્ટા કરતો નહિ કે નિરર્થક વધુ પડતું બોલતો નહિ, પરતુ આજે ઘોંડોપતને પોતાની સાથે બોલતાં હસતો જોઇને તથા અસ્પષ્ટ કથન સાભળીને ઇંદુમતીને ખાસ નવાઇ લાગી. તેનો ઉડતો જવાબ સાભળી વધુ પ્રશ્ન કરવાનુ ઇંદુમતીને ઠીક લાગ્યુ નહિ. 'જે કાંઇ થવાનુ હોય તે થાઓ ! મારા સરક્ષણનો સર્વ ભાર જગતજનની દેવી ભવાનીને શિર છે !' એવો વિચાર કરી તે સ્વસ્થ બની.

જ્યારે પોતાનુ કાંઇક ભયકર અનિષ્ટ બનનાર છે એવી મનુષ્યની પૂર્ણ ખાત્રી થાય છે, ત્યારે તેના દિલમાં તે પોતાનુ અવસાન કલ્પી મૂકે છે. પછી ઉકત બાબતની તેને પર્વા રહેતી નથી. ઇંદુમતીની પણ તેવી જ સ્થિતિ થઈ. 'આપણા પર જે સકટ આવી પડનાર છે તેની ચિંતા કર્યાથી કાંઈ તેનો અટકાવ થનાર નથી ! ભાવીમાં માંડયું હશે તે ભોગવ્યા વગર છૂટકો જ નથી. તેનો ઇલાજ પણ શો ? હવે તો ભવિષ્યત્ સંકટને આ-

વવા જ દેવું !' એમ વિચારતી તે સ્તબ્ધ બની રહી. તેને એક માત્ર પદ્માવતી ઉપર વિશ્વાસ હતો. 'હું ગમે તેવી દુર્દશામાં પડેલી હોઈશ, તદપિ તે કોઈ પણ રીતે મને તેમાંથી મુક્ત કરશે' એવી તેને ખાત્રી હતી. વળી ગમે તેવા દુર્ઘટ પ્રસંગમાં પણ પોતાનું પાતિવ્રત્ય પોતાનું રક્ષણ કરવામાં ઉપયોગી થઇ પડશે, એમ તે માનતી. સ્હવારે સમશૃંગમાં દેવીના મંદિરમાં આવેલા સ્વપ્નની વાત તેને યાદ આવી. આથી ભાવી કલ્પિત સંકટનો ભય તેના મનમાંથી ઘણો ઓછો થઇ ગયો. હૃદયમાં એક પ્રકારનો ઉલ્લાસ પ્રકટ થયો. પરંતુ તે દીર્ઘ સમય ટકી શક્યો નહિ. પાછા તેના મનમાં વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા 'પદ્માને પત્ર મળશે જ તેની ખાત્રી શી ? વળી મારા શીલનું સંરક્ષણ કરતાં મારો નાશ થાય તો મેં પાતિવ્રત્યને જાળવી રાખ્યું હતું એમ કોણ માનશે ? મને મંદિરમાં આવેલું સ્વપ્ન પણ આળપંપાળ કેમ ન હોય ? કેમકે હૃદયમાં ઉદ્ભવતા ભિન્ન ભિન્ન વિચારો અને કલ્પનાઓનું સંદિગ્ધ પરિણામ જ સ્વપ્નમાં પ્રકટી નીકળે છે ! અહા ! કેવો ભયાનક પ્રસંગ ! હે દેવી ! હે જગદીશ્વરી ! તેં તારા અનેક ભક્તજનોને સંકટ વેળાએ સહાય કરી છે. તારી કૃપાથી અનિષ્ટ પણ ઇષ્ટમાં પરિણમે છે. ઈંદ્રાદિ દેવોને તેં રાક્ષસોના ઘોરતમ પંજામાંથી અનેક વાર બચાવ્યા છે. સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણને પણ દુષ્ટ કંસને છેતરવા માટે તારી સહાય માગવાની જરૂર પડી હતી. તો મારા જેવી એક અશક્ત અને અસહાય અબળા દુર્ઘટ પ્રસંગમાં તારા રક્ષણની પ્રાર્થના કરે છે તેનો તું જરૂર સ્વીકાર કરીશ ! હે દેવી ! હવે મારે તો એક તારો જ આધાર છે !"

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સ્વારીમાં.

सम्पत्तयः पराधीनाः सदाचित्तमनिर्वृतं ।
स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥

અર્થ—જેઓ રાજાની નોકરી કરે છે તેઓની સંપત્તિઓ પરાધીન જ રહે છે, ચિત્ત સર્વદા અશાન્ત રહે છે અને પોતાને જીવતા રહેવાનો પણ ભરોસો રહેતો નથી.

લાવણ્યમયી લલના—ઇન્દુમતીની રજા લઇને નીકળેલા મુરારિરાવને અદ્યાપિ પર્યંત આપણે વિસરી ગયા. તેણે લશ્કરની સાથે આગળ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. નિઝામશાહીનો વિસ્તાર બાંગલાણ પ્રાંતની સરહદ સુધી હો-

વાથી ત્યાંસુધીમાં તેને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ નડી નહિ. તે પછી ખાનદેશનો ભાગ આવ્યો. ખાનદેશ એ સમયે સ્વતંત્ર અવસ્થામાં હતો. તે પ્રદેશમાં જુદાં જુદાં અનેક રાજ્યો હતાં, જે એક બીજાથી છૂટાં અને સ્વતંત્ર હતાં. જેવી સ્થિતિ કાઠીઆવાડમાં બ્રિટીશ અધિકારની સ્થાપના પહેલાં નાનાં મોટાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની હતી, તેવી જ સ્થિતિ એ કાળે ખાનદેશમાં હતી. એ પ્રદેશ ડુંગરાથી ભરપૂર છે. ત્યાંના રાજાઓ ભિલ્લ જાતિના હતા. તે વખતે સાર્વભૌમ ગણાતા કોઇ પણ રાજ્યની સત્તા તેમના ઉપર નહોતી. અહમદનગર, વરાડ (ચંદા), ગુજરાત અને દિલ્હી એ ચાર રાજ્યો તે કાળે સારી વિખ્યાતીને પામેલા હતા. તે પ્રત્યેકની સરહદ આ ખાનદેશ પ્રાંત પર્યંત હતી, અને તેથી તે દરેક રાજ્યના અધિકારીઓ આ પ્રાંતને જીતી લઇને પોતાની નીચે આણવાનો પ્રયત્ન કરતા પરંતુ જ્યાં આવેલું લશ્કર વિજય મેળવી, સ્હેજ મ્હોટો ત્રાસ વર્તાવી થોડી ખંડણી વગેરે લઇને પાછું જાય કે આ ભિલ્લ રાજ્યો પાછા સ્વતંત્રના સ્વતંત્ર! વારંવાર આ પ્રમાણે બનવાથી પછીથી તેને ફરી સત્તા નીચે આણવાની ઉપાધિમાં પડવાનું કોઇ દુરસ્ત ધારતા નહિ.

મુરારિરાવે આ પ્રાંતમાં આવીને પ્રથમ તો સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરીને તેમને નિઝામશાહીની સત્તા નીચે આણ્યા. જો તેણે દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી ન હોત તો જ્યારે તે પાછો જાત ત્યારે ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ થાત. પરંતુ જેમ જેમ તે જીતતો ગયો તેમ તેમ દરેક સ્થળે પોતાનું થાણું બેસારતો ગયો. સર્વે પ્રાંતોને જીતી લીધા પછી મુરારિરાવે પોતાના લશ્કરમાં ભિલ્લ જાતિના માણસોને દાખલ કરવાની શરૂઆત કરી. તેની મીઠી વાણી, ભવ્ય અને ગંભીર વર્તન તથા બધાની સાથે એકદમ મળી જાય તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ હોવાને લીધે આ જંગલી અને અજ્ઞાન ભિલ્લ લોકો પણ તેની સેનામાં દાખલ થતાંની સાથે વફાદારી અને એકનિષ્ઠાથી પ્રાણાંત સુધી તેને વળગી રહેવાના સોગન લેવા લાગ્યા. સર્વ ભિલ્લ રાજાઓએ પણ નિઝામશાહીનું માંડલિકત્વ સ્વીકાર્યું અને જરૂરી પ્રસંગે સહાય કરવાનું મુરારિરાવને અભયવચન આપ્યું.

આ વખતે દિલ્હીનો સરદાર કુતુબશાહ બુંદેલખંડમાં હતો. મુરારિરાવ સાતપુડા પર્વતને ઓળંગી ગયો અને નર્મદા નદીને કિનારે પોતાની છાવણી જમાવી. કુતુબશાહને ગુજરાત કે વરાડની સરહદમાંથી નહિ આવવા દેવાને માટે તેણે તે બન્ને રાજ્યોના અધિકારીઓ સાથે સલાહ કરી અને તેઓએ તેને વચન આપ્યું કે ' અમે દિલ્હીના સેનાધીશ કુતુબશાહને

અમારા પ્રદેશમાંથી તમારી તરફ આવવા દઇશું નહિ.' મુરારિરાવે તેના બ-દલામાં નર્મદાની પેલી મેરનો પ્રદેશ નવો જીતીને તેમાંથી થોડો થોડો ભાગ એ બન્ને રાજ્યોને વહેંચી આપવાને કબૂલ્યું. આ પ્રમાણે થયું એટલે મુ-રારિરાવને લાગ્યુ કે 'હવે કુતુબશાહને લડાઈ કર્યા સિવાય પાછા ફ-રવા વગર છૂટકો નથી, કેમકે દ્વાર તો બધ થઈ ગયાં છે. હવે કદાચ આવે તો ગે ખાનદેશમા થઇને અવાય એમ છે, અને અહીં તો હું જાતેજ છુ. તેથી નર્મદાના આ કાંઠે રહીને મારી સેનામાં ભિલ્લ લોકોની બને તે-ટલી ભરતી કરવી. અહીં અનાજ વગેરેની પણ ખોટ નથી અને અહમદ-નગરથી લશ્કરની મદદ પણ એકદમ મેળવી શકાશે.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે નર્મદાને કિનારે રામગઢમા છાવણી નાખી. તેણે પોતાના સૈ-ન્યના બે વિભાગ કર્યા. એક ભાગને તો રામગઢમાં જ રાખ્યો અને બીજા ભાગની નાની નાની ટોળીઓ બનાવી તેમને મોગલ રાજ્યમાં સંચારાર્થે મો-કલીને દિલ્હી સુધીના મોગલ રાજ્યના તાબાના તમામ મુલકમા ત્રાસ વ-ર્તાવી બની શકે તેટલો ભાગ હસ્તગત કરવા એ ટોળીઓના સરદારોને સૂચના કરી તથા પોતાની આ યોજના અમલમા પણ તુરત જ મુકી દીધી

દિવસના બે પ્રહર વીતી ગયા હતા. ખરો મધ્યાન્હ તપતો હતો. ઉની લૂ વાતી હતી. તે સમયે રામગઢની છાવણીમા બધુ ગુમશામ હતું. કેટ-ટલાક પોતપોતાના ડેરાતંબુમા બપોરના ભોજનથી પરવારીને સૂઈ ગયા હતા. કોઈ ધર્મપુસ્તકો અને ઐતિહાસિક યુદ્ધના પુસ્તકો વાચતા હતા. કોઇ સ્થળે બીજી ત્રીજી પ્રાસ્તાવિક વાતો પણ ચાલી રહી હતી. છાવણીના મધ્ય ભાગમા એક જરીકામવાળુ નિશાન અને તેની પડખે બરજરીનો મોટો તંબુ હતો. બીજી રાવટીઓ કરતા આ તંબુ જરા દમામદાર અને ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર હતો. તેથી છાવણીના કોઇ પણ ભાગમાથી પવનથી ફરકતું નિશાન અને બર-જરીનો તંબુ જોઈ શકાતાં હતા. નિશાનના રક્ષણ માટે રહેનારા માણસોને નિરંતર સશસ્ત્ર રહેવાનુ ફરમાન હતું. તેમાંના કેટલાક બેઠેલા હતા, જ્યારે બીજા આમ તેમ ફરતા હતા તેની નજીકમા એટલે ૩૦–૩૫ વારને છેટે પેલો તંબુ હતો. તેમા એક રસોઇને માટે, એક પૂજન આદિ ધર્મકૃત્યને માટે, એક સૂવાને માટે અને એક મળવા તથા મસલત કરવા આવનારને માટે એમ ચાર મોટા ખડ પાડવામાં આવ્યા હતા. તેમાના છેલ્લા ખડમાં એક પલંગ ઉપર હાથ ઉપર મસ્તક ટેકાવીને ડાબે પડખે મુરારિરાવ સચિંત પડેલો હતો. તેની પાસે પોથી પડી હતી. તેમાનુ એક પાનુ તેના જમણા હાથમા હતું. તે એ પાના સામે તો અમસ્થો જ જોયા કરતો હતો, પરંતુ તેના મગજમા કાંઈ જુદા જ પ્રકારના વિચારો ચાલ્યા કરતા હતા. થોડી વારે

હાથમાનુ પાનુ પોથી ભેગુ ગોઠવીને મૂકી દીધુ. તે પલગ પરથી ઉઠયો અને એ જ ખડમાં આમથી તેમ આટા મારવા લાગ્યો તે ચિતાપૂર્ણ અવાજે સ્વતઃ બોલવા લાગ્યો: 'સખારામ જાતે ચપળ અને હુશિયાર છે, અને તેથી જ તેને ખાસ પત્ર લઇને મોકલ્યો છે. તેને જતા બે કે બહુ તો ત્રણ દિવસ થાય અને તેટલા જ આવતાં થાય. એ હિસાબે તે પરમ રોજ તો અત્રે આવી પહોંચવો જોઇતો હતો. ગઈ કાલે તો ચોક્કસ આવવો જોઇતો હતો પરંતુ આજ અત્યારસુધી પણ તેનું આગમન નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ કાંઈ ખરખબર કે સમાચાર પણ નહિ ! રસ્તામાં વિના કારણે તો તે કોઇ પણ સ્થળે એક ક્ષણવાર પણ ટકે તેવો નથી. તો પછી અદ્યાપિપર્યંત તે કેમ આવ્યો નહિ હોય ?' વળી પાછો તે આમતેમ ફેરા મારવા લાગ્યો. મનમાં વિચારોનો રેંટ ફરવા લાગ્યો. પુનઃ અલ્પ સમય પછી તે બડબડવા લાગ્યો: "અ. ! એમાં કાંઇ ચિતા કરવા જેવું નથી પત્ર કેવા પ્રકારનો લખવો એના વિચારમાં તે પડી ગએલી હોવી જોઇએ. તે કારણથી પ્રતિઉત્તર આપવામાં કદાચ વાર થઇ હશે. વળી કદાચ આ તરફના સર્વ વર્તમાન જાણવાને માટે ઘોંડોપતે પણ સખારામને રોકયો હોય હવે તે એક બે દિવસમા તો આવવો જ જોઇએ !"

આ પ્રમાણે સ્વતઃ જ મનનુ સમાધાન કરી તે ફરીથી પલગ ઉપર બેઠો. તેને પોતાની ચિતા ઘણી ઓછી થએલી લાગી. તેણે પોથીમાંનુ એક પાનુ હાથમા લીધુ તો તેની દૃષ્ટિએ નીચેની શ્લોકપંક્તિઓ આવી.

*दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यति सगात्सुतो लालना–
द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ॥
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रयात् ।
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥

આ પુસ્તક ભર્તૃહરિ શતકનુ હતું રાજર્ષિ ભર્તૃહરિની આ પંક્તિઓ વાંચતા તે મનમા જ બોલવા લાગ્યો "આ શ્લોકમાની સર્વ હકીકત સત્ય છે એ નિર્વિવાદિત છે. પરંતુ એક સ્થળે તેમા સહેજ ભૂલ રહી ગઇ હોય એમ જ જણાય છે. તેમા લખ્યુ છે કે દુર્મન્ત્રી હોય તો રાજાનો નાશ થાય. તેના ઉદાહરણમા વળી નિઝામશાહ, અને તેનાથી ઉલટો દ્રષ્ટાન્ત હાલના

---

* દુર્મન્ત્રીવાળા રાજાનો, કોઇના સગથી યતિનો, લાડ લડાવવાથી પુત્રનો, અભ્યાસ નહિ કરવાથી બ્રાહ્મણનો, ખરાબ પુત્રથી કુળનો, ખલની ઉપાસનાથી શીલનો, મદ્યપાનથી લજ્જાનો, નજર ન રાખ્યાથી ખેતીનો, પરદેશ રહેવાથી પ્રીતિનો, પ્રેમવિના મિત્રતાનો, નમ્રતા વિના સમૃદ્ધિનો અને નીતિ વિનાના દાનથી તથા પ્રમાદથી ધનનો નાશ થાય છે.

બાદશાહનો ' બાળાસાહેબ (સાબાજીપંત), મહમદખાન, મુજફરજંગ વગેરે જેવા સુમન્ત્રી મળવા છતાં પણ માજી બાદશાહનો નાશ થયો, અસ્તવ્યસ્તતા થઇ પડી અને સાંપ્રત બાદશાહ મનસુરઅલી શાહનુ નામ તેમને પ્રથમના જેવા યોગ્ય મન્ત્રીઓ પ્રાપ્ત નહિ થવા છતાં પણ લોકપ્રસિદ્ધ થયું છે. એ તો જાણે ઠીક ! પરંતુ 'स्नेहः प्रवासाश्रयात्' આ વાક્ય લખવામાં કવિનો શો હેતુ હશે તે કળી શકાતું નથી. સ્નેહ જો દ્રઢતર થએલો હોય તો પ્રવાસ દરમ્યાન તે ઘટવાને બદલે ઉલટો વૃદ્ધિને પામવો જોઇએ. મારો જ દાખલો લઇએ. હું તેનાથી આટલે દૂર છું, છતાં તેના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ લેશ માત્ર પણ કમી થયો નથી. તેના હૃદયની અવસ્થા પણ મારા જેવી જ હોવી જોઇએ. વળી મારો મિત્ર દિનકર હમેશાં સતારામાં રહે છે, જ્યારે મારૂં રહેવાનું મોટે ભાગે અહમદનગરમાં થાય છે. તદપિ અમારી મૈત્રીમાં કમીપણાનો લેશ પણ સંચાર અદ્યાપિપર્યંત મારા જોવામાં કે જાણુવામાં આવ્યો નથી; તો પછી અત્યારે હું પ્રવાસમાં છું તો તે સમયે સ્નેહ ઓછો થવાનો સંભવ શી રીતે માની શકાય ?" તે અટકી ગયો. કેટલાક સમય પર્યંત સ્વસ્થતાપૂર્વક બેઠો. દિનકરરાવ યાદ આવતાં તેના મનમાં એક પ્રકારની અપૂર્વ શાંતિ ઉત્પન્ન થઈ. બાલ્યકાળમાં તેની સાથે કરેલી આનંદક્રીડાઓ તેને યાદ આવવા લાગી. તે પછી હમેશાં સ્મિતવદનવાળી પદ્માવતી અને તેની પાછળ ઉભેલી ઇંદુમતીની રમણીય મૂર્તિ મુરારિરાવની આંખો સન્મુખ ખડી થઈ. તેના અંતરમાં અનુપમ આલ્હાદ ઉદ્‌ભવ્યો અને સ્વાભાવિક રીતે તેના મુખમાંથી નીચેના ઉદ્‌ગાર નીકળવા લાગ્યા.

'પ્રિયે ! વિરહાગ્નિથી જેવી પીડા મને થાય છે, તેવો જ અનુભવ તને પણ થતો હશે. હમેશાં હું જેમ તારા પત્રની રાહ જોઉં છુ તેમ તું પણ આતુરતા દર્શાવતી હોઇશ. તારૂ આરોગ્ય કાયમ રહે અને વર્તન નીતિયુક્ત રહે, તે માટે જેમ હુ સદૈવ ઈશ પ્રાર્થના કરૂં છું, તેવી રીતે તું પણ મારા સબંધમા કરતી હોય તે સ્વાભાવિક છે. તું ખરી આર્ય સ્ત્રી છે, તારૂં મન સુસસ્કારી બનેલુ છે, તું ઇશ્વરથી ડરનારી છે, તારો મારા ઉપર સંપૂર્ણ પ્રેમ—અરે પ્રેમ માત્ર નહિ પરંતુ ભક્તિ અને નિષ્ઠા છે. તારા સંબંધમાં સહજ પણ સંશય આણું તોપણ હું મૂર્ખ જ ગણાઉં. તને મારા વિયોગે ઝૂરતી મૂકવી એ વાસ્તવિકપણે યોગ્ય નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓના સહવાસમાં રહેવા કરતાં પોતાના સ્વદેશ અને સ્વરાજ્યને ખાતર યુદ્ધચમત્કાર અને રણકૌશલ્યથી શત્રુઓનો સંહાર કરવો, તેમને પરાજીત કરવા એ જ અમો હિંદુ વીરોને અધિક પ્રિય છે. જઇ પણ સ્થળે બે હાથ

કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે એવું જ્યાં લાગ્યુ કે પછી ઘરમાં ભરાઇ બેસવું કેવી રીતે ગમે ? અરે પછી તો ઘરબાર સ્ત્રી પુત્રાદિ તો શું પરંતુ આત્માને શાંતિ અને શરીરને શક્તિ આપનારૂં જે અન્ન તેની પણુ વીર પુરૂષો દરકાર કરતા નથી '

સત્ય જ છે કે મનુષ્ય સ્વભાવ કોઇ વિચિત્ર પ્રકારનો છે. જ્યારે કોઈ સમયે તેના અંતઃકરણમાં અશ્લાઘ્ય કર્મ કરવાનુ શૂર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ક્વચિત્ તે શુદ્ધપણે કરવાનો નિશ્ચય કરે છે, વખતે તેનામાં નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય આલસ્યનો પણુ પ્રવેશ થાય છે. વળી તેના દેહમાં અતીવ વિરશ્રીનો સંચાર પણુ થાય છે. આવા પ્રસગે તેની મનોવૃત્તિ બેહોશ બની જાય છે અને પછી શુ કરવું ને શુ નહિ તેની તેને કેટલીકવાર સૂજ પણુ પડતી નથી. અત્યારે તેના હૃદયમા પુષ્કળ વીરત્વ ઉત્પન્ન થયુ હતું તે ખરો વીર પુરૂષ હતો અને તેનામા ઉદ્દ્ભવેલુ વીરત્વ કાંઈ પોકળ નહોતું લડાઈ એ તો તેના હાથની રમત હતી, અસી તેની અર્ધાંગી હતી. લડાઈની દેવીનુ રમ્ય ચિત્ર તેની સમક્ષ ખડુ થયુ ઇંદુમતીને તે હવે પૂર્ણપણે વિસ્મરી ગયો આ હલ્લામા પોતે કરેલી લડાઇઓની તેને યાદ આવવા લાગી ત્યાં પોતાની ભૂલ ક્યા થઇ હતી, પોતે જે જે કરેલુ તેમા વાજબી કેટલુ છે, ઇત્યાદિના તે વિચાર કરવા લાગ્યો એ વિચારોમા કેટલોક સમય વ્યતીત થયા બાદ તેના મનમા મોગલો સબધી વિચાર આવવા લાગ્યા, અને તે મોટથી બોલવા લાગ્યો "અહા ! દિલ્હીનુ સામ્રાજ્ય અત્યારે કેટલુ બધુ બલવત્તર છે ? છેક કાબુલથી માંડીને તે માળવા પર્યંત અને સિંધુ નદીથી બંગાળા સુધીનો સર્વ મલક એ મહારાજ્યના અધિકાર નીચે છે મોટા મોટા શૂરવીર રાજપૂતો અને અફઘાન પઠાણો આદિ દિલ્હીના બાદશાહનુ શરણુ સ્વીકારે છે એવા મહાન્ ગણાતા બાદશાહના મુખ્ય સેનાનાયક ઉપર હું વિજય મેળવુ તો મારી કીર્તિ કેટલી બધી વધી જાય ? તેમ જ નિઝામશાહીની પણુ કેટલી બધી વાહ વાહ બોલાય ?"

આટલુ બોલી તે સ્વસ્થ બેઠા. તેના મનસાં ઉલ્લાસ ઉત્પન્ન થયો. કોઇ કોઈ વાર એમ બને છે કે આપણે જ્યારે અમુક બાબતમાં કાંઈ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ ખિન્ન બની જઇએ છીએ, પરંતુ છેવટે વિચારાંતર થતાં ઉદાસિનતા દૂર થઇ ઉત્સાહનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. મુરારિરાવને પણુ તેમ જ થયુ તે તંબુના બારણામાથી સામે જણાતા ડુંગરો સામે દૃષ્ટિ કરીને બેઠા હતો, એટલામા બહારથી અનુચરે પ્રવેશીને ખબર આપ્યા કે "સખારામ આવ્યો છે !"

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મુરારિરાવની રાજનિષ્ઠા.

Mine honour is my life, both grow in one,
Take honour from me, and my life is done
SHAKESPEARE

ઠાર પડતો હોય, ઠંડો પવન ફૂંકાતો હોય અને વળી તદુપરાંત ચારે તરફ ખૂલ્લુ મેદાન હોય, તે સમયે ઠંડીથી કડકડતા મનુષ્યની આસપાસ તાપણું કરવામા આવે અને તેને હુંફ લાગે તેવા ગરમ વસ્ત્રો તેની આસપાસ લપેટી દેવામા આવે તો અચેતનાવસ્થામાથી તે એકદમ સફાળો જાગૃત થઈ જાય છે, એવા પ્રકારની જાગૃતિ મુરારિરાવના શરીરમાં સખારામના આગમનના ખબર સાભળતા ઉદ્ભવી તે એકદમ ઊભો થયો અને બોલ્યો "જા, તેને અદર મારી પાસે મોકલ"

અનુચર ગયો અને થોડી વારે સખારામ અદર આવ્યો તે બારણામા પેઠો કે મુરારિરાવે કહ્યું. "પ્રથમ જે પત્ર લાવ્યો હોય તે તુ મને આપ પછી જે પૂછવું હશે તે પૂછીશ"

"સરકાર ! પત્ર મળ્યો નહિ હું—"

સખારામના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દો શ્રવણ કરતા મુરારિરાવ સ્તબ્ધ બનીને જ્યાં ઊભો હતો ત્યા જ સ્થિર થઈ ગયો. સખારામને પણ હમેશા ગભીર જણાતા મુરારિરાવની ઉક્ત ઉતકડા નિહાળીને આશ્ચર્ય લાગ્યુ. પરતુ આમત્રણના પત્ર માટે એવા પ્રકારની ઉતાવળ સ્વાભાવિક છે એમ જણાતા તે આશ્ચર્ય દૂર થઈ ગયુ

પોતાનો મિત્ર આજે જરૂર આવશે જ, એવી ખાત્રી રાખીને કોઇ મનુષ્ય સ્ટેશન ઉપર અગાઉથી જઇ ગાહ જોતો ઊભો રહે અને રેલ્વે ટ્રેન આવતાં તેમાં આવનાર સ્નેહીને ન જૂએ તો જેવી નિરાશા થાય તેવા જ પ્રકારની નિરાશા અત્યારે મુરારિરાવના અતરમાં પ્રાદુર્ભૂત થઈ તેણે સાશ્ચર્ય પૂછ્યુ· "શુ પત્ર મળ્યો જ નહિ ? ત્યારે તને ત્યાં મે શામાટે મોકલ્યો હતો ?"

"મહારાજ ! એ હકીકત જરાક લાંબી છે તે તમે સાવકાશપણે શ્રવણ કરશો ત્યારે જ ખરી વસ્તુસ્થિતિ જાણી શકશો." સખારામે જવાબ આપ્યો

"બોલ, બોલ, ત્યારે જલ્દીથી જે કહેવાનું હોય તે કહી નાખ." એટલુ કહીને મુરારિરાવ બિછાના ઉપર જઇને બેઠો.

સખારામે સમશૃગ ગઢમા તથા રસ્તામાં બનેલી સર્વ હકીકત વિગનવાર નિવેદન કરી અને પછી છેવટે તે બોલ્યોઃ "માર્ગમાથી ધોંડોપત પાસેથી છૂટો પડયા બાદ હુ પાછો સમશૃગ ગઢ ઉપર ગયો. ત્યાં જઈ શઘોજીપંતને મે સોગન ખાઇને સર્વ સત્ય વાર્ત્તા મારા જાણવામાં અને જોવામાં આવી હતી તેટલી જણાવી. પરતુ તેમણે મારૂં કથન લેશ પણ ખરૂં માન્યુ નહિ. તેમણે કહ્યું કે 'ધોંડોપત કરતા તારા ઉપર અધિક વિશ્વાસ મને કદી પણ આવનાર નથી, કેમકે ધોંડોપંતના કહેવા ઉપરથી મારા જાણવામાં આવ્યુ છે કે થોડા વખતથી તું મુરારિરાવને ત્યાંથી નીકળીને હુસેનને ત્યા નોકરી રહેલો છે અને તારો ઇરાદો ઇંદુમતીને હુસેનને ત્યાં ઉપાડી જવાનો છે.' મેં તેમને સમજાવવાનો અત્યત પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ તે સર્વ નિષ્ફળ અને છેવટે તેમણે મને પોતાના માણુસો પાસે ધક્કો મરાવી કાઢી મૂકાવવાની ધમકી આપી. એટલે નિરૂપાયે નિરાશ થઇ ત્યાંથી હું ચાલી નીકળ્યો આ સર્વ હકીકત દિનકરરાવભાઇને જણાવવા મારા એક બિહ્ન સાથીને તેમની પાસે મોકલ્યો અને હું એકદમ આપની પાસે આવવા નીકળ્યો." આટલુ કહીને તે સ્વસ્થપણે ઉભો રહ્યો.

સખારામનુ કથન મુરારિરાવ શાંતિપૂર્વક શ્રવણ કરતો હતો. તે બહાથી શાત દેખાતો હતો ખરો, પણ તેના અતઃકરણમા તો આશ્ચર્ય, સતાપ, શોક, ક્રોધ આદિ મનોવિકારોનો એકસરખી રીતે ખળભળાટ થઇ રહ્યો હતો. પોતાને કાંઇ પણ ન જણાવતા ગુપ્તપણે ધોંડોપત ઇંદુમતીને અહમદનગર લઇ ગયો તે જાણીને તેના હૃદયમા અત્યત સંતાપ પ્રકટયો. તે બેભાન બની ગયો. તે મનમાં બોલવા લાગ્યો "અહા ! હમણા જ '**स्नेहः प्रवासाश्रयात्**' એ વાક્યમાં હુ દોષ દેખતો હતો ! પરતુ હે સર્વજ્ઞ રાજન્ ભર્તૃહરિ ! ધોંડોપત જેવા સર્વ કરતા અધિક નિકટના સ્નેહીના ઉક્ત પ્રકારના વર્તનથી હવે મને પરિપૂર્ણ ખાત્રી થાય છે કે તમારૂ કથન સર્વથા સત્ય જ છે. ધોંડોપત ! ધોંડોપત ! આજસુધી મે તને મારા વડીલ પ્રમાણે માન્યો, તારા ઉપર અતુલિત પ્રેમ રાખ્યો, તારો સપૂર્ણ વિશ્વાસ કર્યો, ત્યારે તું જ આ પ્રમાણે મારો ઘાત કરવા તૈયાર થયો ? તે મને પોતાને કોઇ ફંદામાં ફસાવ્યો હોત, કદાચ મારા પ્રાણુની હાનિ કરી હોત તો મને લેશ પણ ચિંતા નહોતી. તે હું સહન કરત. પરતુ આ નિરપરાધી અબળાને એ કસાઇખાને લઇ જવાની ઇચ્છા તને શાથી થઇ ? મને તારો પોતાનો લઘુ બંધુ સમજીને

એ દૃષ્ટિથી આમ કરવું તે પણ તને યોગ્ય નહોતું. વારૂ, કદાચ મારો અને તારો સબંધ ન સમજીએ તદપિ એક નિર્દોષ તરૂણીનો આવા સંકટમાંથી તેં બચાવ કર્યો હોત તો મહત્ પુણ્યને તું પ્રાપ્ત થાત અને ઈશ્વર પણ તારા ઉપર પ્રસન્ન થાત. નાનપણથી જ તું અમારે ત્યાં રહેલો, ઉછરેલો; તને કદી પણ અમારા તરફથી અસંતોષ આવવા દીધો નથી છતાં આ તને શુ થયું ? તારી બુદ્ધિમાં ભ્રમ કેમ થયો ? બાદશાહ ! ગમે તેમ તોએ તમે તમારી પ્રજાના શિરછત્ર પિતાસ્વરૂપ—અમારા વડીલ ! પોતાની બાળા ઉપર તમારા જેવા ઉદારચિત્ત સદ્‌ગુણી મનાતા બાદશાહની પાપવૃત્તિ ! ખરેખર, કામવાસના મહા ભયંકર છે. પરતુ હવે તો તમે બાદશાહ થયા તેથીએ શુ ? મારી પ્રિયાના પ્રેમની આશા સ્વપ્નમાં પણ રાખવી મિથ્યા સમજજો !”

મુરારિરાવનુ મગજ ભ્રમિત બની ગયુ. ઇંદુમતીની રમણીય મૂર્તિ તેની સન્મુખ ખડી થઈ. તેના ઉત્તમ ગુણોનુ તેને સ્મરણ થવા લાગ્યુ. તેનુ સુદર મનમોહક સ્વરૂપ તેની નજર સામે તરવરવા લાગ્યુ. ‘અહા ! આવી ગુણસુદરીને મારા જ માણસદ્વારા આવું કષ્ટ ! અને તે પણ મારી ગેરહાજરીને લીધે ! ત્યારે તો હવે તેના આકસ્મિક મરણનો દોષ મારે શિર જ આવશે, કેમકે તે પ્રાણત્યાગ કર્યા વિના રહેનાર જ નહિ.’ આ વિચારથી તેનુ મન અતિખિન્ન બની ગયુ. ‘વારૂ ! પણ જયારે તેને બાદશાહ પાસે જ લઇ જવામાં આવી છે, ત્યારે દાદ પણ કોની પાસે માગવી ? જો કદાચ બાદશાહને મારા પરાક્રમ અને બળનો ચમત્કાર બતાવવાનું કરૂ, તો આજસુધીની મારા કુળની ‘સ્વામીનિષ્ઠ’ તરીકેની જે પ્રસિદ્ધિ છે તેને બટ્ટો લાગે છે ! ત્યારે હવે શુ કરવુ ?’ એ પ્રશ્ન ખડો થયો. ઇંદુમતી પોતાની રાજીખુશીથી તો ધોંડોપત સાથે બાદશાહ કને ગઇ નહિ હોય—એવો વિચાર પણ એક ક્ષણવાર તેને આવ્યો, પરતુ તરત જ તેના ધ્યાનમાં એટલી વાત તો ઉતરી કે સખારામે જે હકીકત કહી તે ઉપરથી તો એમ બનવુ સર્વથા અસભવનીય જ છે. વિચારો વૃદ્ધિને પામતા ગયા. તેનો અંત આવે એમ લાગ્યુ નહિ. તેથી આવતા વિચારોને દાબીને તે ત્રાસયુક્ત સ્વરે બોલ્યોઃ—“પણ આ સર્વ હકીકત તે જાણવી તે સત્ય જ છે કે નહિ?”

“ સરકાર સાહેબ ! આથી અધિક ખાત્રી હુ બીજી કેવી રીતે કરી આપું ? બાઇ સાહેબ અહમદનગર જવાને નીકળ્યાં તે મેં મારી નજરોનજર જોયું છે. શું આપ પણ મારા ઉપરથી ભરોસો ઉઠાડી દેશો ?” સખારામે ગદગદ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

મુરારિરાવે તેને વિશેષ કાંઈપણ બોલવા નહિ દેતા બાદશાહ ઉપર એક પત્ર લખ્યો. તેની ભાષા સૌમ્ય હતી. પરંતુ તેમાં બાદશાહના મન ઉપર અસર થાય એવા પ્રકારનુ લખાણ હતુ. તે પત્ર બંધ કરીને તેણે સખારામને આપ્યો અને "જા, જલ્દી જઇને આ પત્ર તું નામદાર બાદશાહને આપ" એટલુ કહ્યું. તે જ સમયે "હુસેનખાન તરફથી કોઇ સ્વાર આવ્યો છે," એમ બહારથી એક અનુચરે આવીને જણાવ્યુ. મુરારિરાવે તેને અંદર દાખલ કરવા પરવાનગી આપી, એટલે પેલો બહાર ઊભેલો સ્વાર અંદર આવ્યો અને સખારામે મુરારિરાવને નમન કરીને ચાલતી પકડી

પેલો આગંતુક સ્વાર સખારામ સન્મુખ કાંઇક ચમત્કારિકપણે જોઇ રહ્યો હતો, પરંતુ સખારામ કે મુરારિરાવ એ એના ધ્યાનમાં તે પળ આવી નહિ પેલા સ્વારે મુરારિરાવને ત્રણ વખત નીચો નમી મુજરો કરીને એક પત્ર તેના હાથમા આપ્યો. મુરારિરાવે તે ફોડીને વાચ્યો તેમા નીચે મુજબ લખેલુ હતું —

"આપ અત્રે આવો ત્યાંસુધીને માટે નામદાર બાદશાહે મને પોતાના વઝીર તરીકે નિમ્યો છે. ધોંડોપંત તરફથી સમનૃગ ગઢ ઉપર સર્વ કુશળ છે એવો પત્ર મળ્યો છે"

આટલી જ મહત્વની બાબત તેમા હતી આ પત્ર વાચીને તો તે અધિક વિચાર અને વિમાસણમા પડી ગયો 'સખારામ મારો ખાસ વિશ્વાસુ માણસ તે કહેતો હતો કે ધોંડોપંત ઇંદિમતીને અહમદનગર લઈ ગયો છે, જ્યારે હુસેનખાન લખે છે કે-ધોંડોપંત સર્વ મંડળ સાથે સમનૃગ ગઢ ઉપર આનંદમા છે' ત્યારે આમા ખરૂ શુ સમજવુ? જો સખારામનુ કથન સત્ય છે એમ કબૂલ કરીએ તો હુસેનને આ પ્રમાણે લખવાનુ કારણ શુ? ધોંડોપંતની નજર હુમિના તરફ છે, તેથી તેણે હુસેન ઉપર સમનૃગ ગઢથી કુશળતાનો પત્ર લખ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તે હુસેને આ પત્રદ્વારા મને જણાવ્યુ. આ વિચાર મનમા આવતા તેને હુસેનના પત્રનો મજકુર ખરો લાગ્યો, અને તેમ થતા પોતે સખારામ સાથે બાદશાહ ઉપર પત્ર લખી મોકલવાની કરેલી ઉતાવળ તેને યોગ્ય લાગી નહિ. 'પરંતુ હવે તેનો ઉપાય પણ શો? સખારામ તો ઘણે દૂર પહોચી ગયો હશે વળી તે કયે રસ્તે થઇને ગયો હશે તે પણ શી રીતે માલૂમ પડે? ત્યારે તો જરૂર આ પત્ર હવે બાદશાહના હાથમાં જવાનો જ!' આ વિચાર આવતાં ઉક્ત પત્ર લખવા માટે તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હવે તેને એમ

લાગવા માંડયું કે 'કદાચિત્ ધોંડોપંત ઇંદુમતીને બાદશાહ પાસે લઇ પણ ગયો હોય, તદપિ બાદશાહ ઉપર આવો પત્ર લખવાનું એકદમ સાહસ કરવું તે અનુચિત જ ગણાય તેની મહત્તાનો વિચાર કરવો જોઇએ' તે મારો માલિક અર્થાત્ દેવ જ છે. પૃથ્વીપતિ વિષ્ણુ સ્વરૂપ ગણાય છે એ તત્ત્વ વિસ્મરી જવામાં મે મોટી મૂર્ખતા કરી' તેને ખાતર તો મારૂ માથુ આપવાને હું તૈયાર થયો છુ' તો તેણે મારી સ્રીનુ અપહરણ કર્યું, તેટલા ખાતર તેને ક્રોધયુક્ત પત્ર લખવો' આ સર્વ અયોગ્ય જ ગણાય' જો મારી સ્રી પતિવ્રતા હશે તો મરણ પામશે—અને તેમ થશે તો પતિને ખાતર મૃત્યુ પામેલી મનાશે અને તેથી આ લોકમાં કીર્તિ સપ્રાપ્ત કરી મોક્ષ ગતિને પ્રાપ્ત થશે વારૂ, જો કદાચ તે પાતિવ્રત્યને ધારણ કરનારી કે હિમ્મતવાન્ નહિ હોય તો એ સ્થાન તેને માટે યોગ્ય જ છે' તો પછી આટલા માટે મારે બાદશાહને શામાટે લેશ પણ દોષ આપવો જાઇએ ?"

પ્રિય વાચક ' આ સ્થળે અને આવા પ્રસગે પણ મુરારિરાવમા સ્વામીભક્તિની અધિકતા જોઇને તને હાસ્ય ઉત્પન્ન થશે. પરતુ તે બાળક હતો ત્યારથી જ તેનામા સ્વામીભક્તિ એટલી બધી તીક્ષ્ણ હતી અને તે એમ માનતો આવ્યો હતો કે 'પોતાના માલિકને ખાતર કદાચ પોતાના કુળની, કુટુબની અને દેહની—સર્વસ્વની હાનિ થાય, તોપણ પોતાના માલિકની સેવા તો એકનિષ્ઠાપૂર્વક બજાવવી જ જોઈએ ' આ વાત લક્ષમા લેતા તેના ઉક્ત વિચાર અને વર્ત્તન અયોગ્ય છે એમ તું પણ કહી શકીશ નહિ અસ્તુ.

મુરારિરાવે હુસેનખાનના પત્રનો જવાબ લખ્યો અને તે પેલા સ્વારને આપ્યો. પત્ર લઇ, મુરારિરાવને નમન કરી પેલો સ્વાર બહાર નીકળી એકદમ અશ્વારૂઢ થઈ, છાતી તૂટી જાય એટલા વેગથી તેણે અશ્વને હકાર્યો.

સ્વારના ગયા પછી મુરારિરાવ ફરીથી વિચારમા નિમગ્ન બની ગયો. હુસેન મારો દ્વેષ તો કરતો નહિ હોય ? જો તેને મારા ઉપર ઇર્ષ્યા હોય તો હુ અહીં સ્વારીના કામકાજમા બીજી ચિતાથી નિરાળો સ્વસ્થપણે રહુ તેના તેને લાભ ! કેમકે હુ અહીં એટલે ત્યા બાદશાહના કૃત્યમા ડખલ કરનાર કોઈ નહિ એટલે તે પોતાની મરજી માફક કરી શકે. જો આવો હેતુ હોય તો હુસેને મને જે પત્ર લખ્યો છે તે ગફલતીમાં રાખવાને, એમ સભવે છે ખરૂ ' પરતુ મારી ઇર્ષ્યા કરવાનુ હુસેનને કારણ શુ ? મે તેનો એવો શો અપરાધ કર્યો છે ? અદ્યાપિપર્યંત તો હુસેનને મારા પ્રતિ દ્વેષ કરવાનું કારણ મળે એવો પ્રસંગ મે આવવા દીધો નથી. માટે એમ

તો કાંઇ નહિ હોય.' આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં છેવટે તે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો કે પોતાને વઝીરાત મળી તેથી આનંદમાં આવીને તે ખબર મને ત્વરાથી જણાવવાના ઉમગમાં હુસેને ઉક્ત પત્ર મારા ઉપર લખ્યો હોવો જોઇએ. તે ઉઠયો એક સરદારને બોલાવી અહમદનગર તરફ ગએલા ગએલા સખારામને પાછો બોલાવી લાવવા કેટલાક માણસોને ત્વરાથી જૂદે જૂદે રસ્તે મોકલવા સૂચના કરી, જે તરત અમલમાં પણ મુકાઇ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બાદશાહ મનસુરઅલ્લી.

यस्य प्रमादे पद्मा श्रीर्निजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि स· ॥

અર્થ—જેની કૃપામા લક્ષ્મી, પરાક્રમમા વિજય અને ક્રોધમા મૃત્યુ નિવાસ કરે છે એવો રાજા સર્વ તેજથી યુક્ત છે

જે પત્ર મુરારિરાવને હુસેન તરફથી પ્રાપ્ત થયાની હકીકત ગત પ્રકરણમાં વર્ણવી ગયા, તે પત્ર લખવામા હુસેનનો હેતુ શો હશે તે આગળ વાચ્યાથી યથાર્થ સમજાશે

જેમ ચાતક મેઘની રાહ જૂએ તેટલી બલકે તેથી પણ અધિક આતુરતાપૂર્વક હુસેન ઘોંડોપંતને સપ્તશૃંગ ગઢ ઉપર મોકલ્યા પછી તેના પાછા આવવાની રાહ જોતો હતો સપ્તશૃંગથી અહમદનગર પાછા આવતા ઓછામા ઓછા પુરા ત્રણ દિવસ લાગે એ વાતની હુસેનને માહિતી નહોતી એમ નહિ, અને વળી તેણે પોતે ઘોંડોપતને જલ્દીથી કાર્ય પૂર્ણ કરી આવવાની ખાસ સૂચના પણ કરી હતી, તેથી તેને આવતાં ઓછામાં ઓછા સાત આઠ દિવસ લાગશે એમ તે ધારતો હતો. પરંતુ મનના વિચિત્ર સ્વભાવને લીધે કોઈ વાર અસભાવ્ય વાત પણ તેને સંભવિત ભાસે છે. હુસેનનુ મન ઇંદુમતીને ત્વરાથી ભેટવાની આશામાં ગાંડુઘેલુ બની ગયુ હતું. તેને એમ લાગ્યુ કે 'ઘોંડોપતનો ઉતાવળીઓ સ્વભાવ છે, વળી આ બાબતમાં તેને લાલચ છે તેથી તે મારતે ઘોડે બે દિવસમાં સપ્તશૃંગ ગઢ ઉપર પહોંચી જશે. ઇંદુમતી પણ મુરારિરાવને ભેટવાની આશાથી એક ઘડી વાર પણ પીએરમાં નહિ રોકાતાં રવાના થશે એટલે ચાર દિવસમા તો એ બધાં અહી પહોંચી જશે'' પરંતુ હુસેનની ધારણા પ્રમાણે

થવું જ જોઇએ એવો કાંઇ નિયમ નથી; કેમકે ઇંદુમતીને આવવામાં તો જેટલા દિવસ લાગવાના હતા તેટલા જ લાગ્યા. પરંતુ ત્યાંસુધી હુસેનખાનને તો મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પો થયા કરતા હતા. તેના મનમાં ઇંદુમતીની મૂર્તિ ખડી હતી, સ્વપ્નમાં પણ તેનાં જ દર્શન, અને તેનું લક્ષ પણ આખો દિવસ ઇંદુમાં જ. તેને નહોતું ભાવતું જમવાનું કે નહોતું ગમતું સૂવાનું. દરબારમાં તે જતો પણ ત્યાંયે મનને કળ પડતી નહિ. 'તે મારૂં સૌંદર્ય, વિદ્વત્તા, વૈભવ અને મહત્તા જોઇને તેના સ્વામીને અને ખુદ પોતાને પણ ભૂલી જશે. પછી હું તેની સાથે અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરીશ અને તેને પુષ્પની પેઠે જાળવીશ.' આવા મનોરાજ્યમાં તે નિમગ્ન રહેતો. આથી પાપ લાગશે, પોતાની બેઆબરૂ થશે, વખતે પોતાનું સર્વનાશ થવાનો પ્રસંગ આવશે—એવા વિચારો તો તે કદી પણ કરતો નહિ; વધુ તો શું પરંતુ સામે મુરારિરાવ છે એટલું પણ તેને ભાન નહોતું. વળી તે એમ સમજતો હતો કે 'ઇંદુમતી મારી સ્ત્રી બનવાને યોગ્ય છે, તેથી તેના વિષે હું કાંઈ પણ બોલું તો તેમાં હરકત પણ શી છે?' વળી તેની વૃત્તિ પણ ઇંદુમતીમય બની ગઇ હતી, તેથી કોઇની સાથે વાત કરતો તો તેમાં પણ ઇંદુમતીની વાત કાઢી તેના રૂપની તારીફ કરતો. આથી કદાચ કોઈ વેળા કોઇને પોતાના સંબંધમાં કાંઇ પણ સંશય ઉત્પન્ન થએલો તેને જણાતો તો તે તરત જ એમ વાક્યપૂર્તિ કરી દેતો કે 'અહા! મારા બિરાદર મુરારિરાવનાં પણ અહોભાગ્ય છે કે આવું અનુપમ રત્ન તેને પ્રાપ્ત થયું છે. એ પ્રેમી દંપતીને ખુદા લાંબી જીંદગી બક્ષો અને સુખી કરો.' આથી કોઇને વધારે સંશય આવતો નહિ અને સ્હેજ આવતો તો કોઇ તેના તરફ ધ્યાન પણ આપતું નહિ.

સમય સાયંકાળનો હતો. અહમદનગરના દરબારના અતિશય ભવ્ય અને સુંદર એવા એક દીવાનખાનામાં બાદશાહ મનસુરઅલ્લી નિઝામશાહનો દરબાર ભરાયો હતો. બાદશાહ તે દીવાનખાનાના મધ્યભાગમાં આવેલા સુંદર સિંહાસન ઉપર એક રૂપાની સફેદ ખુર્શી ઉપર પડચો હતો, અને તેના હાથમાં રૂપેરી હોક્કાની સોનાની નળી હતી. સિંહાસનની નીચે આસપાસ તેના કેટલાક અમીર ઉમરાવો બેઠેલા હતા, તેમની સાથે તે ગપ્પાં મારતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે હોક્કો પીતો હતો. હજુરીઆ પણ તેની સ્હેજ નજીકમાં ઊભા હતા. બાદશાહની મુખશ્રી જોતાં તે સભ્ય, દિલદાર અને ગંભીર લાગતો હતો. તેનું કપાળ વિસ્તૃત હતું અને તેના ઉપર ઝીણી ઝીણી રેખાઓ પડેલી હતી. તે ગૌર વર્ણનો હતો અને

તેની સફેદ પહોળી દાઢી છાતી ઉપર પસરેલી હતી. તેની મુખચર્યા એવા પ્રકારની હતી કે તેને જોતાં જ દરેકના હૃદયમા સ્વાભાવિક રીતે જ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થાય.

આ વખતે એક વિચિત્ર પ્રકારના મુકર્દમા સબધી વાતચીત ચાલતી હતી, એટલામા હુસેન અચાનક ત્યાં આવી ચડચો. તેણે બાદશાહને ત્રણ વાર નીચા નમી મુજરો કર્યો અને સિહાસનની જમણી બાજુએ તે નીચે બેઠો. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ હુસેનની સ્થિતિ ઇંદુમતીમય બની ગઈ હતી, તેથી તેની વૃત્તિ ઠેકાણે નહોતી. તેનુ મન અસ્વસ્થ હતું. તેને આમ ચિંતાતુર જોઈ તેની સામે સ્હેજ હસીને બાદશાહ બોલ્યો "કચો જી? હુસેનખાન! આજે કાઈ બહુ ખિન્ન જણાઓ છો? માથાનો દુખાવો હજી કાઇ ઓછો થયો નથી કે શુ?"

"કાઇ નહિ, ખુદાવિદ! હુ કાઈ ખિન્ન બનેલો નથી. એક સ્થળે મારા વાચવામા સુદર સ્ત્રીના રૂપ સબધી વર્ણન આવ્યુ હતું, તેનો વિચાર કરતો હતો." હુસેન આનદિત મુદ્રા કરીને હસતો હસતો બોલ્યો.

"તો પછી તમારા વાચવામા જે આવ્યુ હોય તે અમને જણાવો તો ખરા!" બાદશાહ પણ હસીને બોલ્યો.

જેણે કાઇક ઓછા પ્રમાણમા શિક્ષણ મેળવેલુ હોય છે, તે બહુ ગરીબ મનનો રહે છે કોઇ વિદ્વાન્ મનુષ્ય પાસેથી કાઇ પણ શ્રવણ કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે ભાવપૂર્ણ રીતે શ્રવણ કરે છે કે પૃચ્છા કરે છે બાદશાહે પણ ઉપલુ પ્રશ્ન તે જ પ્રમાણે કર્યું હતું. બાદશાહ બુદ્ધિમાન્ હતો ખરો, પરતુ શિક્ષણ ઉપર તેના તરફથી લક્ષ આપવામાં આવ્યુ નહોતું. માજી બાદશાહ આખો વખત વેશ્યાઓના સહવાસમા જ રહેતો, તેથી તે પોતાની સ્ત્રી કે છોકરા તરફ બિલકૂલ લક્ષ આપતો નહિ માતા અતિ ધર્મનિષ્ઠ અને કોમળ મનની હતી, અને તે ગુણ તેણે પોતાના બાળકના મન ઉપર ઠસાવ્યો હતો, પરતુ લખવા વાચવાની તેને કિમત નહોતી, તેથી પોતાના બાળકને એ સબધી શિક્ષણ આપવાની કાળજી તેણે લીધી નહોતી. આ પ્રમાણે મનસુરઅલ્લીને માતાપિતા બન્ને તરફથી શિક્ષણ મળવામા થએલી ઉપેક્ષાને લીધે તે મોટી ઉમરનો થયો ત્યાસુધી તો તેને લખતા વાચતા પણ આવડતું નહોતું પછી જ્યારે તે સમજણો થયો ત્યારે તે ઉર્દુ ભાષા શિખ્યો અને પછી તો અનુભવથી ઘણો જ પ્રજ્ઞ બન્યો. તોપણ તે જ્ઞાનમા મુરારિરાવ અને હુસેનખાન એ બન્નેને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ સમજતો હતો. જો કે રાજ્યકારભારના કામોમા તે એમને વધારે

પૂછતો નહોતો પરંતુ વિદ્વત્તાની બાબતમાં તો તે તેમને વિશેષ પૂજ્ય માનતો હતો અને દરરોજ સાયંકાળના સમયે કેટલાક સમય સુધી તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા અને અન્ય પ્રાસ્તાવિક વાર્તાલાપ કરવામાં તેને બહુ રસ પડતો હતો. આજે પણ હુસેન સુંદર સ્ત્રીનું વર્ણન કેવા પ્રકારે કરે છે તે જાણવા અને જોવાનો પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. તેણે હુસેનને વિશેષમાં સૂચના કરી કે "હુસેન! જો તું આ વર્ણન પદ્યમાં જ કરે તો તેથી અધિક આનંદ આવશે અને વળી તે બહુ ઠીક થઈ પડશે."

"જેવી સરકારની આજ્ઞા! જો કે મેં તો આ રૂપવર્ણન ગદ્યમાં જ વાંચ્યું છે, પરંતુ હું આપને તેના ઉપરથી નવીન કવિતા રચીને સંભળાવું છું."

એમ કહીને કલમદાની અને કોરો કાગળ લઈને હુસેન કવિતા રચવાને બેઠો. ઇંદુમતીની મૂર્તિ તેના અંતચક્ષુની સન્મુખ જ હતી, અને તેણે તેના જ રૂપનું વર્ણન કાવ્યમાં લખવા માંડ્યું. બાદશાહ કૌતુકપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતો. થોડી વારે હુસેનનું કવિતા રચવાનું કાર્ય પૂર્ણ થયું પછી તે તેણે મધુર કંઠે ગાઈને બાદશાહને સંભળાવી. બાદશાહને કવિતા રચવાનું જ્ઞાન નહોતું પરંતુ તે વિષયમાં તેની પ્રીતિ હતી અને આજે હુસેને પોતાની સામે જ એક નવીન સુંદર પદ બનાવી તૈયાર કરીને ગાઈ સંભળાવ્યું તેથી તે તેને બહુ જ પસંદ પડ્યું. બાદશાહને પસંદ પડેલું એ પદ અત્ર આપવાનું આવશ્યક ધાર્યું છેઃ—

(લાવણી.)

સુવર્ણ કેતકીસમ તનકાન્તિ રૂચિર અતિ ભાસે,
કેશકલાપ ભુજંગ સરીખો પીઠ ઉપર વિલાસે.
વિસ્તૃત ભાલપ્રદેશ જ શોભે કુંકુમના તિલકે,
જ્યમ આકાશે મંદતેજ રવિ અતિ સુંદર ચમકે
ભ્રકુટીકેરી રેખા દીસે ધનુષ્યના સરખી,
વીર જનો પણ મૂઢ બને તે સુંદરીને નિરખી
વિકસિત કમળ સરીખા લોચન એહ સુરમણીના,
મીનસમા ચંચળ ચમકે જ્યમ કિરણ પાર્શ્વમણિના
યૌવનમદનથકી મદિરાસમ આંખ રક્ત રહેતી,
જાણે તેમાં ઉદયસમયની સૂર્યકાન્તિ વહેતી
સરલ નાસિકા ચંપકકલિકાને પણ લજવે છે,
તરલ કટાક્ષ યુવકજનના ચિત્તને અતિ પજવે છે
પક્વ બિંબ ફળના સરખા છે ઓષ્ઠદ્વય રાતા,
ગુલાબના પુષ્પો કરતા પણ કોમળ મદમાતા

દંતપંક્તિનાં મૌક્તિક ઉપર અધરકાન્તિ લસતી,
દાડિમબીજસમી રક્તાજ્જ્વલ દંતાવલિ હિંસતી
કપોલ સુંદરીના નિરખી અપ્સરા તુચ્છ લાગે,
વક્ષ વિશાલથકી ભ્રાન્તિ કનકકલશાની જાગે.
કદલિગર્ભસમ ઉરૂ, ચંદ્રસમ વદન સુરમણીનુ,
નિરખીને લજ્જિત થાતુ ઉજ્જ્વલ મુખ સુર-મણીનુ.

આ પદ હુસેને એવી તો ખુમારી અને ધૂનથી ગાયુ અને ગાતી વેળા તેના અવયવોની ચેષ્ટા એવા પ્રકારની હતી કે બાદશાહ અને તેની આસપાસ બેઠેલા તમામ મંડળનુ મન એ પદમા તલ્લીન બની ગયુ. ગાવાનુ પૂર્ણ થયા પછી પણ થોડી વાર તો એટલામા સ્તબ્ધતા જ પથરાઈ રહી. પછી પ્રથમ બાદશાહે હસતા હસતા બોલવાની શરૂઆત કરી કે "આ કોઇ હિંદુ સ્ત્રીના રૂપસૌંદર્યનુ વર્ણન હોય એમ લાગે છે, કેમ, ખરૂં કે નહિ ?"

"હાજી, ખાવિંદ ! આ વિષયમા ખુદાએ એક મોટો અન્યાય કર્યો છે આવા રત્નો તેણે એ કાફર જાતિમા જ નિર્માણ કરેલા છે."

"પરંતુ ખરેખર આવી સ્ત્રી અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે ? તુ તો હમણા કહેતો હતો કે તે આ પુસ્તકમા વાચ્યુ છે !"

"જો કે મે તો પુસ્તકમા જ વાંચ્યુ છે, પરંતુ આવું એક જ નહિ પણ બે રત્નો મે મારી નજરોનજર નિહાળ્યા છે"

"તેમના નામ જણાવ જોઈએ વારૂ "

"એક તો આપના આ બેગમસાહેબ !" તે જ વખતે બેગમસાહેબ એક સુંદર રેશમી હાથરૂમાલ બાદશાહને આપવાને માટે આવ્યા હતાં તેમની સામે જોઇને હુસેન બોલ્યો. પરંતુ બેગમસાહેબને કાઇક જરૂરી કામ હતુ તેથી તેમણે તેના સામે લક્ષ આપ્યુ નહિ. તે તો બાદશાહને રૂમાલ આપી પાછા અંદર ચાલ્યા ગયાં. બાદશાહ રૂમાલ લેઇને અધીરતાપૂર્વક બોલ્યો.—" અને બીજી ? બીજી તારી સ્ત્રી હમિદા બીબી લાગે છે ! વાહ—"

"છટ્, છટ્ ! સરકાર ! હુ આપને એ જ કહું છુ કે ખુદાએ એ અપ્સરાને ખાસ કરીને કાફર જાતિમા નિર્માણ કરી છે" હુસેન મધ્યમાં જ બોલી ઉઠચો.

"પરંતુ તે કોણ એ તો કહીશ કે નહિ ?"

"એ બાબતમા તો આપણો મુરારિરાવ ખરેખર પૂર્ણ ભાગ્યશાળી છે!"

"એટલે ? શુ મુરારિરાવની સ્ત્રી આટલી બધી સુંદર છે ?" બાદશાહે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યુ.

"હા, સરકાર ! અને તેથી મારા મિત્રને આવી પત્ની પ્રાપ્ત થએલી જોઈ મને અત્યંત આનંદ થાય છે." હુસેને મિત્રપ્રેમ દર્શાવ્યો !

"તેં પદ્યમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે અક્ષરેઅક્ષર ?" બાદશાહે ફરી પ્રશ્ન કર્યું.

"તેમાં તલભાર પણ ફેર નહિ. બરાબર તે જ પ્રમાણે." હુસેને જવાબ આપ્યો.

બાદશાહ વિસ્મિત થયો. 'ભર તરૂણ અવસ્થામા આવી સુંદર સ્ત્રીને છોડીને કેવળ રાજ્યને ખાતર મુરારિરાવ સ્વારીમાં ગયો છે, આવી સુંદર સ્ત્રી પાસે તેને વઝીરાતની શી ગણના છે ? પરંતુ માત્ર પોતાના માલીકની સેવા બજાવવાને તેણે આ સ્વાર્થત્યાગ કર્યો. અત્યારે મારા દરબારમાં આવો કોઈ પુરૂષ મારી નજરે ચડતો નથી. મુરારિરાવ ! તને પણ સાબાશ છે ' એ પ્રમાણે બાદશાહના મનમાં વિચાર આવવાથી તેની મુરારિરાવ તરફ જે પૂજ્યબુદ્ધિ હતી, તેમા અધિક વૃદ્ધિ થવા પામી. મુરારિરાવ ઔદાર્ય, દીનદયાળુત્વ, મનની સરળતા અને ધૈર્ય આદિ ગુણોમાં હુસેનથી ચડી જાય એવો છે એમ બાદશાહ પ્રથમથી જ સમજતો હતો. તેને લાગ્યુ કે આવા મહ'ત્માની પત્નીને 'રત્ન' આદિ શબ્દથી સબોધવી અને અહીઆ તેનો સબંધ લાવી તેના વિષયમા આવા પ્રકારની ચર્ચા કરવી એ એક હલકા પ્રકારનુ જ કાર્ય ગણાય. તેથી પોતાને કટાળો આવ્યો હોય એવો ભાવ કરીને બોલ્યો.—"હુસેન ! જરાક વિચાર કર. મુરારિરાવ તારા કરતા કોઇપણ ગુણમાં અધૂરો છે એમ તું કહીશ નહિ. વળી તે તારો સ્નેહી છે છતાં તું તેને કાફર કહે છે ? અને ઇશ્વરે તેને આવી સ્ત્રી આપી તે માટે ઇશ્વરનો આભાર માનવાનુ છોડી ઉલ્ટો તેને અન્યાયી ઠરાવે છે ?"

"સરકાર ! ઇશ્વરે આવી સ્ત્રી પેદા કરી તેથી મને આનંદ થાય છે એવું તો હું વચમાં જ જણાવી ગયો છુ. પરંતુ વધારે પૂછો તો હિદુ લોકોને હું કાફર જ કહીશ. મુરારિરાવ ગુણી છે તેની ના કોણ કહે છે ? પરતુ એ બિચારો ઉક્ત હીન જાતિમાં જન્મવાથી તેના ગુણોની જે પ્રકારે ખીલવણી અને કદર થવી જોઇએ તેમ થવામાં મોટો વિલબ લાગવાનો સભવ છે. અહાહા ! હિંદુઓ માને છે તેમ જો પૂર્વજન્મ ખરો હોય તો તે પૂર્વજન્મમાં એણે કોણ જાણે કોઈ મહાન્ પાપ કર્યું હોવુ જાઈએ કે જેને પરિણામે આ જન્મમાં તેને કાફરને ત્યાં અવતાર લેવાની ફરજ પડી."

"હિંદુ લોકોમાં પણ હોશિયાર, જ્ઞાની અને ફરજ બજાવવામાં ઇમાનદાર લોક છે. નથી એમ નહિ. તેથી મારા માનવા મુજબ તો તે-

મને કાફરના ઉપનામથી સંબોધવા એ આપણું પોતાનું અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા જેવું છે." બાદશાહે હુસેનને ટોણો માર્યો.

બાદશાહનું જ્ઞાન પોતાના કરતાં ઓછું છે એવી હુસેનની માનીનતા હતી, તેથી બાદશાહે પોતાને અજ્ઞાની કહ્યો તે માટે તેના હૃદયમાં તો તેને અત્યંત ક્રોધ ચડયો! જો કોઈ જાદુગરે કાંઇ જાદુનો ખેલ કર્યો હોય અને તેને કહેવામાં આવે કે 'આ તો તેં હાથચાલાકી કરી!' તો તે એકદમ બોલી ઉઠશે કે "મારી પરીક્ષા લેવી છે? ચાલ આવી જા ત્યારે!" એ શબ્દો બોલતા જેવી પેલા જાદુગરની મુખમુદ્રા થાય છે તેવા પ્રકારની મુદ્રા કરી ઉદ્દામ સ્વરથી હુસેન બોલ્યોઃ—" ખાવિંદ! આપની કૃપાથી મે કાંઇક અલ્પજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેના યોગે કરીને મને જે કાંઈ યોગ્ય લાગે છે તે હુ અત્યારે આપને કહું છુ આપ મહેરબાની કરીને શ્રવણ કરશો! આપણે હિંદુસ્તાનમા આવ્યા છીએ શામાટે? ન તો આ હિદુ જાતિનુ બડેજાવપણુ કાયમ રાખવાને કે ન તો અહીં રહીને એશઆરામ ભોગવવાને! પરંતુ મહમદ પયગંબરે આપણા માટે જે પવિત્ર ધર્મ નિર્માણ કર્યો છે અને અત્યારે જેનો ફેલાવો પણ પુષ્કળ થયો છે, તે ધર્મ જાણવા અને સ્વીકારવાની સઘળા હિદુ લોકો ઉપર સખ્તાઇથી પણ ફરજ પાડવાને માટે આપણે આ દેશમા આવ્યા છીએ! જો આ જગલી લોકો આપણા પવિત્ર ધર્મનો સ્વીકાર ન કરે તો તેઓ નક્કી દોઝખના જ અધિકારી થવાના! અને પરોપકારને જો ધર્મ સમજવામા આવે તો એવી રીતે દોઝખમાં પડતા તેમને બચાવવાનો તેમના ઉપર અનુગ્રહ એ આપણું આદ્ય કર્તવ્ય નથી શુ? આખા જગતના તમામ લોકો મુસલમાન થઈ જાય પછી દોઝખનુ નામ જ ક્યા રહ્યુ? અને આ દોઝખમાથી લોકોને મુક્ત કરવાને માટે તો અલ્લાએ પૃથ્વી ઉપર અવતાર લીધો હતો! પરતુ આ મૂર્ખ લોકો એ કાંઈ સમજી શકતા નથી પેલી પત્થરની જડ મૂર્તિ શુ કરી શકે તેમ છે? તેને શામાટે આભૂષણો ધારણ કરાવવામા આવે છે? શુ એવા પત્થરા પૂજવાથી તે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી હશે? અને તેમના દેવ પણ કેટલા બધા? અધધધ! એટલા બધા છે કે જેમની ગણત્રી કરતા પણ પાર ન આવે, અને દરેક દેવની મૂર્તિને માથુ નમાવતાં નમાવતા આખો જન્મારો જાય તોયે નમન પૂરૂ ન થાય! ઇશ્વર માત્ર એક જ છે. સત્ય ધર્મ એક જ છે. પણ આ લોકો તે ક્યાં સમજે છે? વળી 'ભાઈ બાપા' કરીને આપણે જા તેમને સમજાવવા જઇએ, તો એથી કાંઈ તેઓ પોતાની રગેરગે ભરાઇ રહેલા એ જગલીપણાને છોડવાના નહિ

એમ ખુદાને માહિતી હતી જ. તેથી જ તેણે સખ્તપણે ફરમાન કર્યું છે કે ' એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈને આખી દુનિયાની પ્રજાને મુસલમાની ધર્મમાં દાખલ કરો ! ' આપણા પૂર્વજોએ તે પ્રમાણે કર્યું પણ છે. આજે અર્બસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઇરાન, કાબુલ, સમર્કંદ, તાતાર વગેરે ઘણા દેશોમાં આપણો ધર્મ પૂર્ણ જોસથી પ્રસરી રહ્યો છે. વળી પેલા સમુદ્રકિનારે રહેતા ફિરંગી લોકો પણ કહે છે કે ' તુર્કસ્તાનની પેલીમેર ગ્રીસ, મિસર, રોમ, ફિરંગ આદિ મોટા દેશો છે, તે દેશોમાં પણ ઇસ્લામી ધર્મનો ઘણો પ્રચાર થએલો છે. સરકાર ! આ હિંદુસ્તાનમાં પણ તે ધર્મ ફેલાયો છે ખરો. પરંતુ જ્યાસુધી આખુ હિંદુસ્તાન મુસલમાનમય ન બની જાય ત્યાંસુધી આપણે સ્વસ્થ બેસી રહેવુ તે શુ યોગ્ય છે ? અને જેઓ મુસલમાનથી જૂદા છે, જેઓ નકામી જીદ્દ પકડીને આ પવિત્ર ધર્મનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમને માટે તો કાફર, ગનીમ, જંગલી વગેરે નામો જ યથાયોગ્ય છે. પછી મુરારિરાવ તો શુ પરંતુ તેના બાપતા હોય તોપણ ધર્મની બાબતમાં હુ કોઇની પરવા કરૂં એવો નથી ! "

હુસેનનુ આ વ્યાખ્યાન બાદશાહ પૂર્ણ શાંતિથી મૌન રહી સાંભળતો હતો તે વખતે ત્યા જમા થએલા લોકોમા ઘણે ભાગે મુસલમાનો હતા, તેથી તેઓ આ ભાષણ ચાલુ હતું તે દરમ્યાન માથુ ધૂણાવ્યા કરતા હતા અને વચ્ચે વચ્ચે ' વા ', ' અફસોસ ', ' વાહવા ', ' અહા ' વગેરે ઉદ્ગાર કાઢતા હતા. ખુદ બાદશાહને પણ આ વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરીને પોતાના ધર્મને માટે અને મુસલમાનોની મહત્તાને માટે અધિક કૌતુક અને અભિમાન ઉત્પન્ન થયુ. પરંતુ તે પોતે એવા અભિપ્રાયનો હતો કે તમામ ધર્મ સમાન છે. કોઈ કોઇનાથી વધારે સારો કે અમુક બીજાથી વધારે ખરાબ છે એમ કાંઇ નથી. વળી તે પરધર્મનો દ્વેષ કરવામા મોટુ પાપ સમજતો હતો ' स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ' એ ગીતાજીના સૂત્રને અનુસરતા સિદ્ધાંતને માન આપી દરેકે પોતપોતાના ધર્મને અનુસરીને વર્ત્તવુ એવી માનીનતા તે ધરાવતો હતો. તેથી સ્વધર્મ અને સ્વજાતિનુ કૌતુક ઉત્પન્ન થયા સિવાય એથી બીજી કાંઇ વિશેષ અસર તેના મન ઉપર હુસેનના ભાષણથી પરિણમી નહિ.

હુસેન બોલતો બંધ થયો ત્યારપછી થોડી વારે બાદશાહ ગાંભીર્યપૂર્વક બોલ્યો.–" હુસેન ! તારી નાડીઓમા તાજુ અને ઉછળતું લોહી વહે છે તેથી તને આ પ્રમાણે વિચારો આવે છે ! પરંતુ ભાઇ ! શું એવી રીતે જાસ્તી કે મારફૂટ કરવાથી તે કદાપિ ધર્મની વૃદ્ધિ થાય ખરી ? કદાચ તલ-

વારના જોરથી આજે આપણે એક હિંદુને મુસલમાન બનાવીએ એમ માનો. કાલે તે પેલા ફિરંગીના મજહબમાં દાખલ થશે અને ત્રીજે દીવસે તે કોઈ ત્રીજા મતનો આશ્રય ગ્રહણ નહિ કરશે તેની ખાત્રી શી? સારાંશ કે એવી રીતે જબરાઇથી જેને મુસલમાન બનાવવામાં આવે તેનામાં ખરા મુસલમાનનો અધિકાર આવવાની આશા રાખવી તે સર્વદા વ્યર્થ જ છે. વળી કોઈ પરધર્મીને આપણા ધર્મમાં દાખલ કરાવવા માટે તેનો છળ કરવો તે પણ શુ યોગ્ય ગણાય? શુ આપણુને જ ખુદાએ પેદા કર્યા છે અને તેમને નથી કર્યા? તો પછી જ્યારે આપણે તેમનો છળ કરીએ, તેમના ઉપર જબરદસ્તી ગુજારીએ તો તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન ન થાય? તે પોતે જે ધર્મને માને છે તેના ફરમાન પ્રમાણે ચાલે છે. પછી તે અનેક દેવને ભજે કે પત્થરને પૂજે, તેનાથી આપણુને શુ કામ છે? કદાચ કોઈ આપણુને સવાલ કરે કે 'તમે તમારા દેવની પ્રાર્થના ત્રણુ વખત જ કેમ કરો છો? પાચ વાર નિમાજ શામાટે પઢો છો? એક વખત કે આખો વખત કેમ કર્યા કરતા નથી? અને બીજો કોઈ ઉપયોગી તથા જ્ઞાનપ્રદ ગ્રથ નહિ વાંચતાં એકલુ કુરાન જ કેમ વાચો છો?' તો પછી આપણે તેને શો જવાબ આપીશુ? 'તારે તેની શી જરૂર' એટલોજને? એ લોકોની પણ એવીજ વાત સમજવી. અત્યારસુધીમાં આપણા ધર્મની આટલી વૃદ્ધિ થઇ છે તો તેથી મારૂં કાઈ બગડવાનુ નથી, તેમ મારા હૃદયમા કોઇ પ્રકારનો ખેદ પણ થતો નથી ઉલટો મને તો અધિક આનદ થાય છે, પરતુ મારો સવાલ એ છે કે આટલા બધા અસખ્ય મુસલમાનો છે, તેમા સર્વ ઇસ્લામ ધર્મને અનુસરનારા છે ખરા? જેવી રીતે નબળા ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ રોતી સુરતવાળા માયકાગલા ઘોડેસ્વારોથી હલ્લામા વિજય મેળવી શકાતો નથી, તેવી જ રીતે બળજબરી અને જુલ્મથી મુસલમાન બનેલા—પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મુસલમાન થએલા લોકોથી કદી પણ આપણા ધર્મનુ સાર્થક થનાર નથી. આપણે આપણો ધર્મ ફેલાવવાને માટે એવા પ્રકારનુ વર્ત્તન રાખવું જોઈએ અને એવા ઉપદેશ આપવો જોઇએ કે સામાના હૃદયમા આપણા ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, તે આપણા ધર્મમાં સમાયેલા મહત્ત્વને સમજે અને તેનો સ્વીકાર કરે અને પછી આપણા મતમાં દાખલ થાય. એને જ ખરા ધર્મપ્રચારનુ નામ આપી શકાય! આપણા પયગમ્બર સાહેબે એક હાથમા કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર રાખવાનુ કહ્યુ છે, તે વાત સત્ય છે. પરંતુ તે તલવારનો ઉપયોગ કરવામાં કેટલીક વાર સમજફેર થાય છે. તલવારને કાંઇ મારીને મુસલમાન બનાવવામાં વાપરવાની

નથી, પરંતુ જો કોઈ મનુષ્ય પોતાની ઈચ્છાથી, સમજણ, બુદ્ધિ અને ઉત્સાહપૂર્વક મુસલમાન થવા ઈચ્છતો હોય અને તેમા કોઇ વચ્ચે નિરર્થક ડખલ કરે તો પેલા ડખલ કરનારને અટકાવવાને–વચ્ચેથી દૂર કરવાને તલવારનો ભય માત્ર બતાવવાનો છે. નિર્દોષ ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવાનુ ફરમાન કોઇ પણ ધર્મશાસ્ત્ર કે કોઈ પણ ધર્મોપદેશક કદી પણ કરે નહિ. તો મહૅમદ પયગંબર સાહેબ સરખા દયાળુ, પવિત્ર અને પરોપકારી મહાત્મા તારા કહેવા મુજબનુ ફરમાન કરી જાય એમ માનવું તે મોટામા મોટી ભૂલ છે. તેમનું પોતાનું જ જીવન તપાસ. તેમણે પણ કેટલુ બધુ સહન કર્યું છે ? ઘણાં મનુષ્યોએ તેમની વિરૂદ્ધ અને ધર્મપ્રચારની વિરૂદ્ધ અનેક પ્રકારની અડચણો ઊભી કરી હતી, તેમ છતા તે સર્વ સહન કરીને–કષ્ટો વેઠીને તેમણે પોતાની ફરજ બજાવી. એ સર્વ શેને માટે ? આપણા પાક મહજબનો સત્ય રીતે પ્રચાર કરવાને ખાતર ! તેમને ચડાવનારા ઘણા મળ્યા હતા, ઘણાએ તેમને લડાઇઓ કરવાની સૂચના કરી હતી, હિમ્મત આપી હતી અને ઘણા પોતાનો ભોગ આપવાને તૈયાર હતા, પરંતુ તે સર્વને ઠંડા પાડીને શાંતિથી તેમણે પોતાને યોગ્ય લાગ્યો તે જ માર્ગ અખત્યાર કર્યો અને તો જ તે આપણા ધર્મનો પાયો દૃઢ કરી શકયા છે. આપણે પણ જો તે પ્રમાણે ધર્મપ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો અવશ્ય ફતેહ મેળવી શકીએ, અને તો પછી ધીમે ધીમે મુસલમાન ધર્મની પ્રગતિ અને વૃદ્ધિ એટલી બધી થઇ જાય કે આદમ જાતને જહન્નમનો ડર રાખવાની લેશ ભાર પણ જરૂર રહે નહિ. હવે આપણે અહીં હમેશને માટે રહેવાની ખાતર જ આવેલા છીએ, તેથી આપણે તો અહીંના માણસો સાથે મળી જઇને શાંતિ સમાધાનીથી રહેવું જોઇએ, કેમકે હવે તો આપણો આ જ દેશ સમજવો. આપણે કાંઇ અહીં એકલા ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાને જ આવ્યા નથી પરંતુ આપણા આગમનમાં ઉદરપોષણનો ઉદ્દેશ પણ સમાયેલો છે ! શુ તુર્કસ્તાન કે કોઈ બીજા દેશમાં આપણે જઇએ તો ભલેને આપણે મુસલમાન છીએ તોપણ આપણને એક હાથ જેટલી પણ જગ્યા મળવાનો સંભવ છે ખરો ? બિલકુલ નહિ. તો પછી અહીના લોકો સાથે રહ્યા સિવાય આપણો છૂટકો જ નથી. અને આવી સ્થિતિમાં આપણે છીએ ત્યારે તેમને કાફર, જંગલી આદિ હલકાં નામોથી સંબોધી તેમને ચીડવવાથી લાભ શો ? શું તેઓ મનુષ્યો નથી ? જો તેઓ બધા આપણી સામે એકીસામટા થાય તો પછી આપણી શી દશા ? એટલાં આપણાં સદ્ભાગ્ય સમજ કે આપણે અહીંઆ આપણું આટલુ માન ટકાવી રાખી શક્યા છીએ ! ”

જો આપણે અમુક વિષયની તરફેણમાં આપણો અભિપ્રાય ધરાવતા હોઇએ તો તે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ, કેમકે હમેશા આપણું મન આપણા વિષયને અનુકૂળ બાબતો અને હકીકતો શોધવા તરફ રહે છે અને આપણા અભિપ્રાયની પુષ્ટિમાં પ્રસંગોપાત તે જ બાબતોને મૂકીએ છીએ બાદશાહનો પણ ઉપર દર્શાવી ગયા તે મુજબ ઠરેલ મત હતો, અને તેથી જ તે હુસેનના કથનનુ આટલે દરજ્જે ખડન કરી શક્યો. આપણા દેશમાં મુસલમાનોનુ રાજ્ય કાયમ થયા પછી તેમનામા આ વિષય ઉપર—હિંદુઓને જૂલ્મથી મુસલમાન બનાવવાના સબધમા અનેક વાર વાદવિવાદ થયા છે, પરતુ આ વાદવિવાદનો કદી પણ અત આવ્યો હોય એવુ જણાયુ નથી, કેમકે કેટલાકનો મત હુસેનના જેવો હિંદુઓને જોરજૂલ્મથી વટલાવવાનો છે, જ્યારે કેટલાકનો મત બાદશાહના જેવો હોય છે. આ પ્રમાણે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવનાર માણસોની સખ્યા સરખી હોવાથી અમુકનો જ મત ખરો છે એમ કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી અને તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ છે કે જે જે સમયે ગાદી ઉપર જે જે બાદશાહ થઈ ગયા તેઓ જે મતના હોય તે મત શ્રેષ્ઠ નીવડે છે. જો બાદશાહ હુસેનના મતનો હોય તો હિદુઓને જોરજૂલ્મથી વટલાવવાનો અને મારફૂટ કરવાનો પ્રયત્ન થાય ' એ જ બાદશાહની ગાદી ઉપર તેની પાછળ આવનાર બાદશાહ તેનાથી જુદા જ મતનો હોય તો લાગલો જ ઉક્ત પ્રકાર બધ પડી જાય છે, અર્થાત્ એ સર્વનુ અવલબન બાદશાહના ઉપર રહેલુ છે. મનસુરઅલીનો અભિપ્રાય કેવા પ્રકારનો છે એ તો વાચકો જાણે છે જ. એવો તેનો મત હોવાથી તથા તે ન્યાયી હોવાથી તેના રાજ્યમાં હિદુ અને મુસલમાનોની સાથે એક સરખા પ્રકારનુ જ વર્તન ચલાવવામા આવતું હતું. જો કે તેનો પોતાનો તો એ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક મત હતો જ તોપણ હુસેન જેવા વિદ્વાનની સાથે આ વિષયમા સહેજ ઉહાપોહ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી, કેમકે દરેકનો એવો નિયમ હોય છે કે તે પોતે અમુક બાબતમાં અમુક મત ધરાવતો હોય તોપણ કોઈ પોતાના કરતાં અધિક વિદ્વાનને જૂએ છે ત્યારે તેની સાથે એ વિષયમા ચર્ચા ચલાવી વિશેષ તારણ કાઢવા મથે છે. તેથી તે પોતાનુ ભાષણ પૂર્ણ થયા પછી હવે હુસેન તેનો શો જવાબ આપે છે તેની રાહ જોતો બેઠો. પરતુ તે વિષયમા કાંઈ વિશેષ ચર્ચામા ઉતરવાની હુસેનની ઇચ્છા હોય એમ લાગ્યુ નહિ. તેનો મૂળ હેતુ તો મુરારિરાવના સબધમાં બાદશાહનુ મન કલુષિત કરવાનો હતો, પરતુ તેનો એવા પ્રકારનો સ્વભાવ હતો કે જે

વાત સિદ્ધ કરવાની હોય તે એકદમ નહિ કાઢતાં બીજી વાતચીત ઉપાડી તેના ઉપક્રમમાં પોતાને સાધ્ય કરવાની વાત નીકળે એવો પ્રસંગ આણ્યો. તેના મનમાં એવું હતું કે ધર્મદૃષ્ટિથી મુરારિરાવને હલકો ઠરાવીને પછી પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરવો. તેને બાદશાહના કથનથી હર્ષ કિંવા શોક કાંઇ પણ થયો નહોતો, કેમકે ખરી રીતે જોઇએ તો તે ફક્ત નામ માત્ર મુસલમાન હતો, બાકી તેની કૃતિ તરફ જોતા તો તે નાસ્તિકને પણ વટલાવે એવો હતો. નાસ્તિક મનુષ્ય તો ઇશ્વિર બ્રહ્માંડમા ક્યાંય પણ છે જ નહિ એમ દૃઢપણે માનીને ઇહલોકના ઉપભોગો ભોગવે છે અને વખતે દુઃખો આવી પડે છે તો તે પણ સહન કરે છે; જ્યારે હુસેનને આનંદના પ્રસગોમા ખુદા બિલકુલ યાદ આવતો નહોતો માત્ર દુઃખના પ્રસગોમાં તે પોતાને દુઃખી કરનાર ઇશ્વિર છે એમ માની તેને દોષ દેતો હતો! શુ નાસ્તિક કરતા પણુ આ ઇશ્વિરની અધિક અવહેલના ન ગણાય? આવી તેની પ્રકૃતિ હોવાથી પોતાના મતનુ બાદશાહે ખડન કર્યું તેથી તેને માઠુ લાગ્યુ નહિ, પરતુ તેને શોક થવાનુ કારણ જુદું હતું અને તે એ હતું કે તેની ઇચ્છા પોતાના વક્તૃત્વથી બાદશાહને ગારગાર કરીને મુરારિરાવ ખરાબ છે, નીચ છે, એવો ભાસ તેમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરવો એવી હતી, જે પાર પડી નહિ. પોતે પોતાના ઇષ્ટ વિષયને એક પછી એક ચોક્કસ મુદ્દાથી સિદ્ધ કરવાની શક્તિવાળો હોવા છતા 'પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા' ની પેઠે પોતાનો પહેલો જ મુદ્દો બાદશાહને પસદ પડચો નહિ અને વાદગ્રસ્ત થયો તેથી તે નિરૂત્સાહી બની ગયો અને એવી સ્થિતિમા સ્તબ્ધ બની ગયો.

આ પ્રમાણે જોઇ પોતાને સહેજ કટાળો આવ્યો હોય એવા સ્વરે બાદશાહ બોલ્યા:–"હજી પણ હિદુઓ માટેનો અભાવ તારા હૃદયમાથી દૂર થયો કે નહિ? હવે તારે ફરીથી કદી પણ મુરારિરાવની બીના સબંધમા આવા પ્રકારનો પ્રસગ આણવો ન જોઇએ. તે તો તારી સગી બ્હેન પ્રમાણે જ ગણાય!"

એક તો પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ ન થવાને લીધે હુસેન કટાળી ગયો હતો, તેમાં વળી બાદશાહે બળતામાં ઘી ઉમેર્યું–ઇંદુમતીને હુસેનની બ્હેન ઠરાવી! આથી હુસેનને અત્યત સંતાપ થયો. ધર્મની બાબતમાં પોતાના વાક્પાંડિત્યથી પોતાનો મત પ્રસ્થાપિત કરતાં તેને નહોતું આવડતું એમ કાંઇ નહોતુ. પરતુ એવા પ્રકારના વાદવિવાદમાં દિવસો નિરર્થક ગત થાય, અને તેથી તેટલા દિવસ એ પ્રમાણે નિરર્થક વાદ કરવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. તેની ઇચ્છા તો ફક્ત મુરારિરાવને હીન કુલોત્પન્ન ઠરાવ-

વાની હતી, પરંતુ તેમાં તો તેને જણાઇ આવ્યું કે એ બાબત વિષેના વિવાદમાં કાંઇ વળે તેમ નથી. હવે કોઈ બીજી યુક્તિ શોધી કાઢવાના કાર્યમાં તેનું મગજ રોકાયું હતું. એટલામાં 'તે તો તારી સગી બ્હેન પ્રમાણે જ ગણાય!' એવા બાદશાહના શબ્દોએ તેના હૃદયને ભેદી નાંખ્યું. તે વિચારવા લાગ્યો કે 'ઇંદુમતી મારી બ્હેન? શું હું મારી બ્હેનનો ઉપભોગ કરનારો ગણાઉં? છટ, છટ, ઇંદુમતી તો મારી પત્ની—અરે ગુલામડી છે—નિદાન થશે જ! મેં તેને અર્ધાંગનાના સંબંધથી એ પ્રમાણે કહ્યું નહોતું—તેને 'રત્ન' વગેરે હલકા પ્રકારના વિશેષણોથી સંબોધવાનો મારો ઉદ્દેશ નહોતો એ ખરૂ! પરંતુ શું એ મ્હારી બ્હેન!' કેમ જાણે પોતાનો ઇંદુમતી ઉપર એક ધણી તરીકેનો કે તેથી પણ વિશેષ હક હોય નહિ એમ જ હુસેન સમજતો હતો, તેથી તેને પોતાની બ્હેન કહી તે માટે એ સંતાપથી લાલચોળ થઇ જાય તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું? પરંતુ પોતાના હૃદયનો સંતાપ તે બાદશાહને સ્પષ્ટપણે દર્શાવી શક્યો નહિ. તોપણ છેવટે તેણે પોતાનો એ રોષ નીચેના શબ્દોમાં યુક્તિપૂર્વક પ્રકટ કર્યો:—

"શું તે કાફર સ્ત્રી મારી ભગિની? સરકાર! હું આપ નામદારનો ગુલામ છું. આપને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે મને ફરમાન કરો! પરંતુ હિંદુઓને તો હું કાફર, જંગલી, રખડાઉ આદિ શબ્દોથી સંબોધીશ! તેમની સ્ત્રીને હું મારો પ્રાણ જશે તો પણ બ્હેન તરીકે માનનાર નથી, પછી તે ગમે તેવી સ્વરૂપવતી અને સુંદર હોય તોયે તેથી શું થયું?"

પોતાના કથનની લેશ પણ અસર હુસેનના મન ઉપર પરિણમી નહિ તે જોઇને બાદશાહને ખરાબ લાગ્યું અને તેના હૃદયમાં સ્હેજ ક્રોધ પણ ઉદ્ભવ્યો ખરો. પરંતુ હુસેનનું બોલવું એકસરખું ચાલુ હતું અને તેથી તે શાંતપણે શ્રવણ કરતો હતો.

હુસેને આગળ ચલાવ્યું—"જે મુરારિરાવના ગુણોમાં લુબ્ધ બની જઇને આપ હિંદુ જાતિનું આટલું બધું સન્માન કરો છો તે મુરારિરાવ કેટલો દુષ્ટ અને કેવા પ્રકારનો આદમી છે એ જ્યારે આપને માલૂમ પડશે ત્યારે આપને પણ એ જાતિ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થશે! અરે, હું તો ક્યારનો એ હિંદુ લોકોના જન્મસ્વભાવથી સારી રીતે વાકેફગાર થયો છું મારો તો એવો નિશ્ચયાત્મક મત છે કે એ જાતિ મૂળે જ નીચ અને હરામખોર—"

પુનઃ હિંદુઓના સંબંધમાં હુસેનનો બડબડાટ શરૂ થએલો જોઈને બાદશાહ અધવચથી જ બોલ્યો:—"હુસેન! એ ત્રણ દિવસથી 'મારા મા-

થામાં દુઃખાવો રહ્યાં કરે છે, મગજને કાંઇ ચેન પડતું નથી ' એમ તું કહ્યાં કરે છે, તે વેદનાના ત્રાસથી તો તુ આ પ્રમાણે બડબડ કરતો નથીને ? અથવા કાંઇ ઔષધ કે મદ્યપાન તો કરીને આવ્યો નથીને ? વખતે તેની પણ અસર હોય ! જો એ પ્રમાણે તારી પ્રકૃતિને આરામ ન હોય તો જ્યાં- સુધી પુરતો આરામ થાય ત્યાંસુધી ઘેર શાંતિથી સ્વસ્થ ચિત્તે રહેવું એ જ ઠીક છે. તું મુરારિરાવનો દ્વેષ કર્યા સિવાય રહેનાર નથી જ ! મને અત્યારસુધી તો એમ લાગતું હતું કે જેવી રીતે સાબાજીપ તે અને મહમદખાને સલા- હસપથી વર્તીને નિઝામશાહીની કીર્તિ વધારી દીધી તે પ્રમાણે તમે બન્ને પણ કરશો. પરંતુ તારૂં આજનું કથન સાંભળીને તો ઉલટી મને નિરાશા પ્રાપ્ત થાય છે. અરે, મુરારિરાવની યોગ્યતાનો તો વિચાર કર ! તેની રાજ- ભક્તિ સામે તો જો ! તેને નીચ કહે છે ? હું કહું છું કે તેને નીચ શબ્દથી સંબોધીને ઉલટો તું તારા પોતાના ઉપર નીચપણાનો આરોપ વહોરી લે છે ! તારા મગજમાં શુ ભૂત ભરાઈ ગયુ છે તે હું બિલકુલ સમજી શકતો નથી. કા તો તને કોઇએ ભમાવ્યો હોય એમ લાગે છે અથવા તો મુરારિ- રાવના કોઈ દુશ્મને તેના સબધમા તારી પાસે હડહડતું જુઠાણું ચલાવ્યુ હોય એમ જણાય છે ! નહિતો આજસુધી કદી એક શબ્દ પણ તેની વિરૂદ્ધમાં તારી પાસેથી મારા સાંભળવામા આવ્યો નહોતો, તે આજે તુ આવી કઠોર વાણી વાપરે તેનુ કારણ શુ ? શરમ છે તને કે એક મિત્રને તું નીચ કહે છે ! ”

બાદશાહને બહુ જ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ જણાયું. તે બોલતો બધ થયો, તે પછી થોડીવાર સર્વત્ર સ્તબ્ધતા પ્રસરી રહી. બાદશાહના હૃદયનો રોષ ઓછો થઈ તે કેવળ શાંત થયો ત્યાંસુધી હુસેન એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહિ. પછી તદ્દન શાંતિપૂર્વક બાદશાહના પગ આગળ પોતાનું શિર ઝૂકાવી પોતે શરણાગત છે એવી મુખમુદ્રા કરીને બોલ્યોઃ—“ગરિબ- પરવર ! શાંત થાઓ ! હુ કાંઈ બહુ અનુભવી નથી તેથી સત્યાસત્યની કે સાચા ખોટાની કદાચ પરીક્ષા કરી ન શકું કે તે સમજી ન શકું એ સ્વાભા- વિક છે. જો હું મુરારિરાવના સબંધમાં જે કાંઇ બોલ્યો છું, તે માટે આપના મનમાં મારો અપરાધ થએલો વસ્યો હોય તો તે માટે માફીનો અ- ર્જદાર છું. મુરારિરાવના સદ્દગુણના સંબંધમાં અને તેની પત્નીના સૌંદર્યના સબંધમાં કોઇ પણ પ્રકારનો અનાદર થવાનુ મને કારણ નથી; એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો અને મારો ખાનગી સ્નેહસબંધ પણ અત્યંત છે. પરતુ ખાવિંદ ! રાજકીય બાબતમાં કદાચ પોતાનો સગો ભાઇ પણ વિરૂદ્ધ થતો

જણાય તો શું તેને ક્ષમા કરવી તે યોગ્ય છે? ભાઇનો સબંધ ખાનગી છે, રાજકીય–સરકારી પ્રસંગમાં નહિ, તો પછી તેવી વેળાએ પોતાનો ખાનગી ખાનગી બંધુપ્રેમ એક તરફ રાખીને તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવી તે દરેકની કર્ત્તવ્યપરાયણતા નથી શું?"

આ દીનત્વ અને નરમપણું–એ સર્વે હુસેનનો ઢોંગ માત્ર હતો. પરંતુ તેની તે સમયની દીન અને ગંભીર મુખમુદ્રા નિહાળીને સુસ્વભાવવાળો બાદશાહ બહુ ઓશીયાળો બની ગયો. 'હું કેવળ બાદશાહ છું તેથી જ આ મહાપંડિત મારા પગમાં પોતાનું માથું નમાવે છે, નહિતો વાસ્તવિક રીતે મારી યોગ્યતા શી? કદાચિત્ હુસેન કહે છે તે પ્રમાણે મુરારિરાવ હોય પણ ખરો! અત્યારે બીજાનું મન કોણ સમજી શકે તેમ છે? કદાચિત એમ પણ બની ગયું હોય કે મુરારિરાવના હાથે કાંઈ સાધારણ ભૂલ થઈ ગઈ હોય અને તે આ ઉછરતા લોહીવાળા હુસેનથી સહન થઇ શકી ન હોય!' આ પ્રમાણે બાદશાહના મનમાં વિચાર આવતાં હુસેનના દિલનું સમાધાન કરવાના ઉદ્દેશથી તેણે તેને કહ્યું.–"હુસેન! વિચાર કર્યા વગર કોઇ દિવસ કાંઇ પણ બોલવું નહિ તે તને કહેવાની જરૂર છે ખરી? હિંદુ કોમ નીચ માટે મુરારિરાવ પણ નીચ–એમ જે તું કહે છે તે કેવળ અયોગ્ય જ ગણાય, હા તેનું નીચપણું–દુષ્ટપણું તું સાબિત કરી આપે–તે પ્રત્યક્ષ બતાવી આપે તો એક જૂદી વાત છે, પરંતુ તે અમુક જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો માટે તેણે અપરાધ કર્યો એમ તું કહે છે તેનું શું કરવું? તેનો કાંઈ દોષ તારા જોવામાં આવ્યો હોય તો તે જણાવ, પછી–"

"પરંતુ મુરારિરાવે અત્યારસુધીમાં તો કોઇ પણ પ્રકારનો અપરાધ કર્યો હોય એવું મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. તો પછી હું આપને શું કહું?"

"ત્યારે તું અત્યારે તેના ઉપર આટલો બધો ચીડાએલો કેમ જણાય છે?"

"હું તેના ઉપર આવી જ રીતે ચીડાએલો રહેવાનો! મુરારિરાવનો અપરાધ હવે પછી થએલો જણાશે, અને તે અપરાધનો પ્રતિકાર પણ મારે જ કરવો પડશે!"

"એ કયો અપરાધ?" બાદશાહે આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન કર્યું.

"મુરારિરાવ અહીં આવે ત્યારે આપ તેને વઝીર પદવીનું દાન કરનાર છો એ ખરૂં કે નહિ?"

"હાસ્તો; પરંતુ તે માટે તને કાંઈ ખોટું લાગ્યું કે શું?"

"જરા પણ નહિ, સરકાર! પરંતુ તેનો હેતુ એવો છે કે વઝીર થયા પછી કેટલાક દિવસોમાં સારી રીતે લોકપ્રિયતા મેળવી લેવી. પછી આપને પદચ્યુત કરીને–અરે બની શકે તો ઠાર કરીને પણ હિંદુ રાજ્યનું સ્થાપન કરવું. પછી મસ્જીદો પાડીને તે સ્થળે તેમના દેવમંદિરો ઉભાં કરવાં અને મુસલમાનોને બની શકે તેટલું કષ્ટ આપવું. તેનો આ સર્વ ઇરાદો મારા જાણવામાં તેનો ઘોંડોપંત કરીને એક ખાસ સલાહકાર અને વિશ્વાસુ માણસ છે તેના દ્વારા આવ્યો છે આ ઘોંડોપંત મુરારિરાવને ત્યાં તેના વડિલના વખતથી રહે છે તેથી તે પોતાના હૃદયની તમામ વાતો તેને કહે છે. એથી તેણે જણાવેલો મુરારિરાવનો આ ઇરાદો બિલકુલ સત્ય જ હોવો જોઇએ. જેવી આ વાત મારા કાન ઉપર આવી કે તે જ વેળા મને મુરારિરાવ ઉપર એટલો બધો ક્રોધ ચડયો કે તે જ સમયે જઇને તેની ડોક મરડીને તેને પાર પહોચાડી દઉ! પરતુ કરવું શુ? ત્યારથી મારૂ હૃદય અતિશય સતમ રહ્યાં કરે છે અને તેને લીધે બીજુ કાંઈ પણ મને સૂજતું નથી."

હુસેનના આ કથનની અસર બાદશાહ ઉપર થઇ ખરી. તે વિચારગ્રસ્ત બની ગયો તે મનમા ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો 'હુસેન જણાવે છે તે પ્રમાણે મુરારિરાવનો ઇરાદો હોય એ પણ બનવાજોગ છે, કેમકે કાઇ પણ વિશ્વાસનીય બાતમી મેળવ્યા સિવાય માત્ર હઠે ભરાઇને આટલે સુધી બોલવાની હુસેન હિમ્મત કરે એમ પણ કેમ મનાય? અને તે વગર તે મુરારિરાવ ઉપર આટલો બધો ચીડાય પણ શામાટે? પોતાની આવી સુંદર સ્ત્રીને છોડીને–તેને વિરહે બળતી રાખીને તથા તેનો વિયોગ પોતે કરીને, જ્યારે બીજુ કોઇ જવાને તૈયાર ન થયુ ત્યારે મુરારિરાવ સ્વારીમા ગયો તેમા તેનો ઉપલા પ્રકારનો કાઈ ગભીર ઇરાદો હોય તો ના નહિ!' આ પ્રમાણે વિચાર આવતા બાદશાહનુ મન સ્હેજ કલુષિત થયુ ખરૂં. તોપણ તેણે પોતાના મનની સ્થિતિ હુસેનને કળાવા દીધી નહિ. હુસેનને મુરારિરાવના સબધમાં ઉત્પન્ન થએલી શકા નિરર્થક છે, એમ પોતાને લાગ્યુ હોય એવો બહારથી દેખાવ ધારણ કરીને બાદશાહ બોલ્યો: "અરે, એમા તે શો મોટો ભય છે? તારા જેવા બહાદૂર લડવૈયા જ્યાંસુધી મારી પાસે છે ત્યાસુધી ગાદીને માટે ભય રાખવાનુ હુ કોઇ પણ કારણ જોતો નથી. મે વચન આપ્યુ છે, તેથી મુરારિરાવ આવશે એટલે હુ તેને વઝીર તો જરૂર બનાવીશ. મને તો હજી પણ એમ જ લાગે છે કે તને મળેલી આ બાતમીમાં સત્ય કરતાં અસત્યનો ભાગ વિશેષ છે."

"હવે આવા પ્રકારના આંધળા વિશ્વાસને માટે શુ કહેવું?" જાણે કરગરતો હોય નહિ એવા અવાજે હુસેન બોલવા લાગ્યો "મારા ખાવિંદ–મારા

માલિક ! હું ઘોંડોપંતને અહીં આપની સન્મુખ રજુ કરીને આ બાબતની ખાત્રી કરાવી આપીશ. પરંતુ ગરિબપરવર ! મારી એક વિનતિનો સ્વીકાર કરો. આપના આ દાસને થોડાક દિવસોને માટે વઝીરપદનો લાભ આપો !” થોડી વાર સ્થંબીને આંખો લુછતો કરૂણ સ્વરે હુસેન ફરી બોલવા લાગ્યો· “આ નિઝામશાહીને ખાતર મને કેટલી કાળજી છે એ એક ખુદા જાણે છે અને બીજુ મારૂ મન. જહાંપનાહ ! મારી આપને એટલી પ્રાર્થના માત્ર છે કે મુરારિરાવ વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો આવે ત્યાસુધીને માટે ફક્ત મને આપનો વઝીર બનાવો. એટલાથી મને સતોષ છે અને વળી તેમા આપને પણ હરકત નથી, કેમકે એમ કરવાથી આપે મુરારિરાવને આપેલા વચનનુ પાલન કરવામાં કશી અડચણ આવે તેમ નથી ”

બાદશાહનુ કોમળ મન પિગળ્યુ. તે બોલ્યો “ હુસેન ! તને વઝીરાત આપવાનુ મારા મનમા નહોતું એવું તું સમજતો નહિ જો આ હલ્લામા તું ગયો હોત અને વિજય પ્રાપ્ત કરીને આવ્યો હોત તો તને હુ મારો વઝીર બનાવત હુ એટલુ તો સારી પેઠ સમજુ છુ જ કે તું રાજભક્ત છે કાંઇ ચિંતા નહિ. તારી એવી જ ઇચ્છા છે તો મુરારિરાવ આવશે ત્યાન્સુધીને માટે હુ તને મારો વઝીર બનાવુ છુ. આવતી કાલના દરબારમા તને વઝીરપદવી આપવામા આવશે. હવે તારા મનનુ સમાધાન થયુ ? ”

આ સાભળીને ‘ આપનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો ’ એમ કહેવા માગતો હોય એવો દેખાવ કરી હુસેને બાદશાહને નમન કર્યું. પરતુ તે સમયે તેના અતર્યામીને શા શા વિચારો આવતા હતા તે સમજવુ કઠીન હતું.

પછી હુસેન બાદશાહની રજા લેઇને ઘેર ગયો. મકાને પહોચ્યા પછી તે એક ગાદી ઉપર અઢેલીને પડયો. તે વિકટ હાસ્ય કરવા લાગ્યો અને સ્વતઃ બોલ્યો. ‘ કાંઈ ફિકર નહિ ! મારી અટકળ તો એવી હતી કે બચ્ચાજીને જરૂર શળીએ ચડાવવાનો હુકમ થશે જો કે એમાં તો .હું ચૂક્યો તોપણ કાંઈ ચિતા નહિ, વઝીરાત તો પ્રાપ્ત થઈ છે ! ’

બીજે દિવસે એક પત્ર લખીને તે તેણે પોતાના મસાઉદ નામના એક સેવકને આપ્યો અને કાઇક ધીમે સ્વરે તેને કહ્યું. મસાઉદ તે પત્ર લઇને તુરત જ તૈયાર થઇ એક મજબૂત ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો અને તેણે ઘોડાને પૂરપાટ છોડી મલ્યો.

ગત પ્રકરણમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે મસાઉદ મુરારિરાવને મળ્યો અને તેને હુસેનનો પત્ર આપ્યો હતો, તે આ જ પત્ર હતો. એ પત્રની વિગતથી પણ વાચકો વાકેફ છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બે સ્વારોનો ભેટો.

લાલચોળ ચહેરો થઇ ગયો હતો, પરસેવાના રેબઝેબ ઉતરતા હતા, તોપણ મસાઉદ વેગથી અશ્વને ચલાવતો હતો. મુરારિરાવની છાવણીવાળુ સ્થળ તો એક ક્ષણ માત્રમાં દેખાતું બંધ પણ થઈ ગયુ હતું. રસ્તામાં તેણે કેટલાક વ્હેળા, કેટલીક નાનીમોટી નદીઓ અને ખાડાખૈયા ઓળગ્યા; છતા તેના ઘોડાનો વેગ તો કાયમ જ હતો તાપ સખ્ત પડતો હતો તોપણ તેની તે દરકાર કરતો નહોતો શુમારે બે અઢી કલાક સુધી એ પ્રમાણે ગયા પછી ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરીને લઘુશંકા કરતા સખારામને નજીકમાં તેણે જોયો મસાઉદને જોતાં તેણે પણ પોતાના ઘોડાને ઉભો રાખ્યો અને તે પોતાના મોઢા ઉપરથી રૂમાલવડે પરસેવો લૂછવા લાગ્યો.

સખારામ ઉભો થઇને મસાઉદની સામે જોઇને બોલ્યોઃ " કેમ મસાઉદ-મીંયા ! આજે કાંઇ અશ્વને બહુ શ્રમ આપ્યો જણાય છે તેનું શું કારણ ? "

મસાઉદે ત્રાસ પામ્યા જેવું કરીને નિસાસો નાંખીને જવાબ આપ્યોઃ " અરે ભાઈ ! કેવળ તને મળવાને જ માટે ! "

" શું મને મળવાને ? ત્યારે તો મારા માલીકે તારી સાથે કાંઇ સંદેશો મોકલ્યો છે કે શું ? " સખારામે સાશ્ચર્ય પૂછ્યુ.

" તારા માલીકે તો કાંઇ કહેવરાવ્યુ નથી, પરંતુ મારા માલીકે થોડુ કહેવ-રાવ્યુ છે ખરૂં. "

" શું ખાનસાહેબે મને સંદેશો કહેવરાવ્યો ? જરા સ્પષ્ટ સમજાવ તો માલૂમ પડે. કદાચ મારા માલીકને કાંઇ કહેવરાવ્યુ હશે. "

મસાઉદ કંટાળીને બોલ્યોઃ " અરે નહિરે ભાઇ ! તને જ. તું જરા પેલા ઝાડ નીચે આવીને બેસ, એટલે હુ સઘળુ તને કહુ. "

" મારે ઘણું જ અગત્યનુ કામ છે. બેસી રહેવાનું પરવડે તેમ નથી. મારે એકદમ જેમ બને તેમ જલદીથી પહોચવું જોઇએ. "

" મોટા કામગરો ન જોયો હોય તો ! જરા વિચાર તો કર. આ સંદેશો કોનો છે ? બાદશાહના કંઠપ્રાણ, મુરારિરાવના પ્રાણપ્રિય દોસ્ત અને વઝીર સરદાર હુસેનખાનનો સંદેશો ! અને તે વળી તારા જેવા એક સામાન્ય મનુષ્યને ! અરે હુ તો ખાનસાહેબના એક શબ્દને કેવળ દેવના પ્રસાદરૂપ માનું છું. "

છેવટે સખારામ કોઇ પણ રીતે બેસવાને કબૂલ થયો. બન્ને જણા પોતાના ઘોડાને છૂટા મૂકીને એક ઝાડ નીચે જઇને બેઠા. પછી મસાઉદ હાસ્યયુક્ત વદને બોલ્યો: " હે સખારામ! હું તને કદાચ એકાદી વાત પૂછુ તો તને ક્રોધ તો નહિ ચઢેના ? "

" જો ક્રોધ ચઢવા જેવી વાત ન હોય તો પછી મને ગુસ્સો લાગવાનું કારણ પણ શુ ? પરતુ એવી તારે શી વાત પૂછવાની છે એ તો મને કહે. "

" જોજે હો, ચીઢાતો નહિ. વારૂ કહે જોઇએ તારા ધણીની પત્ની કેવા પ્રકારની છે ? "

" હત્ તારી ! કેવા પ્રકારની છે એ વળી કેવો સવાલ ? જો તેના સ્વરૂપના સબધમા પૂછતો હોય તો એવી સુદર સ્ત્રી આપણે તો બાવા અત્યારસુધી બીજી કોઇ જગ્યાએ જોઇ નથી જો તેના ગુણના સબધમા બોલીએ તો સદ્ગુણની કેવળ પ્રતિમા જોઈ લે ! અહા ! તે કેટલી દયાળુ, ડહાપણવાળી, ખુલ્લા દિલની, પતિવ્રતા અને વિદ્વાન્ સ્ત્રી છે ! અને તેનુ સુખ તો જ્યારે જૂઓ ત્યારે હસતું ને હસતું. અમારા માલીક અને તેની જોડી રામ સીતાના જેવી લાગે છે. બન્ને વચ્ચે પ્રેમ પણ અતુલ ! જો ફરી ફરીને જન્મ આવે તો આવા મનુષ્યરૂપી દેવતાની જ સેવા કરવી ! "

આપણને જ્યારે એકાદી વાત પસદ હોય છે અને તેના તરફ આપણો ભાવ હોય છે ત્યારે આપણે કોઈ પણ સ્થળે અને કોઈ પણ વખતે તેનુ વર્ણન બહુ સારી રીતે કરી શકીએ છીએ સખારામના સબધમા પણ એવો જ પ્રકાર હતો તેનો આ તરૂણ દપતી ઉપર અતુલ પૂજ્યભાવ હતો ભગવાનના ભક્તને જ્યારે કોઇ પણ વેળા ઇશ્વરની લીલાનુ વર્ણન કરવાનો પ્રસગ આવે છે ત્યારે તે ગદ્ગદ્ કઠે અત્યત તલ્લીન બની જઇને પ્રેમપૂર્વક તેનુ વર્ણન કરે છે સખારામ પણ તેટલા જ પ્રેમથી ઇંદુમતીનુ વર્ણન કરતો હતો, તેથી તેના ભાષણમા એવા પ્રકારનુ માધુર્ય ઉત્પન્ન થતું હતું કે તે સાભળીને મસાઉદને પણ ઇંદુમતીને માટે પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ

સખારામને એકદમ મળવાને માટે મસાઉદના હૃદયમાં આટલી ઉત્કઠા હોવાનુ તથા તે તાપ કે કષ્ટને ન ગણકારતા અશ્વને પડતા શ્રમ તરફ લક્ષ ન આપતાં મારતે ઘોડે સખારામની પાછળ આવ્યો તેનુ કારણ અત્ર જણાવવાની જરૂર છે; કેમકે જ્યારે તે વાચકોના જાણવામા આવશે ત્યારે આગળ ચાલેલા સવાદનો સર્વ મર્મ સમજવામા તેમને મુશ્કેલી પડશે નહિ.

અગાઉ હુસેનનુ જે વિશ્વાસુ સેવકમડળ હતું એમ જણાવી ગયા છીએ તે મડળમા આ મસાઉદ પણ એક હતો અને વળી તે માત્ર એકલો

ભરોસોપાત્ર જ નહિ, પરંતુ તદુપરાંત ચતુર, સમયસૂચકતાવાળો અને હુસેનનો કટ્ટો ભક્ત હતો. મસાઉદને આ પ્રમાણે ત્વરાથી મોકલવામાં હુસેનનો હેતુ એવો હતો કે તેને વઝીરપદ આપવામાં આવ્યુ છે એવું મુરારિરાવના જાણવામાં આવતાં તે જયપ્રાપ્તિ માટે સવિશેષ પ્રયત્ન કરશે અને તેથી ઇંદુમતીનો તેને વિચાર આવશે નહિ અને તેના તરફ તેનુ ઝાઝું લક્ષ ખેંચાશે નહિ. એમ થાય એટલે અહિઆ પોતાને પોતાની કાર્યસિદ્ધિમાં કાંઇ પણ અડચણ નડશે નહિ. વળી કદાચિત્ કોઇ માણસે હુસેનનો બેત જાણીને તે વાત મુરારિરાવને જણાવી હોય કે પાછળથી જણાવે તોપણ હુસેનની ખાત્રી હતી કે તેનો ઉક્ત પત્ર મુરારિરાવને મળશે એટલે પછી તે બીજા કોઇના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ આણશે નહિ, કારણકે તે પોતે તેનો ખાસ સ્નેહી અને હિતચિંતક છે એમ મુરારિરાવ સમજે છે એવુ હુસેનનુ માનવુ હતું. તેણે પોતાના ઉદ્દેશને યથાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે તેને ખાસ સૂચના કરી રાખી હતી કે " કોઇ પણ ઉપાય કરીને મુરારિરાવ ત્યા સ્વસ્થપણે રહે અને પાછા ફરવાનો બીજે ત્રીજે વિચાર ન લાવે તે પ્રમાણે તારે કરવુ. " મસાઉદ પણ કાઈ ઓછો ચાણાક્ષ બુદ્ધિનો નહોતો સખારામને મુરારિરાવની પાસે જોતા જ તેણે સમશૃંગ ગઢ ઉપર બનેલો બનાવ મુરારિરાવને જણાવ્યો હોવો જોઇએ એવી શંકા મસાઉદને આવી, કેમકે સખારામના ચહેરા સામે જોઇને તથા તેના અસ્તવ્યસ્ત બની રહેલા વસ્ત્રોને લીધે તે તુરતનો જ આવેલો હોવો જોઇએ અને તેણે ઘણો લાંબો પંથ કર્યો હોવો જોઇએ એમ તેની ખાત્રી થઇ. વળી મુરારિરાવ પણ અતિખિન્ન બની ગએલો દેખાતો હતો. પોતે જ્યારે તેને હુસેનનો પત્ર આપ્યો ત્યારે તે પત્ર વાચીને કેટલીક વાર સુધી તો તે વિચારમાં પડી ગયો હતો. આથી તો વળી મસાઉદની પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ.

સખારામ તથા મસાઉદ એક બીજાને સારી રીતે પિછાણતા હતા, કેમકે તેમને એક બીજાના સરદારો પાસે પ્રસંગોપાત કામકાજને લીધે ઘણીવાર જવું આવવું પડતું હતું. સખારામના હૃદયમા તેના માલીક અને માલીકણને માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરાવવો, તેને પોતાની તરફ મેળવી લેવો, અને તેની જ મારફત ઇંદુમતી સમશૃંગ ગઢમા જ હાલ સુખરૂપ છે એવી મુરારિરાવની ખાત્રી કરાવવાનો ઈરાદો કરીને મસાઉદે સખારામને ઇંદુમતીના સંબંધમાં ઉપલુ પ્રશ્ન કર્યું હતું. સખારામે કરેલુ વર્ણન શ્રવણ કર્યા પછી મસાઉદ શાંતપણે બોલ્યો: " તું તારી માલીકણની આટલી બધી પ્રશંસા કરે છે તો ભલે, પરંતુ એ તો કેવળ દુરાચારી છે એમ અમારા જાણવામાં આવ્યુ છે. "

આ સાંભળતાં વજ્રાઘાત પડ્યો હોય તે પ્રમાણે સખારામ ચમક્યો. તે બહુ જ ગુસ્સે થઈ ગયો અને ક્રોધાવેશમાં આવીને બોલવા લાગ્યો: "કોણ? ઇંદુમતી દુરાચારિણી? સાક્ષાત્ સતીસ્વરૂપ ઉપર આવો આરોપ? બોલતાં તને શરમ પણ આવતી નથી? વારૂ! તે જેવી હોય તેવી ભલે હોય! તારે તેની શી પંચાત પડી છે? જો આવી જ બાબત મને પૂછવાની હોય તો અત્યારે મને બિલકુલ સમય નથી." આટલું કહી તે ત્યાંથી જવા લાગ્યો.

મસાઉદ તેને ઊભો થતો જોઇ હાથ પકડી ફરી નીચે બેસારીને બોલ્યો: "જો સાભળ, બિરાદર! કોઇ પણ વાત ઉપર અમસ્તો વિશ્વાસ રાખવો તે કામનું નહિ. તું ઇંદુમતીની આટલી બધી શેખી કરે છે, તેને દેવતા સમજે છે, પરંતુ ભાઇ મારા! તને સાભળીને અજાયબી લાગશે કે તે અમારા ખાનસાહેબ સાથે દૃઢ સબંધ ધરાવે છે. તને વધારે શું કહું? હુસેનખાન ઉપર તેની અને તેના ઉપર હુસેનખાનની પ્રેમપત્રિકાઓ પણ જાય છે અને આવે છે. કેમ, કેવી મજાની વાત? હવે આને તું પતિવ્રતા કહે કે ગમે તેવી કહે!"

મસાઉદની આવા પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિવાળી વાત સાભળીને સખારામ તો આશ્ચર્યથી દિઙ્મૂઢ જ બની ગયો. 'ઇંદુમતી દુરાચારિણી? તેની અને હુસેનખાનની વચ્ચે પ્રેમપત્રોનો વ્યવહાર? એમ બને જ કેમ? છટ! એ તમામ ગલત વાત! ત્રિકાલમાં પણ એવું બનવું અસભવિત!' એમ સખારામને લાગ્યુ. તેને મુરારિરાવ અને ઇંદુમતીના અરસપરસના પ્રેમને માટે એટલી બધી ખાત્રી હતી કે મસાઉદનું કહેલું તેને જરા પણ સત્ય લાગ્યું નહિ. તેણે ભારપૂર્વક કહ્યું: "અરે, ગમે તેમ પણ તે પતિવ્રતા જ છે. તું જે કાંઇ કહે છે તે તમામ જૂઠું છે. ભગવતી ભાગીરથી સમુદ્રને છોડીને કદી પણ સરોવરને ભેટવા જાય ખરી? સિંહણ સિંહ સિવાય અન્યની ઇચ્છા કરે? આ બાબતમા તું જેમ જેમ વિશેષ બોલે છે, તેમ તેમ વધુ પાપમા પડે છે. માટે આ વાતને અહીંથી જ અટકાવી દે તે જ ઠીક છે."

મસાઉદની હવે ખાત્રી થઈ કે મુરારિરાવ અને ઇંદુમતીને માટે સખારામના હૃદયમાં જે પૂજ્યભાવ અને ભક્તિ રહેલાં છે તે કોઇ પણ રીતે નિર્મૂળ થાય અને તે આપણી તરફ ઢળે એ વાત તો અશક્ય જ સમજવી. તેથી તેણે સખારામને પોતાના પક્ષમા વાળવાને માટે એક બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી તે જાણે પોતાનો સખારામ ઉપર અત્યંત

ભાવ હોય અને પોતે સખારામનું શુભ કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવતો હોય એવો દેખાવ કરીને બોલ્યોઃ "ઠીક, ત્યારે એ વાત હવે જવા દો. પણ તને હવે એક બીજી વાત કહેવાની છે. જો, સરદાર હુસેનખાનને નામદાર બાદશાહે વઝીરની પદવી આપી છે, તેથી વઝીરને શોભે તેવા કોઈ ચતુર હજુરીઆની જરૂર છે. અમે તેમને ઘણા માણસો બતાવ્યા પરંતુ તેમણે અમને સર્વેને સ્પષ્ટપણે કહી દીધું કે 'મુરારિરાવની પાસે જેવો સખારામ છે તેવો તમારામાથી એક પણ માણસ મારા જોવામાં આવતો નથી હું તેને જ મારો હજુરીઓ બનાવીશ, અને તેને પગાર પણ ભરપૂર આપીશ, એટલે કે દર માસે સો મહોરો!' આમ વાત છે ત્યારે તો ભાઈ જો તું હજુરીઓ થાય તો તને તો ખૂબ મજા પડે! હુસેનખાન આવા હશે એવી તને માહિતી હતી ખરી? ત્યારે હવે આ બાબતમાં તો તારે આગળ પાછળનો કાંઈ વિચાર કરવાનો રહ્યો જ નહિ માત્ર પગાર મળે એટલુ જ નહિ પરંતુ બીજી પણ પુષ્કળ કમાણી! મોટા માણસોના પાળેલાં જનાવરોને પણ લોકો માન આપે છે તો પછી તને પુષ્કળ માનપાન બીજા તરફથી મળે અને ધન પણ પ્રાપ્ત થાય એમા નવાઇ શી? જો આમ બને તો અમારા તરફ મીઠી નજર રાખજે!"

ખરેખર દ્રવ્યલોભ અતિભયંકર છે. સખારામ મસાઉદનું આ બોલવુ સાભળીને મોહલુબ્ધ બની ગયો! 'દર મહિને સો મહોરો! અધધધ!!' આવી આશા તેણે પોતાના જન્મારામા પણ રાખી નહોતી. તેનું મન પલળ્યુ. પોતે તે નોકરીનો સ્વીકાર કરવો એવું તેના મનમાં આવ્યું. આટલા ચાકરો પોતાને ત્યા હોવા છતા, તે બધાના કરતાં પોતે હુસેનને વધારે પસદ પડયો તેથી પોતાના મનમાં ઘણો આનદ ઉત્પન્ન થયો અને કાંઇક અભિમાન પણ આવ્યુ, એટલુ જ નહિ પરંતુ હુસેનને માટે પણ તેના મનમાં સહજ આદરભાવ ઉદ્દ્ભવ્યો. આ નવીન નોકરીનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ કરવો તે વિષેના વિચારો તેના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે મસાઉદ પણ તેનો ઉત્સાહ આ બાબતમા વધે એવી વાતો કર્યા કરતો હતો. આવી સ્થિતિમા થોડોક સમય ગયો હશે, એટલામા સખારામની સન્મુખ ઇંદુમતીનુ સ્મિત વદનવાળુ સ્વરૂપ અને મુરારિરાવની સતેજ અને ગભીર મૂર્તિ ખડા થયાં. બસ, તે જ પળે સખારામના હૃદયમાં ઉદ્દ્ભવેલો મોહ પલાયન કરી ગયો. સાબાજીપતના સમયથી જે કુટુંબની પોતે સેવા કરી છે, એટલુ જ નહિ પરંતુ પોતાના બાપદાદાઓ પણ જે કુટુંબની મૂળથી નોકરી કરતા આવ્યા છે, તેને હવે છોડી દેવાનો પોતે વિચાર કરતો હતો

તે માટે તેને શરમ આવવા લાગી. તે છેવટે અમુક નિશ્ચય ઉપર આવી ચૂક્યો હોય એવા સ્વરે બોલ્યોઃ “ આપણી તો એ નોકરી સ્વીકારવા મરજી નથી ! મુરારિરાવ તરફથી મને શી કમીના છે કે હું તમારા ખાનસાહેબની નોકરીમાં દાખલ થાઉં ? મુરારિરાવની સેવા ઈમાનદારીથી કરવી એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે અને તેથી તેને ત્યાં મને જાર બાજરીની ભાખરી મળશે તો તે પણ મારે મન મીઠી અમૃત જેવી છે, જ્યારે બીજાને ત્યાંના માલમલીદા ઝેરથી પણ અધિક કડવા હું સમજું છું ! ”

થયું ! મસાફર નિરાશ થયો સખારામ આવો અપૂર્વ સ્વામિભક્ત હશે એવું તેણે ધાર્યું નહોતું હવે તેની પરેપૂરી ખાત્રી થઇ કે સખારામ તેના પક્ષમાં જાય તેમ નથી, તોપણ તેને પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો હતો જે સૂચના પોતાના માલીક તરફથી મળેલી હતી તેને બરાબર અમલમાં આણવાની હતી, તેથી કોઇ પણ રીતે મુરારિરાવ ત્યાં સ્વસ્થપણે રહે તેમ કરવાને માટે એક જૂદી જ યુક્તિ શોધી કાઢવી જોઇએ એમ તેને લાગ્યું. થોડોક વખત તે સ્વસ્થ બેસી રહ્યો, પરંતુ સખારામે ઉઠવા માડ્યું એમ જોતા જ તે મોટેથી હસીને બોલ્યોઃ “ હ, હ, હ ! કેવી મજા થઈ ? કેમ આ બધું જે મે કહ્યું તે તને ખરૂં લાગ્યું ? અરે, આ તો સઘળી મે તારી મશ્કરી જ કરી હતી જો કે મે તો ઇંદુમતીને માત્ર એક વખત જ નજરોનજર જોઇ છે, પરંતુ મને પણ એમ તો લાગ્યું જ કે તે ખરેખર દેવતા જ છે. પરંતુ તારો તારા માલીક તરફ અને તેની સ્ત્રી પ્રતિ કેવો ભક્તિભાવ છે તે જોવાને માટે મે તો અત્યારસુધી આ વિનોદ માત્ર કર્યો હતો. તે અમને પણ સ્વામીભક્તિનો આ એક ઉત્તમ પાઠ શીખવ્યો છે એમ મારે કબુલ કરવું જ જોઇએ; પરંતુ જે તને ફરમાન કહેવાનું હતું તે તો રહી ગયું. ”

“ ચાલ ત્યારે કહી દે ઉતાવળ કર. હવે ઢીલ થાય છે ”

“ તે તને કહું છું, પણ પ્રથમ તું મને કહે કે ઈંદુમતી હાલમા સમશૃંગ ગઢ ઉપર જ છે ને ? ”

“ તને બાવા, નકામાં ગપ્પાં મારવાનો વખત ઠીક મળતો લાગે છે. મને તેવો વખત નથી. તારે જે કાંઈ અગત્યનું કહેવાનું હોય તે તું કહી નાંખ. ”

“ અરે, પણ મારા પ્રશ્નનો જવાબ તો આપ મારે તેની નોકરીમાં રહેવું છે, તેથી હું તને પૂછું છું. ”

સખારામ કષ્ટપૂર્વક બોલ્યો: "આપણા જેવા દુર્ભાગી મનુષ્યને તેની સેવાનો લાભ હવે કેવી રીતે મળી શકે? તેને બિચારીને તો પેલો પત્થર કરતાં પણ સખ્ત હૃદયનો ધોંડીઓ બાદશાહના જનાનખાનામાં ઉપાડી ગયો!"

આ સખારામ સમશૃંગ ગઢ ઉપર થઇને આવેલો એવો જે પોતે તર્ક બાંધ્યો હતો તે ખરો પડયો એમ મસાઉદને લાગ્યુ.

ઇંદુમતીના સબધમાં સખારામે આપેલા જવાબથી તેના મનમાં ગએલી કલ્પના જાણીને મસાઉદને મનમા હસવું આવ્યુ. 'મુરારિરાવને પણ આપણે આ પ્રમાણે જ કહ્યું હશે' એવો તર્ક તેણે કર્યો. તે હસીને બોલ્યો "તે વેળા એ ઇંદુમતી બાદશાહ પાસે જતી હતી કેમ? ત્યારે તો ઇશ્વરનો ઉપકાર માન કે એ દુ:ખમાથી તે મુક્ત થઈ છે. મેં મારી નજરોનજર તેને ગઢ તરફ જતી જોઇ છે."

"ગઢ તરફ પાછી ગઈ? કેવી રીતે અને ક્યારે?" સખારામે સાનદાશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યું.

"હું જ્યારે અહીં આવતો હતો ત્યારે વચમા વણીગામ આવે છે ત્યા મારા મામાનો દીકરો રહે છે, તેથી હું વણી ગયો. રસ્તામાં મે ધોંડોપત અને પેલા ગધેડા મુબારિકને ઇંદુમતીને લઇ જતા જોયા. તેથી મે મારા મામાના દીકરાની મદદથી સો પોણોસો માણસો એકઠાં કર્યાં અને મુબારિક તથા તેની સાથેના માણસો ઉપર હલ્લો કર્યો. મુબારિકને તો મે પોતે જાતે જ ઠાર માર્યો, એટલે એના સાથીદારો તો તમામ સામે થયા વગર નાસી જ ગયા. પછી ધોંડોપતને પણ મે ઘણો જ ઠપકો આપ્યો, એટલે તે શરમીંદો બની ગયો અને પશ્ચાત્તાપ કરતો બોલવા લાગ્યો: 'આ અધર્મી મુબારિકના નાદે ચઢીને હું મૂર્ખ બન્યો હતો—ઇંદુમતીને બિચારીને નરકાગારમા લઇ જવાને તૈયાર થયો હતો. પરતુ તારા સ્વરૂપે ઇશ્વર મારા દુષ્કર્મની આડે આવ્યા અને હું પાપકર્મ કરતાં બચ્યો.' પછી મેં તેમને ઇંદુમતીની સાથે ગઢ તરફ પાછા રવાના કર્યા." મસાઉદે આબાદ યુક્તિ ચલાવી.

સખારામ તો બહુ જ આનંદમા આવી ગયો અને બોલ્યો: "પણ જે સઘળુ તું કહે છે તે તો ખરૂં છે ને? ફરીથી મશ્કરી તો કરતો નથી ને?"

"અરે એવી તે મજાક હોતી હશે? આ તમામ ખરેખરી બીના! તેમાંનો એક શબ્દ પણ ખોટો નથી. મને લાગ્યું કે મુરારિરાવે ઇંદુમતીને પોતાની પાસે બાલાવી લીધી હશે, તેથી 'ઇંદુમતી સમશૃંગ ગઢ ઉપર સુખરૂપ

છે કે નહિ ?' એવો સવાલ તને કર્યો હતો. પરંતુ આ બધી વાત જે મેં તને કહી તેની તારા સરદારને માહિતી છે કે નહિ ?"

મસાઉદની આ યુક્તિ સફળ થઇ. સખારામે કમકમીને જવાબ આપ્યો " અરે હા ! એ વિના કારણ ટળવળતા હશે અને હૃદયના કલેશથી પીડાતા હશે. હું હમણાં ને હમણા જ તેમની પાસે જઇને તેં જે આનદદાયક સમાચાર મને જણાવ્યા તે તેમને કહું છુ " આટલુ કહીને તે ઊભો થયો.

મસાઉદ પણ જાણે પોતાને બહુ લાગણી થતી હોય તેવા સ્વરે બોલ્યો: " તેમને કહેજો કે તમે હવે કોઈ જાતની ચિંતા રાખશો નહિ. એમ જ સમજજો કે ઈંદુમતી પૂર્ણપણે પોતાના પિતાને ત્યા સુખરૂપ છે. "

સખારામે જવાની તૈયારી કરતા ફરી પૂછ્યુ કે " અરે પણ ખાનસાહેબનો પેલો સદેશો ! એ તો તે મને જણાવ્યો નહિ. "

" આ ! એમા કાંઈ એટલુ બધુ મહત્ત્વ નથી. પેલો મુબારિક પ્રથમ ખાનસાહેબને ત્યા નોકરીમા હતો એ તો તું જાણતો જ હશે. તેણે મમતાજને એક હલકા વેપારીની શિખવણીથી તેને માટે ઉપાડી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરતુ તેનુ કપટ ખુલ્લુ પડી ગયુ અને તેથી ખાનસાહેબે તેને પોતાને ત્યાથી એકદમ હાંકી કાઢ્યો. પછી તે દુષ્ટની નજર ઈંદુમતી ઉપર ગઈ પેલા વેપારી પાસે તેણે ઈંદુમતીની ખૂબ પ્રશસા કરી અને તેને હાથ કરવા લલચાવ્યો. ઘોંડીઆને પણ ફોડયો. બાકી ખરી રીતે તો બાદશાહને ત્યા પણ લઇ જવાની નહોતી. ઇંદુમતીના સદ્‌ભાગ્ય કે હું તાકડે જઈ પહોંચ્યો મુબારિકને જોતા જ તેનો તમામ ભેત હુ કળી ગયો અને પછીથી શુ બન્યુ તે તો તું હવે સઘળુ જાણે છે. ખાનસાહેબે પોતાના તમામ માણસોને એવુ સખ્તપણે ફરમાવ્યુ છે કે અમારે કોઇએ પણ આવા પ્રકારનું વર્ત્તન કદાપિ કાળે ચલાવવું નહિ ! તેમ જ મને તેમણે વિશેષમા એ પણ સૂચના કરી હતી કે ' તું મુરારિરાવની પાસે જાય છે તો મુરારિરાવના તમામ માણસોને પણ આ મારી સલાહ જરૂર જણાવજે.' તેમની અને મુરારિરાવની વચ્ચે કેવા પ્રકારનો ગાઢ સ્નેહ સબંધ છે તે તો તું જાણે જ છે તું મળ્યો તેથી આ વાત મેં તને કહી ! "

જોઈ મસાઉદની કળા ? એક વાતમાં અનેક વાત કરી પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાની તેની આ ખટપટ રજવાડામાં રહેતા માણસો સારી રીતે સમજી શકશે. જો કે સામો માણસ ચતુર અને કુશળ હોય તો બે ચાર પ્રશ્નોમાં મસાઉદને ગભરાવી દે. ફક્ત એક જ પ્રશ્ન મસાઉદને કરવાની જ-

રૂર હતી કે " તું મુરારિરાવ પાસે ગયો છતાં આ બધી હકીકત તેં શા તેમને કેમ ન જણાવી ? " પરંતુ સખારામ સરળ હૃદયનો અને વળી ભોળો હતો. તે સાથે આવા પ્રકારની હકીકત જણાવી અશાંતચિત્ત બનેલા પોતાના માલીકના મનનું સમાધાન કરવાની તક પોતાને પ્રાપ્ત થઈ તેથી તે ઉત્સાહમાં આવી ગયો હતો. એટલે વધુ વાતચીતમાં વખત વિતાડવાનું પસંદ ન કરતાં તે ઘોડા ઉપર બેસતાં બેસતા એટલું જ માત્ર બોલ્યો કે " હત્ તારીની ! આવા નજીવા સંદેશામાં આટલો બધો વખત ગાળ્યો ? "

" અરે ! આપણા જેવા ચાકર માણસોને આવા પ્રસંગો સિવાય ગપ્પાંસપ્પાં મારવાનો વખત કયારે પણ મળે ખરો કે ? એ તો એમ જ હોય. જોને, તેમાં તારા લાભની વાત પણ આવી ને ! " મસાઉદ ઘોડા ઉપર બેસતાં બોલ્યો.

" પરંતુ આજે તે એક મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. તને સરદારસાહેબ પાસેથી જરૂર કાંઇ સારી જેવી રકમ બક્ષિસ તરીકે મળશે ! વારૂ, સલામ ત્યારે ! " એટલું બોલી સખારામે ઘોડાને પાછો ફેરવ્યો અને મુરારિરાવની છાવણીનો રસ્તો લીધો.

મસાઉદ અહમદનગર તરફ પરવર્યો. માર્ગમાં તે હસતો હસતો સ્વત બોલવા લાગ્યો: " તારા ધણીનું કાળું કર્યું છે કે નહિ તે તો મારૂં મન જાણે છે, પરંતુ મારા માલિકનું ફરમાન મે ઉત્તમ અને યથાયોગ્ય રીતે બજાવ્યું છે. જો ઉદર જાળમા સપડાયો ન હોત અને આ છેલ્લી યુક્તિમાં પણ હું નિષ્ફળ નિવડયો હોત તો નક્કી આ બધી વાત બાદશાહ પાસે જાત અને ત્યાં બધી સત્ય હકીકતનું સ્પષ્ટીકરણ થાત. પરંતુ નક્કી ખાનસાહેબના નસિબ તો બુલંદ છે ! "

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મુરારિરાવના મનનું સમાધાન.

मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्तु चिन्तयेत् ॥

અર્થઃ—મનમા એક કાર્ય ધારેલું હોય છે, પરંતુ દૈવ કાંઇ બીજુ જ ધારી રહેલ હોય છે.

દુષ્ટ મનુષ્યની કપટકળાના ભોગ થઇ પડેલા સખારામે પણ ઘોડાને મારી મુકવામાં બાકી રાખી નહિ તોપણ તે છાવણીમાંથી નીકળ્યો હતો

તેની અને ફરી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો તેટલા વખતની વચ્ચે અંતર વધારે પડી ગયું હતું. જ્યારે તે ત્યાં પહોચ્યો તે વખતે મુરારિરાવ સ્હેજ નિદ્રાધીન થઈ ગયો હતો. સખારામને પોતે બાદશાહ પાસે પત્ર લખીને મોકલ્યો તેથી તેને બહુ જ ગ્લાનિ થઇ હતી. કોઈ તેને પાછા આવવાનો સદેશો પહોચાડે અને તે જલ્દી આવે તો બહુ જ સારૂં થાય, એવા પ્રકારનો વિચાર એકસરખો તેના મગજમા ઘૂમ્યાં કરતો હતો. આથી તેનુ મગજ અવિશ્રાંત બની ગયુ હતુ અને તેને ઉંઘ આવી ગઈ હતી, પરતુ આ નિદ્રા કાંઈ વિશ્રાંતિદાયક નહોતી, કેમકે નિદ્રામાં તેને અનેક પ્રકારના અસબદ્ધ સ્વમા આવતાં હતા એક વિચિત્ર સ્વપ્નુ આવવાથી તે એકદમ જાગી ઉઠયો અને બેઠો થયો તો તરતના જ આવેલા સખારામને હસતે ચ્હેરે પોતાની સામે ઉભેલો જોયો. થોડીક વાર તો આ તેને સ્વમા જેવુ જ લાગ્યુ. 'એકાએક સખારામ આવી રીતે આવીને મારી સામે ક્યાથી ઉભો રહ્યો!' એવો વિચાર તેને આવ્યો. તેણે ત્રણ ત્રણ વાર પોતાની આંખો ચોળી, આમતેમ જોયુ, છેવટે પોતે ખરેખર જાગૃત જ છે એવી તેની ખાત્રી થઈ. તેણે સખારામને સવાલ કર્યો "તુ પાછો આવ્યો ખરો! બહુ સારૂ થયુ. વારૂ તને મારો સદેશો કોણે કહ્યો? એ તો ઠીક પણ પેલો પત્ર લાવ. તેને ફાડીને ફેંકી દે."

સખારામ આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત બની ગયો. 'મને સદેશો કોણે પહોચાડયો? કોઇએ નહિ મસાફિર સહેજ વાતચીતમા બધી હકીકત મને જણાવી ગયો તેથી જ હુ પાછો આવ્યો ત્યારે શુ સરદાર સાહેબે મને પાછો બોલાવવાને માટે માણસો તો મોકલ્યા નહિ હોય? પરતુ પત્રને ફાડી નાખવાની મને સૂચના કરે છે એવો તે શો પ્રકાર આટલા વખતમા બની ગયો હશે? એમને કોણે કહ્યુ હશે કે કે બાઈસાહેબ ગઢ તરફ સુખરૂપ પાછા ફર્યા છે? કેમકે તે સિવાય પત્ર ફાડી નાખવાની આટલી બધી ઉત્કંઠા શામાટે હોય?' આવી રીતે એક પછી એક વિચાર અને શંકા સખારામને આવવા લાગ્યાં. તેનુ નીરસન પણ તે પોતે જ મનમા કરવા લાગ્યો 'હુ પત્ર લઇને નીકળ્યો, ત્યારપછી બાદશાહ ઉપર તેમણે પત્ર લખ્યો તે યોગ્ય ન કર્યું એમ તેમને લાગ્યુ હશે. તેથી મને પાછો બોલાવવાને તેમણે મારી પાછળ માણસોને મોકલ્યાં હશે. તેમાના કોઇએ મને તેમનો સદેશો પહોચાડયો એટલે હુ પાછો આવ્યો એવું તેમના સમજવામા આવ્યુ હોવુ જોઇએ; અને તેથી તે આ પત્ર મારી પાસે પાછો માગે છે' આ પ્રમાણે તે પોતાના પ્રશ્નનુ પોતે જ સમાધાન કરવા લાગ્યો. આટલી સહજ વારમાં આવો આબાદ તર્ક

તેને ઉદ્દભવ્યો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. મુરારિરાવની સ્વામિનિષ્ઠાની તેને સારી રીતે માહિતી હતી. જ્યારે મુરારિરાવ બાદશાહને પત્ર લખતો હતો ત્યારે જરૂર તેમા તેણે બાદશાહ ઉપર દોષારોપણ કર્યું હશે એમ તેને લાગ્યુ હતું અને તે જ વેળા તેને એવો વિચાર પણ આવ્યો હતો કે મુરારિરાવ આવો પત્ર કેમ લખતા હશે? પરંતુ તે વખતે પોતે પોતાના મનને એવી રીતે સમજાવ્યુ હતું કે બાદશાહની ઉક્ત કૃતિથી એકદમ ક્રોધાવેશમાં આવી જઇને આવો પત્ર તે લખે એ સ્વાભાવિક છે. પોતાને પાછો બોલાવવા માટે તેણે પોતાની પાછળ માણસોને પણ મોકલ્યા હતા તે જાણીને સખારામને મુરારિરાવની સ્વામિનિષ્ઠા માટે અતિ કૌતુક અને સાથે પુષ્કળ ખેદ ઉત્પન્ન થયો તે મુરારિરાવના હાથમાં પત્ર આપતા આપતા બોલ્યોઃ "સરકાર! મને આપનુ કોઇ માણસ મળ્યુ નથી કે કોઇએ કાંઈ પણ કહ્યુ નથી. હું મારી મેળે જ પાછો આવ્યો છુ. લ્યો આ પત્ર."

મુરારિરાવે તે પત્રના ફાડીને ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. પછી તે બોલ્યો· "શુ તને મારો સંદેશો કોઇએ પહોંચાડયો નથી? ત્યારે તું અહીં પાછો શામાટે આવ્યો?"

"આપને એક આનંદદાયક સમાચાર જણાવવાને માટે!" સખારામે સહજ હસીને જવાબ આપ્યો.

મુરારિરાવ તે વખતે પેલા ટુકડા કરેલા પત્રના ચુરા આમ તેમ ઉરાડતો હતો, તેથી સખારામના કથન તરફ તેનુ પૂરતું લક્ષ ગયુ નહોતું. તમામ ચુરા જમીન ઉપર ફેંકી દીધા પછી તેણે સખારામ તરફ ધ્યાન આપ્યુ અને પૂછ્યુ "તુ શુ બોલ્યો? આનદદાયક સમાચાર! એટલે શુ? હા, સમજ્યો. તારી માલીકણ બાદશાહના જનાનખાનામા દાખલ થઈ ગઇ એ જ કે કાંઇ બીજા? એ જ, એ જ! પરતુ ગાંડા! તુ આ સમાચાર આપવાને માટે થોડો મોડો આવી પહોંચ્યો! મને પણ થોડો વખત પહેલાં જ એ સમાચાર આનદદાયક છે એમ સમજાયુ છે. જો તે પહેલાં તે મને આ વાત કરી હોત તો ખરેખર અત્યારે તને સારી બક્ષિસ મળત."

"એ નહિ સરકાર સાહેબ! અત્યારે જે હું આપને જણાવીશ તે આનદવૃત્ત શ્રવણ કર્યા પછી જરૂર આપ મને બક્ષિસ આપ્યા સિવાય રહેનાર નથી."

"એવી તે વળી શી વાત છે કે તુ આટલો બધો ઉત્સાહમાં આવી ગયો છે?"

સખારામે મસાઉદ પોતાને માર્ગમાં મળ્યો તે હકીકત જણાવી, તેણે પોતાને ઇંદુમતીને મુક્ત કરી ગઢ તરફ રવાના કરવા વિષેની જેટલી વાત કહી હતી તે અક્ષરશઃ મુરારિરાવને નિવેદન કરી. મસાઉદે શરૂઆતમાં કેટલોક વખત સુધી જે મશ્કરી કરી હતી–ઇંદુમતી દુરાચારિણી છે, તેનો હુસેન સાથે અનુચિત સંબંધ છે, આદિ હકીકત કે જેને મસાઉદના પાછલા ખુલાસાથી સખારામ મશ્કરીરૂપ સમજ્યો હતો એમાંની કાંઇ પણ વાત તેણે કહી નહિ–એ કહેવાનુ તેને ઠીક લાગ્યુ નહિ. સો મહોરોવાળી બાબત કહેવાને તે ભૂલ્યો નહોતો, કેમકે તેને એવી આશા હતી કે એથી કરીને મુરારિરાવનો અધિક પ્રેમ પોતે મેળવી શકશે. એ પ્રમાણે સર્વ વાર્ત્તા નિવેદન કર્યા પછી તે બોલ્યોઃ "બાઇસાહેબ જરૂર સમશૃંગમાં પહોચી ગયાં હશે. મુબારિક હુસેનખાનની નોકરીમાથી નીકળ્યા પછી ક્યા ગયો હશે અને શુ કરતો હશે તે જાણવાની બીજા નોકર માણસોને શી જરૂર હોય ? મસાઉદ કહેતો હતો કે 'મે તેને તથા ઘોંડોપતને જોયા હતા!' જો તેણે તેમને જોયા ન હોય તો આ હકીકતની ખબર તેને શી રીતે પડે ? મને લાગે છે કે હવે ચિંતા કરવાનુ કાઇ પણ કારણ નથી. જે થયુ તે સારૂં જ થયુ! આ એક પરમાત્માની કૃપા જ સમજવી."

સખારામના હૃદયમા ખરેખરો આનંદ ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેથી તે ઉલ્લાસપૂર્વક બોલતો હતો. પોતાનો માલીક નિશ્ચિંત થાય એવી તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. મુરારિરાવના ચહેરા ઉપર પણ એવા જ ચિન્હો જણાતા હતા. તેને પણ એમ તો લાગ્યુ જ કે 'સખારામ કહે છે તે પ્રમાણે બનવાનો સંભવ ખરો! કેમકે મસાઉદ હુસેનનો માણસ! ઘોંડોપત ઇંદુમતીને બાદશાહની પાસે લઈ જાય છે તે એ જાણી શકે એવો સંભવ શેનો હોય ? તેણે ઘોંડોપતની સાથે મુબારિકને જોયો, જે સખારામે જોયુ હતું તે જ તેણે કહ્યુ, અને મસાઉદે મુબારિકને જોયો–એટલુ જ નહિ પરંતુ તેને ઠાર કર્યો એમ તે કહેતો હતો, તેથી સખારામ અત્યારે જે કહે છે તે સર્વ વિશ્વસનીય છે એમ માનવામા લેશ પણ હરકત નથી. સખારામે ઇંદુમતીના સંબંધમાં સહજ વાતચીત કાઢી હશે એટલે તે સમયે મસાઉદને આ બધી હકીકત યાદ આવેલી હોવી જોઇએ અને તેથી તે તેણે સખારામને કહી હશે. જો મસાઉદના મનમાં એવુ હોય કે બનાવટી વાત કરીને મને ઇંદુમતીના સંબંધમાં નિશ્ચિંત કરવો, તો તે મારી પાસે આવ્યો તે જ વખતે તેણે મને કહી હોત! પરંતુ મને તો તેણે આ વિષયમા કાઇ જણાવ્યુ જ નહોતું. કદાચ પોતાને આ આનંદવૃત્ત જણાવવાનુ માન ખા-

ટવાની ઇચ્છા ન હોય અને સખારામ સાથેના સ્નેહને લીધે તેને માનનો ભાગી બનાવવો હોય તેથી પણ સખારામને આ સર્વ હકીકત તેણે કહી હોય!' અર્થાત્ આ પ્રમાણે ઉક્ત વાર્તા સત્ય જ છે એવું તેને લાગતાં એક પ્રકારનો અતુલિત આનંદ ઉત્પન્ન થાય તેમાં નવાઇ પણ શી? પોતાના મગજ ઉપરથી પુષ્કળ ભાર ખાલી થઇ ગએલો જણાયો. તે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સખારામની સામે જોવા લાગ્યો અને પછી તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇને બોલ્યો: "સખારામ! હું એમ સમજુ છુ કે તું મારા સગા ભાઇ કરતા પણ અધિક છે. ઘોંડોપતને તો મારો નાશ કરવાની જ દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ હતી–અત્યારસુધી મારૂં લૂણ ખાઇને નિમકહરામી થયો! પણ તને શતશઃ ધન્ય છે! મારે ખાતર તે દર માસે સો સોનામહોરો મેળવવાની લાલચની પણ દરકાર ન કરી! મારી પાસેથી આજપર્યંત એવો લાભ તને મળ્યો નથી તેમ ભવિષ્યમાં પણ મળશે કે કેમ તે શંકા છે, પરતુ હું એટલુ કહું છુ કે આપણા બન્ને વચ્ચેના પ્રેમને જ તે મહોરો સમજજે. મારા પ્રેમના બદલામાં તને લાભ શો? ઉલટો શ્રમ અને દુખ માત્ર છે! પરતુ એટલુ તો તું લક્ષમા રાખજે કે તારી આવા પ્રકારની સેવાના બદલામાં કાંઈ પણ આપવાનું મારા નસિબમાં નથી, તોપણ પરમાત્મા કાંઈ ઉંઘી ગયો નથી, તારા ઉપર તેની નજર જ છે. તે તને કદી પણ સુખ આપ્યા સિવાય રહેશે નહિ આ સો મહોરો દર મહિને મળવાની વાત જો ખરી જ હોય તો તે તે માટે હુમેનની નોકરીમાં રહેવાનો ઉપદેશ કર્યા વગર રહેત નહિ!"

"પરતુ તે મે મારા કાનોકાન સાભળી ને હવે શું? અને મસાઉદે તેમને કહી."

પોતે પોતાને મળવાની આ સોનામહોરોની વાત જે મુરારિરાવને કહી હતી તે કાંઇ પોતાની હુશીયારી મારવાને કહી નહોતી. મુરારિરાવનો પોતાના ઉપર પ્રેમ વૃદ્ધિંગત થાય એવી ઇચ્છાથી તે વાત તેણે કરી હતી તેથી તેણે મુરારિરાવને ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યુ.

મુરારિરાવની આખોમા આસુ આવી ગયાં. સખારામનો સ્વાર્થત્યાગ શ્રવણ કરી તેને માટે તેના હૃદયમાં અત્યંત કૃતજ્ઞતા ઉત્પન્ન થઈ. તેને તેની આ ભક્તિના બદલામાં શું આપવુ અને શુ નહિ, કેવી રીતે કર્યાથી તેના આ ઉપકારનો અંશતઃ પણ બદલો વાળ્યો ગણાય, એ વિચાર મુરારિરાવના મનમાં આવ્યો, પરંતુ તેનો તે નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. સખારામ પણ ગદ્ગદિત થઈ ગયો. મુરારિરાવે પોતાને ભાઇના સંબોધનથી બોલાવ્યો તેથી

તેના મનમાં તો કાંઈનું કાંઇ થઇ ગયુ ! મુરારિરાવના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને તે બોલ્યોઃ–" મારા માલીક! આજે ચાર–પાંચ પેઢીથી મારા વડવાઓ આપના કુટુબની સેવા કરતા આવ્યા છે. હુ પણ નાનપણથી આપના આધારે જ જીવુ છુ. માત્ર આ મહોરોના લાભને ખાતર હું આપનું ઘર છોડીને મારા બાળબચ્ચાની અહીની હક પૂર્વકની અને કાયમની ભાખરી શામાટે છોડી દઉ? બાળાસાહેબ મને પોતાના છોકરા જેવા માનતા હતા; આપની અને ઇંદુમતીબાની પણ મારા ઉપર સપૂર્ણ મહેરબાની છે. તો પછી હું જો આપની નોકરી છોડી દઉ તો તે કૃતઘ્નતા ન ગણાય? જે માણસની સાથે આપણો અગાઉનો કાંઈ પણ સબધ ન હોય અને તે કદાચ સકટના પ્રસગોમા ઉપયોગી થઈ પડે તો એવા માણસને બક્ષિસ આપવી તે યોગ્ય છે! પરતુ મારા જેવા પેઢી દર પેઢીથી નોકરી કરતા આવતા આપના પોતાના જ માણસને બક્ષિસ! કદાચ એમ માનો કે તમારા પોતાના દીકરાએ જ કાઇ આવુ કામ કર્યું હોય! તો શુ તેને પણ બક્ષિસ આપવાની જરૂર ખરી? નહિ. તે તેનુ કર્તવ્ય હતું અને બજાવ્યુ. મને પણ આપનો બાળક જ સમજો! આમા મે મારી કર્તવ્યપરાયણતા કરતા વિશેષ કાઈ કર્યું નથી. તમે તથા ઇંદુમતીબા એ બે મહોરો જ્યાસુધી હયાત છો ત્યાસુધી મને હું માગુ તેટલી મહોરો મળશે. ખરૂ કહું? મને એમ થાય છે કે ભવિષ્યમા કોઈ એવો પ્રસગ આવે કે આપને ખાતર મારો પ્રાણ અર્પણ કરવાની મને તક મળે! તમે બે લક્ષ્મી–નારાયણ અને હુ ગરૂડ! તમે બે રામ–સીતા અને હું હનુમાન્!"

સામાન્ય રીતે એવો પ્રકાર આપણા જોવામા આવે છે કે જો શેઠ સાધારણ સ્થિતિનો હોય છે તો ચાકર તેની સાથે વધુ બોલવાનો પ્રસગ કે છૂટ લઇ શકે છે, પરતુ જો નોકર વિશ્વાસુ અને પ્રેમાળ હોય તો પછી શેઠ મોટા છે કે સાધારણ સ્થિતિનો છે તે જોવાનુ નથી મુરારિરાવ અને સખારામ પોતપોતાના હૃદયના પ્રેમપૂર્વક બોલતા હતા, તેથી તે દરેકનુ કથન એકબીજાને અમૃતસમાન લાગતું હતું પ્રિય વાચક! જેને ખરો સેવ્યસેવકભાવ કહેવામા આવે છે તે શુ અત્ર તને જોવામા નથી આવતો? સખારામ! તને પણ ધન્ય છે! માલીક પ્રત્યેની વફાદારીનો તેં અદ્ભુત નમૂનો બતાવ્યો! પરતુ આટલો ભાવ–આવી ભક્તિ–અપૂર્વ પ્રેમ સખારામ જેવા સામાન્ય મનુષ્યના હૃદયમા મુરારિરાવ પ્રત્યે હોવાનુ કારણ શુ? મુરારિરાવને આવા સ્વામીભક્ત સેવક મળવાનુ કારણ શુ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા માત્ર એટલુ જ કહી શકાશે કે મુરારિરાવની પોતાના માલીક પ્રત્યેની અપૂર્વ રાજભક્તિ તો પછી પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવશે કે ઘોડોપત બેવફા નિવડવાનુ કારણ શુ? વાચકો એટલુ તો

જોઇ શકયા હશે કે ઘોંડોપંતનુ હૃદય નીખાલસ હતું માત્ર તે મૂર્ખ અને સરલ પ્રકૃતિનો હતો તથા હસિના પ્રત્યેના મોહે તેને લલચાવ્યો હતો

પછી મુરારિરાવ બોલ્યોઃ " ખરેખર, આ જગતમાં મારા અંતરનુ કોઇ માણસ હોય તો તે એક તું અને બીજી ઈંદુ છે. વારૂ ! ઘોંડોપત તેને લઇને સમશૃંગ તરફ ગયો હશે પરંતુ પેલી મેર બાદશાહનો જીવ તળેઉપર થઇ રહ્યો હશે ! પણ મને તો એમ લાગે છે કે ' મુબારિકે બાદશાહનુ નામ લઈને ઇંદુમતીને કોઈ અન્ય સ્થળે લઈ જવાનો ઘાટ ઘડયો હશે ' એવું મસાઉદે જતા જતાં તને જે કહ્યું તે જ ખરૂં હોવુ જોઇએ ! કેમકે નહિ તો આવું અતિ મહત્ત્વનુ કાર્ય બાદશાહ મુબારિક જેવા એક સામાન્ય મનુષ્યને સોપે એ મનાય જ કેમ ? "

" મને તો એમ લાગે છે કે આવુ કાર્ય કરવાનો ઘણું કરીને તો બાદશાહ વિચાર પણ ન કરે. " સખારામે જવાબ આપ્યો જો કે સખારામ તો આ શબ્દો જરા અચકાતા અચકાતા બોલ્યો હતો, પરંતુ સ્વામિનિષ્ઠાથી ભરપૂર હૃદયવાળો મુરારિરાવ આવેશપૂર્વક બોલ્યોઃ " અરે, ઘણુ કરીને શુ પણ સ્હેજમા બાદશાહ આવુ કાર્ય કદી પણ ન કરે. એ નીતિનુ સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન્ સ્વરૂપ, તે આ પ્રમાણે કરે એમ માનવુ એ પણુ આપણી ભૂલ જ ગણાય. મુબારિકે ઘોંડોપતને લલચાવવાને એક યુક્તિ જ લડાવી હશે એમા જરા પણ શકા નહિ. "

મુરારિરાવ તદ્દન નિશ્ચિત થયો ઇંદુમતી સુખરૂપ છૂટી, મુબારિકને તેની દુષ્ટતાનુ યોગ્ય શાસન મળ્યુ, ઘોંડોપતને તેના કૃત કર્મનો પશ્ચાત્તાપ થયો, બાદશાહ ઉપર પોતાના મૂર્ખપણામા પત્ર લખીને તેમનું મન દુખાવત તે પ્રસગ પણ દૂર થયો· આટલી આનન્દકારક હકીકત બની તે જોઈને તેનુ મન બહુ પ્રફુલ્લ થયુ. ' ખરેખર, ઘોંડોપતના મૂર્ખપણાને પરિણામે આ સર્વ ગોટાળો થવા પામ્યો; પણ છેવટ સુખરૂપ નિપજ્યુ ' ત્યારે હવે ઘોંડોપતને મારે શામાટે દોષ દેવો જોઈએ ? જે બન્યુ તે મારા નસિબના જ દોષે ! ' એ ઉપસંહારની સાથે આ ઉદારચિત્ત યુવકે પોતાના મનના વિચારનો અત આણ્યો.

પરતુ અરેરે ! મુરારિરાવ ! તને એમ લાગે છે કે હવે તું બધી ઉપાધિમાંથી મુક્ત થયો ? પરંતુ આ ઉપસંહારે તો તને અધિક ઉપાધિમાં ઘેર્યો છે !

પછી મુરારિરાવે એક પત્ર ઇંદુમતી ઉપર લખ્યો, અને તે તેને સત્વર પહોંચાડવાને સખારામને જ ગઢ ઉપર ફરીથી મોકલ્યો. સખારામના વિદાય થયા બાદ પાતે પોતાના નિત્યના વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત થયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

અહમદનગરમાં આગમન.

यः स्वभावो हि यस्यास्ते स नित्य दुरतिक्रमः ।
श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्नात्युपाहनम् ॥

અર્થ—જેનો જે સ્વભાવ હોય છે તે કદાપિ ટળી શકતો નથી. કુતરાને રાજાની ઉંચી પદવી આપી હોય તોપણ તે ખાસડા કરડવાનો સ્વભાવ છોડી દેતો નથી !

'ચંદ્રમુખી ઇંદુમતી' નુ અહર્નિશ ચિંતવન કર્યા કરતા અને તેના આગમનની રાહ જોતા હુસેન તરફ આપણે વળીએ.

સમય પ્રાતઃકાળનો હતો. હુસેન પોતાના જનાનખાનામા બેઠો હતો જનાનખાનામા તેની બ્હેન, સ્ત્રી અને કેટલીક દાસીઓ એટલા જ હતાં. તેની બ્હેનને તો વાચકો પિછાણે છે. તેની ધર્મપત્ની રશિદા પણ સ્વરૂપવતી હતી અને હુસિના તથા હુસન એ બે સાથેના પરિચયથી સારૂં શિક્ષણ પણ મેળવ્યુ હતું હુસેનને પ્રથમ તો પોતાની પ્રિયાના સુસ્વરૂપ અને ગુણને માટે ઘાણુ અભિમાન હતુ, પરન્તુ તે અભિમાન તેણે જ્યારથી ઇંદુમતીને જોઇ ત્યારથી લોપ થઇ ગયું હતું, એટલુ જ નહિ પરતુ તે ઇંદુમતીના ધ્યાનમા તદ્દન મશગુલ બની ગયો હતો, તોપણ રશિદા પોતાની ધર્મપત્ની છે એ વાત તે વિસરી ગયો નહોતો તેણે તેને કદી પણ દુઃખ થાય એવો શબ્દ કહ્યો નહોતો.

હુસેન તેની બહેને મોગઠાબાજીનો પટ ભર્યો હતો તે જોતા હતો. એ પટ જરીનો બનાવ્યો હતો અને તેની કારીગીરી પણ સુંદર હતી. હુસેન તે પટ હાથમા લઇ જોતો હતો અને હુસિનાના કૌશલ્યની તારીફ કરતો હતો. હુસિના તેની નજીકમાં જ બેઠેલી હતી. રશિદા પણ તે પટ સામે જોતી કિંચિત્ દૂર ઉભી હતી એમ કેટલોક સમય ગયા પછી હુસેને પેલો પટ જમીન ઉપર મૂકયો અને તે રશિદા તરફ વક્ર દૃષ્ટિ કરીને હુસિનાને કહેવા લાગ્યો "બહેન ! આજે મારે એક અગત્યની વાત કહેવાની છે, પરતુ તમારી ઉભયની મને પરવાનગી મળે તો જ તે હું કહીશ." એટલુ બોલીને તે સ્વસ્થપણે બેઠો.

"એ શી વાત છે ?" હુસિનાએ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ દાખવી

"પેલો મુરારિરાવ છે ને ? તેની સ્ત્રી ઇંદુમતી. ખરેખર, તમે બન્ને જણુ એટલુ તો કબુલ કરશો જ કે તે સુંદર છે. કેમ નહિ ?"

"વારૂ! પણ તેનું શું છે?" હસિનાએ પુછ્યું.

"જો ગુસ્સે ન થાઓ તો તમામ હકીકત કહું! તેને માટે મારા હૃદયમાં અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ છે. તેને અહીં લાવવી એવું મારા મનમાં છે!" એટલુ બોલી હુસેને રશિદા તરફ જોયું. તરત જ રશિદા પોતાનુ મુખ ફેરવી બીજી મેર જોવા લાગી. તે ગુસ્સે થએલી દેખાતી હતી, પરંતુ તેના તરફ લક્ષ ન આપતાં હુસેને આગળ ચલાવ્યું "તેને અહી લાવવાનો મે મારા મનમા ઠરાવ કર્યો છે એટલુ જ નહિ, પરતુ તેને ઉપાડી લાવવાનુ પણ સાહસ ખેડયું છે તેના આગમનની આજની મુદત છે, તેથી તમને મારૂં કહેવાનુ એટલુ જ છે કે તે અહી આવે ત્યારે તેનો આદરસત્કાર કરવો, એટલે તેથી તેને અહી ઠીક લાગશે."

હસિના આશ્ચર્યપૂર્વક બોલી "શુ? તે તેને લાવવાને માણસો મોકલ્યા છે? અને તે આવશે પણ ખરી? એ વ્યભિચારિણી તો નથી? હુ અત્યારસુધી તેને સદ્‌ગુણી જ સમજતી હતી"

"અને તારી એ સમજણ પણ કાંઈ ખોટી નથી" એટલો જવાબ આપી હુસેને ઘોંડોપતને કેવી રીતે લલચાવ્યો તથા પોતાના વિચાર તરફ વાળ્યો તે તમામ હકીકત વિગતવાર જણાવી.

બન્ને જણીઓ એ સાંભળી ચકિત થઈ ગઇ. હસિનાને ઘોંડોપત ઉપર ઘણી ખીજ ઉત્પન્ન થઈ. તે બોલી. "તે એ ઘોંડોપતને મારી આશા શામાટે આપી? હુ કયા લગ્ન કરનાર છુ?"

"એમ નથી, બ્હેન! તારી આશાથી તો ઘોંડોપત મારી તરફ વળ્યો છે, અને તે સિવાય બીજી રીતે ધારેલુ કાર્ય એકદમ સિદ્ધ થાય તેમ નહોતું. બાકી તેને પણ છેવટે તો દડો જ દેખાડવાનો!"

"હુસેન! મને નથી લાગતું કે એ તારે વશ થાય! કદાચિત્ તે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ પણ કરશે. ઘોંડોપંતને પણ મારી પ્રાપ્તિ નહિ થાય એટલે એ પણ એવું જ કાઇક કરશે અને બિચારા મુરારિરાવનો વિનાકારણ નાશ થશે!"

"અને તેના નાશને ખાતર તો આ બધું કર્યું છે. તે શૂરવીર છે. લડાઇમાં વિજય મેળવીને આવશે એટલે બાદશાહ તેને વઝીર બનાવનાર છે. તે ઉપરાંત તારી આ એકની એક ભાભીને વઝીરપત્ની બનાવવાને ખાતર આ બધી ખટપટ ઉઠાવી છે! હુ કાંઇ કેવળ તેના સ્વરૂપમાં લુબ્ધ બની ગએલો નથી! એમાં રાજકીય હેતુ પણ સમાયેલો છે! બાકી એ અહીં આવશે એટલે તારી ભાભીનું માન કમી થશે એમ સમજવાનુ નથી. ગમે

તેમ તોએ પેલી ગુલામડી ! અને વળી રાજકીય હેતુથી શત્રુની સ્ત્રીને લાવવામા આવેલી ! અને આ તો ગમે તેમ તોએ ધર્મપત્ની ! " એટલુ બોલીને રશિદા સામે જોઇને તેણે મદ હાસ્ય કર્યું, પરતુ રશિદાનુ સમાધાન થએલુ જણાયુ નહિ. રશિદા એક પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. હુસેનખાનને તે પરમેશ્વર સ્વરૂપ સમજતી હતી એ સમયમા મુરારિરાવ અને હુસેન બન્નેના વિદ્વત્તા અને શૌર્યની ખ્યાતિ આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરેલી હતી તે બન્નેએ પોતાની નાની વયમાં અનેક રાજ્યોના દરબારોમા જઇને સર્વ પડિતોને છક્ક કરી દીધા હતા અહમદનગર રાજ્યમા પણ નાનાથી મોટા સુધી દરેક તેમની પ્રશસા કરતું હતું, અને તેથી જ મનસુરઅલીને 'આ બન્ને જણા નિઝામશાહીના ભૂષણરૂપ છે' એમ લાગ્યુ હતું આવી તેમની કીર્તિ હોવાથી તે તેમના કુટુંબનાં માણસોના કાન ઉપર પણ સાહજિક રીતે જ જાય રશિદા પણ હુસેનની આવા પ્રકારની કીર્તિ જાણીને આનદગર્વિત બની હતી. તેને હુસેનને માટે પણ અધિક આદર ઉત્પન્ન થયો હતો ઇંદુમતીને પણ તેણે પોતાની નજરે જોઈ હતી તેથી ઉપરની બીના સાભળીને રશિદાના મનમા એવુ આવ્યુ કે 'આ ઇંદુમતી મારા કરતા કેટલી બધી સુદર છે ? તે જો એમને વશ થઈ તો પછી તે મને યાદ સુદ્ધાત પણ કરશે નહિ વળી આ હિદુ સ્ત્રીઓ ભારે કપટી હોય છે જો કોઇ પોતાને વશ થાય તો વખતે લાગ ફાવે તો તેનો પ્રાણઘાત કરવાને પણ ચૂકે નહિ' આ ઇંદુમતી એમના વશમા આવી ગઇ છે એવો દેખાવ કરીને તથા તેમને પોતાના વશમાં લઇને કદાચ તેમના પ્રાણનો ઘાત તો નહિ કરે ? " પોતાના પતિનો ઇરાદો તેને જરા પણ પસંદ પડયો નહિ એવી કોઇ પણ પતિવ્રતા ભાગ્યે જ હશે કે જે પોતાના પતિના આવા દુષ્ટ ઇરાદાને પસદ કરે.

હુસેન રશિદાનો આ મનોભાવ સમજ્યો હતો, પરતુ એ જાણે પોતાના લક્ષમા આવ્યો જ નથી એવો દેખાવ કરીને તેણે હસિનાને પૂછ્યુ "ત્યારે, કેમ બ્હેન ! એ અહીં આવશે ત્યારે તેનો આદરસત્કાર કરીશ કે નહિ ? શરૂઆતમાં એ પ્રમાણે જરા કરવું જોઇએ ! પછી તો બધુ જોઇ લેવાશે."

"મને તું શુ પૂછે છે ભાઈ ! તું જાણે છે કે હું તો આ સંસાર તરફ કેવળ ઉદાસિન છુ, પણ એટલુ તો મને લાગે છે કે આવું કાર્ય કરવું તે તદ્દન ગેરવાજબી છે. તને વઝીરાત મળવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી ?"

"બ્હેન ! મુરારિરાવને તું શું જેવો તેવો માણસ સમજે છે ? પરમ રોજ જ બાદશાહ પાસે મે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેની કેટલી બધી નાલાશી કરી હતી ? પરંતુ બાદશાહનો તેના ઉપરથી લેશભાર પણ વિશ્વાસ કમી થયો નહિ ! છેવટે તે પાછો અહીં આવે ત્યાંસુધીને માટે મને વઝીરાત આપવાને માટે મે કોઈ પણ રીતે બાદશાહને સમજાવ્યો. હવે તો કોઇ પણ રીતે કપટમાર્ગ લેવો જ જોઈશે. મુરારિરાવ હિંદુ ! તે વઝીર થાય અને મારા જેવો હુશિયાર, વફાદાર મુસલમાન તેના એક સરદાર તરીકે રહે— એ તમને બન્નેને ઠીક લાગે છે ? ઇંદુમતીના રૂપનો મને કાંઇક મોહ થયો છે ખરો, પરંતુ જો આ કારણ પણ ન હોત તો આવું પગલું મે ભર્યું હોત નહિ !"

હુસેન એવી યુક્તિથી બોલતો હતો કે તેનું બોલવું અને કરવું બન્ને બરાબર છે એવું તે બન્ને જણીઓને લાગ્યા સિવાય રહ્યું નહિ. તેની વાણીમા કેટલીક દીનતા પણ હતી, તેથી તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા દેવું એ જ ઠીક એમ તે બન્નેને લાગ્યુ. હસિના જો ધારત તો પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પ્રકટ કરીને હુસેનના આ કાર્યનો નિષેધ કરી શકત, કેમકે તેટલો તેનો અધિકાર હતો અને હુસેન પણ તેનુ માન પૂરતી રીતે જાળવતો હતો; પરંતુ તેને પણ હુસેનના કથનમા ખોડ કાઢવાનુ કાંઇ કારણ મળ્યુ નહિ. વળી તેને લાગ્યુ કે 'હુ જો આગ્રહ કરીશ તો આ ઇંદુમતીનો નાદ જરૂર છોડશે, પરંતુ તેથી તેનુ મન બહુ ખાટું બની જશે અને કદાચ બીજુ ત્રીજુ કરશે.' આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને તે બોલીઃ "તને યોગ્ય લાગે તેમ કર, પરંતુ ભાઇ ! જે કરે તેમા પૂરતી સભાળ રાખજે ! નહિતો પછી તારી અપકીર્તિ થશે. પિતાજીએ આખી નિઝામશાહીમાં પોતાના નામની જે પ્રસિદ્ધિ કરી છે, તેમના નામને અને કીર્તિને બટ્ટો ન લાગે એટલી જ મારી ભલામણ છે. કેમ ભાભી ! મારૂં કહેવું ખરૂં છે કે નહિ ?" એમ કહીને તેણે રશિદા સામે જોયુ.

"બા સાહેબ ! હુ કોઇ દિવસ કોઇની આડે આવું છું ખરી ? તમારી જે ઇચ્છા અને આજ્ઞા તે જ મારી ઇચ્છા અને વર્તન આજપર્યંત એમણે આબાલવૃદ્ધમાં જે માન મેળવ્યુ છે, તેને શ્યામતા ન લાગે એ જ મારી ઇચ્છા. બાકી એક વાત એ પણ સભાળવાની છે કે આ હિંદુ સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે પોતે પ્રથમ સામાને તાબે થઇ ગઇ હોય એમ દર્શાવી, તેને વશ કરીને પછી તેનો પોતાના સ્વાર્થને ખાતર જીવ પણ લે છે ! અને આ વાત એમણે જ મને ઘણી વખત કરેલી છે. ઇંદુમતી પણ

એવી રીતે નાશકારક નહિ થાય તેની ખાત્રી શી? સિંધ ઉપર પહેલવહેલી સ્વારી કરનાર આરબ સેનાપતિ મહમદ કાસિમ ત્યાંના રાજાની બે કુંવરીઓને ઉપાડી ગયો હતો, અને તે તેણે ખલીફને ભેટ કરી. પરંતુ તે સુંદરીઓએ ખલીફ પાસે પહોંચ્યા પછી યુક્તિ કરીને મહમદને મોતની સજા કરાવી અને એવી રીતે પોતાનું વેર વાળ્યું. આ વાત તો તેમના સ્મરણમાં હશે જ. મારે આથી વિશેષ બીજુ કાંઇ કહેવાનુ નથી."

હુસેન એકદમ પોતાની સ્રી તરફ મુખ ફેરવીને બોલ્યો: "તેની તું જરા પણ ફીકર રાખીશ નહિ. મારૂં અનિષ્ટ થવાનો સંભવ તો લેશ પણ નથી, પરંતુ હું કેટલી બધી કીર્તિ મેળવું છું તે તું જોજે! અને હિંદુ સ્રીઓના સંબંધમાં કહીએ તો તે જે દષ્ટાંત આપ્યો તેમાં મહમદ કાસિમ તદ્દન નવો જ આવેલો હતો. તેને હિંદુ લોકોના સ્વભાવની માહિતી ક્યાંથી હોય? મારી વાત તદ્દન જુદી જ છે. હું આ કાફરોની જાતિથી પૂર્ણપણે માહિતગાર છુ. વળી મહમદ ગમે તેમ તોએ સિપાઇબાઇ! તેને મુત્સદ્દીના દાવપેચની માહિતી ક્યાંથી હોય? અને વળી ઇંદુમતી એક સામાન્ય સ્રી! તેના તરફથી એવો ભય રાખવાનું કોઇ પણ જાતનું કારણ નથી." એટલું કહી તે રશિદા તરફ સસ્મિત વદન કરીને જોવા લાગ્યો. તે શરમાઇને બીજી બાજુ જોઇ રહી, તેથી તેના હ્રદયનો ભાવ સમજીને હુસેને હસિનાને કહ્યું "બ્હેન! તું ગમે તે કહે! પરન્તુ મારી સંભાળ લેનારી, સદ્‌ગુણી અને આજ્ઞાધારક પત્ની તે મને મેળવી આપી તેથી જ મને અત્યારે આટલું સુખ અને શાંતિ છે. નહિ તો જો કોઈ વિચિત્ર પુતળું મળ્યું હોત તો તેને સમજાવતા સમજાવતા પ્રાણ જાય!" એમ બોલી તે પ્રેમપૂર્વક રશિદા તરફ જોવા લાગ્યો. "ગમે તેવું વિચિત્ર પુતળું હોય તોપણ તે નિરુત્તર બની જાય!" એમ કૌતુકપૂર્ણ મનથી બોલીને રશિદા એકદમ બહાર ચાલી ગઈ. જાણે વિજળીનો ચમકારો થયો હોય એવો હુસેનને ભાસ થયો! હસિના પણ પોતાના ભાઇ અને ભોજાઇ તરફ મોટા કૌતુકથી જોતી હતી.

એટલામાં ધોંડોપંતના આગમનની ખબર આવી. "ધોંડોપંત આવ્યો?" એમ બોલતો તે સફાળો ઉઠીને બહાર નીકળ્યો. પોતાનો ભાઇ નાનપણથી ગૂમ થઇ ગયો હોય અને ઘણા વર્ષે તેના આવવાની ખબર મળતાં જેવો હર્ષ ઉદ્‌ભવે તેવો જ આનંદ હુસેનને થયો. તે બારણાની નજીક પહોંચ્યો તો નીચેનો સંવાદ તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

"ઘેંડોપત ! આ તો હુસેનનું મકાન છે, આપણું નહિ; ત્યારે આપણે અહીં શા માટે આવ્યા ?" આ મંજુલ અને કરુણાજનક પ્રશ્ન ઇંદુમતીનું હતું. હુસેને તે અવાજ તુરત જ ઓળખ્યો.

"ઇંદુમતી ! તું ઘેર નહિ હોવાથી મિત્રપ્રેમને ખાતર મુરારિરાવ વારંવાર આ જ મકાનમાં એક વિભાગ પોતાને માટે રાખી તેમાં રહે છે. આજનો દિવસ અહીં જ રહીશું. પછી કાલે આપણે આપણે ઘેર જઇશું !"

"પણ એ બહાર આવેલા કેમ દેખાતા નથી ?"

"કાં તો અંદર કાંઇ કામમાં હશે અથવા વખતે કોઇ કામપ્રસંગે બહાર ગયા હશે ! તેમણે તને લેવાને બારણા સુધી સામે આવવુ જ જોઈએ એવું શાસ્ત્ર બાસ્ત્ર છે કે શુ ?"

"આજે તો બાઇ મને કાંઈનુ કાંઇ થઈ જાય છે !" એવો ઉદ્ગાર માત્ર ઇંદુમતીના મુખમાથી ધીમેથી પણ સ્પષ્ટપણે અચાનક નીકળ્યો.

હુસેને આ ઉદ્ગાર સાભળ્યો અને મનમા તો તે બહુ જ ખીજવાયો. તે સાથે તેના મનમાં એક પ્રકારની દિલગીરીભરી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. ઘેંડોપત ઉપર તેને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના મનમાં જ બોલવા લાગ્યો: "અરેરે ! એક નિરપરાધી સાધ્વી સ્ત્રીનો મે વિનાકારણ છળ કર્યો ?! પેલો ગધેડો ઘેંડીઓ તો બિલકુલ કમઅક્કલ છે, પરંતુ હવે તેને દોષ દીધાથી મારૂં આ પાતક કાંઈ દૂર થનાર છે ?" હુસેનને ખરેખર જ ખોટું લાગ્યુ હતું, ખોટું લાગ્યુ હતું એમ કહ્યા કરતા તેને ભય લાગ્યો હતો, તેનુ દિલ ધડકવા લાગ્યુ હતું એમ કહેવુ તે વધારે યુક્ત થઇ પડશે, કેમકે તે કંપવા લાગ્યો હતો. તેનુ અવસાન નજીક આવ્યુ હોયની એમ તેને જણાતું હતું. શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ બરાબર લઈ શકતો નહોતો. પોતાની છાતી ઉપર જાણે મોટો ભાર પડ્યો હોય એવુ તેને જણાયુ. તેના પગ નિર્જીવ બની ગયા અને તે જમીન ઉપર બેસી ગયો. પોતાના ઉપર આખા જન્મારામા જો કોઇ પણ વાત ભયંકર લાગી હોય તો તે આ પ્રથમ જ હતી ! આના પરિણામે પોતાનો નાશ થશે એમ તેને તેનુ મન કહેવા લાગ્યુ. તેનું આખુ શરીર પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયુ. એટલામાં ઇંદુમતી અને ઘેંડોપતને અંદર આવતા જોઇને તે પોતાના દીવાનખાનામા ગયો. ઇંદુમતી માટે તેણે બીજુ દીવાનખાનુ સારી રીતે શણગારીને તૈયાર કરાવરાવ્યું હતું.

ઇંદુમતીએ બારણામાં પ્રવેશ કર્યો કે હસિના તથા રશિદા તેની પાસે ગયાં. થોડાક કુશળ પ્રશ્નો થયા પછી તેઓ તેને ઉપર્યુક્ત દિવાનખાનામાં લઇ ગયાં, અને ત્યાં તેની સાથે થોડાઘણાં ગપ્પાંસપ્પાં મારી તે બન્ને જ-

ત્રીઓ ઉઠીને ચાલી ગઈ. આ વાતચીતમાં મુરારિરાવ સબંધી એક પણ પ્રશ્ન કરવાનો ઇંદુમતીને તેમણે પ્રસંગ આપ્યો નહિ, તેથી ઇંદુમતીના સંશયની નિવૃત્તિ પણ થઈ શકી નહિં. ઇંદુમતીના મનની સ્થિતિ જ્યારે તે અહમદનગર આવવાને માટે નીકળી હતી તે સમયે જેવા પ્રકારની હતી, તેવી જ અત્યારે પણ હતી. તેના હૃદયમાં આશા અને નિરાશાનું તુમુલ યુદ્ધ થયાં કરતું હતું. જ્યારે તેણે અહમદનગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં સહેજ ઉલ્લાસ પ્રકટ્યો હતો ખરો, પરંતુ ધોંડોપંત તેને હુસેનના મકાનમાં લઇ ગયો તેથી તે ઉલ્લાસ પણ શાંત થઇ ગયો. ધોંડોપંતની મુખમુદ્રા જેવી હતી તેવી ને તેવી જ તેને લાગતી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેને એમ પણ લાગ્યુ કે હવે ધોંડોપન્ત પોતાને કૃતાર્થ થયો સમજતો હશે. મુરારિરાવના સંબધમાં તે હુસિનાને પ્રશ્ન કરવાનુ કરતી હતી તે વખતે હુસિના તેને ઉડાવતી હતી તે પણ ઇંદુમતીના લક્ષમા આવ્યું. ધોંડોપંત અહીં પોતાને બાદશાહ પાસે લઇ જવા આવ્યો છે કે તેનો ઇરાદો હુસેનને પોતાનુ બળિદાન દેવાનો છે—એ ઇંદુમતી સમજી શકી નહિ ' એમ ને એમ બે પ્રહર વીતી ગયા, પરંતુ મુરારિરાવનો તો કાંઇ પત્તો જ નહિ ' હવે ઇંદુમતીથી રહેવાયુ નહિ. તે મનમાં ને મનમાં રડવા લાગી. તેને ખાવાપીવાનું સર્વ પોતાના ઘરના જેવુ જ મળ્યુ હતું, પરંતુ ખાવાપીવા તરફ તેનુ લક્ષ ક્યા હતું ? તે પોતાના જ વિચારમા ચકચૂર બની ગઈ હતી. તે દિવસે પછી ફરીથી તેની પાસે હુસિના કે રશિદા ગઈ નહોતી. ' મુરારિરાવ જો અહીં હોત તો કોઇ પણ અહીં મને એકલી રડતી બેસવા દેત નહિ. મારૂં માનપાન કાંઇ જુદા જ પ્રકારે સચવાતું હોત, ' એમ તેને લાગ્યુ. તેની એટલી તો ખાત્રી થઈ કે અત્યારે તે કોઇના સકંજામાં સખ્તપણે સીકડાએલી છે; પરંતુ કોના પંજામા—બાદશાહના કે હુસેનના—એ જ સવાલનુ નિરાકરણ કરવાનુ બાકી હતું. ' હુસેન કરતાં જો બાદશાહ પાસે મને લઇ જવામાં આવી હોત તો તે વધારે સારૂ હતું ' બાદશાહ વૃદ્ધ છે. તેના સદ્ગુણના સબંધમાં સારી ખ્યાતિ ફેલાએલી છે. તેના પગ પકડીને તેની વિનવણી કરવામાં આવે, તેની પાસે આક્રંદ કરવામાં આવે તો વખતે તે મુક્ત પણ કરી દે ! પરંતુ આ હુસેન મારો પ્રાણ ગયા સિવાય મને છોડનાર નથી ' વળી ગમે તેમ તોયે તે તરૂણ—યુવાન્ પુરુષો ઘણું કરીને આવા વિષયમાં અતિનિર્દય હોય છે. તેઓ જે સ્ત્રીમાં મોહલુબ્ધ થાય છે, તે ગમે તેટલુ દુ:ખ પામે, અરે તેનો પ્રાણાંત થવા જેટલુ કષ્ટ તેને થાય તોપણ એવા નિર્દય માનવીઓને તેની જરા પણ દરકાર હોતી નથી. તેઓ તો

કોઇ પણ ઉપાયે પોતાની વિષયવાસનાની તૃપ્તિને જ ચાહનારા હોય છે !' આવા વિચારો આવતાં માત્ર કામાંધ જ નહિ પણ તેની સાથે અધિકાર-સંપન્ન હુસેન પોતાને અનેક પ્રકારે કષ્ટ આપશે, એવી ભયંકર કલ્પના ઈંદુમતીના મનમાં ઉદ્દ્ભવી–ઉદ્દ્ભવે તેમાં નવાઈ પણ શી ? હુસેન તેને કાળ-સમાન ભાસવા લાગ્યો. તેની સામે મુરારિરાવની મનોહર, પ્રશાંત અને ભવ્ય મૂર્તિ આવીને ઊભી રહી. તે અધિક રોઇ પડી. તેને પ્રાણાંતિક વેદના થવા લાગી. એક વખત તેને એમ લાગ્યું કે મુરારિરાવનો અને પોતાનો હમેશનો વિયોગ થયો. તે સાથે વળી તેને એવો વિચાર આવ્યો કે 'મુરારિરાવ કદાચ શિકાર ખેલવા ગયા હશે તો ? તે જ્યારે પાછા આ-વશે ત્યારે મારા મનને કેટલી બધી શાંતિ પમાડશે ? !' એવો આનંદદાયક વિચાર ઉદ્દ્ભવતાં તે કાંઇક સ્વસ્થ થઇ. પરંતુ ફરીથી થોડી જ વારે 'હવે એમનો મેળો થવાની આશા શી ? દેવી ભવાનીનો કાંઇક મહાન્ અપરાધ મેં કર્યો હશે તેની આ શિક્ષા મને થઇ' એમ તેને લાગ્યું. 'આ હકીકત મારા પિતાને જણાવાય તો સારૂં. પરંતુ સમાચાર લઈ જાય એવો વિશ્વાસુ માણસ કોણ ? એમના જે દોઢસો વિશ્વાસુ સિપાઇઓ હતા, તેમને તો ધોંડોપતે વચ્ચે જ એક કિલ્લાના રક્ષણ અર્થે રાખી લીધા; અને તેમ ક-રવાનો એમનો હુકમ છે એવુ તેમને જણાવ્યુ એટલે તે સિપાઇઓ પણ વ-ગર આનાકાનીએ ત્યાં રહ્યા ! હવે તો ધોંડોપતને જ વિનવવો જોઇએ. તે સિવાય બીજો એકે ઉપાય નથી.' એવો વિચાર આવતાં પાછો ધોંડોપંતને દયા આવશે કે નહિ એ સવાલ ખડો થયો. જે ધોંડોપત તેનુ સર્વનાશ કરીને અહમદનગરમાં લાવ્યો, તેની શરણ માગતાં હવે તેને દયા આવશે કે કેમ એવી શકા ઉદ્દ્ભવે તે સ્વાભાવિક નથી શુ ? પરતુ એક વખત પ્રયત્ન તો કરી જોવો એવી તેની ધારણા થઈ. વળી કોણ જાણે હવે ધોંડોપત અહીં આવશે કે નહિ એમ પણ તેને લાગ્યુ. છેવટે તેણે હૃદયમાં દુઃખને ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. 'ધોંડોપત જો અહીં આવશે તો તેનુ અંતઃકરણ મારી વિનતિ તરફ ખેચવાને પ્રયત્ન કરીશ ! જો નહિ જ આવે તો મારા પાતિવ્રત્યના સરક્ષણને માટે મારો પ્રાણ આપીશ. નકામી ચિંતા કરવાથી વળનાર શુ છે ?' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને આંખો લુછી નાંખીને તે એક બારી પાસે જઇને ઉભી રહી. બહાર એક નાનો બ-ગીચો હતો તે તરફ તે જોઇ રહી હતી.

એટલામાં ધોંડોપંત દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. 'આજે ઇંદુમતીને ખૂબ ધમકાવી કાઢવી. તેણે પણ મારો ઘાત કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો

તેથી તેને તો એ પ્રમાણે જ કરવું જોઇએ.' આવા વિચારો ઘોંડોપતના મનોરાજ્યમાં ચાલુ હતા. ઇંદુમતીને હૃદયમાં કાંઇ પણ કષ્ટ ન પામતાં આનંદી ચહેરે ખુશખુશાલ ઉભેલી જોઇને તેને બહુ આશ્ચર્ય થયું પરંતુ એથી પોતે તેને અહીં આણવામાં કાંઈ પણ અયોગ્ય કૃત્ય કર્યું નથી એવું તેના મનમાં આવતાં તેના હૃદયમાં કાંઇક સ્વસ્થતા થઈ. તેના પગનો અવાજ સાંભળીને ઇંદુમતીએ તેની સામે જોયું અને તેને જોતાં જ ઇંદુમતી ફરી રોઇ પડી, પરંતુ ઘોંડોપતના મન ઉપર તેની કાંઈ પણ અસર થયેલી જણાઈ નહિ. તેને તો આ સર્વ ઢોંગ જ લાગ્યા. ઇંદુમતીએ એકદમ તેના પગમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધુ. તે કાઇક કરડે સ્વરે બોલી. "ઘોંડોપત ! તમે મારા વડીલ છો. ખરેખર કહો એ ક્યા ગયા છે ?" ઇંદુમતીને પોતાના પગમા પડેલી જોઇને ઘોંડોપતનુ મન કાઇક પીગળ્યુ પરતુ પોતાના અવાજમા સ્હેજ કઠોરતા ભેળવીને તે બોલ્યોઃ "ઇંદુમતી ! તને હજી પણ વધારે મશયમા રાખવાની હુ જરૂર જોતો નથી. તને તારાં પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવાને માટે મુદામ અહીં આણવામા આવી છે, સમજી ? મુરારિરાવ જેવા સદ્‌ગુણી મનુષ્યને તારા જેવી પાજી કર્કશા કદી પણ શોભે નહિ ! વળી તું જારિણી છે, દોગી છે ! બસ, એટલા માટે જ હુ તને અહીં લાવ્યો છુ !"

ઘોંડોપતે 'જારિણી' શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો કે એકદમ ઇંદુમતીનુ રોમે રોમ કપી ઉઠ્યુ. આખુ શરીર ક્રોધાગ્નિથી સળગી ઉઠ્યુ કોઈ પિતૃભક્ત મનુષ્યની સમક્ષ તેના પિતાની નિદા કરવામા આવે, તેને ગાળો ભાડવામા આવે તો તેના પુત્રના હૃદયમા કેટલી બધી ઝાળ ઉત્પન્ન થાય એ સહેજે કલ્પનામા આવી શકશે. એવી સ્થિતિ આ વખતે ઇંદુમતીની થઇ પડી. તેના હોઠ થરથર કપવા લાગ્યા 'આ નરરાક્ષસ આ પ્રમાણે મને છેતરી, સકષ્ટમા નાખી ઉપરથી પાછો મને જારિણી ઠરાવે છે ! આને તે હવે મારે શુ કરવુ ?' એમ તેના મનમાં થયુ પરતુ તુરત જ તેની નૈસર્ગિક નમ્ર વૃત્તિ જાગૃત થઈ. 'ઘોંડોપત મારો વડિલ ગણાય, તેથી તે જે કાઇ બોલે તે મારે સહન કરવુ જ જોઇએ.' એવો વિચાર કરી, પોતાનો ક્રોધ મહત્ પ્રયાસે દૂર કરીને તે મનમા બોલીઃ 'હુ જારિણી ! હાય ! જગદબે ! આવા શબ્દો સાંભળવાને માટે તે મને શા સારૂ જીવતી રાખી ? જન્મોજન્મ મને આ જ પતિ પ્રાપ્ત થાઓ એમ દેવી ભવાનીને હુ અહર્નિશ પ્રાર્થના કરનારી, તે જારિણી ? હે દેવી ! હુ અજ્ઞાન બાળકી છુ, મને પત્નીધર્મનુ યથાર્થ જ્ઞાન નથી. પતિની નિષ્કપટપણે સેવા કરવા

ઉપરાંત તેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે વિશેષ શું કરવું તેની મને કાંઈ પણ માહિતી નથી ! કદાચ એવા પ્રકારનો મારો કાંઈ દોષ થયો હશે ! તોપણ શું તેનું આવું ઘોર પ્રાયશ્ચિત્ત ? ! હાય, હાય ! ' એટલું બોલી તે રડતી રડતી કહેવા લાગીઃ " ઘોંડોપંત ! એમના જેવા સદ્‌ગુણવાળાને હું શોભું નહિ તેવી હોઉં તો ભલે. તમે તમારી તલવારવડે મારા ટુકડે ટુકડા કરી નાંખો ! પણ આવું વિલક્ષણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાથી તમને શો લાભ છે ? "

ઘોંડોપંતને તેની દયા આવી, પરંતુ તે તરત જ દૂર થઈ ગઈ. ' मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ' એ વાક્ય તેને યાદ રહી ગયું હતું. વળી ઇંદુમતી ઉપર કોઈ પણ રીતે વિશ્વાસ મૂકવો નહિ તે નહિ જ—એવો તેણે નિર્ધાર કર્યો હતો. તેથી તે નિર્દયતાપૂર્વક પરંતુ કાંઈક નરમ થઈને બોલ્યોઃ " બીજું ત્રીજું કાંઈ નહિ. તારી આજ પર્યન્તની અવહેલનાનું આ ફળ છે એમ સમજ ! "

ઘોંડોપંતની સેવા પોતે મુરારિરાવને ત્યાં આવી ત્યારથી અત્યંત કાળજીપૂર્વક કરેલી છતા તે આ પ્રમાણે બોલ્યો એ સાંભળીને તેને અત્યંત નવાઈ લાગી. તથાપિ કદાચ પોતાની કાંઈ ભૂલ થઈ ગઈ હશે એમ ધારીને ઇંદુમતી બોલીઃ " મે બુદ્ધિપૂર્વક તો કદી પણ આપની અવહેલના કરી નથી. કદી મારી ભૂલ થઇ ગઈ હશે, તોપણ હું આપની પુત્રીવત્ છુ. પછી મને મારી ભૂલને માટે ક્ષમા કરવામાં શી હરકત છે ? "

" તેની તને ક્ષમા આપી શકત ! પરંતુ તમારો બન્નેનો મને ઠાર કરવાનો ઇરાદો હું જાણું છુ ! તું જેવી રીતે સપ્તશૃંગ ઉપર લઇ જઇને મારો નાશ કરનાર હતી, તેવી રીતે હુ પણ કેમ ન કરૂં ? "

ઇંદુમતી ઘોંડોપતના ઉક્ત કથનનો અર્થ બિલકૂલ સમજી શકી નહિ. પોતે ઘોંડોપતને યમસદન પહોચાડનાર હતી, એ આ શુદ્ધિમા બોલે છે કે નહિ, તેની તેને શકા ઉપજી. ' કોઇએ એના કાન ફૂક્યા હશે તેથી જ તે આટલો બધો કઠોર બની ગયો હોવો જોઇએ. એમણે તેને પોતાનો પૂર્ણ વિશ્વાસુ માણસ સમજીને મારી સભાળને માટે મારી પાસે રહેવાને મોકલ્યો હતો. તેનો લાભ લઇને હુસેને એના મનમા આવા પ્રકારની કુકલ્પના ભરાવી દીધી હશે. ' એવો વિચાર થતાં ઘોંડોપંતને હુસેને મહોરોના સબંધમાં બોલાવ્યો હતો તે આટલા જ ખાતર એવું તેના લક્ષમાં આવ્યુ; અને એટલું સમજાતાં પછી ઘોંડોપંત અહમદનગરથી સપ્તશૃંગ ગઢ ઉપર આવ્યો ત્યારથી તે અત્યારસુધી ઘોંડોપતે પોતાની સાથે જે જે વર્તન

ચલાવ્યું હતું તે યાદ આવવા લાગ્યું અને તેને તેનો તિરસ્કાર છૂટવા લાગ્યો. તે મન સાથે બોલવા લાગી: 'અત્યારે મારા ઉપર જે પ્રસંગ આવી પડ્યો છે, તે મહાસાધ્વી સતી સીતા, દ્રૌપદી કિંવા દમયંતી આદિના ઉપર આવી પડેલાં સંકષ્ટોના કરતાં કદાચ અધિક વિકટ નહિ હોય, તોપણ તેમના જેવો તો ખરો જ. આ પણ મારી કસોટીનો ખરેખરો સમય આવી લાગ્યો છે. પિતાજીએ લોકાપવાદને ન ગણકારતાં મને જે ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું છે, તેને હું યથાર્થપણે લાયક નિવડી છું એ બતાવી આપવાનો આ સમય છે. સંકટના સમયમાં સીતા વગેરેએ જેવી સહનશીલતા રાખી હતી તેવી રીતે જ હું પણ સર્વ સહન કરીશ !'

તે આ પ્રમાણે વિચારપરંપરામાં ગુંથાએલી હતી, તેનો અર્થ ધોંડોપંતે એવો કર્યો કે 'નક્કી ઇંદુમતીનો મને મારી નાંખવાનો ઇરાદો હતો. નહિતો આમ નિરુત્તર કેમ બની જાય ?' આ વિચાર મનમાં આવતાં ધોંડોપંત "હવે તારાં કૃત કર્મોનું ફળ ભોગવ !" એટલું કહી ક્રોધપૂર્વક બહાર ચાલ્યો ગયો. તે ગયા પછી કેટલાક વખતે ઇંદુમતીનું લક્ષ તેના તરફ ગયું. તેનો નિશ્ચય થયો કે આ દિવાનખાનું જ મારૂં મરણસ્થાન થનાર છે. ધોંડોપંતે કોઇને પણ મારૂં બળિદાન આપવાને માટે મને અહીં ખાસ કરીને આણી છે ! પરંતુ તે બળિ કોને આપવાનો ? આ સંશયનો નિર્ણય હજી તે પૂર્ણપણે કરી શકી નહોતી. છેવટે ગમે તેમ થાય તોએ જો પોતાનું પાતિવ્રત્ય ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે તો પ્રાણત્યાગ કરવો એવો મનમાં નિર્ધાર કરીને તે સ્વસ્થપણે એક આસન ઉપર બેઠી. હવે તો તેના મનમાં માત્ર એક જ ઇચ્છા હતી કે 'એક વાર જો મુરારિરાવના મુખચંદ્રના દર્શનનો લાભ મળે તો ઠીક'

પ્રકરણ ૧૭ મું.

દિનકરરાવ અને પદ્મા.

A friend is the comfort of miseries, the guide of difficulties, the joy of life, the treasure of earth and no other than a good angel, clothed in flesh JOSEPH HALL

A good sure friend is a better help at a pinch than all the stratagems of a man's own wit BACON.

ધોંડોપંત ઇંદુમતીને અહમદનગર લઇ આવ્યો ત્યારપછી થોડાક દિવસ બાદ હુસેન તેને બાદશાહ પાસે લઇ ગયો હતો, પરંતુ એ હકીકત પાછળથી જણાવીશું. અત્યારે તો આપણે સતારા તરફ લક્ષ આપીએ !

મરાઠી રાજ્યની બલાઢ્યતા સુપ્રસિદ્ધ છે. તેની રાજધાનીનું નગર બનવાથી સતારા પાછળથી બહુ પ્રખ્યાતિમાં આવી ગયુ હતું પરંતુ જે સમયની વાત કરવામાં આવે છે તે વખતે એ સતારા શહેર બહુ પ્રસિદ્ધિને પામેલુ નહોતું, તેમ તેના સબંધમાં ખાસ જણાવવા જેવું પણ નહોતું. અહમદનગર, વિજાપુર આદિ શહેરોમાં તે સમયના ધાટની જેવી મોટી મોટી ઇમારતો હતી, તેવી ઇમારતો સતારામાં માત્ર ગણી ગાંઠી જ હતી. તે થોડી ઇમારતોમાંની એક દિનકરરાવના વડિલ વ્યંકટરાવની માલીકીની હતી. આ મકાનમાં ચાર ચોક હતા. તેમાં સૌની પાછળનો જે ચોક હતો તેના કિનારા ઉપર દિનકરરાવ આમથી તેમ આંટા મારતો હતો તેના હાથમાં એક પત્ર હતો. તે કાંઇક વિચારમાં ગુંથાઈ ગએલો જણાતો હતો. તેની પાસે થોડે છેટે એક ભિલ્લ સ્વસ્થપણે બેઠેલો હતો. બે ત્રણ નાનાં છોકરાં આસપાસ આમ તેમ રમતાં રમતાં વચ્ચે વચ્ચે દિનકરરાવના પગમાં આવીને અથડાતાં હતાં, પરતુ તેમના તરફ તેનું લક્ષ નહોતું. એવી સ્થિતિમાં કેટલોક સમય વ્યતીત થયા બાદ દિનકરરાવે પેલા ભિલ્લને પુછ્યુ: "પરતુ બાઇસાહેબ ગયા એમ તો તુ ખાત્રીપૂર્વક કહે છે ના?"

"હા, હા સરકાર! સખારામ કહેતો હતો કે પેલો ધોંડોપંત કે કોણુ? હા, એ જ, અમારા ધણી શત્રોજીપતની છોકરીને બાદશાહ કને લઇ ગયો, અને તેથી જ તેણે મને એકદમ જેટલી બને તેટલી ઉતાવળથી અહી આવવાનુ કહ્યું હતું. હુ પણ જાણે પાંખ કરીને આવ્યો ન હોઉં તેટલી ઝડપે આવ્યો છુ. માત્ર વચ્ચે બે ઠેકાણે થોડી થોડી વાર રોકાયો હતો અને થોડીક ઉંઘ પણ લેવી જોઇએ, એટલે રાત્રે માત્ર ચાર ઘડી જ કોઇ સ્થળે સૂઇ રહેતો હતો. અમારી ટોળીમાં મારા જેવો જબરો ચાલનાર બીજો એક પણ નથી. તમારૂં ગામ—તમે જેને સતારા કો'છો, તે અમારા ગઢથી કેટલુ બધુ દૂર છે? અબબબ! રસ્તામાં કેટલાં બધાં ગામ મારા જોવામાં આવ્યાં! બેસુમાર! તેમ છતાં ફક્ત ચાર દિવસમાં જ હું અહીં આવી પહોંચ્યો છુ. પેલો બોપેગામનો કાળીઓ ભિલ્લ પણ ચાલવામાં ખૂબ વખણાય છે! પણ મારી પાસે તો એ બિચારો ગોકળગાય જેવો બની જાય છે!"

ભિલ્લની ચર્પટપંજરી ચાલુ જ હતી. છેવટે દિનકરરાવનું પોતાના તરફ બિલકુલ લક્ષ નથી એ જોઇને તે સ્વસ્થ અને મૌન થઈ ગયો. ફરીથી થોડી વારે તે બોલ્યો: "પેલો સવાર તમારી પાસે પત્ર લઇને ક્યારે આવ્યો?"

"તું આવ્યો કે તારી પાછળ જ તે આવ્યો હતો. હમણાં જ તે પાછો ગયો."

"એમ કેમ? એ મોટો ઘોડેસ્વાર થઇ ગયો તેથી શું? તેના ઘોડા કરતાં તો અમારા લોકોની ચાલવાની ઝડપ વધારે છે!" એટલું બોલી તેણે માથે વિંટાળેલા ફાળીયામાથી ઝીઝીના બે પાન કાઢ્યાં અને ગજવામાંથી થોડી તમાકુ કાઢી તેને મસળીને પેલા પાન જરા સરખા કરી એક બીડી તૈયાર કરી, ચકમકવતે સળગાવી તે ધુમ્રપાન કરવા લાગ્યો અને ધુમાડાના ગોટ કાઢતો બોલ્યો: "સરકાર! આ બધા આપના છોકરા છે?"

"ના, મારા ભાણેજ થાય—મારી વ્હેનના છોકરાં છે."

"હ, એમ છે!" એટલુ બોલી તે પેલા છોકરા સાથે ગમત કરવા લાગ્યો.

એટલામા પદ્મા ઘરમાથી સહજ બહાર આવી. દિનકરરાવે કિંચિત્ સમય તેની સામે કાંઇક ઉદ્દેશપૂર્ણ દાક્ષ્યપૂર્વક જોયુ. પછી પેલો પોતાના હાથમાંનો પત્ર તેણે તેને આપ્યો. પદ્માએ તે લઈને વાચ્યો. પત્ર વાચતા જ તેના કાળજામા કડક પેસવા સરખુ તેને થયુ. તેના નેત્રામા અશ્રુબિંદુ ચમકવા લાગ્યા. તે સાડીના છેડાવડે લુછીને તે બોલી "પરંતુ હવે ત્યારે આનુ શુ કરવુ? મને તો બાઇ, આમા કાંઈ સુજ પડતી નથી"

"મે બધા વિચાર કરી રાખ્યો છે. આપણે એકદમ અહમદનગર જઇને ઇંદુમતીની ત્યા શોધ કરવી, કેમકે ઘણું કરીને તો તે અહમદનગરમા જ કોઇ સ્થળે હોવી જોઇએ."

"પરંતુ આપણે જઇશુ તો વડિલશ્રી ગામડેથી આવીને આપણને નહિ જોતા કાંઈ ગુસ્સે તો નહિ થાય?" પદ્માએ પૂછ્યું.

"તે એક શબ્દ પણ બોલશે નહિ હુ તમને પાછળથી તમામ સત્ય હકીકત જણાવીશ. તે વિચારવાન્ છે, તેથી આ બાબતમા તેઓ કદી પણ ગુસ્સે થશે નહિ"

આટલી વાતચીત થયા પછી પદ્મા ઘરમા ગઇ. દિનકરરાવે પેલા ભિલ્લને પૂછ્યુ: "કેમ! તારે સમશૃંગ તરફ પાછુ જવુ છે કે નહિ? તો તું પણ અમારો સાથ કર. આવતી કાલે અમે નીકળીશું."

"મારે ત્યાં પાછુ જવાનુ નથી, રાવસાહેબ! પેલા આપાસાહેબ છે ને, તેમણે મને પોતાને ત્યાં નોકર તરીકે રાખવાની કબૂલાત આપી છે. તેમને ને મારે બાપ દીકરાનો નાતો છે તેથી હુ તો અહીં જ રહીશ."

તેની રોકાવાની મરજી જાણીને દિનકરરાવે પણ તેને પાછા આવવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ. તેણે ભિલ્લને પુષ્કળ જમાડયો. જમી, શાંત થઇને તે આપાસાહેબ પાસે જવા નીકળ્યો.

પછી દિનકરરાવે પોતાની માતા પાસે અહમદનગર જવાની વાત કાઢી. તેણે પેલો ઇંદુમતીનો પોતાને મળેલો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો. ઇંદુમતીએ એક પત્ર દિનકરરાવ અને પદ્મા ઉપર લખ્યો હતો એ હકીકત અગાઉના પ્રકરણમા આવી ગઇ છે, તે જ આ પત્ર હતો, અને તે પત્ર પહોચાડવાને માટે જ સખારામે પેલા ભિલ્લને મોકલ્યો હતો તે કહેવાની કાઇ પણ જરૂર નથી. દિનકરરાવની બે બ્હેનો પણ પોતાને ઘેર જ હતી, તેથી એ બધાંને તેણે પદ્માની સાથે પોતાને અહમદનગર જવાની કેટલી બધી જરૂર છે તે સમજાવ્યુ. કોઇએ પણ તેની તે ઇચ્છાની સામે કાઇ વાંધો લીધો નહિ. પછી દિનકરરાવે ઘરની તમામ વ્યવસ્થા બરાબર કરીને પોતાની માસીનો દીકરો ગામમા રહેતો હતો તેને બોલાવીને તેના પિતા ગામડેથી ઘેર આવે ત્યાંસુધી ઘેર બરાબર સભાળ રાખવાની સૂચના કરી. બીજે દિવસે પ્રયાણ કરવાનુ નક્કી થયુ. તેની એક દશ અગીયાર વર્ષની સૌથી નાની બ્હેન હતી, તે તેને સાસરે ગઈ હતી. તેનુ સાસરૂ સતારામાં જ હતું. તે પણ પોતાનો ભાઈ બહારગામ જનાર છે એમ જાણી પીએર આવી.

બીજે દિવસે દિનકરરાવ અને પદ્મા સૌની મોટા પ્રેમથી રજા લઈને નીકળ્યા. એ કાળમા જો થોડા દિવસને માટે પણ પરગામ જવાનુ હોય તોયે જાણે કેમ તે છેવટનો જ મેળાપ હોયની એવી રીતે એક બીજાને મળી હળીને જવાનો રિવાજ હતો, કેમકે પ્રયાણ કરનારના જીવનના સુરક્ષિતપણાને માટે કોઇ પણ જાતનો ભરોસો નહોતો અર્થાત્ તે સમયમાં પરગામ જવાને માટે રજા આપવી એના જેવુ કષ્ટ બીજુ એકે નહોતું, એમ જ કહેવું જોઇએ. વળી દિનકરરાવ તેની માતાનો એકનો એક લાડકો દીકરો, તેની બ્હેનોનો એકનો એક ભાઇ ' તેમ જ પદ્માને પણ તેની નણંદો પોતાની સખી પ્રમાણે ગણતી હતી, અને તેના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતી હતી. તેથી તે બન્નેનો થનારો વિયોગ કોઈથી સહન થઈ શકે તેમ નહોતું; પરંતુ બીજો ઉપાય ક્યાં હતો ? છેવટે દિનકરરાવ પોતાની માતાના ચરણમાં મસ્તક નમાવી, તેનો આશીર્વાદ મેળવી, સર્વના મનનું સમાધાન કરીને ચાલવા લાગ્યો. તેની સાથે સો સવાસો માણસો અહમદનગર જવાને માટે તૈયાર થયાં હતાં. પદ્માએ પણ સર્વની રજા અને આશીર્વાદ મેળવ્યાં અને બધાંને મળી

બેઠીને તે પોતાના માટે તૈયાર કરેલા એક મ્યાનામાં જઇને બેઠી. દિનકર-રાવ પણ ઘોડાની લગામ હાથમાં પકડી પોતાને વળાવા આવેલાં માતા, બ્હેન વગેરેને પાછાં ફરવાનું કહેવા લાગ્યો. તે વખતે તેની નાની બ્હેન જરા ગુસ્સે થઇને બોલી: "બા ! બાઇને હવે પોતાના માણુસોનો બહુ કંટાળો આવતો લાગે છે ! તેથી જ તે મારી ભાભીને એકલીને લઇને સિધાવે છે ! ઠીક, ઠીક, હવે તો મિંયાબીબી એકલાં જ મહાલજો !"

તેનું આ કથન સાંભળી દિનકરરાવને કૌતુક ઉપજ્યુ. તેનો કંઠ ગદ્‌ગદિત બની ગયો. તે પોતાની નાની બ્હેન પાસે જઇ તેના મુખ ઉપર હસ્ત પસારતો બોલ્યો: "ભવાની ! હું થોડા વખતમા જ પાછો આવનાર છુ. તું આમ ગુસ્સે ના થા, ગાંડી !"

પરંતુ ભવાની બ્હેનનુ સમાધાન થયુ નહિ. તેની આંખમા આંસુ આવ્યાં. તે પોતે લૂછી નાખીને દિનકરરાવ ઝટ લઇને પોતાના ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો. પદ્મા તો ઇંદુમતીના સબંધમા જ વિચાર કર્યા કરતી હતી, તેથી મ્યાનો ક્યારે ચાલવા લાગ્યો તેનુ તેને ભાન રહ્યુ નહોતું દિનકરરાવ અને પદ્મા તેમના કુટુંબના માણુસોની દૃષ્ટિથી દૂર થઇ ગયાં એટલે ઘરના બધાં માણુસો ઘરમા પાછાં ગયા.

રસ્તો કાપતા એક બે વખત પદ્માએ "એમ કેમ જાણ્યુ કે ઇંદુમતી અહમદનગરમા જ છે?" એવુ પ્રશ્ન દિનકરરાવ કે જે પોતાના અશ્વને મ્યાનાની સાથે જ ચલાવતો હતો તેને કર્યું, એટલે તેની તથા દિનકરરાવની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સવાદ થયો.

"કેમ જાણ્યુ એટલે? શુ તેણે પોતાના પત્રમા તે હકીકત લખી નથી? એટલુ જ નહિ પણ પેલો ભિક્ષુ જે અહીં આવ્યો હતો તેણે પણ તેને સો બસો માણુસો સાથે જતા જોઈ હતી !" સખારામે ગઢ ઉપર બનેલી સર્વ હકીકત પેલા ભિક્ષુને જણાવી તે દિનકરરાવને અક્ષરે અક્ષર કહેવા સૂચવ્યુ હતું, જે પ્રમાણે તે ભિલ્લે સતારે પહોચી દિનકરરાવને મળી બધી વાત ઇત્થભૂત કહી, જે આ વખતે દિનકરરાવે પદ્માને પણ કહી સભળાવી. વાચકો એ સર્વ હકીકતથી પૂરતી રીતે માહિતગાર હોવાથી અત્ર તેની પુનરૂક્તિ કરવી નિરર્થક છે.

થોડા વખત પહેલા જ ઇંદુમતીના પત્રમાની હૃદયભેદક ભાષા વાંચીને વ્યથિત થએલી પદ્મા આ સર્વ હકીકત શ્રવણ કરીને અત્યત ઉદ્વિગ્ન થઈ. તે બન્ને બાલ્યાવસ્થાથી એક જ સ્થળે અને એકી સાથે ઉછરી હતી, તેઓનો એકમેકના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેઓનાં શરીર જ

માત્ર જૂદા હતા, જ્યારે તેમના હૃદય તો એક સ્વરૂપ જ હતાં. અર્થાત્ ઇંદુમતીના સંબંધમાં આવી અનિષ્ટ વાત શ્રવણ કરી તે દુઃખની પરાકાષ્ટામાં ડુબી ગઇ. તેને બાલ્યકાળથી સર્વ વાર્તા એક પછી એક યાદ આવવા લાગી. નાનપણમા તેઓ બન્ને ગોદાવરીના નિર્મળ જળમા પ્રહરના પ્રહર વીતતા સુધી યથેચ્છ ક્રીડા કરતી હતી, ગઢમા, શિવાલયમા અથવા ઝાડીઓમા એકાદી કાળી શીલા ઉપર બેસીને પ્રાચીન કાળની સાધવી અને શીલવતી આર્યોના સબધમાં કોઈ કોઈ વાર વાર્તાલાપ કરતી, કોઇ કોઇ વખતે પોતાની ભાવી સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થશે તેનુ કાલ્પનિક ચિત્ર મનની સમક્ષ ખડુ કરતી, તેમ જ રાઘોજીપત કેટલીક વાર ' મારી આ બન્ને છોકરીઓ મોટી ભાગ્યશાળી નિવડશે' ' એવો પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરતો, બન્નેનાં માતાપિતા કોઈ કોઈ વાર મોટા કૌતુકથી ' તમે તો અમારે પુત્રથી પણ અધિક છો ' એમ પણ કહેતા. ઇંદુમતીની માતા બન્નેને એકસરખી રીતે જ રાખતી હતી અને ઇંદુમતીના મનમા પણ તે માટે કદી ખોટુ લાગતું નહિ એ વગેરે વાતો તેને યાદ આવવા લાગી. ઇંદુમતીને એક વાતની મોટી ચીડ હતી કોઈ પણ પશુપક્ષીને બદીખાને રાખવા નહિ. રાઘોજીપંતના નોકરો અનેક પ્રકારના સુદર પક્ષીઓ કિવા ચમત્કારિક જનાવરોને પકડીને તે પોતાની નાની શેઠાણીઓને નજર કરતા. પદ્મા મોટા આનદપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કરતી, પરતુ ઇંદુમતી પોતે તો તે લેતી જ નહિ તેમજ પદ્માને પણ હમેશા નિષેધ કરતી તેથી પદ્માને કોઈ કોઈ વાર કટાળો આવતો, પણ ઇંદુમતી તેને મધુર વાણીથી પ્રાણીઓને કેદ રાખવા એ ઠીક નહિ તે સમજાવી તેનુ મન મનાવી લેતી આ વાતનુ પણ પદ્માને સ્મરણ થયુ.

પદ્મા કળકળીને મનમા બોલવા લાગી ' જે ઇંદુમતી બીજાને બદીવાન કરવામા આટલી બધી બીતી હતી, કદાચ હુ એકાદ પક્ષીને પાજરામા નાખવાને તૈયાર થાઉં તો તે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોથી—પદ્મા ' તેને છોડી દે બ્હેન ' જો કોઇએ આપણી આવી સ્થિતિ કરી હોય તો આપણને શુ સારૂં લાગે ?— એમ કહેતી, તે જ ઇંદુમતીના ઉપર આ નરરાક્ષસના બદીખાનામા પડવાનો પ્રસગ આવ્યો એ કેવી શોચનીય સ્થિતિ ? શુ આ સબધમા ઇશ્વરને કાંઇ પણ વિચાર નહિ આવ્યો હોય ? ' આ પછી પદ્માના મનમા ધોંડોપંતના બેઇમાનીપણાના સબધમાં વિચાર ચાલવા લાગ્યા: ' અહા ' ઇંદુમતીના સસરાએ આ ધોંડોપતને બાળપણથી પોતાને ત્યા રાખી સારી રીતે ઉછેર્યો, તે જ અત્યારે ઇંદુમતી અને મુરારિરાવનો નાશ કરવાને—તેમની આબરૂને કલક પહોંચાડવાને તૈયાર થયો ? એક કવિએ સત્ય જ કહ્યું છે કે ' નહિ

કોઇ કોનુ ! સઘુ સ્વાર્થનુ છે. ' આ જગતમાં અધમપણું કેટલી બધી હદ સુધી પહોચી ગયુ જણાય છે, એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. આ વિચારની પરપરામા મનસુરઅલ્લી જેવા બાદશાહ કે જેના સૌજન્યની સર્વ કોઇ પ્રશસા કરે છે અને જે નીતિનિપુણ બાદશાહ ગણાય છે તે આ પ્રમાણે ઇંદુમતીનુ અપહરણ કરાવવા તૈયાર થયો તેથી તો પદ્માને અતિઆશ્ચર્ય માત્ર થયુ અને તે યોગ્ય પણ હતું

આ બાજુ દિનકરરાવની મનોનૌકા પણ વિચારતરગ ઉપર આમથી તેમ ઝોલા ખાતી હતી. આ વાત સાભળ્યા પછી મુરારિરાવને કેવું થતું હશે ? તેના આજસુધીના દિવસો સુખમાં ગયા છે. આવા પ્રકારના દુખની તો તેને કલ્પના પણ નહિ હોય ' બાદશાહ ઉપર પણ તેને ક્રોધ તો ચઢયો હશે, પરંતુ આવા સમર્થ બાદશાહ સામે આપણુ શુ ચાલી શકે એવું પણ તેના મનમાં આવ્યુ હોય અને તેથી પોતાની આબરૂ નષ્ટ થવાના દુ:ખદ વિચારથી તે આત્મહત્યા તો નહિ કરે ? અથવા કરી નહિ હોય તેની પણ ખાત્રી શી ? એવા વિચાર થવાથી દિનકરરાવને અત્યત સતાપ થયો તેને મનસુરઅલ્લી તો શુ પણ સમગ્ર મુસલમાન જાતી તરફ મળથી જ માન નહોતું અને ઉલટો કોઇ કોઈ વાર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો હતો. તે અવારનવાર અહમદનગર મુરારિરાવ પાસે આવતો ત્યારે મુરારિરાવ હમેશાં તેની પાસે બાદશાહની તારીફ કરતો એવો તેને અનુભવ થયો હતો પરતુ આ વાત સાભળીને તેનુ મન ભડકી ઉઠયુ હતું. બાદશાહે આજસુધી મુરારિરાવ પ્રત્યે દર્શાવેલી કૃપા માત્ર ઇંદુમતીનુ હરણ કરવાને ખાતર જ હતી એમ દિનકરરાવને લાગ્યુ

દિનકરરાવ નાનપણથી જ હિદુ રાજ્ય પસદ કરતો હતો. તે વારવાર મુરારિરાવને એવો ઉપદેશ કરતો કે " મુરારિરાવ ! આ મુસલમાનોની સેવા કરવી એ કેવળ નરકવાસ સમાન જ છે. તેમને લેશ પણ પ્રેમ કે દયા તો છે જ નહિ ' તમારા જેવા મોટા સરદારોને તેમની પાસે માન-પાન મળે છે, તેથી તમારી સ્થિતિ કાઇક સારી છે; પરંતુ બાકીના માણસો તરફ જૂઓ તેમની સાથે તો જનાવરો કરતાં પણ અધિક ક્રૂરતાભર્યુ વર્તન ચલાવવામા આવે છે. જે મુસલમાન અધિકારીને લોકોને ન્યાયપૂર્ણ દાદ મળવાને માટે પ્રાંતોમા નિમવામા આવે છે તેઓ તો કેવળ અન્યાયની જ મૂર્તિ હોય છે, અને પોતાના સુખને માટે એવો એક સાધારણ મનુષ્ય પણ ગરીબ હિંદુ લોકોને રંજાડે છે. મુરારિરાવ તું સર્વગુણસંપન્ન છે. તારૂ માન અને વજન પણ સારાં છે. વળી તારા પિતાએ કીર્તિ પણ

એવી સંપાદન કરી છે તેથી ઘણા માણસો તને મળી શકે તેમ છે. તું બેલાશક હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કર. આ નિઝામશાહી, આદિલશાહી, કુતુબશાહી, વગેરે બાદશાહતનો નિઃપાત કરી એ લુચ્ચા લોકોનાં હાડકે હાડકાં નરમ કરી નાંખ અને હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કર ' ઘણાખરા તો આ બાબતમાં ટળવળી રહ્યા છે, તે તારો અત્યંત ઉપકાર માનશે—તને તેઓ સાક્ષાત્ કોઈ દેવના અવતાર રૂપ સમજશે ' "

મુરારિરાવની પ્રખર સ્વામીભક્તિથી વાચકો સારી રીતે વાકેફગાર છે; અને તેથી મુરારિરાવે દિનકરના આ ઉપદેશ તરફ કેટલા પૂરતું લક્ષ આપ્યું હશે તેની અટકળ સહજ જ કરી શકાશે. તે આવા ઉપદેશને પોતાના મનમાં સ્થાન આપતો નહિ એટલું જ નહિ પરંતુ દિનકરરાવને પણ એવું તેવું કદી પણ નહિ કરવાને સોગનપૂર્વક આગ્રહ કરતો હતો. તેથી દિનકરરાવ બાહ્યપણે તો સ્વસ્થ રહેતો પણ તેનું મન મનસૂબા ઘડયા કરતું માત્ર દિનકરરાવ જ આ હિંદુ રાજ્યની સ્થાપનાને માટે ઉત્સુક હતો એટલું જ નહિ પણ તે વખતે જનસમાજમાના ઘણાખરાની પ્રવૃત્તિ રાજ્યક્રાંતિ કરવા તરફ હતી. મુસલમાનોના અસંખ્ય મૂર્ખતાભરેલાં કામોને લીધે હિંદુ લોકો બહુ જ કંટાળી ગયા હતા. દિનકરરાવના કથન મુજબ તે ખરેખર હિંદુ રાજ્યની સંસ્થાપના માટે ઝંપાપાત કરવાને તૈયાર હતા, પરંતુ તેને કોઈ આગેવાનની જરૂર હતી. વળી તે આગેવાન કર્તૃત્વવાન્ પણ હોવો જોઈએ. એવો તો તે સમયમા એક મુરારિરાવ હતો, પરંતુ તેની રાજભક્તિ અપૂર્વ હતી. કેટલાક આ રાજનિષ્ઠાને એક પ્રકારનું ગાંડપણ સમજતા હતા. ગમે તેમ તોયે જો તે સમયે મુરારિરાવે હિંદુ લોકોની આગેવાની લીધી હોત તો અત્યારે શ્રીમદ્ આદ્ય છત્રપતિ શિવાજીની મહારાષ્ટ્ર દેશમાં જે પ્રમાણે પૂજા થાય છે અને જેવા ભક્તિભાવથી અત્યારે પણ લોકો તેની છબી સામે નિહાળે છે, તેવું જ માન મુરારિરાવને મળતું હોત એમાં સંશય નથી.

મુરારિરાવ સ્વામીભક્ત હતો, તે માટે તેને કોઇ પણ રીતે દોષ દઈ શકાય એમ નથી. તત્કાલિન બીજા પણ કેટલાક મહારાષ્ટ્રીય અમીર ઉમરાવો મુરારિરાવના જેટલી જ રાજ્ય પ્રત્યે નિષ્ઠા ધરાવતા હતા અને કોઈ પણ રાજ્યક્રાંતિના સમયમાં એવી જ સ્થિતિ હોય છે. રાજ્યક્રાંતિ કરવામાં ધનવાન લોકો અને મોટા મોટા અધિકારીઓ ઘણું ખરૂં તૈયાર હોતા નથી, કેમકે તેથી તેમને પોતાની લક્ષ્મી કે સત્તાનો નાશ થવાની મોટી ભીતિ રહે છે; અને તેથી મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોને તેમની સહાયતા ઉપર અવલંબી ન રહેતાં સ્વબળથી જ સાધ્ય સ્થિતિ સંપાદન કરવાની

આવશ્યકતા રહે છે. તે બે વર્ગના લોકોથી સાધ્ય સ્થિતિ સહજમાં કે એકદમ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. તેમાં કેટલોક સમય લાગે છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય નિયમ હોય છે. તે જ મુજબ ઉક્ત મહારાષ્ટ્રીય જનો પણ જો કે પ્રક્ષુબ્ધ થઈ રહ્યા હતા ખરા, તોપણ સાધ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં–હિંદુ રાજ્ય સ્થાપન કરવામા તેમને બીજો કેટલોક સમય સુધી રાહ જોવાની જરૂર હતી. દિનકરરાવ આ સર્વ જાણતો હતો, અને જો પોતે આગેવાની લે તો રાજ્યપ્રાપ્તિ એકદમ કરી શકે એવી તેની ખાત્રી પણ હતી સવાલ માત્ર એટલો જ હતો કે મુરારિરાવ સ્વત. તે કબૂલ કરે નહિ, તેમ જ દિનકરને આગેવાની લેવા પણ દે નહિ. આ કારણથી જ દિનકરરાવ નાઇલાજ બની ગયો હતો પછી તો તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે હવે આ વાત મુરારિરાવ પાસે ફરીથી ઉચ્ચારવી નહિ અને તેને માટે પોતે કાંઇ પણ ઉપાય કરીને હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના થઇ શકે એવી યોજના કરવી. અત્યારે તેને એવો પણ વિચાર થતો હતો કે મુરારિરાવે કદાચિત્ જો આત્મઘાત કે એવુ કાંઇ કર્યું હોય તો નિઝામશાહીને મૂળમાથી ખોદી નાંખી, મનસુરઅલ્લીનો પ્રાણ લઇને પણ મારા મિત્રના પ્રાણનો કોઈ પણ રીતે બદલો લઇશ ' આ બાબતની તેણે પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી. તે એ વખતે કોઇને તેણે જાહેર કરી નહોતી, એટલુ જ નહિ પરતુ પોતાની મનોવૃત્તિ પણ કોઇ જાણી જાય નહિ તે માટે તેણે પૂરતી સાવચેતી રાખી હતી. છેવટે જેમ જેમ અહમદનગર નજીક આવતું ગયુ, તેમ તેમ ત્યા પહોચ્યા પછી શુ કરવુ તે સબધીના વિચારમાં એ ગુથાયો. ઘણો વિચાર કર્યા પછી તે એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યો કે ‘ કોઈ પણ રીતે પદ્માને ઇંદુમતી જ્યા હોય ત્યા તેની પાસે પહોચાડી દેવી. પછી પોતે ત્યાથી મુરારિરાવ પાસે જવું અને તેને સાથે લઈ પાછા અહમદનગર આવીને આ બન્ને જણીઓનો છૂટકારો કરવો. ’ પોતાનો આ ઠરાવ તેણે પદ્માને જણાવ્યો નહોતો. પદ્માને પણ હવે પછીથી શુ કરવું તે વિચારને લીધે શુદ્ધિ રહી નહોતી. સાધારણ રીતે એવો નિયમ હોય છે કે પોતે પોતાના પતિની સાથમા હોય તો સ્ત્રીઓ ઘણું કરીને ધાસ્તી વગરની રહે છે. પદ્માની સ્થિતિ પણ અત્યારે તેવી જ હતી. તેનું મન તે વખતે અગાઉ જણાવી ગયા તે મુજબ વિચારતરગોમાં જ ગોથાં ખાતું હતું !

સતારાથી નીકળ્યા પછી પાંચમે દિવસે દિનકરરાવ સર્વ માણસો સાથે અહમદનગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક નાનકડી ગલ્લીમાં એક નાનુ મકાન હતું, તેમાં તે પદ્મા સાથે જઇને રહ્યો અને પોતાનાં માણસોને માટે

ત તમામને પૂરૂં પડે એવું મોટું મકાન ભાડે લઇને તેમાં તેમની વ્યવસ્થા કરી. તે દિવસ તો તેણે પેલા નાના મકાનમાં જેમ તેમ કરીને કાઢયો. પદ્માએ તેને "ઇંદુમતીએ આત્મહત્યા તો કરી નહિ હોય" એવો સવાલ કેટલીએ વખત કર્યો હશે, પણ તેનો બિલકુલ જવાબ મળ્યો નહિ. સારાંશ બન્નેએ તે દિવસ વિચારોમાં અને મનઃકષ્ટમાં જેમ તેમ કરીને પૂરો કર્યો.

બીજે દિવસે એક મોટા સરદારના જેવો પોષાક ધારણ કરીને દિનકર બાદશાહના રાજમહેલ તરફ ગયો. ત્યાં તેના કોટની આસપાસ તેણે આમતેમ કેટલાક ફેરા માર્યા. સિપાઇઓ અને હજુરીઆઓનાં ભાષણો પણ ઘણો વખત સાંભળ્યા, પરંતુ તેથી તેને કાંઈ સંતોષ ન મળવાથી તે દરબારગઢની અંદર દાખલ થયો. તેનો દેખાવ સરદાર જેવો હતો, તેથી પહેરેગીરે તેને અટકાવ્યો નહિ. અંદર જઇને તે તેમાંનાં તમામ મકાનોની આસપાસ ફરી આવ્યો. છેવટે તે ડાબી તરફના એક ઉદ્યાન તરફ ફર્યો અને તેમાં દાખલ થયો બાદશાહનુ જનાનખાનુ પણ આ જ બાજુ હતું. દિનકરરાવ એક વૃક્ષની આડે રહીને દરેકે દરેક બારીમા જોવા લાગ્યો, પરંતુ તેની ઇચ્છિત વસ્તું તેના જોવામા આવી નહિ. તે નિરાશ થયો અને ચિંતાપૂર્ણ હૃદયે એક ઝાડ નીચે જઇને ઉભો રહ્યો એટલામાં પાછલી બાજુનાં પગથીયાં ઉપરથી એક સ્ત્રી નીચે ઉતરતી હતી, તેનું આ દિનકરરાવ તરફ લક્ષ ગયુ ! તે મૂળે સુંદર તો હતો જ, તેમ જ તેણે આ વખતે પોષાક પણ ઉત્તમ પ્રતિનો ધારણ કર્યો હતો, એટલે વિશેષ સુંદર જણાતો હતો, તેથી પેલી સ્ત્રી તો દિનકરરાવને જોતા જ મોહલુબ્ધ બની ગઇ ! તે બાદશાહની બેગમ સાહેબાની તહેનાતમાં રહેનારી એક દાસી હતી. અત્યારે તેણે માથાના વાળને સુંદર રીતે ગુંથીને તેમ જ સાડી આદિ વસ્ત્રો પણ ચીવટથી પહેરીને પોતાના શરીરને શોભાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. દિનકરને જોતાં તે કામચેષ્ટા કરવા લાગી ! પરંતુ તેનુ લક્ષ તેના તરફ ક્યાં હતું ? છેવટે તેને પોતાના જ વિચારમા નિમગ્ન બની રહેલો જોઇને પેલી સ્ત્રી સહેજ ઠમકાથી મરડાતી તેની પાસે જવા લાગી ! એટલામાં જ દિનકરરાવની દૃષ્ટિ અવાજ ઉપરથી તેની તરફ ખેંચાઈ. તે પેલી સ્ત્રીનો ચાલવાનો મરોડ, મુખચેષ્ટા આદિ સર્વ જોતાં એક પલકમાં જ તેના હૃદયનો આશય સમજી ગયો અને તેથી તેના મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો. પોતાના તરફ આ પુરૂષનું લક્ષ ખેંચાયુ છે એમ જાણતાં પેલી સ્ત્રી તેનાથી થોડે દૂર ઉભી રહી અને એક છોડવા ઉપરથી ફુલો ચુંટવા લાગી. તેની સ્મરચેષ્ટા તો ચાલુ જ હતી. દિનકરરાવે પણ જાણે પોતે તે સ્ત્રી ઉપર મોહિત બની ગયો હોય એવો દે-

ભાવ ધારણ કર્યો અને તે ધીમે ધીમે તેની પાસે જવા લાગ્યો. તેને પણ ઘણો આનંદ થયો. પોતે શરમાઇ ગઇ હોય એવું નિમિષ કરીને તે જ સ્થળે ઉભી રહી.

દિનકરરાવે તેને તેની ભાષામા કહ્યુ: “હે ચારૂગાત્રે, મનોરમે, પ્રણયસુન્દરી! તારૂં મુખકમળ નિહાળી આ મારૂ નયનભ્રમર અતિલુબ્ધ બની ગયુ છે! તારા વદનચંદ્રમાએ મારા પ્રેમસાગરમા મોટી ભરતી ઉત્પન્ન કરી છે! હવે તો તું મારૂં આલિંગન કર તો કૃપા!”

એ બિચારી ગમે તેમ તોયે એક દાસી! જો કે તેણે બાદશાહ અને તેની બેગમ વચ્ચેનો પ્રણય-વિનોદ ઘણી વાર ચોરી છૂપીથી શ્રવણ કર્યો હતો ખરો, પરંતુ સ્વતઃ તેણે કદી પણ તેનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો, તેથી દિનકરરાવનુ આ ભાષણ શ્રવણ કરીને તેને હર્ષ તો ઘણોયે થયો, પણ હવે શુ બોલવુ તે તેને સૂઝ્યુ નહિ! છેવટે તે અચકાતી અચકાતી એટલુ માત્ર બોલી કે “સરદાર સાહેબ! આપના ચરણારવિંદની દાસી આપની સેવામા તત્પર જ છે!”

આ ઉત્તરથી પોતે આનંદિત થવાનો ડોળ કરીને દિનકરરાવ બોલ્યો: “જો એમ જ છે તો હવે આપણે અહીથી ક્યાય બહારગામ ઉપડી જઇએ અને ત્યા મરજી માફકનુ સુખ ભોગવીએ! બોલો, તે તમારે કબુલ-મંજુર છે?”

દાસીએ જવાબમા માથુ હલાવી દિનકરની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો.

“પણ મને તું એક વાત કર, હુ જે પૂછુ તેનો ખરો જ જવાબ આપજે. છેલ્લા દશ બાર દિવસમા બાદશાહે એક ઘણી જ ખુબસુરત હિંદુ સ્ત્રીને આણીને પોતાના જનાનખાનામા રાખી છે કે નહિ? તે સ્ત્રી ઘણી જ સુંદર છે. તમારી સબ્જપરીથી પણ અધિક!”

દિનકરરાવ આમ એક સ્ત્રીની સુંદરતાનુ પોતાની પાસે વર્ણન કરે એ વાત તેના મનને રૂચી નહિ. તે ધિક્કારયુક્ત સ્વરે બોલી: “કોણ? હિંદુ સ્ત્રી! હુ કાંઈ નહિ તોયે લગભગ વીશેક વર્ષથી આ જનાનખાનામા રહું છુ, પરંતુ કદી પણ બાદશાહે કોઈ પરસ્ત્રીને લાવીને પોતાના જનાનખાનામા રાખી હોય એવું આજસુધી તો મારા જોવામાં આવ્યુ નથી. બાદશાહ ઘણા જ પાપભીરૂ છે. તે એવું કાર્ય કદી પણ કરનાર નહિ!”

તેના આ જવાબથી દિનકરરાવને ઘણો અચંબો ઉપજ્યો. તેના સ્વર ઉપરથી તે જે કહે છે તે સત્ય જ કહે છે એમ તેને લાગ્યુ. તો પણ તે ફરીથી બોલ્યો: “નહિ, નહિ, નક્કી તે સ્ત્રી અહી આવેલી જ છે. કદાચ બાદશાહે કે તેમની બેગમે આ વાત તને કરી નહિ હોય!”

તે સ્ત્રી બેગમની મુખ્ય અને વિશ્વાસુ દાસી હતી. જનાનખાનાની રજેરજ વાતથી તે માહિતગાર હતી, તેથી દિનકરરાવનુ આ કથન તેને રૂચ્યુ નહિ. તે નિશ્ચયાત્મક સ્વરે બોલી· " અમીર સાહેબ ! જો એવું કાંઇ પણ બન્યું હોય તો બેગમ સાહેબા મને તે જણાવ્યા સિવાય કદી પણ રહે નહિ. તે બાદશાહ પાસેથી જે જે વાત જાણે છે તે તમામ મને જણાવે છે, તો પછી આમા તે શુ ? '

" પ્યારી ! ખરેખરૂ જ કહેજે હો, ખોટુ જરા પણ ન બોલતી, કેમકે તે સ્ત્રીનો ઇરાદો મારો ઘાત કરવાનો છે ! જો તે અહી હોય તો કાંઈ પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેને અહી મારી પાસે લાવ. અહી તે આવે એટલે તેને પાર પહોંચાડી દઇએ. પછી મારી તમામ ધાસ્તી પણ ટળી જાય ! " દિનકરરાવ દીન સ્વરે બોલ્યો.

" એટલે ? " પેલી સ્ત્રીએ આશ્ચર્યપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યું

" એટલે વળી શુ ? તેને મે જ્યારે પ્રથમ જોઈ હતી ત્યારે હું તેના ઉપર આશક થયો હતો તે પણ મારા ઉપર ફીદા બની ગઈ હતી. અમે કેટલોક વખત એકત્ર રહ્યાં. એક વખત તે બેઇમાની સ્ત્રી પરપુરૂષમાં આસક્ત બની ગઇ છે એવુ મારા જાણવામા આવ્યુ. હુ તેને ઠાર મારવા ગયો પરંતુ તે સ્ત્રી પેલા પુરૂષની સહાયતાથી નાસી ગઇ અને જતાં જતાં ' યાદ રાખ ! હું બાદશાહને વશ કરીને તારો નાશ કરાવીશ ! ' એટલુ કહેતી ગઇ. તેથી જ હુ તને કહુ છુ તે કદાચ જનાનખાનામા નહિ હોય તો આ દરબારગઢમા બીજે કોઈ પણ સ્થળે હોવી જોઇએ ખરી ! જો ! તને મારા ગળાના સોગન છે ! તારો જો મારા ઉપર ખરેખરો જ પ્રેમ હોય તો તું ખરી વાત મને કહેજે ! તે સુદર સ્ત્રી તરફ તો મને બિલકુલ તિરસ્કાર જ આવી ગયો છે, તેથી હવે તો હુ તારી સાથે જ મારૂ જીવન ગાળનાર છુ ! "

દિનકરરાવને એ સુદર સ્ત્રીની એ પ્રમાણે નિંદા કરતો જોઇને તથા તેનો છેવટનો નિશ્ચય સાભળીને પેલી સ્ત્રી ખુશ થઇ ! તે ખરા પ્રેમ અને મનોભાવપૂર્વક બોલીઃ " સરદારસાહેબ ! તમારી પાસે તો હુ મારો પ્રાણ પણ તુચ્છ ગણું છું. હુ મારા અને તમારા ગળાના સોગન ખાઇને કહું છુ કે જનાનખાનામાં કોઇ પણ હિંદુ સ્ત્રી આવેલી નથી. બાદશાહ પણ એવા ફંદમાં ફસાયેલા નથી. દરબારનો સમય ખલાસ થાય છે એટલે તેઓ હમેશાં બેગમસાહેબા પાસે પધારે છે. માત્ર સંધ્યાકાળે બેચાર ઘડી હુસેનખાનની સાથે ગપ્પાં મારતા

બેસે છે, તે વખતે તો અમારામાંની કોઈ પણ દાસી તેમની સેવામાં હાજર હોય છે. તે સિવાય એકલા ક્યાંય પણ પોતાનો સમય ગાળતા નથી."

હવે દિનકરરાવની એટલી તો ખાત્રી થઈ કે બાદશાહે ઈંદુમતીનું હરણ કરાવ્યુ નથી. ત્યારે આ શુ બન્યુ અને કોણે કર્યું–એ પ્રશ્ન તેની સામે ખડું થયુ. સખારામે એટલે લાંબે મારી પાસે ભિક્ષુને મોકલ્યો. વળી તે પણ મુરારિરાવની કને ઉક્ત ખબર આપવા ગયો છે એમ પેલો ભિક્ષુ કહેતો હતો તે ખોટું પણ કેમ માનવું ? ખરૂ કહુ તો આ દાસીના બોલવા ઉપરથી તો ઉક્ત વાત બની હોય એમ લાગતું નથી. આ પ્રમાણે દિનકરરાવ શકામાં પડી ગયો.

થોડીક વાર વિચાર કરીને તેણે મનમા એક યુક્તિ ઘડી કાઢી અને તે પેલી સ્રીને કહેવા લાગ્યો " ઠીક, હવે હુ સમજ્યો. પેલી સ્રી ક્યાં હોવી જોઇએ તે હવે મારા સમજવામાં આવ્યુ. હુ અત્યારે ને અત્યારે જઇને તેને ઠાર કરૂ છુ. આજ રાત્રે બે ઝડપી ઘોડા લઇને હુ અહીંઆં આવીશ, માટે તુ જરૂર તે સમયે આ સ્થળે હાજર રહેજે. પછી આપણે ઈષ્ટ સ્થળે જઇને યથેચ્છ સુખ ભોગવીશુ ?" એટલુ કહીને તે જવા લાગ્યો, એટલે પેલી સ્રી બોલી " પરતુ જરૂર આવજો હો ! હવે તો હુ મારી તમામ આશા તમારા ઉપર જ છોડુ છુ !"

" વાહ ! સાબાશ ! મને પણ એવી જ સ્રી પસદ પડે છે !"

એટલુ બોલીને તે ચાલતો થયો, તેથી તે સ્રી પ્રેમથી તેની સામે જોતી ઊભી રહી, પરતુ આ સરદારે અત્યારસુધી પોતાની સાથે વાતચિત કરવા છતાં તેણે ભૂલમા પણ પોતાનો સ્પર્શ ન કર્યો એ માટે તેને આશ્ચર્ય ઉપજ્યુ હતું. તેનુ પેલી નીચ રડાને મારી નાખવા તરફ જ લક્ષ હતું એથી એમ બન્યુ હશે, એવુ તેણે પોતાના મનનુ સમાધાન કર્યું. છેવટે તે પોતાના કામ ઉપર ગઇ.

* * * * *

રાત્રે નાસી જવાની સર્વ તૈયારી કરીને તે વખતસર ત્યા આવીને હાજર થઇ, પરતુ સરદારનો તો પત્તો જ નહિ ! રાત્રે ત્યાં ઠડી લાગતી હતી, તોપણુ બિચારી પરોઢસુધી રાહ જોતી બેસી રહી. છેવટે નિરાશ થઇને મકાનમાં પાછી ગઇ. આજ આવશે, કાલ આવશે–એવી આશામાં કેટલાક દિવસ તેનો રાત્રે બગીચામાં રાહ જોઇને બેસી રહેવાનો નિયમ તો ચાલુ જ હતો. પરતુ તેના પ્રિયતમનો પત્તો જ ક્યાં હતો ?

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મિત્રનો આત્મભોગ.

शोकारातिभयत्राण प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।
केन रत्नमिद सृष्ट मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥

અર્થ—શોક, શત્રુ અને ભયથી રક્ષણ કરનારા અને પ્રીતિ તથા વિશ્વાસનું પાત્ર 'મિત્ર' એવા બે અક્ષરરૂપ રત્નો કોણે સૃજેલા હશે?

દિનકરરાવ દરબારગઢમાથી પોતાને ઘેર ગયો. રસ્તામાં તેણે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા. ઇંદુમતી અહમદનગરમાં તો આવેલી હોવી જ જોઇએ એમ તેને તેના પત્ર ઉપરથી અને પેલા નિષ્કપટી ભોળા ભિલ્લે જણાવેલી હકીકત ઉપરથી લાગતું હતું. માત્ર તે બાદશાહના જનાનખાનામાં નથી, પણ અહીં કોઈ બીજાને ત્યાં તેને લાવવામાં આવી છે અને ધોંડોપંતે સખારામની પાસે બાદશાહનુ નામ ખોટુ અડાવેલુ હોવુ જોઇએ—એમ તેણે હવે ધાર્યું. ગયા પ્રકરણમાં પેલી દાસીના મુખમાથી હુસેનનુ નામ સહજ નીકળી ગયુ હતું, તે અત્યારે યાદ આવતા દિનકરરાવને લાગ્યુ કે આ કૃત્યમાં હુસેનનો તો કાંઈ હાથ નહિ હોય? હુસેન અને તે એકબીજાને સારી રીતે પિછાણતા હતા. તેણે, હુસેને અને મુરરિરાવે એક જ વિદ્યાગુરુના હાથ નીચે તાલીમ મેળવી હતી, તેથી એ વખતે સાથે રહેવાથી હુસેનની સાથે તેને દોસ્તી પણ થઇ હતી, પરતુ સ્વાભાવિક રીતે જ હુસેન માટે તેને માન નહોતું 'સ્વસુખને અર્થે જે કાઇ કરવું પડે તે કરવામા પાપ પુન્ય કાંઈ પણ નથી' એ હુસેનના હમેશના ઉદ્દગારો હતા, તે અત્યારે દિનકરને યાદ આવ્યા. હુસેન અને મુરારિરાવની વચ્ચે વઝીરપદવી પ્રાપ્ત કરવાને ચડસાચડસી હતી, અને અત્યારે તમામ રગ મુગરિરાવને વઝીરાત મળવાનો દેખાય છે, તેથી સ્વસુખાર્થે પાપપુન્યની દરકાર નહિ ધરાવનાર હુસેનખાન કદાચ મુરારિરાવની કીર્તિને કલક લગાડવા—તેનો નાશ કરવા આવું કૃત્ય કરવાને તત્પર થયો હોય એ બનવાજોગ છે—એમ દિનકરરાવને લાગ્યું; અને તેથી તેણે બીજે દિવસે આ બાબતમાં હુસેનને ત્યાં શોધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઘેર ગયા પછી તેણે પદ્માવતીને તે રોજ બનેલી સર્વ હકીકત વિગતવાર નિવેદન કરી અને રસ્તામાં હુસેનના સંબંધમાં પોતાને આવેલી શંકા તથા તે ઉપરથી પોતે કરી રાખેલો ઇરાદો પણ જણાવ્યો. પદ્માને ઇંદુમતી માટે

ઘણી જ ચિંતા થયાં કરતી હતી. તેને પણ હુસેન માટે સંશય ઉત્પન્ન થયો. તેના તરફથી પણ અનુમતિ મળી એટલે દિનકરરાવનો નિશ્ચય કાયમ થયો.

તે દિવસે દિનકરરાવ પાછો તુરત જ બહાર ગયો અને બજારમાંથી ગોસાઇનો સોંગ ધારણ કરવામાં આવશ્યક જણાતી તમામ વસ્તુઓની ખરીદી કરી આવ્યો. તે જોઇને પદ્માએ પૂછ્યું. "આ બધી ચીજો શામાટે લાવ્યા ?"

"ગોસાંઈ થવાને માટે. હું કાલે સ્હવારે શું કરૂં છું તે જોજો અત્યારે આ બાબતમાં મને કાંઈ પણ પૂછતી નહિ."

પદ્મા હસતી હસતી બોલી "વાઉ, પણ રાત્રે દરબારગઢમાં તો જશો ને ? એક માણસને આશા આપી તેને ફસાવવું અને નિરાશ કરવું તે કાંઇ ઠીક ગણાય નહિ !"

આનો કાંઇ પણ જવાબ નહિ આપતાં દિનકરરાવે માત્ર હાસ્ય કર્યું.

બીજે દિવસે દિનકરરાવ બરાબર ગોસાઇ બન્યો અને હુસેનને ઘેર ગયો. રામ નામનો ઘોષ કરતો તે હુસેનના મકાનના બારણા પાસે જઇને ઉભો રહ્યો. બારણાની દેવડી ઉપર કેટલાક હજુરીઆ વગેરે ચલમ ફુંકતા બેઠા હતા. જે કો ભિખારી માગવાને માટે આવે તેને દેવડી ઉપરથી જ ભિક્ષા આપી દેવી—એવો હુસેનનો સખ્ત હુકમ હતો એ પ્રમાણે એક હજુરીઆએ આ ગોસાંઇ બાવાને ભિક્ષા આપવા માંડી, પરંતુ આ ગોસાંઈબાવા તો પક્કા ઉસ્તાદ હતા ! આશીર્વાદ ઉપર આશીર્વાદ આપતા અને રામ નામની મહત્તાનું વર્ણન કરતા તેમણે તો દેવડી ઉપર પોતાનું આસન જમાવ્યું ત્યાં બેઠેલા માણસો પણ ગંજેરી—ભંગેરી જેવા હતા. તેમને આવા મનુષ્યની સંગત પણ વધારે પસંદ પડે. તેમણે બાવાજીને આદરમાન આપીને બેસાર્યા પછી એક જણે તેમની સામે ગાંજાની ચલમ ધરી, પરંતુ બાવાજીને આખા જન્મારામાં ગાંજો પીવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે જ તે ચલમ પીવાનું મન કરે ને ! તથાપિ પોતાનો ઢોંગ કળાઇ ન જાય તે હેતુથી તે બોલ્યો "ભૈયા ! હું ચલમ પીતો નથી. એક વખત ભગવાન્ રામચંદ્રે મને દર્શન દઇને આજ્ઞા કરી છે કે તારે કોઇ દહાડો ગાંજો પીવો નહિ. ભલે તારી ઇચ્છા હોય તો તું ભાંગ પીતો રહેજે ! તેથી ત્યારથી મેં ગાંજો છોડી દીધો છે બાકી નહિ તો હું આખો વખત ગાંજો ફુંક્યા કરતો હતો. હવે તો સ્હવાર ને સંધ્યાકાળે દરેક વખત એકેક લોટો ભાંગ ઉઠાવી જવાનો આપણો નિયમ છે ! ભાંગ એટલે શું તે તમે જાણો છો ? કેવળ અમૃત !" એટલું બોલી બાવાજી ધ્યાન ધરવા લાગી ગયા ! ચલમ બીજાના હાથમાં ગઇ. તે માણસ મુસલમાન હતો.

તેણે ચલમની સાફીને બરાબર ઝાટકી સાફ કરીને બાવાજીને પૂછ્યું : "મહારાજ' કાંઇ મંતર બતર આવડે છે કે નહિ ?" એટલુ બોલી પોતાનામા જેટલું હતું તેટલા જોરથી ગાંજાનો દમ માર્યો. બીજો એક પાસે બેઠેલો હતો, તેણે પણ પ્રશ્ન કર્યું. " કાઇ હાથ બાથ જૂઓ છો કે ? "

ત્યાં મુસલમાનોને વધારે સખ્યામાં જોઇને બાવાજી બોલ્યાઃ " હાજી ભૈયા ' બધુય આવડે છે ' આ સઘળુ મને એક મોટા ચમત્કારી ઓલીઆએ શિખવ્યુ છે ' તે જો કે હતા તો મુસલમાન, પરતુ તેમનો મારા ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો. તેમણે પોતાની દરેકે દરેક વિદ્યા મને શિખવી છે. મારે અડધી રાત્રી પર્યંત ઊભા રહીને જાપ કરવા પડે છે. અરે ભૈયા ' રામ–રહિમ એક જ છે તેમનામા જુદાઈ સમજવી જ નહિ મને હાથ જોતા તો બહુ ઉત્તમ રીતે આવડે છે ' "

ગોસાંઇબાવાનુ આ પુરાણુ સાંભળીને ત્યા અડ્ડો જમાવીને બેઠેલા તમામ લોકો કે જેમા મુસલમાનોની સખ્યા વિશેષ હતી, તેમનો મહારાજ તરફ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો. જે તે મહારાજને પોતાનો હાથ બતાવવા લાગ્યા મહારાજે પણ દરેકનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇને દરેકનું સાચુ ખોટુ ભવિષ્ય ભાખવા માંડ્યુ અને તેમાના ઘણાખરાની કેટલીક વાતો સાચી પણ પડી ' તેથી તે સર્વને તેમના ઉપર પૂર્ણ ભરોસો ઉત્પન્ન થયો. આટલુ થયા પછી ગોસાઇ મહારાજે તેમને તેમના માલીકનુ નામ પૂછ્યુ. તે જાણ્યા બાદ થોડી વાર સુધી વિચારમાં પડી ગયાનો ઢોંગ કરી આંખો બંધ કરી દીધી. પછી આખો ખોલી મોઢેથી કાઇક મત્રોચ્ચાર કરવા લાગ્યા. છેવટે તેમણે તેમના માલીકનુ ભવિષ્ય, તેના બાપ, બ્હેન, સ્ત્રી આદિનાં નામો, તેનો હોદ્દો, તેને મળનારૂ માન એ વગેરે સર્વ જણાવ્યુ. દેવડી ઉપર બેઠેલાઓને પણ તે તમામ ખરૂ લાગ્યુ. તે પછી ગોસાંઇબાવા થોડોક વખત વિચાર કરીને ધીમેથી બોલ્યા· " તમારા માલીકે થોડા દિવસ પહેલાં જ એક નવીન, તરૂણ અને સુદર સ્ત્રીને આણેલી છે એવુ મારા ભવિષ્યમાં આવે છે ' કેમ ખરૂ છે કે નહિ ? "

આ સાંભળી તમામ હજુરીઆ સ્તબ્ધ બની ગયા. તે એકબીજાના કાનમાં ઘુસપુસ કરવા લાગ્યા. તે જોઇને દિનકરરાવની ખાત્રી થઇ કે ઇંદુમતી છે તો અહીંઆ જ. તોપણ તે હુસેનના હજુરીઆ કનેથી જાણવુ જોઈએ; તેથી તે ફરીને બોલ્યો. " કેમ ? મારા જ્યોતિષમાં કાંઇ ભૂલ પડી ? નહિ, એમ કદી પણ બને નહિ. જો ભૂલ પડે તો હું મને પોતાને બાળીને ભસ્મ કરી દઉં, સમજ્યા ? ખાસ કરીને કોઈ પણ નવીન સ્ત્રી અહીં આ-

વેલી છે. વળી તે સ્ત્રીના નામનો પ્રથમાક્ષર ઇકારનો છે. કેમ ખરૂં છે કે નહિ? કેમ કોઇ બોલતું નથી?" જેમ જેમ ગોસાંઇબાવા મોટા મોટા અવાજ કાઢીને વધુ વધુ બોલવા લાગ્યા તેમ તેમ પેલા હજુરીઆને અધિક ભીતિ ઉત્પન્ન થવા લાગી. છેવટે તેમનામાંનો એક જણ બોલ્યો: "બાવાજી! મોટેથી બોલશો નહિ. એક સ્ત્રી આવેલી છે ખરી, અમે કાઇ તેની ના કહી શકતા નથી. તેનું નામ—હા ખરેખર ઇંદુમતી જ છે. તમારૂં જ્યોતિષ ખરૂં છે તેની અમે ક્યા ના કહીએ છીએ? પરતુ તે બાઇના સંબધમા એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની અમારા માલીકની સખ્ત મનાઈ છે."

"જો એમ જ હોય તો મારે વધારે બોલવાની જરૂર શી છે?" એટલુ બોલી ગોસાઇબાવાએ પોતાની જ્યોતિષ વિદ્યાના અભિમાન સાથે ચાલતી પકડી. રસ્તામાં તેને હુસેનખાનને માટે બહુ જ સતાપ ઉપજ્યો તે આખા રસ્તામા પોતાના મન સાથે વાત કરતો ચાલતો હતો 'અહા, હુસેન! મિત્રની પત્નીને ચોરીને આણવામા તને શરમ સુદ્ધાત આવી નહિ? આજ તે આ કાર્ય કર્યું તો આવતી કાલે તુ કયુ વધારે અધમ કાર્ય કર્યા વિના રહીશ? હુ મુરારિરાવને પ્રથમથી જ કહેતો હતો કે—ભાઇ! આ બેઇમાની નરપશુને પગરખાની પાસે ઊભો રાખવા જેટલી પણ તેની યોગ્યતા નથી આ નીચતાથી ઘેરાયલો દુષ્ટ મનુષ્ય સ્વત પોતાની મનેચ્છા પૂર્ણ કરવાને આવુ અનુચિત કૃત્ય કરીને ઉલટો બીજાને દુષણ દેવા તૈયાર થયો છે' તેમ છતા મુરારિરાવ જેવા માણસોને શુદ્ધિ આવતી નથી, અને તેનુ આ દેખીતું ફળ મળ્યુ!"

આ પ્રમાણે અકળાતો મુઝાતો દિનકરરાવ ઘેર ગયો. પદ્માએ તેને ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછ્યુ. "કેમ કાંઇ પત્તો ખાધો? ત્યાં ઇંદુમતી છે કે નહિ?"

"હા, છે." એટલો જવાબ આપી દિનકરરાવે ગોસાંઇનો વેશ કાઢી નાંખ્યો. જરા શાત પડીને તેણે દેવડી ઉપર બનેલી સવ હકીકત જણાવી. ઇંદુમતીનો આટલો પણ પત્તો લાગ્યો જાણી પદ્માને ઘણો આનદ થયો. તેના જીવમા જીવ આવ્યો. તે દિનકરરાવના ચાતુર્યની મનમાં ને મનમા પ્રશસા કરવા લાગી. તે આશ્ચર્યપૂર્વક બોલી: "પરતુ કોઈ ગોસાંઈ હાથ જોતો હોય એવું આજસુધી મારા સાંભળવામાં આવ્યુ નથી. તેના કરતાં તો જોષીનો વેશ લીધો હોત તો ઠીક હતુ."

"જો હું જોષીના રૂપમાં કદાચ હુસેનની દૃષ્ટિએ પડયો હોત તો તે તરત જ મને ઓળખ્યા વગર રહેત નહિ. ગોસાંઇના વેશમાં તે મને એક-

દમ ઓળખી શકત નહિ, તેથી હું ગોસાંઇ બન્યો હતો."

"પરંતુ દેવડી ઉપરના લોક પણ તદ્દન ભોળા જ તો! એટલું પણ ન સમજી શક્યા કે ગોસાંઇ લોકો હાથ જોવાનું કામ કરતા નથી!"

"તેમના ભોળપણ માટે તને શામાટે હસવું આવે છે?" દિનકરરાવ કિંચિત્ ક્રોધથી બોલ્યોઃ "પોતાને સમજુ અને બુદ્ધિમાન્ માનનાર આપણા મુરારિરાવ પણ ક્યાં ઓછા ભોળા છે? અને તેની સ્ત્રીના સંબધમાં શુ કહેવું? પ્રભુ જાણે, તેને કેવુ કેવું સકષ્ટ ભોગવવું પડશે!"

"વારૂ, પણ હવે આગળ શુ કરવાનું છે?" પદ્માએ પ્રશ્ન કર્યું.

"હવે આપણે જે કરવાનુ હતું તે ખલાસ થયુ. હવે કામ તારૂં છે તારે કોઇ પણ પ્રકારનો વેશ ધારણ કરીને ઇંદુમતીની પાસે જવું પડશે."

"મારે વેશ ધારણ કરવો પડશે? ના, બાઈ! મને તો એમ વેશ લેતા નહિ આવડે!"

"તો પછી ઇંદુમતીના નસીબમાં લખ્યુ હોય તે થવા દો અને તેને માટે શોક કરીને બેસી રહો!" દિનકરરાવ કાંઇક તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યો. આ શબ્દોથી પદ્મા જરા ગુસ્સે તો થઈ પણ ક્રોધને ગળી જઇને તે હસતું મુખ રાખીને બોલીઃ "પણ શેનો વેશ લેવો?"

"દાસીનો અને પછી એ વેશે ત્યા દાખલ થઈ જવુ."

"એમ કે? ત્યારે તો હું તૈયાર છુ!" એમ કહીને દાસી જેવાં કપડા ધારણ કરવાને માટે તે એક કોટડીની અંદર ગઈ. દાસીનો વેશ તેને બરાબર શોભનાર નથી, એમ દિનકરરાવ જાણતો હતો, અને તેથી તેણે એક બીજી યોજના પણ કરી રાખી હતી, પરંતુ તેની ગમ્મત જોવાને ખાતર તે વખતે તે કાંઈ બોલ્યો નહોતો.

એટલામાં અહી પદ્માએ પોતાના તમામ દાગીના કાઢી નાંખ્યા. તેનુ એક તદ્દન જૂનું કપડું હતું તે તેણે લીધુ. કોણીઉતાર લાંબી બાંયોવાળી ચોળી પોતાની પાસે જ હતી તે પહેરી ઉપર પેલી જૂની સાડી ઓઢી અને કપાળમાં કકુનો મોટો ગોળ ચાંલ્લો કર્યો. વાળને જેવા તેવા કરીને બાંધી દીધા. એ પ્રમાણે સજ્જ થઇને તે બહાર આવી. પ્રિય વાચક! તને એમ લાગતું હશે કે આવાં કપડાંમાં તે જંગલી જેવી લાગતી હશે! પણ નહિ. એ વાત ખરી કે આ નવીન પોષાક તેને કાંઈ સારો લાગતો નહોતો, પરંતુ તેથી શું તેના અસલના સૌંદર્યનો લોપ થાય તેમ હતો? એ તો જેવી હતી તેવી ને તેવી જ દેખાતી હતી. તેના કાળા કેશ

જો કે વિખરાયેલા હતા, તોપણ તે ઉલટા તેના સૌદર્યની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા હતા.

તેને બહાર આવેલી જોઇને દિનકરરાવ હસીને બોલ્યો: "આવી તે દાસી કદી જોઇ છે? જો આવી દાસી મળી જાય તો 'સ્વર્ગ ઉતરીને પૃથ્વી ઉપર આવ્યુ છે' એમ જ હુસેનખાન માની બેસે! વારૂ પણ, એ દાસી! હવે તું તારી દાસીની ભાષામાં વાત કર!" પદ્માને ઘણી લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ. તેના વેશને યોગ્ય એવી ભાષા તો તેને બિલકુલ આવડતી જ નહોતી! અને તેથી આવો સોગ પોતે બરાબર ભજવી શકશે નહિ એવુ તેના લક્ષમાં હવે યથાર્થ ઉતર્યું એટલે તેને શરમ આવી. પછી દિનકરરાવે કહ્યુ. "હવે એ જવા દે, અને તને યોગ્ય લાગે તેટલાં કપડાલત્તા તથા બીજો સીવવા ભરવાનો સામાન લઇને મારી સાથે હુસેનખાનને ઘેર ચાલ હુસેનખાનની બહેન હસિનાને લખવા વાચવાનો અને સીવવા ભરવાનો બહુ શોખ છે, એ વાત મે તને અગાઉ ઘણીવાર કરેલી છે. તેને તું તારા જ્ઞાનથી વશ કરી લે અને હુ ફરીથી તમોને બન્નેને લેવાને માટે અહી આવું ત્યાંસુધી તું હસિનાની નરજી સાચવીને ત્યા રહેજે. ઇંદુમતી અને તું એક બીજીને ઓળખો છો એવુ કદી પણ બતાવતી નહિ. હુ તને એક સરદારની પત્ની જણાવીને ત્યા મૂકી જઇશ!" આ પ્રમાણે કહ્યા પછી પદ્માએ પોતાને કરવી જોઇતી તમામ તૈયારી કરી લીધી. ઇંદુમતીને ભેટવાની તેને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી

દિનકરરાવ તેને લઇને હુસેનના ઘેર ગયો દૈવવશાત્ હસિના તે વખતે બારણા પાસે જ ઉભી હતી તેને દિનકરરાવે પૂછ્યુ· "હસિના આપનુ જ નામ કે?"

"હા, હું જ હસિના! કા, શુ કામ છે?" હસિનાએ જવાબ આપ્યો

દિનકરરાવે આ વખતે દીવાનના જેવા વેશ• ધારણ કર્યો હતો તેથી તે ઓળખાઇ આવે તેમ ન હતું. તેણે કહ્યું. "અમારા સરદાર સાહેબ લડાઇમા ગયા છે. આ તેમના પત્ની છે. તેમને આપને માટે અતિમાન છે, અને આપના સહવાસમાં કેટલોક વખત રહેવાની તેમને ઇચ્છા છે; તેથી તેમણે તેમના પતિને—સરદાર સાહેબને તે બાબત વિનતિ કરી એટલે તેનો સ્વીકાર કરીને સરદાર સાહેબે મને તેમની સાથે આપની પાસે મોકલ્યો છે. આપની સુનીતિ આદિ ગુણોની પ્રશસા તેમણે ઘણી વાર શ્રવણ કરી છે, તેથી તેમણે મને કહ્યું છે કે 'તું જઈ હસિનાબાઇને મારા યથાયોગ્ય સાથે

તેઓ મારી પત્નીને થોડો વખત પોતાની પાસે સંભાળપૂર્વક રાખે એવી વિનતિ કરજે.' તો હવે આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરો."

પદ્મા તરફ જોતાં જ હસિનાના હૃદયમાં તેને માટે ઘણું માન ઉત્પન્ન થયુ. તેનુ નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, કપડાં, ટાપટીપ, હસતુ વદન અને સ્વચ્છતા આદિ સર્વ જોઇને હસિનાને પણ આવી સખી પોતાને મળી ગઇ તે સારૂં થયુ એમ લાગ્યુ.

હસિનાએ દીવાનની વિનતિ માન્ય રાખી. પોતાનો ભાઈ પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ જનાર નથી એવી તેની ખાત્રી હતી. હસિનાએ પોતાનુ કહેવું કબુલ કર્યું તે જોઇ દિનકરરાવ પદ્માને ત્યાં રાખી ત્યાંથી જવા લાગ્યો. પદ્માની આંખોમા આસુ આવી ગયા. દિનકરરાવના વિયોગનો સમય આવી લાગતા તેના પેટમાં કળવિકળ થવા લાગી. ઇંદુમતી તરફના અપ્રતિમ પ્રેમને લીધે તે આ મકાનમા રહેવાને કબુલ થઇ હતી. દિનકરરાવની અને પોતાની ભેટ હવે ફરીથી થશે કે નહિ તે સબધી તેને ચિંતા થવા લાગી, તેથી તે તે ને તે જ સ્થળે ગોટાળામાં પડી ગઇ. આ જોઇને દિનકરરાવ તેને એક બાજુએ લઈ જઇને ધીમેથી કહેવા લાગ્યો "આવી વેળાએ તું આમ કેમ કરે છે? તારો ને મારો મેળાપ તો ફરીથી થઈ શકશે, પણ તું જો આ પ્રમાણે કરીશ અને અહીં નહિ રહે તો ઇંદુમતીનો ને તારો મેળાપ ફરીથી બીજી કોઈ રીતે થનાર નથી હું હવે મુરારિરાવ પાસે જઉ છુ. તમને બન્નેને લેવાને માટે જરૂર જરૂર હું પાછો આવ્યા સિવાય રહેનાર નથી."

આ પ્રમાણે તેણે કહ્યું એટલે પદ્મા પોતાની આંખો લુછીને હસિનાની પાછળ પાછળ મકાનમાં ગઈ તેને દિનકરરાવે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું હતું, તે તેણે હસિનાને તે 'ના, ના' કહેતી ગઈ છતાએ આપી દીધુ. હસિનાએ પદ્માને તેને શુ શુ આવડે છે તે સબધમા અનેક પ્રશ્નો કર્યા; અને પદ્મા સારી વિદુષી, સુશિક્ષિત અને ડહાપણવાળી છે તે જાણીને હસિનાના હૃદયમાં મહદાનદ થયો. તેણે તરત જ પોતે તૈયાર કરેલાં શેલા, રૂમાલો વગેરે વસ્તુઓ મોટા ઉલ્લાસપૂર્વક પદ્માને બતાવી. પોતાની કવિતાનો ભોક્તા અને પ્રશસક જોતા જેવો આનદ એક કવિને ઉત્પન્ન થાય તેવો જ આનંદ પોતાના વ્યવસાયને માટે પોતાને ધન્યવાદ આપનારી સખી પ્રાપ્ત થએલી જોઇને હસિનાને થયો. હસિના અને પદ્માની વચ્ચે થોડા વખતમાં જ પૂર્ણ સખ્ય જામ્યુ.

પદ્મા આ સ્થળે આવી છે એવું પહેલાં તો ઇંદુમતી જાણી શકી નહિ, કેમકે તે હમેશાં પોતાના દીવાનખાનામાં જ રહેતી હતી. એક વખત તે સહજ પોતાના દિવાનખાનાની બહાર આવી તો તેણે પદ્માને હસિના

પાસે બેઠેલી જોઈ. પોતે પદ્માને અહીં સ્વપ્નામાં જૂએ છે કે જાગૃતપણામાં તેનો તે પ્રથમ તો નિશ્ચય જ કરી શકી નહિ ! ઇંદુમતી તો એમ જ ધારતી હતી કે 'પદ્મા પોતાના પતિની સહાયતાથી જરૂર મને આ બંધનમાંથી મુક્ત કરશે.' તેથી પદ્મા હુસિના પાસે આવીને બેસે એવી તો તેને કલ્પના સુદ્ધાંત આવી નહિ. પદ્મા ઉતાવળા સ્વભાવની હતી ઇંદુમતીને જોતા જ અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન થવાથી તે તેને ભેટવાને ઉઠવા લાગી; પરંતુ ઇંદુમતી એટલો તર્ક કરી શકી કે પદ્મા અહી આવી છે ખરી, પરંતુ કદાચ તેણે પોતાની ખરી ઓળખ આપી નહિ હોય, તેથી તેણે પદ્માને તેમ નહિ કરવાની ઈશારત કરી. સુભાગ્યે તે સમયે હુસિનાનું લક્ષ તે તરફ નહિ હોવાથી આમાંનો કાંઇ પણ પ્રકાર તેના જોવામા આવ્યો નહિ. ઇંદુમતી હુસિના પાસે ગઇ અને તેણે તેને "આ બાઇ કોણ છે ?" એવો સવાલ કર્યો. હુસિનાને જે માહિતી હતી તે તેણે તેને બધી ખરેખરી જણાવી. પદ્મા મોટા કષ્ટપૂર્વક પોતાને આવતું હાસ્ય રોકતી હતી ! ઇંદુમતી તો શાતપણે હુસિના જે કહેતી હતી તે સાંભળતી હતી.

આ બાજુ દિનકરરાવ પદ્માને હુસિનાને સ્વાધીન કરીને પોતાના મકાન તરફ ગયો તે મકાનને તાળુ મારીને ત્યાથી પોતાની સાથે સતારાથી જે માણસોને તે લાવ્યો હતો, તે લોકો જે મકાનમા રહેતા હતા ત્યા ગયો. અહીની હકીકતનો એક સવિસ્તર પત્ર પોતાના પિતા ઉપર લખીને તે તેણે પેલા માણસોમાના એક ખાસ વિશ્વાસુ માણસને આપ્યો, અને "હમણા મારાથી સતારે આવી શકાય તેમ નથી, માટે તમે બધા સતારે વિદાય થાઓ" એવી માણસોને સૂચના કરીને તેણે તેમને ત્યાંથી રસ્તે પાડ્યા તે મકાનને પણ તાળુ લગાવ્યુ અને પછી તે એકલો અશ્વારૂઢ થઇને અહમદનગરની બહાર ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

અકલ્પિત આજ્ઞા.

દુધ અને જળતણી પરીક્ષા હંસો કરતા,
જડ ચેતનનાં તત્ત્વ પરમહંસો મન ધરતા,
શઠ, દંભી ને શુદ્ધ જનોને નૃપ જાણે છે,
મનુષ્યરત્નોતણો પરીક્ષક એક જ એ છે.

અમરસત્ર.

ઇંદુમતી પોતાને ત્યાં આવી તે દિવસે તેના અને ધોંડોપંતના વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ સાંભળી હુસેનને જે સ્મશાનવૈરાગ્ય ઉપજ્યો હતો તે પાછો

તરત જ શમી ગયો હતો. હુસેન બીકણુ, કાચા મનનો કિંવા મનોનિગ્રહ વગરનો હતો તેથી ઇંદુમતી આવતાંની સાથે તે એટલો બધો ગભરાયો હતો એમ કાંઇ નહોતું; પરંતુ તે દિવસે તો તેની એવી અવસ્થા તેની સદસદ્વિવેકબુદ્ધિએ જ કરી હતી. કોઇ પણ મનુષ્ય જ્યારે કાંઇ પણ દુષ્કૃત્ય કરવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેને તેની સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ તરફથી એવા જ પ્રકારનો ત્રાસ સહન કરવો પડે છે. કદી કદી તો એટલો બધો મોટો ત્રાસ થઈ પડે છે કે તે મનુષ્ય ગમે તેવો મનોનિગ્રહી હોય છે તોપણ તે દુષ્કૃત્ય કરવાનુ ત્યાગ કરી દે છે ! પરતુ જે માણસ એવા ત્રાસને પણ ન ગણકારતા પોતાના દુષ્કૃત્યને વળગી રહે છે, તે પોતાની સદસદ્વિવેકબુદ્ધિનુ ખૂન જ કરે છે એમ કહેવામાં કશી પણ હરકત નથી. હુસેને પણ એ પ્રમાણે પોતાની વિવેકબુદ્ધિનુ ખૂન કરીને પોતે આરભેલા કાર્યનું છેવટ આણવાના નિશ્ચયને દૃઢ કર્યો, તથાપિ ઇંદુમતીના આગમન પછી દશ બાર દિવસ સુધી તો તે તેને ત્રાસ દેવાને બિલકુલ ગયો નહિ; એટલુ જ નહિ, પરતુ તે તેની નજરે સુદ્ધાંત ચડયો નહિ ! પહેલા તેનાં દુ:ખ અને ક્રોધ કમી થવા દેવા, અને પછી તે આનંદમા આવે ત્યારે એકાદ દિવસ તેની પાસે જઇને તેનુ મન વળાવવું એવો ઇરાદો તેણે રાખ્યો હતો, એટલે તે દશબાર દિવસ તેની પાસે જઈ શકયો નહોતો. વળી તેમ થવામાં એક બીજુ પણ કારણ હતું. મુરારિરાવના વિરૂદ્ધ કારસ્થાન કરવામાં તે ગુથાઈ ગયો હતો તેથી તેને અવકાશ પણ મળતો નહોતો. દિનકરરાવ જે દિવસે અહમદનગરમાથી ચાલતો થયો એવુ પાછલા પ્રકરણમાં જણાવી ગયા, તેને બીજે દિવસે હુસેને બે સ્વારોને બે પત્રો આપીને, એકને મુરારિરાવ પાસે જવા ફરમાન કર્યું તથા બીજાને અન્ય કોઇ સ્થળે મોકલ્યો. આ બે સવારો પેલા એક વાર આપણી પિછાનમા આવી ગયેલા મુબારિક અને મસાઉદ નહોતા પરતુ તેમના જેટલા જ વિશ્વાસુ માણસો હતા. તેઓ હુસેનની સૂચના મુજબ ઘણી ઝડપથી ગયા હતા. તે બન્ને એક જ રસ્તે ન જતાં જૂદે જૂદે માર્ગે ફટાયા હતા. પ્રથમ આપણે મુરારિરાવ પાસે જનાર સ્વાર તરફ લક્ષ આપીએ.

તે અહમદનગરથી નીકળ્યા પછી પાંચમે દિવસે મુરારિરાવની છાવણીમાં જઇ પહોંચ્યો. તે રોજ આખો દિવસ પૂર્ણ વેગથી માર્ગ આક્રમિત કરતો હતો તેથી તેને પાંચ દિવસથી વધારે દિવસ લાગ્યા નહિ. મુરારિરાવની છાવણી રામગઢમાં કાયમની પડેલી હતી. તે સ્વાર છાવણીમાં ગયો તે વખતે મુરારિરાવ લશ્કરની તપાસણી કરતો હતો. થોડા વખત પહેલાં જ

તેણે એક સૈન્ય મોકલીને મોગલોની હદમાં આવેલા મહારત્નગઢ નામના મજબુત કિલ્લાને સર કર્યો હતો, તેની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં તે ગુંથાયો હતો. ઇંદુમતી સુખરૂપ છે એવું જાણ્યા પછી તેના સબંધમાં તેને કાંઈ પણ ચિંતા રહી નહોતી. મહારત્નગઢ અને તેની આસપાસનો ચાળીશ પચાશ કોશનો પ્રદેશ પોતાના કબ્જામાં આવ્યાથી તેને બહુ જ આનંદ થયો હતો. મોગલોના વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યમાંનો કેટલોક પ્રદેશ પોતાની સત્તા નીચે આવ્યો અને ઘણા મુલકમાં પોતાની સેનાની નાની નાની ટુકડીઓએ જઈ ત્યાંના લોકોને હેરાન પરેશાન કરી મૂક્યા, અસંખ્ય દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયુ, તેમ જ પોતાની સેનામાં વધુ મનુષ્યો ઉમેરાયા અને પોતાને અત્યારસુધીમા એક વાર અપયશ તો આવ્યો જ નહિ, વગેરે બાબતો તેને આનંદ અને ઉલ્લાસ ઉત્પન્ન કરે એવા જ પ્રકારની બની હતી. વચમા થોડી ઘણી ગૃહચિંતા ઉત્પન્ન થઇ હતી તે પણ નષ્ટ થઇ. બાદશાહ તરફથી પણ પ્રસંગોપાત તેના સન્માનના અને પ્રોત્સાહનના પત્રો આવતા હતા તેને કોઈ પણ બાજુથી ચિંતા ઉપજવાનુ કારણુ નહોતુ. તે પ્રફુલ્લ હૃદયે સૈન્યમા ફરતો હતો. પોતાના સૈન્યની તમામ વ્યવસ્થા બરાબર છે કે નહિ તે પોતે જાતે જ હમેશાં જોતો હતો એક જ ઠેકાણે તે પોતે પડયો રહે અને લક્ષ ન આપે તો સૈનિકો ગાફેલ રહે અને લશ્કરમા ફંદ ફિતુર દાખલ થાય એમ તે સમજતો હતો, તેથી તે પોતાના સૈનિકોને સ્વસ્થપણે બેસી રહેવા દેતો નહિ. તે દરેકને કાંઈ ને કાંઈ કામગીરી સોંપ્યા કરતો હતો મહારત્નગઢ સર થવાથી આજે તેની સેનાને વિશ્રાંતિ હતી તેથી સર્વ છાવણીમા જ હતા મુરારિરાવ પોતાની સાથે કેટલાક માણસોને લઇને ચાલતો ચાલતો લશ્કરની તપાસ લેતો હતો.

પેલો હુસેનનો સ્વાર સાંકેતિક શબ્દ બોલતો તમામ પહેરા ઓળંગીને છાવણીમા દાખલ થયો. પછી પૂછપરછ કરીને જ્યા મુરારિરાવ હતો ત્યા તેની પાસે ગયો. તેણે મુરારિરાવને ત્રણ વાર નીચે નમીને મુજરો કર્યો, એટલે મુરારિરાવે તેને 'ક્યાંથી આવ્યો ક્યાથી નહિ' એવા કરેલા પશ્નનો જવાબ આપી પોતાની પાસેના બે લખોટા આપ્યા, તે લઇને મુરારિરાવે બન્નેને તે જ સ્થળે ફોડીને વાચવા માંડયા. તે વાચતાં જ તેની વૃત્તિ ચમત્કારિક બની ગઇ. તેના ચહેરા ઉપર ખેદ, આશ્ચર્ય અને કિંચિત્ આનંદ એ ત્રણેનુ મિશ્રણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતુ હતુ. તે પોતાના તંબુ તરફ જવાને નીકળ્યો, તે ધીમે પગલે ચાલતો હતો; તેના મસ્તકમાં અનેક વિચારો સ્ફી રહ્યા હતા. એવી સ્થિતિમાં તે તબુમાં જઇ પહોંચ્યો. તે દરમ્યાન તેમે આ

પ્રમાણે ચિંતાતુર બનાવી દેનાર પત્રો વાચકોની જિજ્ઞાસાને માટે નીચે આપવામાં આવે છે.

' પૂર્ણ રાજભક્ત સરદાર મુરારિરાવ '

"મહેરબાન ખુદાવિંદ પરવરદિગાર મનસુરઅલીજહાં નિઝામશાહ તરફથી તમોને હુકમ ફરમાવવામાં આવે છે કે તમારી એકનિષ્ઠાભરી સેવા જોઈને તથા સ્વારીમા તમોએ દર્શાવેલ શૌર્ય અને કર્તવ્યગારી નિહાળીને નામદાર શાહ ખુશ થવાથી તમોને અહમદનગરની વઝીરાત આપવાનુ હજુરે ઠરાવ્યુ છે સ્વારીમા તમારી જગ્યાએ હુસેનખાનની યોજના કરી છે. આ આજ્ઞાપત્ર તમોને મળે કે તરત જ તમે તમારૂ સર્વ સૈન્ય લઇને વિજયગઢ આવજો અને ત્યા તમારી છાવણી નાખજો. હુસેન અહમદખાન ત્યાં એક માસની અંદર આવી પહોચશે. તેટલા વખતને માટે સૈન્યમાના કોઇ પણ માણસને તેનો અધિપતિ ઠરાવીને તમે તાબડતોબ શાહની હજુરમાં હાજર થજો "

પત્રની નીચે બાદશાહનો સરકારી શીક્કો અને મહોર કરેલા હતા તે પત્રની સાથે જે બીજો લખોટો સ્વારે આપેલો હતો તેમા હુસેનખાનનો ખાનગી પત્ર હતો તેમા તેણે લખ્યું હતુ કે "આપને વઝીરાત મળેલી જોઈને મને ઘણો જ આનંદ થાય છે. મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી હું ત્યા એકદમ આવી શકુ તેમ નથી. * * * * તોપણ તમારે તો અહીં ત્વરાથી જ આવવુ, કેમકે અહીંઆ વઝીરાત મેળવવાને માટે મોટા મોટા લોકો ખટપટ ચલાવી રહ્યા છે."

મુરારિરાવે આ બન્ને પત્રો ફરી ફરીને વાચ્યા. આ હલ્લામાં તેણે પોતે અતિઉલ્લાસપૂર્વક કામ બજાવ્યુ હતું અને તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો યશ પણ પોતાને જ મળે, એવી તેની અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, તે બાદશાહના આ હુકમથી વ્યર્થ નિવડી; એટલુ જ નહિ પણ છેવટે વિજય જ મળે એવા પ્રકારની ગોઠવણ તો પોતે અત્યારસુધીમા બધી કરી રાખી હતી અને હવે તેનો લાભ બીજો લઈ જશે તથા તેથી પોતાને બદલે બીજાએ જય મેળવ્યો ગણાશે અને લોકોમા પોતાનુ નહિ પણ બીજાનુ નામ પ્રસિદ્ધ થશે, તે કારણથી તેને ઘણો ખેદ થવા લાગ્યો. એ મનુષ્યસ્વભાવને અનુરૂપ જ બન્યુ હતું. સ્વારીમાંથી પોતાને પાછો બોલાવી લેવા માટે તેને જેટલો ખેદ થયો હતો, તેટલુ જ આશ્ચર્ય, આ હલ્લાનું કામ ખલાસ થાય

તે પહેલાં બાદશાહે પોતાને વઝીરપદવીનું દાન કર્યું અને હુસેન કે જેને પોતે પાછો ફરે ત્યાંસુધીને માટે વઝીરપદવી આપવામાં આવી હતી તે પણ આ બાબતમાં બિલકુલ વચ્ચે ન આવ્યો તે જોઇને લાગ્યુ. 'હવે મારો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થયો, હું વઝીર થયો, ઇંદુમતી, ઘોંડોપત આદિનો .મેળાપ થશે' એ વિચાર મનમાં આવતાં સહેજ આનદ થયો, પરતુ એકદરે તો તેને સર્વથી ખેદ વિશેષ થયો હતો અહમદનગર પાછા જવું કે 'આ સ્વારીનું કામ મને પૂરૂં કરવા દ્યો અને ત્યાંસુધી વઝીરાત કોઈ બીજાને આપો એવી બાદશાહને વિનતિ કરવી?' તે બાબતનો તેને વિચાર થઇ પડયો. 'જો અહમદનગર પાછો ફરૂં છુ તો લડાઇ કરવાનો મારો જે ઇરાદો છે તે નાશ પામે છે, અને તેમ થાય તે મને પસદ નથી. વારૂ, આટલું કામ મને પૂરૂં કરવા દ્યો એવી વિનતિ કદાચ બાદશાહને કરૂં, તો પછી પાછળથી મને વઝીરાત મળશે જ તેની ખાત્રી હવે શી? અને જો તે ન મળી શકે તો આ કાર્યમાં લીધેલા આટલા બધા શ્રમનો ઉપયોગ પણ શો? લક્ષ્મી ચાલ્લો કરવા આવે અને મો ધોવા જવું તેમાં લાભ શો? વઝીર થયા પછી પણ સ્વારીમા આવવુ હોય તો આવી શકાય' આ સ્વારીમાં યશ મેળવીને જે કીર્તિ સપાદન કરી શકાય, તેની જ કીર્તિ બીજી રીતે પણ પોતાની કર્ત્તવ્યગારીથી મેળવી શકાય તેમ છે, તો પછી આ બાબતમાં બીજો ત્રીજો વિચાર શામાટે કરવો પડે?' એવો વિચાર કરીને તેણે બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે વર્ત્તવાનો ઠરાવ કર્યો. પોતે જલ્દીથી અહમદનગર જઇ પહોંચવુ જોઇએ; વખત છે, હુસેન લખે છે તે પ્રમાણે અહમદનગરમાં પોતાના વિરૂદ્ધ ખટપટ પણ ચાલી રહી હશે. પોતે જો જલ્દીથી પહોચી જાય તો પછી ત્યાં કોઇનુ કાંઈ ચાલી શકે નહિ, એ પ્રમાણે બેત કરીને ત્યાંથી ત્રીજે દિવસે તેણે છાવણી ઉપાડી અને જલ્દીથી વિજયગઢ પહોચી ત્યાં તે નાંખી વળી પોતાના ફરમાન મુજબ કેટલીક ટુકડી મોગલ બાદશાહતના પ્રદેશમાં ત્યાના લોકોને હેરાન કરવાને માટે ફરતી હતી, તેમને પણ વિજયગઢ આવી પહોચવા હુકમો મોકલાવ્યા અને પાછળથી સૈન્યમાં કાંઇ ગોટાળો થવા ન પામે તેટલા માટે તેણે તમામ લશ્કરને વિજયગઢમા રાખ્યુ.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

એ ગોસાંઇ કોણ ?

હવે આપણે હુસેનના બીજા પત્ર તરફ વળીએ. તે પત્ર લઈ જનાર તેનો બીજો જાસુસ પણ અતિશય વેગપૂર્વક પોતાનો ઘોડો માર્ગમાં દપટાવતો હતો. જે સમયે અહીંઆ મુરારિરાવને પહેલો પત્ર મળ્યો, તે સમયે આ સ્વારે એક વિસ્તીર્ણ અને ભયંકર જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તે અરણ્ય વિંધ્યાદ્રિ પર્વતની એક મોટી ખીણમાં આવેલું હતું, તેથી તેની બન્ને બાજુએ ઉંચા ઉંચા પર્વતોની હારો લાગી રહેલી હતી. સ્વારે પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢીને હાથમાં પકડી રાખી હતી, કેમકે તે સ્થળે હિંસક પશુઓની બહુ ભીતિ હતી તથા તે કઈ બાજુથી અને કયે વખતે આવી પહોંચશે તેનો પણ કાંઇ નિયમ નહોતો. સમય પ્રાતઃકાળનો હતો અને રસ્તો પણ ખુલ્લો જણાતો હતો, પરંતુ ત્યાં કોઇની અવરજવર બિલકુલ નહોતી. પેલો સ્વાર ઘોડાની દોડવાની ઝડપથી ત્રાસ પામી ગયો હતો અને તેને શ્રમ પણ લાગ્યો હતો તેથી તે હાંફવા લાગ્યો, પરંતુ ત્યાં રોકાઈ વિશ્રાંતિ લેવાની તેની છાતી ચાલતી નહોતી. એ વિંધ્યાદ્રિમાંનું અરણ્ય ' તેના ભયંકરપણાના સંબંધમાં પણ ઘણી વાતો આ સ્વારે સાંભળી હતી. આ અરણ્યમા જો કોઈ પણ માણસ એકલો આવી ચડયો તો તે પછી તેમાંથી છૂટો થઇ શકતો નથી એવું પણ તેણે સાંભળ્યું હતું; તેથી સ્વસંરક્ષણને માટે પૂરતી સાવધતા રાખી તે વેગપૂર્વક ઘોડાને ચલાવતો હતો. કેટલોક રસ્તો કાપવા છતા પણ તેને માર્ગમાં કોઇ પણ માણસનો ભેટો થયો નહિ, એટલે તેણે ત્યાં રોકાવાનો વિચાર તો છોડી જ દીધો. કોઈ પણ પ્રકારે કરીને સંધ્યાકાળની પહેલાં આ અરણ્યમાંથી બહાર નીકળી જવાય તો સારૂં એવી ધારણાથી જ તે માત્ર જલ્દી ચાલતો હતો. જોકે તે પ્રાતઃકાળનો સમય હતો, તોપણ રસ્તામાંનાં બન્ને બાજુનાં ઉચાં ઉંચાં વૃક્ષોની ડાળીઓ આમ તેમ ઝૂકી રહી હતી તેથી ત્યાં તે વખતે પણ સાયંકાળના સંધિપ્રકાશ જેટલો જ પ્રકાશ પડતો હતો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ આવી રહેલાં ઘટ્ટ વૃક્ષોની ડાળીઓ અને પાંદડાંની વચ્ચે થઇને આવતાં સૂર્યનાં કિરણો કેટલાંક પ્રાણીઓના અંગ ઉપર પડીને તે પ્રાણીઓને પેલા સ્વારની દૃષ્ટિએ પાડતા હતા. તેમને જોઇને પેલા સ્વારનો ભય બમણો થતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ ઘટ્ટ ઝુંડમાંથી સસલાં જેવાં પ્રાણીઓ નીકળીને રસ્તામાં આમથી તેમ દોડીને ગૂમ થઈ જતાં

હતાં. બીજાં જનાવરો પણ એવી જ રીતે આમથી તેમ દોડીને નાસી જતા હતાં અને તે સ્વારને ભય ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. હિંસક પશુઓની ગર્જનાથી તો તેના કાન બહેર મારી જતા હતા. આવા સંયોગમાં તે સ્વારની મનઃસ્થિતિ કેવા પ્રકારની થઈ પડી હશે, તેની કલ્પના આખો દિવસ ઘરમાં બેસી રહેનાર અને રાત્રે શય્યામાં શાંતિથી નિદ્રાનો અનુભવ લેનારને ભાગ્યે જ આવી શકશે !

તે સ્વાર કોઇ પણ રીતે તે જંગલમાંથી બહાર નીકળવાને માટે અતિશય વેગપૂર્વક પોતાના અશ્વને ચલાવતો હતો, એટલામાં અકસ્માત્ પોતાની ગુફામાં ઘોરતા પડેલા એક વિકરાળ વાઘની નજર તેના ઉપર ગઈ અને એક હૃષ્ટપુષ્ટ ઘોડો પોતાની પાસે થઇને ખુશખુશાલ દોડ્યો જાય છે તે જોઇને તથા તે ઘોડાના આવા પ્રકારના રાજદ્રોહથી સંતાપ પામીને પેલો વાઘ ગર્જના કરીને ઊભો થયો તથા તે ઘોડેસ્વારની પછવાડે શરૂ થયો ! સ્વારની નજર પણ પેલા વાઘ ઉપર તત્કાળ પડી. તેની પાસે એક તલવાર તથા જમૈયો વગેરે નાના મોટા એક બે શસ્ત્રો સિવાય બીજું શિકારને માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવું એકે હથિયાર નહોતું વાઘ પણ તેની પાછળ ઘણો નજીક આવી પહોચ્યો. પછી તો પૂછવું જ શું ? પેલા સ્વારે પોતાની એડી ઘોડાના પેટમાં એકસરખી રીતે ભરાવવા માડી તેથી અને પેલા વાઘની ભીતિથી ઘોડો પણ પોતાનું અવસાન નજીક આવેલું સમજી તેમાંથી બચવાને ઝડપથી દોડવા લાગ્યો, પરંતુ આ મૃગરાજ એ કેમ સહન કરી શકે ? આવો એક સાધારણ ઘોડો મારી સામે પોતાની શક્તિ જણાવે છે એવા વિચારે લજ્જાયમાન બનેલો વાઘ પણ તેના ઉપર અધિક ઈર્ષ્યા આણીને તેની પુઠે જોરથી જવા લાગ્યો ઘોડો પણ હવે તો અતિશય ભડક્યો તે સ્વારના પણ કબજામાં રહી શક્યો નહિ. જેમ ફાવ્યું તેમ આંખો મીચીને દોડવા જ લાગ્યો તેથી વૃક્ષોની ડાળીઓ વગેરે લાગવાથી સ્વારને પણ ઘણું દુઃખ થવા લાગ્યું વાઘ પણ પુઠ છોડતો નહોતો. આવી સ્થિતિ જોઇને જીવતા ઘેર જવાની સ્વારની આશા નાશ પામી. તે શૂરવીર હતો. આજસુધીમાં તેણે ઘણા મોટા મોટા વાઘોના શિકાર પણ કર્યા હતા, પરંતુ આજનો પ્રસંગ જ કાંઇક ચમત્કારી હતો. અશ્વ કાબુમાં ન રહેતાં, ભડકીને નાસવા લાગ્યો; પાછળ વાઘ, બીજા પણ હિંસક પ્રાણીઓનો પોતાના અંગપર આવી પડવાનો સંભવ અને તદુપરાંત આસપાસ કોઈ મનુષ્ય પણ નહિ— એવી સ્થિતિમાં તે ગભરાઈ ન જાય તો બીજું શું કરે ? તથાપિ જ્યારે અતિશય નિરાશા થાય છે ત્યારે દરેકના હૃદયમાં એક પ્રકારનું અમાનુષીય

સાહસ ઉત્પન્ન થાય છે; તે વખતે તેને જીવ, આબરૂ કે કીર્તિ વગેરેની દ-રકાર રહેતી નથી. તેવી જ સ્થિતિ તે સ્વારની થઇ. તે પોતાના પ્રાણ ઉપર ઉદાર બની ગયો. વાઘ પાછળ લાગેલો જ છે. હુ ગમે તેટલો દૂર જઇશ તોપણ તે મને છોડનાર નથી. ગમે તેમ કરીને તે મારો જીવ લેનાર જ છે. તો પછી એવી રીતે મરણનો સત્કાર કરવો તેના કરતા વાઘને પણ આ-પણી શક્તિનો ચમત્કાર બતાવીને મરવુ તે જ ઠીક, એવો ક્ષણાર્ધ પર્યંત વિચાર કરીને તે ઘોડાને અટકાવવા લાગ્યો, પરતુ ઘોડો અટક્યો નહિ. તેથી તેને કોઈ પણ રીતે થોભાવવાને પેલા સ્વારે પોતાના હાથમા ધારણ કરેલી તલવારની મૂઠ ઘોડાના કપાળમા જોરથી મારી. પણ તેથી તો ઘોડો ઉલટો વધારે જોરથી દોડવા લાગ્યો છેવટે આમ કરવાથી કાંઈ વળે તેમ ન લાગવાથી બીજો ત્રીજો વિચાર નહિ કરતા તે સ્વાર એકદમ ઘોડા ઉ-પરથી કૂદી પડચો. વાઘ તો પાછળ ઠેકતો આવતો જ હતો સ્વાર અને ઘોડો જૂદા પડચા એટલે વાઘે પોતાનો મોરચો ઘોડા તરફ ફેરવ્યો, પરતુ કર્મ ધર્મ સયોગે જો કે વાઘ તો ઘોડા તરફ કૂદ્યો હતો, પરતુ તે બરા-બર સ્વાર ઉપર જઇને પડચો ! તે સ્વારે તત્ક્ષણે ચપળતા વાપરીને પોતાનુ માથુ નીચુ નમાવી દીધુ, એટલે વાઘના આગલા બન્ને પજા સ્વારની પીઠ ઉપર જઈ પડચા, અને તેના તીક્ષ્ણ નખોથી સ્વારની પીઠમાંથી રક્તાભિ-સરણ થવા લાગ્યુ. તેટલા જ સમયમા પેલા સ્વારે પણ પોતાનામા હતું તેટલુ જોર અજમાવીને પોતાના હાથમાની ખૂલ્લી તલવાર વાઘના નાજુક પેટમા ખોસી દીધી, તે એટલા જોરથી અદર ખૂચી ગઈ કે તેની અણી વાઘની પીઠની બહાર નીકળી આવી. ઘાયલ થઇને વાઘ બિચારો જમીન ઉપર ઢળી પડચો ! માત્ર મરણ પામ્યો નહિ પીઠમાથી રક્તસ્રાવ થવાને લીધે પેલો સ્વાર પણ બેશુદ્ધ થઇને પડી ગયો.

વાઘ પોતાને થતી વેદનાને લીધે કર્ણકઠોર ગર્જના કર્યા કરતો હતો, તે સિવાય ત્યા સર્વત્ર શાંત હતું એ પ્રમાણે કેટલોક સમય વ્યતીત થઈ ગયો, એટલામા એક વટેમાર્ગુ ત્યાં આવી ચડચો. તે ગોસાઇ હતો તે આસપાસ સાવચેતીથી જોતો જોતો તથા ભય પામતો ચાલતો હતો. મોઢેથી તે ઇશ્વરભજન કરતો હતો, એવું તેના હોઠ ફડફડતા હતા તે ઉ-પરથી કોઈ જોનાર સમજી શકે તેમ હતું. આ બન્ને જ્યાં પડેલા હતા ત્યા તે આવી પહોંચ્યો કે તેમને જોતા જ તે આશ્ચર્યચકિત બની ગયો. વાઘ હવે ગર્જના નહિ કરતાં શાંતિથી પડચો હતો અને પેલી તલવાર તેના શરીરમાં ખૂચેલી જ હતી, તેથી તેના તરફની તો હવે બિલકૂલ ભીતિ રહી નહોતી.

પરતુ પેલો મનુષ્ય મરણ પામેલો છે કે જીવે છે ? અને જો મરણ પામેલો હોય તો તેને અહી આમ પડચો રહેવા દેવો કે તેની સદ્ગતિ કરવી ? કદાચ મૂર્છિત થઇને પડેલો હોય તો તેને શુદ્ધિમા આણવાનો પ્રયત્ન કરવો કે નહિ તે સબધમાં તેણે કેટલોક સમય વિચાર કર્યો. છેવટે પોતે આગળ ન વધતા આ મનુષ્યની કાઇ પણ વ્યવસ્થા કરવી એવો વિચાર કરીને તે પેલા સ્વારની પાસે ગયો. સ્વારે પોતાની કમરે તામ્રરગનો ઉપરણો બાધ્યો હતો તે છોડી તથા ફાડીને તેને જ્યા જખમ થયો હતો ત્યાં એક કકડા બાધી દીધો. ગોસાંઇએ આ પ્રમાણે જખમ ઉપર બરાબર પાટો બાધવાથી ઘણા વખતથી તેમાથી નીકળતું લોહી બધ થઈ ગયુ એટલે પેલો સ્વાર શુદ્ધિમાં આવ્યો પોતાની પાસે મનુષ્યને ઉભેલો જોઇને તેના હૃદયમા ધીરજ આવી. તે બે હાથ જોડી દીન વદને અને કરુણ સ્વરે ગોસાઇને વિનતિ કરવા લાગ્યો કે " ગમે તેમ કરીને કોઈ નજીકના ગામમા મને લઈ જવાની કૃપા કરો ' " ગોસાઇ તેનુ બોલવુ સમજ્યો તો ખરો, પણ તેને નજીકના ગામમા લઇ જવા કેવી રીતે ? ' અહીઆ આસપાસ કોઈ માણસ પણ નથી. વળી આટલામા ગામ કયે સ્થળે છે તે પણ મને માલૂમ નથી તો હવે મારે શુ કરવુ ? ' આ ગોટાળામા ગોસાઇ પડી ગયો છેવટે ઉદાર મન કરીને તેણે તે સ્વારને પોતાની પીઠ ઉપર લીધો. જેવો સ્વાર શરીરે મજબુત હતો, તેવો આ ગોસાઈ પણ હતો. જો આસપાસ કોઈ ગામ ન દેખાય તો આ સ્વાર બરાબર શુદ્ધિમા આવે ત્યાસુધી તેને આ પ્રમાણે પોતાની પીઠ ઉપર લઇ જવો એવો ગોસાઇએ ઇરાદો રાખ્યો હતો. તે સુમારે ચાર કોશ ગયો એટલે જગલ પૂરૂ થયુ. ત્યાથી થોડેક દૂર એક નાનુ ગામડુ દૃષ્ટિએ પડચુ તે એક ડુગરાની તળેટીમા આવેલુ હતું. ગોસાઈ સ્વારને લઇને તે ગામમા ગયો. સ્વાર હવે સારી રીતે શુદ્ધિમાં આવ્યો હતો અને બોલવા પણ લાગ્યો હતો. તે ગામમા ગયા પછી ત્યા એક ભાંગીતૂટી ધર્મશાળા હતી તેમા જઇને તેણે સ્વારને ઉતાર્યો ધર્મશાળામાં બે પ્રવાસી આવીને ઉતર્યા એ સમાચાર તરત જ ગામમા પ્રસરી ગયા. તેમાં પણ તે બેમા એક સ્વારને જોઇને તે કોઈ પણ સરકારી કામદાર હોવો જોઇએ એવુ તે ગામના લોકો સમજવા લાગ્યા. આથી ગામના કેટલાક આગેવાન મનુષ્યો તે ધર્મશાળામા ગયા, અને તે બન્ને જણાને ' શુ જોઇએ શુ ના જોઇએ ' તેની પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. ગોસાંઇ બાવાએ પણ આ સ્વાર સરકારી કામદાર છે એવુ પેલા લોકો પાસે બડાવ્યુ, અને પોતે તે લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. પેલો સ્વાર પણ જરા ઠાઠમાઠથી બેઠેલો હતો

તેથી તે કોઇ પણ અધિકારી હોવો જોઇએ એ બાબતમાં ગામના લોકોને જરા પણ શંકા રહી નહિ. તે સ્વારને અધિકારી સમજવાથી તેનો તેમને ભય લાગ્યો અને ગોસાંઇને માટે પૂજ્યબુદ્ધિ પણ ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તે બન્નેને દીવા-બત્તી, બિછાનાં, સીધુ, લાકડાં વગેરે જે જરૂરની ચીજો જોઇતી હતી તે આપી. ગોસાંઇબાવાએ પોતાના હાથે જ રસોઈ બનાવી ભોજન કર્યું. પેલા સ્વારને પણ તેની રૂચિપૂર્વક જમાડયો. ભોજન પૂર્ણ થયા પછી લગભગ અડધી રાત્રી સુધી પેલા ગામડાના લોકો ગોસાંઇબાવાના સતસમાગમનો લાભ લેવાને તથા તેમની પાસેથી શાસ્ત્રોની અનુભવની વાતો સાભળવાને બેઠા, પરતુ પછી તો બધાને ઉઘ આવવા લાગી, એટલે એક પછી એક સર્વ ઉઠીને ઘેર ગયા, માત્ર બે મહાર પેલા સ્વારની સંભાળ લેવાને માટે ધર્મશાળામા રહ્યા હતા. તેઓ ઘણે દૂર ઘોરતા પડેલા હતા. ફક્ત ગોસાંઈ અને સ્વાર બે જણા જ જાગતા હતા. આ સ્વાર કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યો, કયા જવાને નીકળ્યો છે તે જાણવાની ગોસાઇની ઇચ્છા હતી, જ્યારે પેલો સ્વાર આ ગોસાઈ મહારાજનો આભાર માનવાની તથા તેમના આવા સૌજન્યની પ્રશંસા કરી તેમને ધન્યવાદ આપવાની પ્રબળ ઇચ્છા રાખતો હતો. છેવટે પોતાની આસપાસ બીજુ કોઇ નથી એમ જોઇને ગોસાઇએ પૂછ્યુ " કાં ખાન સાહેબ ! હવે તો ઠીક લાગે છે ના ? વારૂ, ભલા તમે આ તરફ કોની પાસે જવાને આવ્યા હતા ? "

'આ ગોસાઇ મારો પ્રાણદાતા ! તેની પાસે ખરેખરી હકીકત કહેવામા વાંધો શો છે ? વારૂ, એ કદાચ બહારથી દેખાય છે તેવો અંતરથી સજ્જન ન પણ હોય, તોપણ આખરે છે તો એક બાવો ! તેવા લોકોને સંસાર વ્યવહારની ખટપટોનો તો કંટાળો જ હોય છે. તો પછી કદાચ મારા માલીકની ખટપટ તેના જાણવામા આવે તોપણ તે સાંભળીને તેનાથી બીજુ થવાનુ પણ શુ છે ? કાઇ નહિ. કદાચ કાઇ પણ કરવાનું તે પોતાના મનમા લાવે તોપણ એટલી શક્તિ અને બુદ્ધિ જોઇએ. તે આવા એક વેરાગી સાધુમાં ક્યાથી હોય ? વળી આ ખટપટ પણ બીજા કોઇની નહિ પરતુ હુસેનખાનની છે. તે અમારા જેવા સામાન્ય માણસોને તો શુ પરતુ મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓને પણ થકવી નાખે તેવો છે ! તો આ તો બિચારો એક સાધારણ ગોસાંઈ !—તદુપરાંત તેણે મારો પ્રાણ બચાવ્યો—મને પુનર્જન્મ આપ્યો, મને ચાર કોશ પર્યંત તો પોતાની પીઠ ઉપર ચડાવીને અહી સુધી લાવ્યો ! આવા માણસ પાસે જો હું ખરી વાત ન કહું અને

ઓટું બોલું તો મેં મોટી કૃતઘ્નતા જ કરી ગણાય ! ' આ પ્રમાણે સ્વારે વિચાર કર્યો આ વિચારમાં તેને એક ક્ષણ કરતાં વધુ વિલબ લાગ્યો ન-હોતો. તેણે જવાબ આપ્યોઃ " ફકીર સાહેબ ! આ વેળાએ તમે જ મારા માતપિતા છો ! ખરેખર, મારા ઉપર તમારો એટલો બધો ઉપકાર થયો છે કે જેનુ વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી મારી ચામડી ઉતરડી, તેના જોડા શિ-વડાવી હુ તમારા પગમા નાખું તોપણ તમોએ કરેલો ઉપકાર ફીટી શકે એમ નથી તેથી હુ મને તમારા બાળકવત્ સમજી તમામ સત્ય વાર્તા જ નિવેદન કરૂં છુ હુ અહમદનગરથી આવું છુ અને બુદેલખડ મારે જવું છો "

આ છેલ્લુ વાક્ય સાંભળીને ગોસાઇને ઘણું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ. તે સહજ વિચારમા પણ પડી ગયો, પરતુ તે સમયે ધર્મશાળામાનો દીવો હો-લવાઈ ગયો હતો, તેથી ગોસાઇના મુખ ઉપરનુ આશ્ચર્ય કે તેની વિચારગ્રસ્ત મુદ્રા પેલો સ્વાર જોઇ શક્યો નહોતો

તે સ્વારે તો પોતાની હકીકત આગળ ચલાવી· " મારા માલીક હુસેન અહમદખાન અહમદનગરના એક મોટા સરદાર છે. તેમને મુરારિરાવ ના-મનો એક બીજો સરદાર જે હાલમા રામગઢ મુકામે છાવણી નાખીને પ-ડેલો છે, તેના ઉપર બહુ દ્વેષ છે, કેમકે મુરારિરાવ ત્યાથી વિજય મેળવીને અહમદનગર જશે કે પછી બાદશાહ તેને પોતાનો વઝીર બનાવનાર છે, અમારા સરદાર હુસેનખાનની પોતાને માટે વઝીરપદવી મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા છે, તેથી તેણે કાઇક કારસ્થાન કરવાની યોજના ઘડી કાઢી છે તે બાબતમા તેને મોગલ સેનાપતિની જરૂર પડવાથી એક પત્ર મને આપીને તે પત્ર મોગલ સેનાપતિ કુતુબશાહ જે હાલમા બુદેલખડમા છે તેમને આપવાની ખાસ સૂચના કરી છે. તે પ્રમાણે હુ તેમની પાસે જતો હતો એટલામા મારા તો રામ રમી જવાનો પ્રસગ આવી પડયો હતો ! પરતુ ખુદાની મોટી મહેર ! તે આપના જ સ્વરૂપે ત્યા પ્રકટ થયા, અને મને બચાવ્યો. ખરેખર, ફકીર સાહેબ ! જો એ ભયકર જગલમા તમોએ અચા-નક આવી ચઢીને મને બચાવ્યો ન હોત અને હું મરણ પામ્યો હોત તો મોટો અનર્થ જ થાત ! હુ ખુદાના સોગન ખાઇને કહુ છુ કે તમારો ઉપ-કાર વર્ણવવાને માટે મારી પાસે પૂરતા શબ્દો નથી, ત્યારે પછી તેનો બદ-લો વાળવાની તો મારામા શક્તિ ક્યાથી જ હોય ! અલ્લા તમને લાંબી જીદગી બક્ષો અને સુખી કરો એટલું જ હુ કહું છુ. "

જ્યારે એક મનુષ્યમા ઉપકારનો બદલો વાળવાનું સામર્થ્ય હોતુ નથી કે તેને કાઇ સભવ જણાતો નથી ત્યારે તે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે મોઢેથી

આભાર માને છે અને જેનો પોતાના ઉપર ઉપકાર થયો હોય તેનું શુભ ઇચ્છે છે. તે પ્રમાણે પેલો સ્વાર પણ એકસરખો કૃતજ્ઞપણાપૂર્વક બોલતો હતો અને પેલા ગોસાંઇનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હતો પરંતુ આ ગોસાંઇનું સ્વારે છેવટના કૃતજ્ઞતા દર્શાવનારા કાઢેલા ઉદ્ગાર તરફ લક્ષ નહોતું. ગમે તે હો પણ તેના હૃદયમાં પરાકાષ્ઠાપૂર્વકનો સતાપ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે એકસરખી રીતે દાંતવડે હોઠને દબાવતો હતો અને મનમા ને મનમાં કાંઇક પટપટારો કરતો હતો. તેના મગજમા નાના પ્રકારના વિચારો રમખાણ કરી રહ્યા હતા. આવી સ્થિતિમા ઘણોક વખત ગયા પછી તે પુન: શુદ્ધિમાં આવ્યો અને શાંત થયો. પોતાનો મનોવિકાર બિલકુલ દાબી દઇને તે બોલ્યો: "બેટા ! બલેને કોઈ ગમે તે કરે ! અમારે તેની શી ગરજ છે ? ભગવાન્ રામચદ્રનુ ભજન કરવું અને સમય વીતાડવો એ અમારો પ્રકૃતિસ્વભાવ છે. ભગવાનની જ એવી ઇચ્છા હશે, તેથી જ તેમણે મને તું જ્યાં પડયો હતો તે સ્થળે આવવાની બુદ્ધિ સૂઝાડી. માટે તું મારો નહિ પણ ઇશ્વરનો આભાર માન ! વારૂ, એ તો ઠીક. પણ હવે તુ શુ કરીશ ? મને તો લાગે છે કે તારી પ્રકૃતિ આવી અસ્વસ્થ છે, માટે તુ પાછો અહમદનગર જા."

"નહિ, નહિ સાધુવર્ય ! એમ તો મારાથી કદી પણ બનનાર નથી. જે કામ મે માથે લીધુ છે, તે પૂરૂ કરીને તેમાં ફતેહ મેળવું તો જ હુ મારા માલીકને મારૂ મુખ દેખાડી શકુ ! અમારા માલીક કાંઈ જેવા તેવા નથી, પરંતુ મોટા સમર્થ છે, અને તેનો હું સેવક ! મારો નાશ થાય તોપણ મેં મારે માથે લીધેલુ કામ પૂરૂ કર્યા વગર રહું એવો હુ નથી !"

ગોસાંઇને ઘણું આશ્ચર્ય થયુ, પરંતુ તે ન જણાવતાં તેણે કહ્યું: "સાબાશ ! તમે સેવાધર્મ યથાર્થપણે જાણો છો તેમા બિલકુલ શક નથી. જેનું આપણે નિમક ખાતા હોઇએ તેનુ હમેશા કપટરહિત ભાવપૂર્વક હિત સાધવુ એ જ દરેક મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય છે. તેજ ખરો સેવાધર્મ છે. શાસ્ત્રમાં પણ પરલોકની પ્રાપ્તિને માટે અનેક ઉપાયો દર્શાવ્યા છે તેમાં એમ પણ જણાવ્યુ છે કે પોતાના માલીક પ્રત્યે વફાદારી, સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ, મિત્ર પ્રત્યે નિષ્કપટપણું અને સ્વધર્મ પ્રત્યે જે એકનિષ્ઠા રાખે છે તે જરૂર પરલોકના સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. તારો નિશ્ચય જોઇને મને અત્યત સતોષ અને આનંદ થાય છે. આ સસારમાં પણ માઇના પુત પડેલા છે એવી તને જોઈને મારી ખાત્રી થઈ છે; પરંતુ બેટા ! તું તો બિલકુલ નબળો પડી ગયો છે. તું આટલો બધો લાંબો પંથ શી રીતે કાપી શકીશ ?"

"ગમે તેમ થાય, તોપણ કોઇ ઉપાયે હું ગયા વગર રહીશ નહિ."

"જો, બેટા ! હુ મૂળથી જ સાધુવૃત્તિનો છું. વળી સંસારમા અવનવા પ્રકારો બનતા જોઇને મારા અંતઃકરણમાં અધિકતર વિરક્તતા ઉત્પન્ન થઇ છે આ જગત્ તરફ મને કંટાળો ઉપજ્યો છે. ઐહિક બાબતો તરફ હું જરા પણ લક્ષ આપતો નથી. તોપણ તારી આવી અવસ્થા જોઇને મારા મનમાં બહુ ખરાબ લાગે છે. બેટા ! લાવ, તારો પત્ર. મારા જીવને ગમે તેમ થાય તોયે ભલે, પરંતુ હું તારૂ કષ્ટ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ. લાવ, લાવ, એ પત્ર તું મને આપ અને બુંદેલખંડનો રસ્તો કયો તે સમજાવી દે, એટલે હુ તારે બદલે તેમની પાસે જઈ આવુ. તેમનુ નામ તે શુ કહ્યું ?–હા, યાદ આવ્યુ–કુતુબશાહ. તું તારે તેટલો વખત અહી જ રહે અને આરામ લે એટલે તારી પ્રકૃતિ પણ અગાઉ માફક સ્વસ્થ બની જશે."

"છટ્ છટ્ ફકીર સાહેબ ! મારે ખાતર તમને ત્રાસ શામાટે આપવો જોઇએ ? હું જ ધીમે ધીમે જઇશ. વળી અત્યારસુધી તમોએ મારા ઉપર જે ઉપકારો કરેલા છે, તેના ભારથી તો હું દબાઈ ગયો છુ, તેમા વળી અધિક ઉપકાર !"

"ગાડો છે, ગાડો ! તું ધીમે ધીમે આ સેનાપતિ પાસે જઇશ કયારે અને પાછો તારા સરદાર પાસે પહોંચીશ કયારે ? તારા શરીર ઉપર નૂર તો બિલકુલ રહ્યું નથી. વળી આ નિઝામશાહી નથી પણ ઈમાદશાહી છે. વખતે તને શત્રુનો માણસ ધારીને સંશય આણીને તને કયારે પકડે ને કયારે નહિ, તેની પણ ખાત્રી શી ? મારે શુ ? હુ રહ્યો સાધુ, એટલે મારા માટે સંશય પણ કોને આવનાર છે ? તું ઉપકારના સંબંધમાં હવે એક પણ શબ્દ બોલતો નહિ. કોઇ કોઇના ઉપર ઉપકાર કરતું નથી. સર્વ સમર્થ કર્તા, અકર્તા અને અન્યથા કર્તા એ પરમાત્મા માત્ર છે. જો મને તેમણે તારી પાસે આવવાની બુદ્ધિ આપી ન હોત તો મારાથી શું બની શકયુ હોત ? તને તો હું હવે મારો શિષ્ય સમજું છુ. શિષ્યને સુખ મળે, તેની ખ્યાતિ થાય તેને માટે પ્રયત્ન કરવો એ ગુરૂનું કર્તવ્ય છે. તે હું નિઃસંશયપણે બજાવીશ. તારી સર્વત્ર વાહવાહ થાય ત્યારે જ મને ઠીક લાગશે. વારૂ, પણ એ બાબત તો પાછળની છે. પ્રથમ તો કાલે સ્હવારે ઉઠીને હુ તારા કામ ઉપર લાગીશ. મારે પ્રયાગ જવાનુ હતું, પરંતુ હવે તો હું પછીથી જ ત્યાં જઇશ."

સ્વારને ગોસાંઇની વાત પસંદ પડી ગઇ. તે પોતે ક્ષીણ પણ ઘણો જ પડી ગયો હતો, તેથી પુષ્કળ વિચાર કરીને છેવટે તેણે ગોસાંઇનું કહેવુ કબુલ કર્યું; તેથી પેલો ગોસાંઇ એકદમ આનંદમાં આવી ગયો અને બોલ્યોઃ "પણ તે પત્રમાં હકીકત શી છે ? ગમે તે હશે. મારે તે જાણવાની જરૂર પણ શી ? પણ જો કદાચ આ પત્રમાં તે મોગલ સેનાપતિની કાંઈ નિંદા કરવામાં આવી હશે અને એવુ કાંઇ લખાણુ હશે તો જરૂર આપણા તો બાર વગાડી દે !"

"એવી હકીકત તો એમાં હોય જ નહિ, કેમકે એવો પત્ર લખીને મારો સ્વામી તે પાહવવાને મને મોકલે જ નહિ. તેમની તો મારા ઉપર અત્યંત કૃપા છે."

"તને જે લાગતું હોય તે ખરૂ; પરંતુ મને તો એમ જ લાગે છે કે તેમા કાંઈ પણ નિંદાસ્પદ બાબત જ હોવી જોઇએ. તારો માલીક નિઝામશાહીનો સરદાર, તે મોગલ સેનાપતિના ઉપર બીજા કયા ઉદ્દેશથી પત્ર મોકલે ? ગમે તે હોય મને તેની કાંઈ પરવા નથી." ગોસાંઇ બાવાના મનમાં એમ હતું કે આ પત્રની અંદરની હકીકત જો સ્વાર જણાવે તો ઠીક પરંતુ તે આ વાતચીતથી સમજી શક્યો કે સ્વારને પણ પત્રની અંદરની બાબતની માહિતી નથી, તેથી તેણે વધુ પૂછપરછ કરવાની આવશ્યકતા જોઈ નહિ.

પેલો સ્વાર પણ કાંઇ સંશય ન લાવતા ગોસાંઇના આવા ભોળપણને માટે મનમાં ને મનમાં હસવા લાગ્યો. તે પત્રમાં ગોસાંઇ કહે છે એના કરતા તદ્દન ઉલટી જ હકીકત હોવી જોઇએ એમ તે ધારતો હતો, અને ગોસાંઇ તેમાંનું કાંઇ સમજી શક્યો નથી તે જાણીને તેને તો અધિક આનંદ થયો !

ગોસાંઇ બાવાએ આ પત્રનો જવાબ લઇને જેટલી બની શકે તેટલી ઉતાવળથી તે જ ગામમાં પાછા આવવું અને ત્યાંસુધી આ સ્વારે પણ તે જ સ્થળે ધર્મશાળામાં રહેવું એમ બન્નેએ ઠરાવ કર્યો. તે પ્રમાણે બીજે રોજ સ્હવારે ગોસાંઈ બાવાએ પ્રયાણ પણ કર્યું.

તે સ્વાર કોઈ પણ અમલદાર છે એમ ગામના લોકો સમજતા હતા, તે સમજણુ કાયમને માટે ટકી રહે એવો દેખાવ અને દમામ પેલા સ્વારે રાખ્યો હતો; અને ગોસાંઇ બાવાની રાહ જોઇને તે ત્યાં એક અમલદાર પ્રમાણે પરંતુ પૂરતી સાવધાનીપૂર્વક રહેતો હતો.

ગોસાંઈબાવાએ રસ્તે ચાલવામાં બાકી રાખી નહોતી. રસ્તામાં તેમણે ચારપાંચ સ્થળે જ મુકામ કર્યો હતો. ગુમારે પાંચેક દિવસમાં તે કુતુબશાહની છાવણીની નજીકમાં જઈ પહોંચ્યો. છાવણીની આ બાજુએ એક ગામમા જઇને તેણે પોતાનો ગોસાંઇનો વેશ કાઢી નાખીને મુસલમાન સ્વારનો સ્વાગ ધારણ કર્યો. છાવણીના પહેલા પહેરા ઉપર જઇને પહેરા ઉપરના જમાદારને ભારે દમામથી તેણે કહ્યુ કે "અતિ જરૂરના કામ માટે અહમદનગરથી એક સ્વાર આવ્યો છે એમ તમે જઇને તમારા સેનાપતિ સાહેબને જગાવો."

પેલો બિચારો પહેરેગીર તો અતિશય ચકિત બની જઇને તાબડતોબ વર્દી આપવાને માટે દોડયો થોડી વારમા જ તે પાછો આવ્યો અને આપણા ગોસાઇ બાવા જે અત્યારે સ્વાર બની ગયા હતા તેમને ઠેઠ કુતુબશાહના તબુ પાસે લઈ ગયો. તે તબુમા તે સમયે કુતુબશાહ અને તેનો ખાસ દોસ્ત અમીરખાન બે જાગ્રત બેઠેલા હતા. ગોસાઈબાવાએ અદર જઇને નિયમ મુજબ સેનાપતિને નમન કર્યુ અને તે પછી પોતાની પાસેનો પત્ર તેને આપ્યો. કુતુબશાહે તે પત્ર ફોડીને વાચવા માડયો અને પૂરો કર્યા પછી તેણે સ્વાર બનેલા ગોસાઇની સામે જોઈ બીજો હુકમ થતા સુધી બહાર જવા સૂચવ્યુ. તે ગયા પછી કુતુબશાહ તે પત્ર જરા મોટેથી વાચવા લાગ્યો.

પ્રથમ તો તેમા કુતબશાહને તે એક મોગલ સેનાપતિ હોવાથી હમેનખાને માનયુક્ત ભાષાથી અલકૃત કર્યો હતો, જે વિસ્તારના ભયથી અત્રે આપવાની જરૂર અમે જોતા નથી તે પછી તેમા એવી મતલબ હતી કે 'આપ પરાક્રમી બાદશાહના સેનાપતિ છો, આપના બાદશાહનુ રાજ્ય વિશાળ, મોટુ લશ્કર અને અપ્રતિમ સામર્થ્ય—એ સર્વ વાત આપને સાહાય્યભૂત થઈ છે. આપ દક્ષિણ ઉપર ચડી આવો છો એવા ખબર સાભળીને આપને આવતા અટકાવવાને અમારા બાદશાહે મુરારિરાવને તે તરફ મોકલ્યો છે, પરતુ અમારો મુલક થોડો, સામર્થ્ય કમી અને લશ્કર પણ જોઇએ તેટલુ નહિ એ બાબતથી અત્રે સર્વ માહિતગાર છે, અને આપના પ્રચડ સૈન્યની પાસે અમારો પરાભવ જ થશે એવી મારી તો ખાત્રી છે, તેથી હુ આ પત્ર આપને લખવાની આવશ્યકતા જોઉં છુ. બાદશાહ મુરારિરાવ જેવા બદમાશ લોકોનુ સાંભળે છે અને માને છે તે મને જરા પણ પસંદ નથી. તો મારી આપને વિનતિ છે કે મુરારિરાવે ત્યાં રહીને અમારી હદ બહારનો જેટલો મુલક પોતાને હસ્તગત કર્યો હોય તે તમારે સ્વીકારવો. મેં તે મુલકના તમામ પ્રાંતમાં 'આ પ્રાંત દિલ્હીના બાદશાહના તાબામાં સુપ્રત કર્યો છે'

એવા પ્રકારનાં આજ્ઞાપત્રો બાદશાહની મહોર અને સિક્કા સાથેનાં મોકલ્યાં છે. મુરારિરાવ પણ ત્યાંથી પોતાની છાવણી ઉઠાવીને અહીં પાછો આવે એવી વ્યવસ્થા કરી છે, અને તેથી તે મુલક આપના કબજામાં લેવામાં કોઈ પણ જાતની હરકત આવે તેમ નથી તો આપે મારી આ વિનતિ અવશ્ય માન્ય કરવી. તેના બદલામા આપને મારી એ શરતો કબૂલ કરવી પડશે. પહેલી તો એ કે આ મુલક મળી જાય એટલે આપે દક્ષિણ તરફ આવવુ નહિ અને બીજી એ કે 'મુરારિરાવને વઝીર કરો, નહિ તો હું તમારા ઉપર હલ્લો કરૂ છુ' એવી ધમકી અમારા બાદશાહને આપવી. આ બન્ને શરતો કબુલ હોય તો જ આપને મુલક મળશે. જો તે બન્નો શરતો પ્રમાણે વર્ત્તવામા નહિ આવે અને આપના માટે મોકલાવેલા પેલા આજ્ઞા-પત્રોને આધારે આપ મુલક કબજે કરશો તો ફસી પડશો—હુ સોગનપૂર્વક કહુ છુ કે ફસી પડશો! તો આ બન્ને શરતો કબુલ કરવાની મારી વિનતિ માન્ય કરશો, એવી આશા છે.' આ પ્રમાણેની હકીકત તે પત્રમા હતી. તેની નીચે હુસેનખાનની રિવાજ મુજબની સહી નહિ પણ આખુ નામ લખેલુ હતુ.

તે પત્ર વાચતા બન્નેને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ. પ્રથમ તો તેઓ આનો અર્થ જ સમજી શક્યા નહિ અને વળી હુસેનની બીજી શરત જાણીને તો તે બન્ને ગોટાળામા જ પડી ગયા! હુસેન અને મુરારિરાવ એ બન્નેની વિદ્વત્તા અને મુત્સદ્દીપણાની ખ્યાતિ તેમના કાન ઉપર પણ આવી હતી. તેથી તે બન્નેએ મળી જઇને આપણને ફસાવવાની આ યુક્તિ તો રચી નહિ હોય એવા પ્રકારની શકા લાવીને કુતુબશાહ બોલ્યોઃ "અમીર! આમા કોઇ પણ જાતની લબાડી જણાય છે. આ પત્રથી ભુલથાપ ખાઇને આપણે મુલક લેવા જઇએ, એટલે મુરારિરાવ તો ત્યા હશે જ તે આપણને યથાયોગ્ય બદલો આપે એવો તેમનો ઇરાદો હશે!"

"કદાચ એમ પણ હોય!" અમીરખાને જવાબ આપ્યો. થોડી વાર વિચાર કરીને તે બોલ્યોઃ "પરતુ એક વિચાર મને આવે છે કે હુસેન અને મુરારિરાવ એક બીજાનો દ્વેષ કરે છે એટલે હુસેનના મનમા એવુ હશે કે આપણે બાદશાહને ઉક્ત પ્રકારની ધમકી આપીએ તેથી બાદ-શાહને એવી ખાત્રી થાય કે મુરારિરાવ આપણને મળી ગયો છે અને આ ફીતુર તેણે જ ઉઠાવ્યુ છે, અને તેથી મુરારિરાવની આબરૂને પણ ડાઘ બેસે. હવે આપણે એટલું કરવાની જરૂર છે કે હમણા જ આપણા કોઇ માણસને ખાનદેશ રવાના કરીને આ આજ્ઞાપત્રના સબધમાં અને મુરારિ-રાવ છાવણી ઉપાડીને પાછો ફર્યો છે કે નહિ તે સંબંધમાં ખબર કઢાવવી."

"હા, એ ઠીક છે. આ પત્રમાંની હકીકત સત્ય જ હોય તો ઘણું સારૂં ! કેમકે વરાડ અને ગુજરાતમાં થઈને આપણે આગળ વધી શકીએ તેમ નથી. મુરારિરાવે તેમની સાથે એવી સલાહ કરેલી છે કે આપણને તેમના પ્રદેશમાં થઈને દક્ષિણ તરફ આગળ વધવા દેવા નહિ. તે પોતે ખાનદેશમાં પડેલો જ છે ! તેથી આ સમયે વિજયને માટે મને તો નિરાશા જ થઈ હતી. તેથી હું કાંઇ બીજી યુક્તિની શોધમાં જ હતો. હવે જો આ પત્રમાંનો મજકુર ખરો જ હોય તો મારી સર્વ નિરાશા નષ્ટ થઇ સમજવી. હા, હુસેનખાનની શરત મુજબ ખાનદેશની પેલી મેરનો મુલક આપણે હવે મેળવી શકીશુ નહિ તે વાત ખરી, પરંતુ કદાચ ન મળે તોયે ચિંતા શી છે ? ફરીથી વળી કોઈ પ્રસંગે આવીને કબજે કરી લઇશું એમ કહીને આપણે બાદશાહને–"

એટલામા ત્યાં અલ્લી નામનો કુતુબશાહનો એક બીજો દોસ્ત આવી ચડ્યો તેના ચહેરા ઉપર આશ્ચર્ય અને હર્ષ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં તે એકદમ હર્ષાવેશમા આવી કુતુબશાહનો હાથ પકડીને બોલવા લાગ્યો· "વાહ રે મીયાસાહેબ ! તમે પણ બસ બેઠા બેઠા જ પ્રાંતો એક પછી એક વગર મહેનતે કબજે કરવા માંડ્યા છે ને શું ? આખો ખાનદેશ હાથ નીચે આવી ગયો ને ? આપણો અહમદ નામનો જાસુસ હમણાં જ ખાનદેશ તરફથી ચાલ્યો આવે છે. તેણે 'ખાનદેશ મોગલોને આપ્યો છે' એવા અર્થવાળા કાંઈ આજ્ઞાપત્રો જોયા છે, પરંતુ હજી તે પ્રસિદ્ધ થયા નથી પણ હે ભાઇ ! આ દાવ કેવી રીતે સાધ્યો ?"

"અરે, પણ આજ્ઞાપત્રનો મજકુર ખરો છે કે ખોટો ?" અમીરખાન વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો

"ખુદાકસમ ! અહમદ કદી પણ ખોટું કહે નહિ, કેમકે તે મારો ચેલો છે. મુરારિરાવે રામગઢથી છાવણી ઉપાડી અને તે પોતાના છૂટા છવાયા લશ્કરને પણ પાછળ હઠાવે છે એવી બાતમી સુદ્ધાંત અહમદ લાવ્યો છે; પરંતુ તમારા જાણવામા આમાંનું કાંઈ પણ હજીસુધી આવ્યુ હોય એમ લાગતું નથી "

કુતુબશાહે આનંદપૂર્વક અમીરખાનના હાથમાં તાળી મારી ! અમીરખાને તરત જ એક પત્ર તૈયાર કર્યો અને તેના ઉપર કુતુબશાહનો સિક્કો અને મહોર કરીને તે અહમદનગરના સ્વાર–ગોસાંઇ બાવા–ને બહારથી બોલાવીને આપ્યો. ગોસાંઇ બાવાએ પણ ત્રણ વાર કુર્નિશ બજાવી પોતાનો રસ્તો પકડ્યો. જે ગામમાં તેણે સ્વારનો વેશ ધારણ કર્યો હતો ત્યાં જ તે

ઉતારી નાંખી પાછાં પોતાનાં સાધુનાં કપડાં પહેરીને પેલા સ્વારની પાસે જવા નીકળ્યો. આખા રસ્તામાં તે તિરસ્કાર અને કિંચિત્ ક્રોધપૂર્વક ભયંકર હાસ્ય કર્યા કરતો હતો, પરતુ શામાટે તે કોણ જાણે? અને વળી તેણે મુસલમાન સ્વારનો સોંગ શામાટે લીધો તે પણ કોણ કહી શકે?

જેટલા દિવસ પેલા ગામડાથી છાવણી સુધી પહોંચતાં ગોસાઈબાવાને થયા હતા તેટલા જ તેને પાછા સ્વાર પાસે જઈ પહોચતાં થયા. ત્યાં જઇને તેણે સ્વારને કુતુબશાહનો પત્ર આપ્યો અને કહ્યુ કે "હવે તો હું સપ્તશૃગ ગઢ ઉપર દેવીના દર્શનને માટે જાઉં છુ. મારી ત્યાની યાત્રા પૂર્ણ કરીને હું અહમદનગર આવીશ." એટલુ બોલી તે જવાને તૈયાર થયો.

પેલા સ્વારને છેલ્લા દશ દિવસમા સારો આરામ થઇ ગયો હતો. તેણે અતઃકરણપૂર્વક ગોસાંઇ બાવાનો આભાર માન્યો, અને મોટા ખેદપૂર્વક ગોસાઇ બાવાની રજા લઇને ને પણ અહમદનગર જવાને નીકળ્યો. જતી વખતે સ્વારને નવો ઘોડો વેચાતો લેવાની જરૂર પડી હતી, કેમકે પેલો ઘોડો જગલમા ક્યા ગયો અને તેનુ શુ થયુ તેનો કશો પત્તો નહોતો. એ અરણ્યની ભીતિને લીધે તેમાંથી પોતાને બહાર કાઢવાને પોતાની સાથે તેણે ચાર માણુસોને અમુક રકમ આપવાનુ કબૂલ કરીને લીધા. તે અહમદનગર તરફ ગયો અને ગોસાંઇ બાવા સપ્તશૃગ સિધાવ્યા' એ ગોસાંઈ કોણ?

કુતુબશાહે હુસેનને શો જવાબ આપ્યો તે જાણુવાને વાચકો આતુર હશે ખરા'

પ્રકરણ ૨૧ મું.

બાદશાહ સાથે મુલાકાત.

अतिमलिनकर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धी'।

અર્થ—અતિ મલિન કામમાજ દુર્જનની બુદ્ધિ અતિ નિપુણ થાય છે.

ધોંડોપંત ઇંદુમતી સાથે અહમદનગરમા આવ્યો તેને એક બે દિવસ ગયા ત્યારપછી હુસેને એક રોજ કિંચિત્ હસીને ધોંડોપંતને કહ્યું: "પંત! તમારે હવે મારી એક વિનતિ માન્ય કરવી પડશે!"

"તે શી છે? ખાનસાહેબ!" એવું જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કરીને તે મનમાં બોલ્યો: 'હુસિના અને મારા લગ્ન સબંધી તો કાંઈ નહિ હોય?'

"ત્યારે જુઓ, તમારે મારી સાથે બાદશાહ પાસે આવીને એમ કહેવું

કે 'મુરારિરાવની આપનુ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની મહત્ત્વાકાક્ષા છે.' કેમ, એમાં તો કાંઈ વાધો નથી ને?" એટલુ કહીને તે એક પ્રકારની તીવ્ર દ્રષ્ટિથી ઘોંડોપતની સામે જોવા લાગ્યો

ઘોંડોપંત તો હુસેનના કથનનો અર્થ જ સમજી શક્યો નહિ. તે તો આશ્ચર્યયુક્ત નેત્રોથી હુસેનની સામે એક ગાંડાની માફક જોઇ રહ્યો '

તેના આ ભોળપણથી હુસેનને ખીજ ચડી, પરતુ એ ભોળપણ પોતાને ફાયદાકારક છે એવા વિચારથી આનદ પણ તેટલો જ ઉત્પન્ન થયો. ઘોંડોપતને તદ્દન મૌન ઉભો રહેલો જોઇને હુસેન બોલ્યો: "એમા કાઈ ગભરાવાનુ કારણ નથી. હુ જે કહેવા માગુ છુ તે બરાબર લક્ષ આપીને સાભળો એટલે મારી વાતનો અર્થ તથા મારો હેતુ તમોને સમજાશે. એક વખત બાદશાહ અને મારી વચ્ચે વાત થયો હતો બાદશાહ કહે કે 'મુરારિરાવ બિલકુલ નિસ્પૃહી છે તેને કદાચ ભિક્ષુક અવસ્થામા મૂકી દઇએ તોપણ તે બિચારો તેમા સતોષ માની લે'' તમે જ કહો, પત ' એમ બનવુ શક્ય છે ખરૂ ? મુરારિરાવ ગભીર, વિદ્વાન્ અને ચતુર છે. તેને મોટી મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ન હોય એમ તે કદી બને ખરૂ ? મારા માનવા મુજબ તો હોવી જ જોઇએ, તેથી મે તો બાદશાહને એવો જવાબ આપ્યો કે, ખાવિદ ' એ તો આપની તદ્દન ભૂલભરી સમજ છે મુરારિરાવને તો તે જે સ્થિતિમા હાલ છે તેનાથી પણ પૂરતો સતોષ નથી તો પછી જો તે ગરીબ બની જાય તો તેની શી અવસ્થા થાય તે દેખાતું જ છે. સરકાર ' તેને તો રાજા થવાની મહત્ત્વાકાક્ષા છે, એટલુ જ નહિ પણ આ નિઝામશાહીના ધણી થઈ પડવાની તેની ઇચ્છા છે એમા જરા પણ સશય નથી. જો જરૂર હોય તો હુ પુરાવાથી સિદ્ધ કરી આપવાને તૈયાર છુ'' પત ' અમારા મુસલમાન બાદશાહો કાઇ વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે ' તેમની વઝીરાત કે તાબેદારી કરવી તે લોઢાની તપાવેલી કઢાઇમા ઉભા રહેવા કરતા પણ અધિકતર કઠણ છે અરે, અહીના બાદશાહની જ એવી હકીકત છે એમ નથી, પરતુ અર્બસ્તાન, તુર્કસ્તાન, કાબુલ વગેરે દેશોમા જૂઓ' ત્યાં આગળ પણ ત્યાના વઝીરો કે અમીરોને ક્યારે પોતાનુ મરણ થશે કે અપમાન થશે તેની ખાત્રી હોતી નથી તમને તેનો એક જ દાખલો આપુ છુ તે સાંભળો એટલે મારા કથનની તમને ખાત્રી થશે. તુર્કસ્તાનમાં દમાસ્કસ નામનુ એક ભવ્ય અને સુંદર શહેર છે. આગળ ત્યાં એક બાદશાહ થઇ ગયો. તે બાદશાહને પોપટ પાળવાનો બહુ શોખ હતો, તેથી તેણે સેકડો પોપટ એકઠા કરી તેમને માટે જુદાં જુદાં પાંજરા આદિ વ્યવસ્થા કરી હતી. તેણે એક દિવસ પોતાના વઝીરને પૂછ્યુ કે

'આ દુનિયામાં એવો કોઈ પણ હશે કે જેને પોપટ પાળવાનો શોખ જ ના હોય ?' વઝીરે ઉત્તર આપ્યુ કે 'ખાવિંદ ! એક તો શુ પણ એવા લાખો મળી આવશે, અને તેઓ એમ જ સમજતા હશે કે ઇશ્વરે કુદરતી રીતે જે પ્રાણીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપેલુ છે, તેમને પરતંત્ર બનાવવા એ પરમેશ્વરનો મોટો ગુન્હો છે !' બસ ! આવો પોતાની રૂચિને પ્રતિકૂળ પડતો જવાબ સાભળીને બાદશાહે તો તે વઝીરને એકદમ શૂળીએ જ ચડાવી દેવાનો હુકમ કર્યો ! આપણા બાદશાહ કાંઈ એવા વિચિત્ર નથી, પરંતુ આ વખતે તો તેમણે મારા ઉપર એવા જ પ્રકારનો પ્રસંગ આણ્યો છે અને ચોક્કસ પુરાવો આપવાનુ મને ફરમાન કર્યું છે. ઘોંડોપંત ! આવા સમયે તમારે મને સહાય કરવી જોઇએ. મને મારા પોતાના માટે તો જરા પણ ચિંતા નથી, પરંતુ જો કદાચ હું અંધીખાનામા પડું તો મારી બહેન અને મારા કુટુંબની શી દશા થશે, તેનો જ મને વિચાર થયાં કરે છે. વારૂ, તમે બાદશાહ પાસે એટલુ માત્ર કહેશો કે 'તેની રાજા બનવાની અભિલાષા છે' તોયે તેમા કોઈ પણ પ્રકારની હરકત નથી, કેમકે બાદશાહનો મુરારિરાવ ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ છે, તેથી તમારા મુખે આવી વાત સાંભળીને મુરારિરાવની રાજ્ય કરવાની હોશ જાણી તેની તે ઇચ્છા પૂરી કરશે— મુરારિરાવને એકાદ પ્રાંતનો રાજા બનાવી દેશે કદાચ તેમ ન કરે તોપણ આ અમારો સામાન્ય વિનોદ હોવાથી બાદશાહ તે વાત એકદમ ભૂલી જશે. વળી તમને બાદશાહ પાસે લઈ જવામાં આ ઉપરાત મારો એક બીજો પણ હેતુ છે, કેમકે પુરાવો બતાવવાને માટે તો એક સરદાર પાસેથી 'મનુષ્યસ્વભાવના કુદરતી નિયમ મુજબ મને પણ અધિકતર વૈભવ અને સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે' એવી મતલબનો મુરારિરાવનો હસ્તલિખિત પત્ર મે મેળવ્યો છે. તમને લઇ જવાનો હેતુ માત્ર એટલો કે આ બહાને તમારી બાદશાહ સાથે મુલાકાત થાય તો આગળ ઉપર તમને જ ઉપયોગી થઈ પડે. કેમ ? હવે તો કાંઇ હરકત નથી ને ? જલ્દી બોલો."

એક દારૂડીઓ 'હવે મદ્યપાન કદી પણ કરવુ નહિ' એવો નિશ્ચય કરે, અને એટલામાં તેને તેનો બીજો દારૂડીઓ દોસ્ત મળી જાય, તે તેને દારૂના પીઠામાં જવાનો આગ્રહ કરે, પેલો ના, ના, કહેતો જાય અને બીજો તેને લઇને પીઠામાં જાય તથા અંદર દાખલ થાય ત્યારે અરધાપરધા ડગમગતા મનથી તે જેવો ખિન્ન બને તેવી ખિન્નતાપૂર્વક ઘોંડોપંતે જવાબ આપ્યો કે "ઠીક છે."

"પણ જૂઓ ! બાદશાહ કદાચ ગુસ્સે થયા હોય એવી રીતે તમને પ્રશ્ન કરે તોપણ બિલકુલ ગભરાતા નહિ. 'મારે કોઇ પણ રીતે કરીને રાજ્યપ્રાપ્તિ તો કરવી છે; એટલુ ખરૂં કે હમણા તો કેટલાંક વર્ષ સરદારી કે વઝીરાતમા કાઢવાં જોઇએ, પરંતુ કાંઈ હરકત નહિ—છેવટે પણ એક વખત રાજા કહેવાઇશ—એવો પ્રયત્ન સિદ્ધ કર્યા વગર રહીશ નહિ' એવા ઉદ્‌ગાર મુરારિરાવ કાઢતા હતા, એટલુ જ તમારે બાદશાહને કહેવાનુ છે."

ધોંડોપંતની મારફત આવી વાત બાદશાહ પાસે રજુ કરવાનો હુસેનનો શો હેતુ હોવો જોઇએ તે વાચકોના ધ્યાનમાં આવ્યુ જ હશે 'નિઝામશાહીને નષ્ટ કરીને હિંદુ રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો મુરારિરાવનો ઇરાદો છે' એવુ તેણે અગાઉ બાદશાહને કહ્યું હતું અને તે સાથે એમ પણ જણાવ્યુ હતુ કે 'આ વાત ધોંડોપતે મને કહી હતી' એ વાચકો જાણે છે. હુસેન જે કહે છે તે ખરૂં છે કિંવા મહત્ત્વનુ છે એવુ પોતાને લાગ્યુ હોય એમ બાદશાહે તે વખતે હુસેનને જણાવા દીધુ નહોતુ, તેથી તેણે આ વાત ધોંડોપંત પાસે બાદશાહને કહેવરાવવી એવો ઇરાદો રાખ્યો હતો અને તે પ્રમાણે આજે તેણે ધોંડોપત પાસે બાદશાહ કને જવાની વાત કાઢી હતી.

હુસેનને એમ લાગતું હતુ કે મુરારિરાવના સંબધમા મારા હૃદયમા ધમધમી રહેલો દ્વેષાગ્નિ આ ધોંડોપતને જણાવા દેવો નહિ. અલબત્ત, હુસિનાને ખાતર ધોંડોપત દેશાતર, ધર્માતર કે તેથી બીજુ કાંઈ હલકુ કામ પણ કરવાને તૈયાર થાય, પરતુ તે નાનપણથી જ મુરારિરાવને ત્યાં ઉછરેલો છે, જેથી મુરારિરાવનું પોતાનુ અકલ્યાણ થાય એવુ ખુલ્લું દેખાતુ હોય એવી વાત કરતાં ધોંડોપત કચવાયા સિવાય રહેશે નહિ, એટલુ જ નહિ પણ કદાચ તે કબૂલ પણ કરશે નહિ એમ હુસેન સમજતો હતો. તેને મુખ્ય એ બાબતો સિદ્ધ કરવાની હતી. એક તો ઇંદુમતીની પ્રાપ્તિ અને બીજી મુરારિરાવને વઝીરાત મેળવવા ન દેવી તે. પોતાની તે કાર્યસિદ્ધિમા ધોંડોપત એક અગત્યનું હથિયાર થઇ પડયો હતો ! ધોંડોપતના મનમાં ઇંદુમતી અને મુરારિરાવના સંબધમા તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો અને હુસિનાની અભિલાષા તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરવી, એટલે તે પોતે જે પ્રમાણે કહેશે તે પ્રમાણે કરવાને તત્પર થશે એમ હુસેનને પ્રથમ લાગ્યુ હતુ. તેથી તે પ્રમાણે તેણે પ્રથમ કાંઇની કાંઇ ખોટી અને તર્કટી વાતો કરી ઇંદુમતીના સંબંધમાં ધોંડોપતનું મન કલુષિત કર્યું હતુ—એટલે કે તે ઇંદુમતીનું સર્વનાશ કરવાને

તૈયાર થયો ! સ્ત્રીના સંબંધમાં કોઈ પણ પુરૂષનું મન કલુષિત થવામાં વાર લાગતી નથી, એ વાત લક્ષમાં આણીએ તો ઘોંડોપંતનું મન ઇંદુમતીના સંબંધમાં એટલું કલુષિત થયું તે વિષયમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે નહિ. ઇંદુમતીને માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરાવવાનું કાર્ય તો હુસેન સરળતાથી કરી શક્યો હતો; પરંતુ તે જ પ્રમાણે મુરારિરાવને માટે પણ ઘોંડોપતના હૃદયમાં એકદમ દ્વેષાગ્નિ પ્રકટે એવું હુસેનને લાગ્યુ નહોતું, એટલે તેણે બીજી કાંઇ યુક્તિ કરીને પોતાની વાગ્જાળમાં હુસેનને સપડાવીને, પોતાનો ખરો હેતુ શો છે તે તેને જણાવા ન દેતાં તેની મારફત જ પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરાવવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ નિશ્ચય તેણે અમલમાં પણ આણ્યો હતો એવું તેની તથા ઘોંડોપતની વચ્ચે થએલા ઉપરના સંવાદ ઉપરથી સમજી શકાયુ હશે. પોતાને બાદશાહની સાથે વાદ થયો, બાદશાહે ક્રુદ્ધ થઈ પોતાને શિક્ષા કરી, દમાસ્કસના બાદશાહે તેના વઝીરને શૂળીએ ચઢાવ્યો, એક સરદાર પાસેથી પોતાને મુરારિરાવનો હસ્તલેખ પ્રાપ્ત થયો છે, ઇત્યાદિ જે જે વાતો તેણે કહી હતી તે બિલકૂલ ગલત અને બનાવટી જ હતી !

પરંતુ ઘોંડોપંતને તો તે સર્વ વાત ખરી લાગી હતી ! હુસેનને 'ઠીક છે' એવું ઉત્તર આપતાં ઘોંડોપત ખિન્ન દેખાયો હતો તેનું કારણ એટલું જ કે મુરારિરાવના કહેવા પ્રમાણે બાદશાહ પાસે તેને જે કહેવાનું હતું તે તદ્દન ખોટું હતું, પરંતુ તેથી મુરારિરાવનું તો હિત જ થનાર છે, એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો હતો. અસત્ય બોલતી વેળાએ અથવા તો પોતે જે કહેશે તે સામાને અસત્ય લાગશે એવો સંભવ જણાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યનું હૃદય ખિન્ન થાય છે.

નક્કી કર્યા મુજબ હુસેન ઘોંડોપંતને પોતાની સાથે લઇને કચેરીમાં ગયો. અગાઉ એક વખત પાછળના ભાગના જે દિવાનખાનાની વાત આપણે કરી ગયા છીએ તે જ દિવાનખાનામાં આજે પણ બાદશાહ બેઠો હતો. ઘોંડોપતને બહાર બેસારીને હુસેને એકલાએ જ તે દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. રિવાજ મુજબ બાદશાહને નમન કર્યા પછી કેટલીકવાર સુધી અહીં તહીંનાં ગપ્પાં માર્યાં પછી તેણે બાદશાહને કહ્યું: "ખાવિંદ ! બહાર મુરારિરાવનો કારભારી ઘોંડોપંત હાજર છે. તેની પોતાની પાસેથી જ આપ આપની પુરતી ખાત્રી કરી જૂઓ કે મુરારિરાવ પોતે રાજા થવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પોતાના હૃદયમાં ધરાવે છે કે નહિ. તેને અંદર બોલાવું ને?" એટલું બોલી તે બાદશાહ સન્મુખ જોઇ રહ્યો.

વિદ્વત્તામાં બાદશાહની યોગ્યતા હુસેનથી ઓછી હતી ખરી, પરંતુ રાજકીય બાબતોમાં તે હુસેનથી ચડી જાય તેમ હતું. તેણે પોતાની પાસે પ્રથમ મુરારિરાવની જે નિંદા કરી હતી તેની બિલકુલ અસર થઈ નહોતી એમ કાંઈ નહોતું, પરંતુ તેણે ખાસ કરીને હુસેનને તેના કથનની કાંઇ પણ અસર પોતાના મન ઉપર પરિણમી નથી એમ દર્શાવ્યું હતું એમ કરવામાં તેનો હેતુ એ હતો કે હુસેનનુ કથન પોતાને મહત્ત્વનુ લાગે છે, કિંવા તેનુ પોતાના મન ઉપર પરિણામ થાય છે એવુ જો પોતે દર્શાવે તો તેને અધિક ઉત્તેજન મળે, પછી તે ગમે તેવી વાત કરવામાં પણ દરકાર ન રાખે અને તેથી તેમાં ખરૂ શું તે બરાબર સમજી શકાય નહિ, અને વળી બાદશાહનો એવો પણ વિચાર ખરો કે જો મુરારિરાવના સંબંધમાં પોતાનાથી કાંઇ અન્યાયયુક્ત કાર્ય થઈ જાય તો તે થવા દેવું નહિ, અને તેથી તે બાબતમાં બાદશાહ ઔદાસિન્ય દાખવતો હતો, તોપણ હુસેને પોતાનો પ્રયત્ન બિલકુલ છોડયો નહોતો. 'येन केन प्रकारेण' બાદશાહનુ મન મુરારિરાવના સંબંધમાં કલુષિત કરવુ એવો તેનો પક્કો ઇરાદો હતો, અને તેથી તો તેણે ઘોંડોપંતને બાદશાહની મુલાકાતને માટે આણ્યો હતો

બાદશાહે હુસેનનુ કથન સાંભળીને જવાબ આપ્યો "મુરારિરાવને કદાચ રાજા થવાની ઇચ્છા હોય તેથી શુ? મને તેની શી ફિકર છે? ઘોંડોપંતને મળવાની કાંઈ જરૂર નથી તેને કહે કે ઘેર ચાલતો થાય."

"વાહ સરકાર! મારૂ—વઝીરનુ આપની પાસે આટલુ જ માન?! કૃપા કરીને આપ ઇચ્છા ન હોય તોયે—મારે ખાતર—ઘોંડોપંતને અંદર આવવા દ્યો. બહાર કોણ છે? જા, ઘોંડોપંત નામના એક ગૃહસ્થ બહાર બેઠેલા છે તેમને અંદર લઇ આવ."

બાદશાહ પણ ઘોંડોપંત સાથે વાત કરવાને મનથી તો ઇચ્છતો હતો, તેથી તેણે હુસેનનો નિષેધ કર્યો નહિ થોડી વારે આખા શરીરે પરસેવાથી રેબઝેબ થઇ ગએલો અને થરથર ધ્રૂજતો ઘોંડોપંત અંદર દાખલ થયો અને બન્ને હાથ રૂમાલથી વીંટાળીને બાદશાહના ચરણમાં ત્રણ વાર પ્રણિપાત કરીને માથું નીચુ નમાવી તેમની સામે ઊભો રહ્યો.

બાદશાહ અતિશય ક્રોધયુક્ત વદન કરીને બોલ્યો: "કેમ રે કાફર! તું અહીં કેમ આવ્યો છે?"

ઘોંડોપંત તો ગભરાઈ જ ગયો. બાદશાહની ક્રુદ્ધ મુદ્રા સિવાય બીજું કાંઇ પણ તે દેખી શકયો નહિ. આગળ પાછળનું તે સર્વ ભૂલી ગયો. કોઇ

માણસને વાઘના પિંજરામાં પૂરવામા આવે તેની જેવી સ્થિતિ થાય તેવી અવસ્થા ઘોંડોપતની અત્યારે થઇ પડી હતી, એટલે હુસેન તેને જરા દમ દઇને બોલ્યોઃ "પત ' આમ ગભરાઈ કેમ જાઓ છો ? તમારે જે કહેવું હોય તે સ્પષ્ટપણે સત્ય જ કહેજો. પોતાના મનોદેવતાને જે યોગ્ય લાગે તે કહેવામાં કાઇ પણ મનુષ્યે મનમાં ભીતિ રાખવી જોઇએ નહિ ! "

હુસેને આપેલા આટલા ઉત્સાહથી ઘોંડોપંતને ઘણું ધૈર્ય મળ્યું. પોતાને જે પ્રમાણે ઘેર હુસેને પઢાવ્યો હતો તે પ્રમાણે તેણે ધીમે ધીમે બાદશાહ પાસે બધી વાત કરી. બાદશાહે તે પૂરતું લક્ષ આપીને સાંભળી ત્યારે હુસેને તો તે પોતે સાભળ્યુ–ન સાંભળ્યુ હોય એવો દેખાવ રાખ્યો હતો! પછી તેણે ઘોંડોપતને 'તમે મુરારિરાવને શુ થાઓ ? મુરારિરાવ રાજા થાય તો તમે ખુશ થાઓ કે નહિ ? તમે મુરારિરાવના સબધમાં જે કાઇ જણાવ્યું તે અત્યારે ખરેખરૂં કહ્યા વિના તમારો છૂટકો નથી એમ ધારીને બોલ્યા છો કે મુરારિરાવના સબધમા કાઇ કપટ રાખીને તેની નિંદા કરવાના હેતુથી કીધું છે ? ' વગેરે અનેક પ્રશ્નો કર્યા ઘોંડોપતે પણ બ્હીનાં બ્હીતા યોગ્ય લાગ્યા તેવા જવાબ આપ્યા. સદ્ભાગ્યે તે સર્વ ઉત્તરો પણ હુસેનના હેતુને સિદ્ધ કરનારા હતા, અર્થાત્ તેમાનો એકે જવાબ એવો નહોતો કે જેથી પોતાની વાતની બાદશાહને શકા રહેવા પામે.

તે પછી કેટલોક વખત સુધી ગપ્પા મારીને હુસેન બાદશાહની રજા લઇને ઘોંડોપતની સાથે ઘેર જવાને નીકળ્યો. રસ્તામા તેણે ઘોંડોપંતની સાથે ઝાઝી વાતચીત કરી નહોતી તેને પણ હુસેન સાથે કાઇ વાત કરવાનુ કારણ નહોતું. 'હું અસત્ય તો બોલ્યો છુ, પરન્તુ મારા અસત્ય કથનથી મુરારિરાવનું જરૂર હિત જ થશે. અહિત તો થવા પામશે જ નહિં, એવા પ્રકારના વિચારમાં ઘોંડોપતનુ મન ગુંથાયુ હતું. વળી બાદશાહના જોએલા ઐશ્વર્યથી પણ તે દિગ્મૂઢ બની ગયો હતો.

તે વખતે હુસેન નીચેના વિચારોમાં નિમગ્ન બની ગયો હતો. ઘોંડોપત મારફત પોતે બાદશાહ કને પોતાની ઇચ્છિત વાત જાહેર કરાવશે, એટલે બાદશાહના મન ઉપર જરૂર તેની કાઈ પણ અસર થયા સિવાય રહેશે નહિ એમ હુસેન સમજતો હતો–તેની પકી ખાત્રી હતી; પરંતુ બાદશાહની વાતચીતથી કે તેના ચહેરા ઉપરથી તેનુ મન કાઇ પણ રીતે પરિવર્તિત થયું હોય એવું તે અટકળી શક્યો નહિ, તેથી હુસેન સહજ ખિન્ન થયો અને તેને કાંઇક નિરાશા પણ ઉત્પન્ન થઇ. 'મારા કથનનું કાંઇ પરિણામ

બાદશાહના મન ઉપર કેમ ન થયુ ? શુ મારૂં કહેવુ તેને સર્વ અસત્ય લાગ્યુ- કિંવા લાગતું હશે ? જો એમ હોય તો બીજી દરેક બાબતમાં હું જે કહુ છું તેના ઉપર બાદશાહ વિશ્વાસ રાખે છે, ત્યારે આ જ વાતનાં આમ કેમ ? હા, જો મારા હૃદયનુ કારસ્થાન બાદશાહ સમજી ગયો હોય તો તે મારૂ જરા પણ સાંભળે નહિ, પરંતુ એવા પ્રકારની સહજ શકા પણ તેમને આવી હોય તો તે વઝીરાત મારી પાસે રહેવા દે જ નહિ, તેમ હમેશ મુજબ મને સન્માન પણ આપે નહિ. આ ઉપરથી એટલી તો ખાત્રી થાય છે કે બાદશાહ મારા હૃદયની વાત તો સમજી શક્યા જણાતા નથી. વારૂ, કદાચ એમ માનીએ કે મુરારિરાવ પ્રત્યે તે પ્રેમ અને માન ધરાવે છે તેથી તેની વિરૂદ્ધમાં જે કાંઈ હુ કહું તે કદાચ તેઓ સત્ય ન માનતા હોય, તો હું પણ તેમને મુરારિરાવ જેટલો જ પ્રિય છુ અને મારૂ માન પણ તે તેના જેટલું જ રાખે છે વળી ગમે તેમ તોયે મુરારિરાવ વિજાતીય-હિંદુ અને હું સ્વજાતીય-મુસલમાન તેથી મારૂ કથન તો તેને અધિક વિશ્વાસયુક્ત જ લાગવુ જોઇએ. વળી મુરારિરાવ પણ અહી નથી, તેથી તેની વિરૂદ્ધમા હુ જે કાંઈ કહું છુ, તેમાં ખરૂ શુ અને ખોટુ શુ તે સમજવાને પણ બાદશાહ પાસે એકે સાધન નથી તો પછી બાદશાહના મન ઉપર મુરારિરાવની બાબતમા હુ જે કાંઈ કહું છુ તેની અસર કેમ થતી નથી ?' આ ગૂઢ પ્રશ્ન હુસેનના મનમા ઉભુ થયુ હતું. ઘણો વખત વિચાર કરવા છતા તેનુ સમાધાન તે કરી શક્યો નહિ. છેવટે તેને એટલુ તો લાગ્યુ કે 'બાદશાહના મન ઉપર ઇષ્ટ પરિણામ થયુ તો જણાય છે. હુ રોજ મુરારિરાવના સબંધમાં થોડુ થોડું કહ્યા કરૂ છુ, તે બધું તે સાંભળે છે તો ખરા. સાભળીને કાન તળે કાઢી નાંખતા હોય એમ તો લાગતું નથી. માત્ર અસર થઇ છે એવુ તે પોતાની વાતચીત ઉપરથી કે કાઇ બાહ્ય ચિન્હથી જણાવા દેતા નથી. બાકી અસર તો થઇ છે.' આવો વિચાર કરીને આજપર્યંત ચલાવેલો ક્રમ હવે પછીથી પણ કિબહુના તેથી અધિકપણે ચાલુ રાખવો એવો હુસેને મનમા નિશ્ચય કર્યો અને તે નિશ્ચય કઇ રીતે તથા કઇ યુક્તિથી પાર પાડવો તે સબંધી વિચાર કરતો તે ઘેર જઈ પહોંચ્યો. ધોંડોપત પણ તેની સાથે તેને ઘેર જઇ પહોંચ્યો, કેમકે તે પણ હમણાં તો હુસેનની સાથે જ રહેતો હતો.

ખરેખર, કપટાચારી મનુષ્યો પોતાની કપટપટુતા દાખવવામા ઓછા કુશળ હોતા નથી. જ્યારે તેઓ અમુક વાત પોતાના મન ઉપર લે છે ત્યારે પ્રથમથી જ તેમના હૃદયમાં એક પ્રકારની પાપભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ

કોઈ પણ રીતે પોતાના વૈરીનો નાશ કરવાનો ઇરાદો રાખતા હોય છે. જો પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થવામાં ઢીલ થાય છે તો તે તેમનાથી સહન થતું નથી; કે જે પ્રમાણે આપણે હુસેનના વિચારો અને પ્રયત્નો ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. તેઓ આ પ્રમાણે કપટાચારમાં ડુબેલા હોય છે પરંતુ ભવિષ્ય ક્યાં જાણી શકે છે? એટલુ તો ચોકસ છે કે અતે વિજય સત્યને જ મળે છે. હુસેન અત્યારે મનમાં મલકાય છે, પોતાની મનેચ્છાઓ પાર પડવાનાં સ્વપ્નાંમાં નિમગ્ન બનેલો છે, પરતુ ભવિષ્યમાં પોતાની અવસ્થા કેવી થઈ પડશે તેનું તેને બિલકૂલ ભાન નથી!

ઘોંડોપંત ! ઘોંડોપંત ! આ તારી કેવી મૂર્ખતા ? જેણે તને પાળ્યો, પોષ્યો, મોટો કર્યો, જેના ઉપર તારા જીવનનો આધાર, તેની વિરૂદ્ધ આટલી હદ સુધી હીલચાલ કરતા પણ તું ડરતો નથી ? તને વિચાર પણ આવતો નથી ? શુ આને એકલું ભોળપણુ કહી શકાશે ? શુ ઘોંડોપતે મુરારિરાવના હિતને જ માટે બાદશાહ પાસે આવી વાત કરી હતી ? અમે તે કબુલ રાખી શકતા નથી. તેના ઉપર હુસેનનુ દબાણુ છે. હા, તે ભોળો છે, સરળ પ્રકૃતિનો છે, તેથી બીજું કોઈ જે કહે તે એકદમ માની લે તેવો છે, પરતુ અત્યારે તેના મનમાં એક બીજી આશા પણ છે. હુસિનાને તે ચાહે છે—તેને મેળવવાને ઉત્સુક છે. હુસેનની ઇચ્છા માન્ય કર્યા સિવાય તે મળી શકે એમ નથી એમ તે ધારતો હતો અને તેથી જ મુરારિરાવના કલ્યાણની દરકાર કાંઈ તેને ઝાઝી નહોતી, પરંતુ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા તેના મનમાં પ્રબળપણે રમમાણ થયાં કરતી હતી એમ કહેવું તે અધિક વાસ્તવિક છે. આ ઉપરથી આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યાં સ્ત્રીઓની વાત આવે છે ત્યાં ઘોંડોપંત જેવા મૂર્ખ અને મોહાંધ મનુષ્યો ભાનભૂલા બની જાય છે ! જગતમાં નારી એ એક એવા પ્રકારનું વિષમય તત્ત્વ છે કે જે ભલભલા વિદ્વાનોને પણ ભૂલ ખવરાવી દે છે—આડે માર્ગે ઉતારી દે છે, તો આ બિચારા ઘોંડોપંતનું શું ગજું ? ક્યો સહૃદય મનુષ્ય ઘોંડોપંત જેવા મોહાંધ અને હુસેન જેવા પાપાત્મા તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નહિ જૂએ ?

પ્રકરણ ૨૨ મું.

અસર થઈ ખરી !

મુરારિરાવ સ્વારી સાથે ગયો હતો, ત્યાંની તમામ બાતમી જાસુસ-દ્વારા બાદશાહને મળ્યા કરતી હતી. અત્યારસુધી તેના અપયશના સબંધમાં કે કાંઈ ખગબ બાબતના સબધમા એકે વાત તેના કાન ઉપર આવી નહોતી, ઉલટી તેના પરાક્રમ અને કૌશલ્યની વાર્તા તેને મળતી હતી અને તેથી તેને આનદ થતો હતો, જો કે હુસેને તો ગયા પ્રકરણમા જણાવેલો પોતાનો ક્રમ સતત ચાલુ જ રાખ્યો હતો, અને તેની અસર પણ બાદશાહના મન ઉપર થવા લાગી હતી 'હુસેન–મારૂં શુભ ઇચ્છનાર હુસેન–પૂર્ણ ગજભક્ત હુસેન–રોજ મુરારિરાવની નિંદા મારી પાસે કરે છે. હું તેને ધિક્કારૂં છુ, તેમ કરવા ના પાડુ છુ તોપણ કરે છે, વળી તે પોતે પણ મુરારિરાવની યોગ્યાયોગ્યતા જાણે છે અને તેમ છતા તેના સબધમા આવી વાતો કરે છે, માટે તેમા સત્ય તો હોવું જ જોઇએ, કેમકે હુસન જે કહે છે તે પ્રમાણે કરવાની જો મુરારિરાવની મરજી હોય તો તે સહજમા કરી શકે તેવા સયોગો છે અને તે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે ખટપટ કરતો હશે અથવા તેણે કરી પણ હશે. વળી ધોંડોપતને પણ જો મુરારિરાવની એવી ઇચ્છા હોય નહિ, તો મારી સામે આવીને આમ બોલવાનુ શુ કારણ ? ગમે તેમ તોયે એ તેનો માણસ ‣ વખતે હુસેને તેને ભરમાવ્યો હોય તો–કાંઈ લાલચ આપી હોય તો ? નહિ. તે જ્યારે મારી પાસે આવ્યો ત્યારે ગભરાએલા જેવો લાગતો હતો. હુસેનને મુરારિરાવનો ખાસ સ્નેહી જાણી તેની પાસે ધોંડોપત આવી વાત કરી ગયો હશે, અને મારી સામે આવ્યો એટલે ગભરાયો–ભય પામ્યો ' તેથી પણ હુસેનને માટે શકા આણવાનુ કારણ રહેતું નથી.' એવા પ્રકારના વિચારો બાદશાહના મનમા ઉદ્‌ભવવા લાગ્યા, તેમ જ તેનો પ્રતિકાર શીઘ્રતાથી કરવાનુ પણ તેણે આવશ્યક ધાર્યું. સવાલ માત્ર તે કેવી રીતે કરવો એટલો જ હતો.

એ પ્રમાણે બાદશાહનુ મન મુરારિરાવની વિરૂદ્ધમા વધારે ને વધારે ઉશ્કેરાતું હતું, તોપણ હુસેનનુ જીહ્‌વાયત્ર તો તેમ તેમ મુરારિરાવની વધુ ને વધુ નિંદા કરવાનું કાર્ય જ કરવા લાગ્યુ, તે એટલે સુધી કે બાદશાહને પણ પછી તો ત્રાસ ઉપજવા લાગ્યો. એવો એક સામાન્ય નિયમ છે કે

કોઈ મનુષ્ય જ્યારે આપણી પાસે અન્યના સબંધમા નિંદાત્મક ભાષણ કરે ત્યારે તે તેની કુશળતાને લીધે આપણે તે અસત્ય છે એમ સમજી શકીએ નહિ, પરંતુ કુદરતી રીતે જ આપણા મનને તે ભાષણ સાંભળતાં કંટાળો આવે છે. બાદશાહને પણ તેમ જ થયુ.

તે એક દિવસ હુસેનના મુખમાથી મુરારિરાવની નિંદાનુ વાક્ય સાંભળી ત્રાસ પામીને બોલ્યો "હુસેન ' તું ફકત તને સોંપેલુ કામ કર્યા કર એટલે બસ. વારવાર મુરારિરાવના સબધમા કહેવાની શી જરૂર છે ? તેના સબધમાં જે બદોબસ્ત કરવાનો મને યોગ્ય લાગશે તે કરવા મારી મેળે જ હુ તને સૂચવીશ ' '

તોપણ વળી બીજા એક બે દિવસ સુધી તો હુસેનનો તે નિયમ ચાલુ રહ્યો, પરંતુ પછી કોણ જાણે શાએ કારણથી હુસેને પોતાનો તે ક્રમ બિલકૂલ છોડી દીધો. એટલુ જ નહિ પણ એક દિવસ તો તેણે બાદશાહને કહ્યું કે "હવે તો મુરારિરાવના વિચારોમા ઘણો ફેરફાર થએલો માલૂમ પડે છે. ગમે તેમ હો, પરતુ તેની પ્રથમની રાજનિષ્ઠા પાછી પ્રદીપ્ત થઇ હોય એમ જણાય છે, કેમકે તેનો એક ખાનગી પત્ર ઘોંડોપત ઉપર આવ્યો હતો તેમા લખ્યુ હતુ કે 'રાજ્યપ્રાપ્તિનો મારો જે ઇરાદો હતો તે વાસ્તવિક અને વાજબી નહોતો એમ મને હવે લાગે છે.' આ પત્ર ઘોંડોપતે મને બતાવ્યો હતો. ગમે તેમ તોયે આપનુ નિમક તેના પેટમાં અત્યારસુધી ગએલુ છે, તેથી તેની અસર તેના મન ઉપર થાય એ સ્વાભાવિક છે" બાદશાહને પણ આવી વાત હુસેનના મુખમાથી નીકળેલી જોઇને આશ્ચર્ય તો લાગ્યુ, પરતુ તે સબધી તેણે કાંઇ ઝાઝુ લક્ષ આપ્યુ નહિ. હુસેનને પણ એટલુ જ જોઇતુ હતું. કહેવાની જરૂર નથી કે આ પણ કપટ–નાટકનો એક પ્રવેશ જ હતો.

એક દિવસે બપોરનો સમય હતો, તે વખતે દરબારગઢમાં બાદશાહ એક મહેલમાં બેઠો હતો. એટલામા હુસેન ધસમસતો તેમની પાસે આવ્યો. અંદર દાખલ થતાની સાથે ત્યાં બાદશાહની પાસે જે સેવકો ઊભા હતા તેમને તેણે બહાર જવા સૂચના કરી. તે બિચારા મુગા મુગા વઝીર સાહેબની આજ્ઞાને અધીન થયા. પછી હુસેને પોતાના ગજવામાંથી બે પત્રો કાઢીને બાદશાહને આપ્યા. તેમાંનો એક પત્ર તો મુરારિરાવનો હતો. તેમાં એટલી જ હકીકત હતી કે 'આપ નામદારે મને વઝીરાત આપવાને માટે જલ્દીથી બોલાવ્યો, તેથી હું આપના ફરમાન મુજબ ત્યાં આવવાને માટે અહીંથી નીકળ્યો છું. જલ્દીથી જ આવીશ.' બીજો પત્ર મોગલ સેનાપતિ

કુતુબશાહનો હતો. તેમાં એવી મતલબ હતી કે ' તમારે મુરારિરાવને એકદમ તમારા વઝીર તરીકે નિમવો. તેને અહમદનગરની વઝીરાત અપાવવાનું મેં અભિવચન આપ્યું છે. મારા લખવા મુજબ જો નહિ બને તો તમારે અગવડમાં ઉતરવું પડશે ! '

હુસેન હાલમાં વઝીર તરીકે કામ કરતો હતો, તેથી તે બન્ને પત્રો પ્રથમ તેના હાથમાં જ આવ્યા હતા. બાદશાહી સીક્કા મહોર હુસેનની પાસે રહેતાં હતા અને તેને સરકારી પત્ર મોકલવાનો અને આવેલા પત્રો ફોડવાનો અધિકાર પણ હતો, તેથી તેણે એ બન્ને પત્રો પ્રથમથી જ ફોડયા અને તેમની હકીકત પોતાની મરજી માફકની જ હતી, તે જોઇને બાદશાહને બતાવવા માટે લાવ્યો હતો.

બાદશાહ તે પત્રો વાંચીને બહુ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. આ બન્ને પત્રોનો એક બીજા સાથે કેવા પ્રકારનો સબંધ હશે અને એકી સાથે આ પ્રમાણેના પત્રો શી રીતે આવ્યા તે બાદશાહ સમજી શક્યો નહિ. તે પત્રોની સામે જોતો જોતો બોલવા લાગ્યો· " આ પત્ર ઉપરથી મને તો, હુસેન ! એવો સશય ઉત્પન્ન થાય છે કે મુરારિરાવ અને કુતુબશાહની વચ્ચે કોઈ પણ રીતે કાંઇક ખાનગી મસલત થએલી હોવી જોઇએ ! "

" આપને તો માત્ર સંશય જ આવતો હશે, પરંતુ મને તો નક્કી એમ જ લાગે છે કે મુરારિરાવ રાજદ્રોહ કરીને મોગલોને મળી જ ગયો છે ! "

" પરંતુ જો એમ જ હોય તો મુરારિરાવ આ પ્રમાણે વિનયયુક્ત ભાષામાં પત્ર લખે નહિ મને એક એવો પણ તર્ક ઉઠે છે કે આમાં કદાચ કુતુબશાહનું કાંઈ કપટ તો નહિ હોય ? " બાદશાહે હજી પણ પોતાના સરળ હૃદયને અનુસરીને જ જવાબ આપ્યો.

તે સાભળીને હુસેન બોલી ઉઠયો: " ના, ના, એવો તર્ક આણવાની જરૂર નથી. આ બધાં કારસ્થાન મુરારિરાવના જ છે તે તમામ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ આપ મને એટલુ જણાવો કે આપે મુરારિરાવને વઝીરાત આપવાના સબંધમાં અહીં બોલાવ્યો હતો ખરો ? "

" બિલકૂલ નહિ. જો મારી જાણ સિવાય તેં પત્ર લખ્યો હોય તો કોણ જાણે ? બાકી તે સિવાય મે પત્ર લખ્યો નથી કે તારા સિવાય મારા સીક્કા અને મહોરવાળો પત્ર બીજો તો કોણ લખે ?

" વાહ ! આપના ફરમાન વગર કે આપને જણાવ્યા સિવાય હું પત્ર લખું ? એમ તે કદી બને ખરૂં ? જૂઓ, મારા જાણવામાં જે હકીકત આવી

છે તે નીચે મુજબ છે. અહીંથી આપણા સૈન્યનો મોટો ભાગ તો આપણે મુરારિરાવની સાથે સ્વારીમાં મોકલ્યો છે. ત્યાં ગયા પછી તેના હૃદયમાં એક ભયંકર વિચાર ઉદ્ભવ્યો અને તે શો છે તે આપ જાણશો તો નવાઇ જ પામશો ! તે માત્ર એ જ કે બળજબરીથી આપને ગાદી ઉપરથી પદભ્રષ્ટ કરવા ' તે માટે ત્યાં તેની પાસે જેટલું લશ્કર હતું તે ઉપરાંત બીજા ઘણા ભિલ્ર વગેરે નવીન માણસોનો તેમાં તેણે ઉમેરો કર્યો છે. પ્રથમ તો પોતાની આસપાસના સર્વ સૈન્ય સહિત અહમદનગર ઉપર ચડી આવવું અને અહીંના લશ્કરનો પરાભવ કરીને બાદશાહત હસ્તગત કરવી એવો તેનો ઇરાદો હતો. પરંતુ તેમ કરવાથી પોતાના પિતા સાબાજીપંતે જે નામના ફેલાવી છે તેને ડાઘ લાગે, પોતાનુ નામ પણ હીણું થાય, વળી પોતે રાજા થાય તો પણ પ્રજાનો સંતોષ તેના ઉક્ત પ્રકારના વર્તનથી તે પ્રાપ્ત કરી ન શકે એટલુ જ નહિ પણ ઉલટી પ્રજા પણ તેની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરાય—એવો વિચાર તેના મનમા આવવાથી તેણે કુતુબશાહ સાથે કારસ્થાન કરીને આ યુક્તિ યોજી હોવી જોઇએ ' છેવટસુધી વિજય મળવા છતાં પણ મુરારિરાવ નર્મદાના પેલા કાંઠે આગળ વધ્યો નહિ, તેમ જ કુતુબશાહ પણ મુરારિરાવની વચ્ચે પડયો નહિ તેનું એ જ કારણ સમજવું. આપને કુતુબશાહનો જે પત્ર અત્યારે મળ્યો તેમાં લખ્યા મુજબનો ડર તેણે બતાવીને મુરારિરાવને વઝીરાત અપાવવી અને તેના બદલામાં મુરારિરાવે પોતે નવીન જીતી લીધેલો તમામ ભાગ કુતુબશાહને આપવો એવી ખાત્રીલાયક બાતમી પણ મને મળી છે. વળી તેના સંબંધમાં અધિક ચોકસી ચાલુ છે. 'કુતુબશાહ તરફથી ધમકીનો પત્ર આવશે એટલે જરા પણ વાંધો લીધા વગર બાદશાહ મને વઝીર બનાવવાનું કબુલ કરશે ' એમ મુરારિરાવને લાગ્યું હશે. હવે આપ તેને વઝીરાત આપનાર છો એમ બતાવી મુરારિરાવ પોતાની સાથેનુ સર્વ સૈન્ય લઇને અહી આવે છે, અને હવે તો કદાચ આપ તેને વઝીરાત આપવામાં વાંધો લો તો આપનો અને અહીંના લશ્કરનો પરાભવ કરી પોતે રાજપદ ધારણ કરવુ એવી તેની ખાસ ઇચ્છા છે; તેથી પ્રજાવર્ગને પણ તેમાં મુરારિરાવનો અધિક દોષ જણાય નહિ. કદાચ કોઈ લોક મુરારિરાવના આ કૃત્યને અનુચિત સમજે તોપણ તેને પોતાની હિંદુ જાતિનો માનીને સહન કરી લેવાના ! હિંદુઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં આપણા રાજ્યમાં મુસલમાનોની વસતિ કમી છે, એટલે તેમની મુરારિરાવ દરકાર કરે તેમ નથી. વળી મુરારિરાવે ખાસ કરીને હમેશના નિયમ મુજબનો નમ્રતાયુક્ત પત્ર લખ્યો છે, કેમકે જો કદાચ તેમાં તે ઉદ્ધતાઇભરી ભાષા

વાપરે તો આપ ક્રુદ્ધ બની જઈ ને અહીં આવી પહોંચે તે દરમિયાન હજારો માણસોનુ સૈન્ય ઉભુ કરી શકો, કેમકે આપના વચનને માન આપનારા આ રાજ્યમા કોઈ નથી એમ નહિ. તેવો અનર્થ થવાની મુરારિરાવને બીતિ હોવાથી, તે અનર્થ થવા ન પામે એવા હેતુથી પોતાને, વઝીરાત મેળવવા સિવાય બીજો કાંઈ પણ ગભીર ઇરાદો છે, એવો સશય આપના મનમા ન આવે તે માટે તેણે પોતાના પત્રમા વિનયવાળી વાણી વાપરી છે." હુસેનનુ લાબું ભાષણ ખલાસ થયુ. બાદશાહ તો તે સાભળીને આભો જ બની ગયો '

આ સર્વ હુસેનનુ તર્કટ માત્ર હતું, અને તેમા સત્યનો એક પણ અંશ નહોતો એમ અમારા વાચકોને જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડશે ' અને તે કદાચ ખરૂ છે એમ માનીએ તોપણ તેમા કોઇ કોઇ સ્થળે એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય તેમ હતી કે જેનુ ઉત્તર હુસેનથી પોતાથી પણ આપી શકાય તેમ નહોતુ ' પરતુ બાદશાહ અત્યારે સુસ્થિતિમા નહોતો, ગભરાઇ ગયો હતો, તેથી તે અત્યારે કાંઈ પણ શંકા કાઢી શકે તેમ નહોતું. તેણે શકા કાઢી જ નહિ ' તે એક નિશ્વાસ નાખીને બોલ્યો. "ખરેખર, એકદરે મનુષ્યજાત હરામખોર જ હોય છે!" આટલા ઉદ્દગાર કાઢી તે પાછો વિચારમા પડી ગયો. કેટલોક વખત એમ ને એમ ગયા પછી હુસેને પૃછ્યુ. "હવે શુ ફરમાન છે, સરકાર!?"

બાદશાહે કહ્યુ· "હવે તું બીજી ત્રીજી વાત છોડી દે અત્યારે આપણા ઉપર એક પ્રકારનુ ચક્ર ફર્યા કરે છે, માટે દરેક ગામેગામમા એવો ઢોલ પિટાવ કે 'આપણા ઉપર પરચક્ર આવ્યુ છે, નગરમાનુ અર્ધોઅર્ધ સૈન્ય સ્વારીમા ગુથાએલું છે તેથી કેટલુક નવુ સૈન્ય ઊભું કરવાની બાદશાહની ઇચ્છા છે. તો આવા અણીના પ્રસગે જેમની સરકારની સેવા કરવાની મરજી હોય તેમણે પદર દિવસમા અહમદનગરમાં હાજર થવું.' માત્ર ધ્યાનમા એટલુ રાખવુ કે મુરારિરાવને તેની ઇચ્છા પાર પાડતો અટકાવવાને આ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે એવુ કોઇને જાણવા દેવું નહિ. બીજું તુ એટલુ કર કે ચતુર, હોશિયાર અને ખાસ વિશ્વાસુ માણસોને મોકલીને તેઓ મુરારિરાવને ગમે તેમ કરીને પકડી લાવી મારી સામે ખડો કરે. માત્ર મુરારિરાવનુ મરણ નિપજે નહિ એટલી સાવચેતી તેમણે રાખવી આ પ્રમાણે તું વ્યવસ્થા હાલ તુરત તો જલ્દીથી કરી નાંખ."

"સરકાર ' મુરારિરાવ કાંઇ કમ નથી. તે પણ લડવૈયો છે. તેને કપટથી પકડવા જતાં વખતે તે સામો પણ થાય ' તેથી તેના જીવને કદાચ

હાનિ પહોંચવાનો સભવ ખરો ! હા, બનશે ત્યાસુધી તો તેને જીવતો જ પકડી આણી આપની સન્મુખ હાજર કરવાનો તજવીજ હુ કરૂ છુ. " એ-ટલો જવાબ આપી હુસેન જેવો આવ્યો હતો તેવો જ એકદમ ઘેર ગયો.

ઘેર પહોચતાં જ હુસેને પોતાના એક નોકરને આજ્ઞા કરી કે "કરિમ, કાદર, અબ્દુલ, અને મિરાન એ ચારેને મારી પાસે બોલાવી લાવ"

હજુરીઓ હુસેનના હુકમને તાબે થયો અને કેટલીક વારે પેલા ચારે હુસેન પાસે આવ્યા. હજુરીઆને બહાર જવા ફરમાવી હુસેને એ ચારેની સાથે પુષ્કળ વખત સુધી વાતચીત કરી—જે કાઇ સૂચના કરવાની હતી તે કરી દીધી છેવટે તેઓએ હુસેનના કથન પ્રત્યે પોતાની અનુમતિ દર્શાવી હોય એવો દેખાવ ધારણ કરીને ચાલતી પકડી. હુસેન મૂછો ઉપર હાથ નાંખતો વિચાર કરતો ગાદી ઉપર પડચો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

મોતમાંથી બચ્યો.

કાળ શિર આવી ચડે,
ગાફલ રહે ન ગમાર તુ !

આવતી કાલે મુરારિરાવ અહમદનગર જવાને માટે નીકળનાર હતો, તેથી વિજયગઢ કે જ્યાં છાવણી પડેલી હતી, ત્યા લશ્કરના તમામ મા-ણુસો ઘણા દિલગીર થયા. મુરારિરાવ જેવો બહાદુર સરદાર આપણને છો-ડીને ચાલ્યો છે, તેથી હવે લડાઇમા કાંઇ મજા પડશે નહિ એવું સેનામાના દરેક માણસને લાગ્યુ. મુરારિરાવ પણ કાઇ ઓછો દિલગીર નહોતો. લડાઈ ઉપર તો તેનો અતિશય પ્યાર ! અરે, યુદ્ધમા તો તે એટલો બધો આનન્દિત બની જતો હતો કે તેની પાસે લગ્નસમારભના સૌખ્યને પણ તુચ્છ માનતો હતો; તેથી અહમદનગર પાછા જવામા—તે પણ આ સ્વારીનો કાંઇ પણ નિકાલ થયા વગર—તેના જીવ ઉપર આવ્યુ હતું, છતાં કોઇ પણ રીતે પોતાના મનને સમજાવી લઇને તેણે પાછા ફરવાનો નિશ્ચિત ઇરાદો રાખ્યો.

જે દિવસે તે અહમદનગર જવાને નીકળનાર હતો તેને આગલે દિવસે તેણે વિજયગઢમાં મોટો દરબાર ભર્યો. તેમાં તેણે પોતાની સેનાના તમામ માણસોને વીરરસપરિપૂર્ણ ઉપદેશ આપ્યો અને ખાસ ભારપૂર્વક દરેકને જ-ણાવ્યું કે " ઘણી દિલગીરીની સાથે મારે તમારાથી છૂટા પડવાની ફરજ

પડે છે, પરંતુ મારી છૂટા પડતા વખતની તમોને ખાસ ભલામણ એવી છે કે તમારે દરેકે તમારૂં તન, મન અને ધન નિઝામશાહીને ખાતર અર્પણ કરવું. અત્યારસુધી મે પણ તે પ્રમાણે કર્યું છે અને મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે જીવનપર્યંત મારા એ નિશ્ચયને હું દૃઢપણે વળગી રહીશ."

તે રાત્રે બધાના આગ્રહથી નાચમુજરો પણ કરાવવામા આવ્યો હતો. છાવણીમાં રાત્રે રોશનાઇનો ભપકો કરવામા આવ્યો હતો. મુરારિરાવને નાચ તમાશાનો શોખ ન હતો તોપણ બીજા સરદારો અને સેવકોના આગ્રહથી અને છેલ્લી વારનુ હોવાથી તે નાચ જોવાને બેઠા બધા ગાનતાનમા ગુલતાન બની ગયા હતા !

જે વખતે મુરારિરાવ મધુર કંઠે ગાતી ગણિકાનુ ગાયન સાંભળવામા અને નાના પ્રકારના નખરાવાળો નાચ જોવામા મસ્ગુલ બની ગયો હતો, તે વખતે સાત આઠ માણસો તેના સૂઈ રહેવાના તંબુની બે પડખેની કનાતોમા દાખલ થયા. તંબુના બારણા પાસેનો પહેરેગીર તે વખતે બિલકુલ બેસાવધ હોવાથી આ પ્રકાર તેના જાણવામા આવ્યો નહિ. એક નજીકના પહેરેગીરને કાંઇક શંકા આવી, પરંતુ તેણે બીજા પહેરેગીરને કાંઇ સૂચના તે સંબંધી કરી નહિ અને તે એકલો જ મૂગો મૂગો તે બે કનાતોની વચ્ચે શિર ઝૂકાવીને જોવા લાગ્યો. એટલામા અંદર ભરાયેલામાના એક જણે તેને એકદમ અંદર ખેંચી લીધો અને તે જરા પણ બુમ પાડે તે પહેલા તો તેનુ માથુ ધડથી જુદું કરી દીધુ એટલે બીજા કોઈ પહેરેગીરો આમાંનુ રજ પણ જાણી શક્યા નહિ !

મુરારિરાવ શુમારે બે ચાર ઘડી નાચ જોવાને બેઠો હશે. પછી તે તુરત જ પોતાના બિછાના ઉપર જઇને સૂતો. અતિશય વિચારોથી ઉત્પન્ન થયેલા માનસિક શ્રમને લીધે કહો કે રામગઢથી છાવણી ઉપાડયા પછી હમેશાં પ્રવાસ કરવાના થાકને લીધે તેને ઉંઘ જલ્દીથી આવી ગઈ. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પેલી બે કનાતોમા છૂપાઈ રહેલા માણસો તંબુની અંદરની કનાત ધીમેથી ચીરીને તંબુમા દાખલ થયા. એ બધા મુરારિરાવના બિછાનાની ફરતા ઉભા રહ્યા. તે બધાના હાથમા ખુલ્લી તલવારો ચમકારા મારી રહી હતી. તેમાંનો એક જણ ધીરેથી બોલ્યોઃ "અરે કરીમ ! આને તો ખૂબ ઉંઘ આવી ગઈ લાગે છે !"

"અરે ચૂપ !" નાકે આંગળી કરી કરીમે ધીમેથી કહ્યુંઃ "કાદર ! તું તદન બેઅક્કલ જ છે ! હ, મિરાન ! કોની રાહ જૂએ છે ? કર પાર !"

બિરાન મુરારિરાવના ઓસીકા પાસે હતો. કરીમે ઇશારત કરી એટલે તેણે પોતાની તલવાર ઉંચકી અને મુરારિરાવના માથા ઉપર બરાબર નેમ તાકીને તેણે ઝટકો માર્યો ! પરતુ ' જેને રામ રાખનાર છે તેને કોણ મારી શકે ? ' કર્મ ધર્મ સમોગે તે તલવાર મુરારિરાવના ગળા ઉપર ન પડતાં ગાદી ઉપર પડી. તેના અવાજથી મુરારિરાવ એકદમ ઝબકી ઉઠયો ! તે આંખો ખોલીને જૂએ છે એટલામાં તો દરેક બાજુએથી તેના ઉપર ઝટકા પડવા લાગ્યા, પરંતુ તેણે આખે શરીરે એક જાડો ધુસો ઓઢયો હતો, એટલે પેલા ઝટકા બરાબર જ્યાં પડવા જોઇએ ત્યા નહિ પડવાથી તેને કાંઈ ઇજા થઈ નહિ. ' આ લોકો કોણ હશે ? આનો પોતે શો અપરાધ કર્યો હશે ? અને આ વેળાએ તેઓ અહીં ક્યાંથી આવ્યા ? ' તે સબધમા તે કાંઈ પણ તર્ક કરી શક્યો નહિ—તર્ક કરવાનો વખત પણ નહોતો. અત્યારે તો પોતાનુ શુ થશે તેની જ ભીતિ તેના હૃદયમા ઉદ્ભવી હતી. મોત સિવાય પોતાનો છૂટકો નથી એવી તેની ખાત્રી થઇ હતી. હવે તે બધા મળીને પોતાનુ ઓઢવાનું ખેચી લેશે અને એક ક્ષણમાં પોતાને પરલોકમા પહોંચાડી દેશે તે માટે તેને જરા પણ શકા રહી નહિ ! તે પહેરેગીરોને બુમો મારવા લાગ્યો. તેથી ક્રુદ્ધ થઇને પેલા મારાઓએ તેના શરીર ઉપરનો ધુસો જોર કરીને ખેચી લીધો ! એટલે એકદમ વાઘની માફક કૂદકો મારીને મુરારિરાવ બિછાનામાથી બહાર જઇ પડયો અને પેલા મારાઓમાના બે જણાને ગળામાંથી પકડીને જોર કરીને જમીન ઉપર પછાડી દીધા. તેમાંના એકની તલવાર તેના હાથમાથી ખુચવી લઇ તે બીજા મારાઓની સામે ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોતા ઉભો રહ્યો. તે મારાઓને તેનો ભય તો લાગ્યો નહિ, પરતુ કાંઇક આશ્ચર્ય તો થયુ ! તેથી થોડી વાર તો તેઓ જ્યા હતા ત્યાં સ્થિર થઇને ઉભા જ રહ્યા ! મુરારિરાવ પહેરેગીરને બુમો તો માર્યા જ કરતો હતો પેલા મારાઓ મુરારિરાવ ઉપર ફરીથી ઘા કરવાને માટે આવ્યા એટલામાં મુરારિરાવનો પહેરેગીર દોડતો ત્યાં આવ્યો. તબુમા હઓ થએલો જોઈ તે પણ પેલા મારાઓની સામ થવામા મુરારિરાવને મદદ કરવા લાગ્યો. ઉભેલામાંના બેને તે બન્નેએ થઈ એક એક ઝટકે જ ઉડાવી દીધા એટલે બીજા નાસી ગયા! પેલા બેને જમીન ઉપર મુરારિરાવે પાડયા હતા તેઓ હજી ત્યાં જ પડેલા હતા, તેમના પણ આ બે જણાએ એકેક ઝટકે રામ રમાડી દીધા ! મુરારિરાવની પીઠમાં એક મોટો ઘા વાગ્યો હતો, તેની વેદના અસહ્ય લાગવાથી તે બિછાના ઉપર જઇ પડયો. પછી તેણે પહેરેગીરને પૂછ્યું: " કેમ ! મેં તને કેટલી બધી બુમો મારી ? પણ તે તો એક પણ સાંભળી નહિ ! "

"સરકાર ! હું મારા ઠેકાણા ઉપર જ નહોતો, તેથી હું આપની બુમો શી રીતે સાંભળી શકું ? આપણી છાવણીનો રંગ કાંઇક જૂદા જ પ્રકારનો બન્યો છે. તે બાબતમાં પૂછપરછ કરવાને ફરતો હતો, પરંતુ કદાચ મારી ગેરહાજરીમાં કોઇ આપના શરીરને હરકત કરશે, એવી આશકાથી હું જલદી જ પાછો આવ્યો. તો અહીં મેં આપની બુમો સાંભળી ને હું લાગલો જ અંદર દાખલ થયો."

"પરંતુ આ લોકો કોણ હશે અને અહીં કયાંથી અને કેવી રીતે આવ્યા તથા કયારે આવ્યા ?" મુરારિરાવે પૂછયું.

"કોણ હતા અને કયાંથી આવ્યા હશે એ તો શી રીતે કહી શકાય ? હું નાચ જોવા ગયો હતો તે સમયે તેઓ ત્યાં છુપાઇને બેસી ગયા હોવા જોઇએ. હું તે સમયે બિલકુલ ગાફલ બની ગયો તે માટે આપની ક્ષમા માંગુ છુ, સાહેબ !"

મુરારિરાવ કાંઇ ન બોલતા ટળવળતો પડયો હતો તેને નાના મોટા જખમોની વેદનાથી કાંઇ પણ સુઝતું નહોતું, તેથી તેના સેવકે પોતે જે ઉપરણો ઓઢયો હતો તે ફાડીને પાણીમાં ભિજવીને તેનાવતી તમામ જખમો બાંધી દીધા એ પ્રમાણે કર્યાથી તેને કાંઇક આરામ થયો. પછી તે એકદમ બિછાનામા બેઠા થયો અને બોલ્યો: "પણ બીજુ તું શુ કહેતો હતો, વારૂ ? 'છાવણીનો રગ તો કાંઇ જૂદા જ પ્રકારનો બન્યો છે' એવુ કાંઇક તું બોલતો હતો ને ? શો રગ બન્યો છે તે હુ પણ જોઉં તો ખરો !' એમ બોલતો તે દોડીને તબુની બહાર ગયો. બહાર ઊભા રહીને તેણે જે દેખાવ જોયો તે ખરેખર આશ્ચર્યકારક જ હતો ! છાવણીમા જ્યાં ત્યા પડાપડી થઇ રહી હતી ! ડેરા તંબુ બળતા હતા ! બૂમાબૂમ પડી રહી હતી, અને વચ્ચે વચ્ચે તલવારોના ખણખણાટ પણ સભળાતા હતા !

મુરારિરાવ તો આ પ્રકાર જોઇને આશ્ચર્યથી છક્ક બની ગયો. ફક્ત એક જ રાત્રીમા આટલી બધી બદલાઇ ગએલી સ્થિતિ જોઇને તેના મગજમાં વિચારો સમાઇ પણ ન શકે એટલી સખ્યામાં ઊભરાવા લાગ્યા. તેની આવી સ્થિતિ થએલી જોઇને તેના માણસો જે આસપાસ હાજર હતા તેમણે કહ્યું "સરકાર ! હવે શો વિચાર કરો છો ? અમારા ખભા ઉપર બેસીને અહીંથી નાસી છૂટો, નહિતો કદાચ આપના જીવ ઉપર આવી પડશે !"

"અરે, પણ આ બધુ છે શું ?"

"સરકાર ! આપણા સૈન્યને અસાવધ જોઇને કુતુબશાહની કેટલીક મોટી મોટી ટુકડીઓએ આપણી છાવણી ઉપર અચાનક હલ્લો કર્યો. આપણામાંના કેટલાક મૂઆ, કેટલાક બળી ગયા, કેટલાક ઘાયલ થયા અને બીજા નાસી ગયા. કુતુબશાહની ટુકડીઓ પણ પાછી ચાલી ગઈ. અત્યારે તો ફક્ત કેટલાક લૂટારૂ લોકો છાવણીમાં આમ તેમ ફરીને જે નિર્બળ અને દીન માણસો પડેલા છે તેમને ત્રાસ આપે છે; માટે હવે આપણે તો અહીથી આમ ને આમ નાસી છૂટવુ તે જ બહેતર છે !" એક સેવકે સલાહ આપી.

"એટલે ? આવી પરાજયની વાત બાદશાહને જણાવવા માટે જવું ? આવુ કાળુ મુખ લઇને બાદશાહ પાસે જવુ ? વાહ—"

"પણ સરકાર ! હવે બીજો એકે ઉપાય રહ્યો નથી. શત્રુની ટુકડીઓ તો ચાલી ગઈ. હવે કોની સાથે લડવું ? અને તે ટુકડીઓનો પીછો પણ કેવી રીતે પકડવો ? વળી આપણી પાસે સૈન્ય પણ ક્યાં છે ! તેમ જ તમને જખમ પણ કેટલા બધા થયા છે ? આ પીઠમાનો જખમ તો ઘણો ભયકર છે, તો પછી તમે લડવાના પણ કેવી રીતે ?"

"પરાજિત થઇને બાદશાહને મુખ બતાવવુ ?" એવો સવાલ મુરારિરાવે ત્રણ ત્રણ વાર પોતાના મનની સાથે કર્યો તેના જખમમાંનો રક્તસ્રાવ હજી બધ થયો નહોતો. તેનું આખુ અગ અતિશય ગરમ થઈ ગયુ હતું. તેને વારંવાર આખમાં ઘેન આવતું હતુ. તે ભાનવગરનો બની ગયો હતો એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ઉક્ત પ્રશ્ન તે પોતે પોતાના મનને કરતો હતો અને તેના ઉત્તરમાં તે પોતાને નિદાવ્યંજક રીતે હસતો હતો. આવો પ્રકાર કેટલાક સમય સુધી ચાલ્યો, તે જોઇને તેના ચાકરો પૈકી એકે વિશેષ વિચાર ન કરતા તેને એકદમ ઉંચકીને પોતાની પીઠ ઉપર લીધો, અને "ચાલો ભાઈઓ ! એ તો ગમે તેમ થશે તોયે પોતાની ઇચ્છાથી છાવણી છોડીને ક્યાંય પણ આવનાર નથી. આપણે જ તેમને, તેમનું કાંઈ પણ ન સાંભળતાં લઈ જવા જોઇએ," એટલુ કહીને ચાલવા લાગ્યો. બીજા માણસો પણ તેની પાછળ પાછળ નીકળ્યા.

રસ્તામાં તે માણસોમાંનો દરેક વારાફરતી મુરારિરાવને પોતાની પીઠ ઉપર ઉપાડી ચાલતો હતો. છાવણીથી તેઓ આશરે દશ કોશ દૂર ગયા હશે, એટલામાં ત્યાં થોભ્યા. પડખે જ એક ડુંગરો હતો ત્યાં તેઓ મુરારિરાવને લઇને ગયા. તેમાંના એકે ડુંગરા ઉપરથી કાંઇક વનસ્પતિ આણી અને તે વાટીને મુરારિરાવને જ્યાં જ્યાં જખમ થયા હતા તેના ઉપર ચોપડી. કેટ-

ઠીક વારે મુરારિરાવના જખમોમાંથી લોહી વહેતું બિલકુલ બંધ થઇ ગયુ. તે સ્વામિભક્ત સેવકોએ ડુંગર ઉપરનાં ઝાડનાં ખરી પડેલાં પાદડા એકઠાં કરીને તેની ગાદી જેવું બનાવી, તેના ઉપર પોતાની પાસે રાખવાના કપડા પાથરી તેના ઉપર મુરારિરાવને સૂવાર્યો. તેને ઉંઘ પણ શાંતિથી આવી ગઇ આશરે એક પ્રહર સુધી નિદ્રા લઇને તે જાગૃત થયો. તે ઉંઘી ગયો હતો તે દરમ્યાન તેના સેવકોએ નજીકમાં એક ગામડુ હતુ ત્યાંથી સીધુ લઈ એક બ્રાહ્મણને આપીને રસોઇ તૈયાર કરી તે ડુંગર ઉપર લાવવા કહ્યુ હતું તેને તેના એ શ્રમના બદલામાં યથાયોગ્ય બદલો આપવાની આશા આપવામા આવી હતી એટલે બ્રાહ્મણે પણ કાંઇ આનાકાની કરી નહિ.

સૂર્ય ઉઠયા પછી મુરારિરાવ ડુંગર પાસેના એક તળાવને કિનારે ગયો. ત્યા જઇ તેણે સ્નાન કરી સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ આટોપી લીધુ. પછી પેલો બ્રાહ્મણ જે ભોજન લઇને આવ્યો હતો, તે બ્રાહ્મણને પોતાની સાથે જમવા બેસારીને મુરારિરાવ પણ જમ્યો ચાકરોએ પણ ક્ષુધાતૃપ્તિ કરી, એટલે પછી મુરારિરાવ પોતાના માણસોની સાથે વાતે વળગ્યો.

હવે પોતે શુ કરવાનો છે તે પોતાના નોકરોને જણાવતા તેણે તેમને કહ્યુ કે "ગોસાંઇના વેશને માટે જરૂરી હોય તેટલી તમામ વસ્તુઓ તમે મારી પાસે લાવી હાજર કરો હુ હવે ગોસાઈનો સોંગ ધારણ કરીને સમશૃગ તરફ જઇશ. ત્યા જઇને સતારામા દિનકર નામનો મારો એક ખાસ સ્નેહી છે તેને હું મારી પાસે બોલાવીશ. પછી મારે જે માર્ગ લેવો હશે તે હું લઇશ. આવું કાળુ મુખ લઇને બાદશાહ પાસે જવાનુ હુ પસંદ કરતો નથી ! કુતુબશાહના લશ્કરની ધુળધાણી કરીને તેણે વિજયગઢમા જેવો પ્રકાર આપણા સૈન્યનો કર્યો છે, તેવો જ પ્રકાર તેની સેનાનો કરી–તેને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને પછી જ હુ બાદશાહ પાસે જઇશ, ત્યાસુધી કદી પણ જનાર નથી !"

"પરન્તુ ગોસાંઇનો સોંગ ધારણ કરવાનુ શુ કારણ, સરકાર ?"

"મને કોઈ ઓળખી ન શકે તે માટે. મારા હમેશના પોષાકમા હુ હોઉં તો મને પિછાણનારા ઘણા મળી આવે. તેઓ "કેમ ! શાથી પરાભવ થયો ?" એવા પ્રશ્નો કરી કરીને મને પૂરો જ કરી નાંખે. તેના કરતા તો હુ જ્યાંસુધી કુતુબશાહને પરાજિત કરૂં ત્યાંસુધી હુ જીવતો છું કે મૂએલો તે પણ લોકો ન જાણે તે જ ઠીક !"

"ત્યારે અમે પણ આપની સાથે ગોસાઈ બનીશુ !"

"ના, ના ! તમે સહુ હવે પોતપોતાને ઘેર જાઓ. આજે તમે મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તેનો બદલો વાળવાને હું પ્રયત્ન કરીશ. કદાચ ન

વાળી શકુ તોપણુ એટલી ખાત્રી રાખજો કે ઇશ્વર અહીંઆં જ છે અને તે સર્વે જાણે છે હુ જ્યારે પાછો મારો પૂર્વે વૈભવ પ્રાપ્ત કરીશ ત્યારે તમોને સર્વને જરૂર બોલાવીશ અને મને આશા છે કે તમે પણુ હું બોલાવું કે તુરત આવ્યા સિવાય રહેશો નહિ.”

“વાહ ! સરકાર ! એ આપ શુ બોલ્યા ? આપને ખાતર તો અમે અમારો પ્રાણુ આપવાને પણુ તૈયાર છીએ આપના હુકમ પ્રમાણે સદા આપની સેવામાં તત્પર રહ્યા છીએ અને રહીશુ. અમારી તો એવી ઇચ્છા છે કે અત્યારે આપને આવી સ્થિતિમાં એકલા છોડવા નહિ પરંતુ જ્યારે આપનો એવો જ ઇરાદો છે ત્યારે લાચારીથી અમે અમારા ઘર તરફ જઇએ છીએ. જ્યારે અમને બોલાવશો ત્યારે જરૂર આવીશુ અને આપને ખાતર અમારા મસ્તકની જરૂર હશે તો તે પણુ આપીશુ એવી અમારા માટે આપ ખાત્રી રાખજો ! ” મુરારિરાવના સેવકોમાંના એકે તમામની વતી જવાબ આપ્યો.

મુરારિરાવ મનમા ને મનમા તેમને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો. પછી તે સબધમા કાંઈ વધુ વાતચીત નીકળી નહિ. સેવકો ગામડામા જઇને રાખ, દાઢી, વાકાચુકા આકારની સોટી, ઝોળી, લગોટ, ગેરૂ વગેરે સામાન લઈ આવ્યા. બે ઉપરણા ગેરૂના પાણીમાં પલાળી ભગવા રંગી સૂકવીને મુરારિરાવે એક પહેર્યો તથા બીજો શરીરે ઓઢી લીધો. દાઢી મ્હોએ ચડાવી. આખા શરીરે ભસ્મલેપન કર્યું. તે અસલ ગોસાંઇ–વૈરાગી જેવો દેખાવા લાગ્યો.

તેના માણુસો મુરારિરાવની સાથે કેટલેક સુધી ચાલ્યા. પછી તેને સમશૃંગનો સીધો માર્ગ બતાવીને મહાકષ્ટપૂર્વક તેનાથી જૂદા પડયા. મુરારિરાવને પણુ આવા વફાદાર અને સ્વામિભક્ત સેવકોથી છૂટા પડતાં કેટલુ બધુ દુ:ખ થયું હશે તેનો અનુભવ તો જેમને સ્વામિભક્ત સેવકો હશે તેમને જ થઈ શકે.

મુરારિરાવને ઠાર કરવાને આવેલા મારાઓમાંના કરીમ વગેરે માણુસોને હુસેન તરફથી જ મોકલવામા આવ્યા હતા, તે વાચકોને ફરીને કહી બતાવવું પડે તેમ નથી, પરતુ હુસેનની તે આશા પાર પડી નહિ.

મુરારિરાવ એકલો જ ચાલતો હતો. અત્યારે તેને પોતાના પરાભવના, કુતુબશાહના દગાના, પોતાને ઠાર કરવા આવેલ મારાના, સ્વામિભક્ત સેવકોના અને ભવિષ્યમાં શુ કરવું તથા શુ થશે તેના વિચારો થયા કરતા હતા. તે વિચારોમાં તે એટલો બધો ગુંથાઈ ગયો હતો કે રસ્તે કોઇ સા-

મેથી આવતું હોય તો તેને પણ તે જાણી શકતો નહિ. એ પ્રમાણે ચાલતાં સધ્યાકાળ સમીપ આવ્યો; એટલામાં માર્ગમા એક નાનુ ગામ દેખાયુ. આગળ વધ્યાથી વધારે અંધારૂં થઇ જાય અને નજીકમાં બીજુ ગામ ન હોય તો ઉપાધિ થાય એવો વિચાર કરીને તે રોજ તેણે તે જ ગામમા રાત્રી ગાળી કાઢવાનો વિચાર કર્યો. તે ગામમા એક બ્રાહ્મણને ત્યા ગયો. ભગવાં વસ્ત્રધારી સાધુને પોતાને ત્યા આવેલો જોઈ પેલા બ્રાહ્મણે તેને સન્માન આપી પાટલો નાખી બેસાર્યો. રાત્રે મુરારિરાવને બ્રાહ્મણે જમવાનો આગ્રહ કર્યો, પરતુ તેણે જમવાની ના પાડવાથી ગાયનુ તાજુ દૂધ ગરમ કરી શર્કરામિશ્રિત કરી ને તેણે મુરારિરાવને આપ્યુ. દુગ્ધપાન કરી તે રાત્રે શાતિથી સૂઇ રહ્યો.

સ્હવારે ઉઠયો ત્યારે તેને પોતાનુ શરીર ઘણું જ હલકુ થઈ ગએલુ જણાયુ. તેણે પ્રયાણ કરવાનો ઇરાદો બ્રાહ્મણને જણાવ્યો બ્રાહ્મણે ગોસાઈ મહારાજને બિક્ષા લીધા સિવાય પ્રયાણ નહિ કરવા દેવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. તેની સ્ત્રીને જલ્દી રસોઇ કરવાની આજ્ઞા કરી મુરારિરાવને ભૂખ પણ લાગી હતી. વહેલા જમી અર્ધો કલાક વિશ્રાતિ લઈ તે પથે પડયો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

બે ગોસાંઇ.

એ પ્રમાણે પ્રવાસ કરતા લગભગ દશ–બાર દિવસે મુરારિરાવ સમશૃગ ગઢ ઉપર આવી પહોચ્યો.

'મારો પરાભવ થયો?' એ વિચાર તેના અતઃકરણમાં શલ્યની પેઠે ખૂચતો હતો. 'મે વળી અધુગમા પૂરૂ તે જ રોજ મારા હાથ નીચેના અધિકારીઓને રોશનાઇ, નાચ વગેરે કરાવવાની પરવાનગી આપી' હું તે એવો કયો મોટો બાદશાહ હતો કે મારે માટે રોશનાઇ કરાવવી જોઇએ? હા, સૈન્યના મોટા અધિકારીઓએ તે માટે મને આગ્રહ કર્યો હતો એ વાત ખરી, પણ મારે તેમને રજા આપવી જ જોઇતી નહોતી, અને તે પણ એવો મોટો સમારભ કરવાની પરવાનગી કે પછી તેમાં ગુથાઇ ગએલુ લસ્કર ગાફલ બને અને શત્રુઓ ફાવી જાય એમાં નવાઈ પણ નહિ; પણ તે જ રોજ મેં ભૂલ કેમ ખાધી? અહા ' જય ઉપર જય–વિજય પછી વિજય ! આજ આ પ્રાંત મળ્યો, બીજે રોજ બીજો કબજે થયો, એવી મારી સ્થિતિ હતી, અને તેથી હું તથા મારા સૈનિકો કેવા આનદમાં નિમગ્ન બની

ગયા હતા ? તે આનંદની ઉપર આ છેવટના એક જ બનાવે પાણી ફેરવી વાળ્યું ! એટલું જ નહીં પણ અંતે પરિણામ તો અપકીર્તિમાં જ આવ્યું :' ઇત્યાદિ પશ્ચાત્તાપના વિચારો તેના અંતરમાં આવતા હતા. વળી એવા પ્રકારના વિચારો દૂર થતાં ' ઠીક છે, જોઉં છું, એટલાથી શું થયું ? હવે ગમે તેમ કરીને એક મોટું સૈન્ય એકઠું કરવું અને કુતુબશાહનો પૂરેપૂરી રીતે પરાભવ કરવો તથા પ્રથમ મેળવ્યો હતો તે કરતાં પણ વધારે મુલક મેળવ્યા પછી જ બાદશાહને મુખ બતાવવું. માત્ર એક જગદંબાની કૃપા હોય અને તે સહાય કરે એટલે બસ:' ઇત્યાદિ ઉત્સાહક વિચારો શરૂ થતા હતા. પોતાને મારવાને માટે કોણે મારા મોકલ્યા હશે ? અને તેમ કરવાનું તેને શું કારણ હશે તે સંબંધમાં તે પોતાના મનનું સમાધાન કરી શક્યો નહિ. ' જેણે મારા તરફ મારાઓ મોકલ્યા હશે તેનો મે કાંઇ ભયંકર અપરાધ કર્યો હશે–મોટું અકલ્યાણ કર્યું હોવું જ જોઇએ ! મે કદી પણ કોઇનું અહિત કર્યું હોય–કદી કોઇનું મન પણ દૂભવ્યું હોય એવું મને તો યાદ આવતું નથી. જો કુતુબશાહે મારા મોકલ્યા હોય એમ માનીએ, તો તેણે તો પોતાની સેનાને જ છાવણી ઉપર મોકલી હતી, પછી મારા મોકલવાનું શું કારણ ? વારૂ, તેની લડાઇમાં હું મરણ પામીશ જ એવી ખાત્રી ન હોય, તેથી મારો કોઇ પણ રીતે નાશ કરવાને માટે તેણે મારાને મોકલ્યા હોય એમ ધારીએ તોપણ તેને મારે અંગત વૈર કે દ્વેષ કોઈ પ્રકારનો છે જ નહિ ! તેને માત્ર મારી એકલાની સાથે નહિ પણ આખી નિઝામશાહીની સાથે વૈર છે. તો પછી તે મારૂં ખૂન કરાવવાને શામાટે તત્પર થાય ? તે એમ પણ સમજતો હોવો જ જોઇએ કે મારા મરણથી કાંઈ બીજી હાનિ પહોચવાની નથી કેમકે હું મરીશ તો મારી જગ્યાએ બીજો આવશે અને મારૂં કામ તે ચલાવશે. છટ્ ! કોઇ બીજાએ જ એ ખૂનીઓને મારૂં ખૂન કરવા મોકલેલા હોવા જોઇએ, કિંવા તે ખૂનીઓનો જ મારાથી કાંઈ અપરાધ થઇ ગયો હોય, કદાચ તેમને મારાથી અસંતોષ મળ્યો હોય અને તેની ઇર્ષ્યાને લીધે ઝનૂનમાં આવી તેઓ મારો નાશ કરવાને આવ્યા હોય તો તે બનવાજોગ છે. ' એ પ્રમાણે તે પોતાના મનનું સમાધાન કરીને આ મોતમાંથી બચાવવા માટે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, તથા તેનો આભાર માનવા લાગ્યો.

સમશૃંગ ગઢ ઉપર આવીને તે પ્રથમ તો પોતાના સસરાના મકાન તરફ વળ્યો. પોતાને વૈરાગીના વેશમાં સજ્જ થએલો જોઇને મારા સસરાના માણસો મને શું કહેશે ? ઇંદુને કેવું આશ્ચર્ય થશે ? રાઘોજીપંતપણ

મારે માટે શુ ધારશે ? વગેરે વિચારો તેને રસ્તામાં આવવા લાગ્યા. ત્યાં જઇ પહોંચતાં રાઘોજીપતના ઘર ઉપર મોટુ તાળુ લગાવેલુ જોવામાં આવ્યુ. મુરારિરાવે ધાર્યું કે રાઘોજીપત નાસીક ગએલા હોવા જોઈએ, કેમકે ઘણોખરો વખત તે ત્યા રહેતા હતા. ગઢમાં તેના સબધમાં તપાસ કરતાં તેને એમ જણાવવામા આવ્યું કે ‘ રાઘોજીપતને તો સરકાર તરફથી તેના આખા કુટુબ સાથે નજરકેદ કરવામાં આવ્યા છે, કેમકે તેમણે બાદશાહ ઉપર એક કડકાઇવાળો પત્ર લખ્યો હતો, અને તેમાં તેમણે બાદશાહની ઉપર પોતાની પુત્રીનુ અપહરણ કરાવવાનો આરોપ મૂક્યો હતો ' ઇંદુમતીના સબધમાં તેને એમ જણાવવામાં આવ્યુ હતુ કે ‘ મુરારિરાવે તેને અહમદનગર બોલાવી છે એવુ બ્હાનુ કાઢીને ઘોંડોપત તેને પોતાની સાથે લઈ ગયો છે. તે વખતે સખારામ નામના મુરારિરાવના એક નોકરે આવીને રાઘોજીપતને કહ્યુ હતુ કે ‘ ઘોંડોપત ઇન્દુમતીને બાદશાહની પાસે લઈ જાય છે.’ રાઘોજીપતે એ વાત માની નહિ પાછળથી જ્યારે તેણે અહમદનગરમા ઇંદુમતીની તપાસ કરાવી અને તેનો બિલકુલ પત્તો ન મળ્યો, એટલે પેલા સખારામે કહેલી વાત સાચી હશે એમ ધારીને ગુસ્સે થઈને બાદશાહ ઉપર પત્ર લખ્યો આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ઇંદુમતી બાદશાહના જનાનખાનામા હોવી જોઈએ ' ’

જે લોકોએ આ વાત તેને કરી હતી, તે તેને ઓળખી શક્યા નહોતા, કેમકે તે વેરાગીના વેશમા હતો. ઉપરની બન્ને વાતો સાભળીને મુરારિરાવ પુન દુઃખદરિયામાં ડૂબી ગયો ' ત્યાથી ઉદાસ થઇને તે ગઢમાં દેવીના મદિર તરફ ગયો. ખિન્નપણે એક પછી એક પગથીઆ ઉપર ધીમે ધીમે ચડવા લાગ્યો. ચડતા ચડતા તે મનમા બોલવા લાગ્યોઃ ‘હર ' હર ' બાદશાહે ઇંદુનુ હરણ કરાવ્યુ એ વાત ત્યારે શુ ખરી ઠરી ? હુસેનના ચાકરે સખારામને માર્ગમા જે વાત જણાવી હતી તે શુ ખોટુ જ ? માત્ર મારા મનનુ સમાધાન કરવાને માટે જ તેણે એ પ્રમાણે કહ્યું હશે ? પણ એમ ખોટું કહેવાનુ શુ કારણ ? અહા ' આ રાઘોજીપત અને બિચારી કમળાબાઇને તેમની વૃદ્ધાવસ્થામા, આવા ભયકર કષ્ટમા નાંખવામાં પણ કારણીભૂત તો હું જ ને ? ઘોંડોપત ગમે તેમ તોયે માણસ તો મારો ને ! ઇંદુનુ રૂપ– સૌંદર્ય, ઘોંડોપતનુ ભોળપણ અને આ મુસલમાન લોકોની વિલાસપ્રિયતા તથા કોઈ પણ પાપકાર્ય માટે તો તેમને ડર જ નહિ—એ સર્વ બાબતની મને પૂર્ણ માહિતી છતાં ઇંદુમતીના સબધમાં હું નિશ્ચિન્ત રહ્યો એ મારી કેટલી બધી મૂર્ખતા—કેટલો મોટો અપરાધ ? ' ’

તે દેવીના મંદિરમાં દાખલ થયો અને અંદર જઇને બેઠો. અત્યારે તે તદ્દન કંટાળી ગયો હતો. 'ઇંદુમતી બાદશાહના જનાનખાનામાં ગઇ, રાઘોજીપંત સહકુટુંબ નજરકેદ થયા, મારો પણ ચમત્કારિક રીતે પરાભવ થયો અને હું એકલો થઇ પડયો ! એકંદરે દુર્દશાની પરાકાષ્ટા જ થઇ. આવી સ્થિતિમાં હવે કરવું પણ શું ?' 'રાઘોજીપંત, તેની પત્ની અને પુત્રીને છોડી દ્યો' એવી બાદશાહને વિનતિ કરવી ? પરંતુ એ વિનતિ કરવાનો સમય પણ હવે ક્યાં રહ્યો છે ? જો બાદશાહે ખરેખર ઇંદુમતીનું હરણ કરાવ્યું હશે તો મને આ દુનિયામાંથી દૂર કરવાની તે રાહ જ જોતો હશે. હું વિનતિ કરવાને જઉં અને બાદશાહ તે વખતે મારા ઉપર ગમે તેવો આરોપ મૂકીને મને શૂળીએ ચડાવે તો ? પછી વિનતિ કરવાથી લાભ શો ? હા, જો મને વિજય મળ્યો હોત તોયે કાંઇક ઠીક હતુ. કદાચ બીજો રસ્તો પણ થાત ! પરંતુ તેમા પણ નિરાશા. ' આવા વિચારોમા ગુંથાએલા મુરારિરાવને હવે શુ કરવું તે કાંઇ સૂઝ્યુ નહિ.

છેવટે કેટલો વખત સુધી મુરારિરાવ સ્વસ્થપણે બેસી રહ્યો. પછી દેવીની સામે દષ્ટિ જતાં તેના અંતઃકરણમાં ભકિતનો ઉમળકો આવ્યો અને તે ગદગદ કંઠે નીચેનુ પદ દેવીની સામે હસ્તદ્વય જોડીને ગાવા લાગ્યોઃ—

(ગીતિ)

નમન કરૂં મા તુજને ! ગૌરી, કાલી, હૈમવતીશ્વરિ હે !
ગિરિજા, ભવાનિ, અંબા, શિવા, ઉમા, મા મંગલકારી રે !
મેનકાત્મજા દુર્ગા, દેવિ, પાર્વતી, શર્વાણી ચંડી,
કાત્યાયની કૃતાંતા, દયા હવે કર રોષ સર્વ છંડી

એ પદ પૂર્ણ થયા પછી તે દેવી સામે દીન મુખમુદ્રાથી જોઇને બોલ્યોઃ "હે જગતજનની ! હે ચંડમુંડને ચૂર્ણ કરનારી ! ભકતભીડભંજન ! મારી આવી દુર્દશા કરવાનું શુ કારણ ? મે તારો એવો મોટો શો અપરાધ કર્યો—"

"અપરાધ ? સ્વાભિમાન, પોતાની જાતિનુ અભિમાન અને પોતાના ધર્મ પ્રતિનું અભિમાન મનમાંથી દૂર કરીને અન્યધર્મી–મુસલમાન બાદશાહની સેવા કરવી તેના કરતાં વિશેષ ઘોરતર અપરાધ બીજો શો હોઇ શકે ?" મુરારિરાવની પ્રાર્થના પૂરી થઈ નહોતી તે પહેલાં એક અન્ય વ્યક્તિ ત્યાં દાખલ થઇ, જેણે તેને ઉક્ત જવાબ આપ્યો !

અવાજ અને આકૃતિ ઉપરથી મુરારિરાવે તુરત જ તે વ્યક્તિને પિછાણી. "કોણ ? દિનકર ? !" એમ બોલીને તે પેલી વ્યક્તિને ભેટવાને

ઉભો થયો. તરત દિનકરરાવ બુમ પાડીને બોલી ઉઠયોઃ "દૂર ! હું કહું તેવા સોગન ખા, પછી મારા શરીરને હાથ લગાવ."

"શેના સોગન બાઈ?"

"એમ પ્રતિજ્ઞા કર કે 'આખા મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશમાંથી મુસલમાન સત્તાનું જડમૂળ કાઢીને, હિંદુ રાજ્ય પુનઃ સ્થાપિત કરીશ—તેને માટે હું મરણપર્યન્ત પ્રયત્ન કરીશ.' ચાલ, બોલ! લે સાબાજીપતના સોગન!"

"ગાંડો થયો લાગે છે!"

દિનકર ચીડાઈને બોલ્યો "આ પ્રાંત ઉપર જેમનો હક્ક છે, તેઓને તેનો પૂર્ણ ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય એવું ઈચ્છનારો હું ગાંડો! અહીંનું રાજ્ય હિંદુઓ પાસેથી જોરજૂલમથી ખૂંચવી લેનાર તથા હિંદુઓની જરા પણ દરકાર નહિ કરનાર તેમને મહા દુ:ખ દેવામાં જ મગ્ન મારનારની સેવા કરનારો તું શાણો!"

"વારૂ, બાઈ! તું ડાહ્યો અને હું ગાંડો. હવે તો તને સંતોષ થયો ને?"

"જે ગાંડો હોય તેણે ડાહ્યો માણસ જેમ કહે તેમ કરવું જોઈએ. માટે તું હું જે પ્રમાણે તને કહું તે પ્રમાણે સોગન લે એટલે મને સંતોષ થાય." દિનકરે જવાબ આપ્યો.

"વારૂ, હવે એ વાત તું અત્યારે જવા દે અને મને કહે કે મારી પેઠે તું પણ શામાટે ગોસાંઈ બન્યો છે? તને એવું શું દુઃખ આવી પડ્યું?"

"તું જ્યાંસુધી પ્રતિજ્ઞા નહિ લે ત્યાંસુધી હું તને એક પણ શબ્દ કહેનાર નથી."

"આમ ત્રાસ કાં આપે છે?" મુરારિરાવ દુઃખ પામીને બોલ્યો "હું સોગન કદી પણ લેનાર નથી! તારે કહેવું હોય તો કહે, નહિતો રહ્યું!" એટલું કહીને તે દેવી સામે જોતો ઉભો રહ્યો.

દિનકરરાવ મુરારિરાવની પાછળ ઉભો રહીને બોલ્યોઃ "કેમ! સાક્ષાત્ સત્યની મૂર્તિ આપની સ્ત્રી ક્યાં છે તે કહો જોઈએ?"

"બાદશાહના જનાનખાનામાં છે, એવું મને હમણાંજ માલુમ પડ્યું છે!"

"શું હમણાં જ તે જાણ્યું? ઇંદુમતી હમણાં જ ગઈ છે?"

"નહિ, તેને ગયાને તો કેટલોક સમય થયો છે. તે વખતે સખારામે મને તેના જવાની વાત પણ જણાવી હતી; પરંતુ હુસેનના ચાકરે ઇંદુમતી ફરીથી સમશૃંગ ગઢ ઉપર સુખરૂપ જઈ પહોંચી છે એમ સખારામ

મારફત મને કહેવરાવ્યુ એટલે હું સ્વસ્થ રહ્યો હતો, પરતુ આજે મને માલૂમ પડ્યું કે સખારામે પ્રથમ જે વાત કહી હતી તે જ ખરી છે. ”

“ સાબાશ ! હુસેન ! તને પણ સાબાશી ઘટે છે ! કપટાચારની સાક્ષાત્ મૂર્તિ એ એક જ છે એમ કહીએ તો ચાલે ! મારા મહેરબાન ! ઇંદુમતીને તો હુસેનખાન પોતાને ત્યાં ઉપાડી લઈ ગયો છે. તે બાદશાહના જનાનખાનામા નથી, સમજ્યા ? ”

“ મને પ્રથમ એમ લાગ્યુ જ હતું કે બાદશાહ આવુ દુષ્કૃત્ય કદી પણ કરે નહિ ! ”

“ વારૂ ! હવે તેની સ્તુતિ કે પ્રશસા કરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. બધા એક જ માળાના મણકા છે ! ” એટલુ કહીને દિનકરરાવે તેની પાસે પેલો સ્વાર અને ભિક્ષુ આવ્યા હતા ત્યારથી તે તેણે પદ્માને હુસેનને ઘેર પહોચાડી ત્યાસુધીની તમામ હકીકત વિસ્તારપૂર્વક તેને સમજાવી. પછી તેણે ત્યારબાદની હકીકત જણાવવા માંડી “ અહમદનગરથી હુ તારી પાસે આવવાને નીકળ્યો, પરતુ વચ્ચે રસ્તો ભૂલી જવાથી વરાડ તરફ ચડી ગયો. રસ્તામા એક જગ્યાએ મને ચોરની ભેટ થઈ. તેઓ મારી પાસે જે થોડા ઘણા કપડા, પૈસા અને સાધારણ કીમતના દાગીના હતા તે લઇ ગયા, પછી હુ બન્યો ગોસાંઇ ! વિંધ્યાચળ પર્વતની એક ખીણમા આવેલા ભયકર અરણ્યમા થઇને હુ પસાર થતો હતો, એટલામા એક વાઘ વિહ્વળ બનીને પડેલો અને તેની નજીકમા જ એક મનુષ્ય બેશુદ્ધ અવસ્થામા પડ્યો હતો એવુ મારા જોવામાં આવ્યુ—” તે પછી દિનકરરાવે જે હકીકત જણાવી તે પેલા વાઘના પજામા ફસી પડેલા હુસેનના જાસુસને ગોસાંઇએ આવીને બચાવ્યો તથા તે પછી જે બન્યુ તેને શબ્દશઃ મળતી હતી. ત્યારે હવે વાચકો સમજ્યા હશે કે તે ગોસાંઇબાવા આપણા દિનકરરાવ પોતે જ હતા. એ બધી હકીક્ત તેણે જણાવીને છેવટે કહ્યું કે “ પછી હુ તે સ્વારની પાસેથી નીકળીને રામગઢ આવ્યો. ત્યા માલુમ પડ્યુ છાવણી વિજયગઢ ગઇ છે. હુ આવ્યો વિજયગઢ. તો ત્યા છાવણીમાં નાસભાગ થઈ રહેલી જણાઇ. ત્યા મેં તારી તપાસ કરી, તો એક માણસ પાસેથી એટલો પત્તો મળ્યો કે તું સામશૃંગગઢપર ગયો છે. એટલે હું તાબડતોબ તારી પાછળ અહીં આવ્યો. ”

“ ત્યારે શું આ બધાં કૃત્ય હુસેનનાં છે એમ ? ” દિનકરરાવે કહેલી તમામ હકીક્ત વચ્ચે કાંઇ પણ બોલ્યા વગર શાંતિથી સાંભળ્યા પછી સુરાશિવે પ્રશ્ન કર્યું.

"હજી પણ શંકા રહે છે? મારા ઉપર પણ વિશ્વાસ નથી? તો લે, વાંચ આ કાગળો!" એમ કહીને દિનકરરાવે બે ત્રણ કાગળો પોતાની ઝોળીમાથી કાઢીને તે મુરારિરાવના હાથમાં આપ્યા.

તેમાંનો એક કાગળ વાંચીને મુરારિરાવ બોલ્યો: "આ તો હુસેને કુતુબશાહ ઉપર મોકલાવેલો પત્ર. આ તારી પાસે ક્યાથી રહ્યો? તે તો કહ્યું કે તે પત્ર કુતુબશાહને આપ્યો છે!"

"અરે, હા! તને વચ્ચેની એક વાત કહેવાની તો સ્મરણચૂક જ થઈ ગઈ. કુતુબશાહની છાવણીની આ બાજુએ કેટલેક છેટે એક નાનું ગામડું હતું. ત્યા દક્ષિણી બ્રાહ્મણનુ એક જ ઘર હતુ. તે બ્રાહ્મણના કાલાવાલા કરીને અને તેને યુક્તિપ્રયુક્તિથી સમજાવીને મે સ્વારનો પોષાક મેળવ્યો અને હુ સ્વારનો સોગ ધારણ કરીને કુતુબશાહની છાવણીમા ગયો. જો ગોસાંઈરૂપે ગયો હોત તો મારી દરકાર પણ કોઇ કરત નહિ. તે બ્રાહ્મણને ઘેર જ હુસેનનો આ અસલ પત્ર જે તારા હાથમા છે તેની નકલ મે બનાવી. તે નકલ જ મેં કુતુબશાહને આપી, કેમકે અસલ પત્ર તો પુરાવાને માટે સાચવી રાખવાની ખાસ જરૂર હતી!"

પ્રિય વાચક! કુતુબશાહને હુસેનનો જે પત્ર આપણા ગોસાંઇ બાવાએ આપ્યો હતો તેમાં તેની હમેશ મુજબની સહી નહોતી પરંતુ તેનુ પૂરેપૂરૂ નામ લખાયેલુ હતુ તેનુ કારણ હવે તું સમજી શક્યો હોઈશ.

પછી મુરારિરાવે બીજો પત્ર વાચ્યો. તે વાંચીને તો તે અજાયબીમા ગરકાવ થઈ ગયો! "આ આજ્ઞાપત્રની નીચે મારી પોતાની સહી!" તે એ પત્રની સામે આશ્ચર્યપૂર્વક જોતો બોલ્યો: "મે આવું એકે આજ્ઞાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હોય એમ મને તો યાદ આવતું નથી—મે કર્યું જ નથી!"

"અરે, તે પત્રનો પ્રસિદ્ધ કરનાર તો તારો બાળસ્નેહી હુસેન છે! તેણે તેમા ખાસ કરીને તારૂ નામ રાખ્યુ છે, તે હુસેનના ઉક્ત પત્ર ઉપરથી પણ સમજી શકાય તેમ છે" દિનકરરાવે ખુલાસો કર્યો.

"વાહ! આ બન્ને પત્રો પુરાવાને માટે તો બહુ સારા ઉપયોગી થઈ પડશે. દિનકર! હુસેન જેવો કપટાચારી તો બીજો એકે નહિ હોં! દરેક પત્રમા તે મારા ઉપર એમ જ લખતો હતો કે 'સપ્તશૃંગ ગઢ ઉપર ઇંદુમતી અને ધોંડોપંત સુખરૂપ અને કુશળ છે, માટે તેમની ચિંતા કરવી નહિ.' વળી વઝીરાતનો સ્વીકાર કરવાને પાછા ફરવાનો બાદશાહની સહી સીક્કાનો પત્ર પણ તેણે બાદશાહને જણાવ્યા સિવાય જ મારા ઉપર મોક-

લાવેલો હોવો જોઇએ ! જો, આ મારી પાસે જ છે." એમ કહી ઝોળી-માંથી એક કાગળ કાઢી મુરારિરાવે તે દિનકરને આપ્યો

દિનકરરાવે તે પત્ર વાંચ્યો. તે ક્યાંયસુધી વિચારમાં પડી ગયો પછી બોલ્યો: "બોલ, હવે શુ કરવાનું છે?"

"બીજું શુ? હવે તો બાદશાહની પાસે પહોંચી જઇને આ પત્રોની સહાયથી હુસેન જ આ બધાં કાંવતરાંનો કરનાર છે એવુ તેમના મન ઉપર ઠસાવવુ."

"એમ માનો કે હુસેન અપરાધી ઠર્યો, તો પછી બાદશાહ તેને સખ્ત સજા કરશે એવું તને લાગે છે ખરૂં? તે કરે કે ન કરે. આપણે તો હુસેનના આ સર્વ દુષ્કૃત્યોને માટે તેનુ ભયકર પ્રાયશ્ચિત્ત તેને આપવું જોઇએ, અને તે કેવી રીતે આપવું એ પણ મેં તો નક્કી કરી રાખ્યુ છે! એની ચા-મડી ઉતરડીને તેના શરીર ઉપર મીઠાના પાણી પાએલા ચાબકાનો મારો ચલાવવો જોઇએ, સમજ્યો? ઇંદુમતીનું એ હરણ કરી ગયો છે—એ વાત તો લક્ષમા છે કે નહિ? અને બીજી મારી તને એક એટલી જ વિનતિ છે કે તું હવેથી હમેશને માટે નિઝામશાહી સાથેનો સંબધ છોડી દે!"

"તું કહે છે તે બધુ કરવાને હું તૈયાર છુ, પણ આ છેલ્લી વાતની ચોખ્ખી ના—તે આપણાથી કદી પણ બનનાર નથી!"

"મુરારિ! તને આવું બોલતાં જરા પણ શરમ નથી આવતી? અરે, ખુદ તારી સ્ત્રીને ભરદિવસે ઉપાડી લઈ ગયા—"

"એ વાત ખરી, પણ ઉપાડી જનાર તો હુસેનને? હુસેનને તેના કૃતકર્મનો બદલો આપવામાં કાંઇ વાંધો નથી, પરતુ તેમા બાદશાહનો શો ગુન્હો? તે બિચારા ઉપર શામાટે રોષ રાખવો જોઇએ?"

"તે મુસલમાન છે માટે! આપણા ઉપર રાજ્ય કરવાનો તેને અધિકાર શો?"

"એમાં વળી અધિકારનો સવાલ શો? જેનુ સામર્થ્ય હોય તે રાજ્ય કરે. તું જ કહેને કે આપણે હિંદુઓએ મુસલમાન લોકોને પહેલવહેલા આ દેશમાં દાખલ થવા શામાટે દીધા?"

"તે વખતે તારા જેવા માણસોનો સુકાળ હતો, એટલે મુસલમાનો-ને આ દેશ ઉપર અધિકાર જમાવવાનો લાભ સહજમાં જ મળી ગયો!" દિનકરે જવાબ આપ્યો.

"તું મારો દાખલો આપે છે, પરંતુ મારી વાત જુદી છે. મેં નિઝામશાહીનુ નિમક ખાધુ છે, તેનાથી હું ઉછર્યો છુ અને માલીક પ્રત્યે આજીવનાંત પૂર્ણ વફાદાર રહેવું એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. બાકી એમ તો અત્યારે આપણુ હિંદુઓમા એવા પણ અનેક માણસો છે કે જેઓ રોટલીના ટુકડા માટે જ્યાં ત્યા અને જેની તેની ખુશામત કરવામાં પણ પછાત પડતા નથી પોતાના જ ભાઇઓની વિરૂદ્ધ સાચાખોટા કરીને પોતાનુ પેટ ભરવામા જ તત્પર, પોતાને એક દમડીનો લાભ થતો હોય તો પોતાના જાતિબન્ધુઓનુ સર્વનાશ કરવામા પશુતૂલ્ય વર્ત્તન રાખનાર અને તેમને દુ:ખ દઈ, તેદ્વારા બાદશાહને ખુશ કરી તેમની પાસેથી અધિક માન મરતબો મેળવવાની આશા રાખનાર—મેળવનાર, અને પોતાના અગત સ્વાર્થને માટે પોતાનાં કુટુબીઓની પણ દરકાર નહિ કરનાર—એવા પણ અનેક નરાધમો આપણી જાતિમાથી મળી આવશે. તેઓની સખ્યાનો આંકડો શૂન્ય ઉપર આવીને ઊભો રહે એવી આશા રાખવી તો મિથ્યા છે, પરતુ જ્યાસુધી તેઓ મોટા પ્રમાણમાં ઓછા થઇ જાય નહિ ત્યાંસુધી તું જેવા પ્રકારની આશા રાખે છે તે આશા ફળીભૂત થવાનુ મને તો દુર્લભ જણાય છે"

"પરતુ એવા માણસો કરતા જાતિબધુઓ પ્રત્યે લાગણી ધરાવનારા અને દેશનુ કલ્યાણ ઇચ્છનારાની સખ્યા વધારે છે, તેથી તું કહે છે તેમનુ કોઇ પણ રીતે ચાલનાર નથી."

"નહિ, ત્યા જ તુ ભૂલે છે આપણે એક સામાન્ય દાખલો જોઈએ જો એક મણ દુધમા માત્ર પાશેર છાશ નાખીશ તો તે દુધને એકદમ બગાડી નાખી તેના મૂળ સ્વરૂપમા વિકૃતિ કરી નાખશે. વળી અત્યારે મુસલમાનોના નસીબ પણ ચડીઆતા છે. તેઓ જોરાવર છે. તેમનુ જોર ઓછુ થાય અને તેમની સત્તા તૂટે તેને હજી કેટલાક સમયની જરૂર છે."

"પરતુ તેમનુ જોર કમી કરવું તે કોના હાથમા? શુ આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો તેમા ફળીભૂત થઈ ન શકીએ?"

"ના. એમ ને એમ એકલા મનુષ્યપ્રયત્નથી તેમના ઉપર કાંઈ પણ અસર થવાની નથી. પણ જેમ જેમ તેમનામાં દુરાચારની વૃદ્ધિ થતી જશે, તેમ તેમ તેમના બળમાં સાહજિક રીતે ઘટાડો થતો જશે. તે બાબતમાં હું તને એક વાત કહુ તે સાભળ એક મનુષ્યને તેના પૂર્વજન્મનાં કાંઇક સત્કર્મોને લીધે અપાર વૈભવ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેથી ઉન્મત્ત બની જઇને તે પાપાચરણુ અધિક ને અધિક કરવા લાગ્યો, અને ગરીબ ગુરબાંઓને સતાવવા લાગ્યો એક વખત એક સાધુ પાસે જઈને તેણે પૂછ્યું: "મહા-

રાજ! આપ હમેશાં કહ્યાં કરો છો કે 'પરમેશ્વર પાપીને દંડ દે છે અને પુણ્યવાનનું સંરક્ષણ કરે છે;' પરંતુ મને તો તેથી ઉલટો જ પ્રકાર મારા સંબંધમાં જણાય છે." એટલુ કહીને બીજાઓની સાથે તે કેવી છેતરપિંડી ચલાવતો હતો અને પાપાચરણ ચલાવતો હતો, તથા તેમ છતાં પોતાને કેવા કેવા લાભ થતા હતા, તે સર્વ તેણે પેલા સાધુને જણાવ્યુ. તે સર્વ શ્રવણ કરીને સાધુએ શાત ચિત્તે જવાબ આપ્યો " ભાઇ ! તારા પૂર્વ જન્મના પુણ્યના સચયથી તું આજનો આનદવૈભવ ભોગવે છે કદાચ તે પૂર્વનો પુણ્યસચય પૂર્ણ થઇ ગયો હશે, તોપણ તારા પાપનો ઘડો ભરાવો હજી બાકી છે જે દિવસે તે ભરાઇ રહેશે તેના બીજા રોજથી જ દુઃખ તારી પાછળ પડશે અને અત્યારે તું બીજાને સતાવે છે તેમ તે તને સતાવશે એ નક્કી સમજજે." પેલો વૈભવાંધ મનુષ્ય સાધુના આ કથનથી જરા પણ ડગમગ્યો નહિ પાપીઓના મન ઉપર ભાગ્યે જ સારી અસર થાય છે—નથી થતી એમ કહીએ તોપણ ચાલે, પરતુ સાધુનુ કથન અક્ષરશ: સત્ય નિવડ્યુ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ પેલા માણુસની સ્થિતિમા ફેરફાર થતો ગયો અને તે હાલહવાલ થયો. જેટલો ત્રાસ તેણે બીજાને આપ્યો હતો તેથી પણ અધિક ત્રાસ ભોગવવાનો તેનો વખત આવ્યો. આ વાત જે પાપાચરણી મુસલમાનો હશે, તેમને આબાદ લાગુ પડે છે. જેમ જેમ તેઓ વધુ ને વધુ જૂલમ કરતા જશે તેમ તેમ તેમનુ જોર ઘટતું જશે—તે એટલેસુધી ઘટી જશે કે અત્યારે તેમના મત મુજબ જે મનુષ્ય ક્ષુદ્ર લાગતો હશે તે પણ તેમનો સહજ વારમા નાશ કરી શકશે ! દિનકર ! આજસુધીમા મે ઘણી વાર આ વાત તને સમજાવી હશે, તોપણ તું તો પ્રથમના જેવો ને જેવો જ રહ્યો !"

" શુ કરૂ ? આ દુષ્ટોનુ દરેકે દરેક દુષ્કૃત્ય જોઇને મારૂ શરીર બળીને ખાખ થઈ જાય છે, અને એવા પાપીઓને બરાબર તેમની ગતે પહોંચાડવા એવુ મન થાય છે, પરતુ જ્યારે ને ત્યારે તું જ વચ્ચે પડે છે !"

" અને હુ વિચાર કરીને જ તને અટકાવું છુ. હું જે વાતનો વિચાર કરીને બાદશાહને કહુ છુ તે કરવામા તે કદી પણ આનાકાની કરતા નથી તો પછી મારા કહેવા પ્રમાણે કરવામા તને એટલુ બધુ શુ કષ્ટ પડી જાય છે ? હું કાંઈ મદ્યપાનથી ગાંડા બની ગએલા માણસની માફક તો બોલતો નથી. તારી નજર સામે હિંદુ રાજ્યનું રમ્ય ચિત્ર ઉપસ્થિત થએલુ છે, પરંતુ જ્યાંસુધી તે તારી નજર સામે ખડુ છે ત્યાંસુધી જ તને તેમાં આનંદ આવશે ! જ્યારે તું હિંદુ રાજ્ય સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ ત્યારે

તને વચ્ચે વચ્ચે એટલી બધી હરકતો નડશે કે તું ગભરાઈ જ જાઇશ અને તે વખતે તું સ્વતઃ જ વિચાર કરીશ કે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરવાનો સમય હજીસુધી આવ્યો નથી !"

દિનકરરાવે આનો કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તે પોતાના મન સાથે જ વિચાર કરતો બેસી રહ્યો. મુરારિરાવ પણ પોતાની થઇ પડેલી દુર્દશાનુ સ્મરણ થવાથી, જગદંબાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો અને તેની કૃપા તથા સહાયને માટે યાચના કરવા લાગ્યો.

કેટલોક વખત ગયા બાદ 'હવે શુ કરવું ?' તે તેમણે બન્નેએ વિચાર કરીને નક્કી કર્યું. તેઓએ શુ શુ કર્યું તે વાચકોના જાણવામાં હવે પછી આવનાર હોવાથી, અત્યારે તેમનો ઠરાવ વિસ્તારથી જણાવવાની જરૂર નથી. અત્યારે તો આ બે ગોસાંઇને–બન્ને મિત્રોને તેમણે કરેલી યોજના ઉપર મોકલી, ઘણા સમયથી આપણાથી વિખુટી પડેલી ઇંદુમતીની ભાળ લઇએ.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ઇંદુમતીનું મનોદુઃખ.

न नित्य लभते दुःखम् ।
न नित्य लभते सुखम् ॥

मनु ॥

હુસેન કાંઇ જેવો તેવો યુક્તિબાજ નહોતો. ઇંદુમતી એકદમ પોતાને વશ થનાર નથી એમ તે સમજતો હતો. પોતે પોતાનાં માબાપ, કુટુમ કબીલાથી વિખુટી પડી, પોતાના પતિનો પણ વિયોગ અને વળી અજાણ્યા સ્થળે આવી પડી, એમ ઇંદુમતીને લાગવાથી પ્રથમ તો તે દુઃખિત થયા સિવાય રહેશે નહિ, તેના હૃદયનુ પ્રાથમિક કષ્ટ અતિતીવ્ર પણ હોવાનુ, તેથી તે દૂર થઈ જાય ત્યાસુધી તેની નજરે ન પડવુ એવો હુસેને નિશ્ચય કર્યો હતો. પહેલે જ દિવસે તેણે ધોંડોપંતની મારફત ઇંદિમતીને એટલું કહેવરાવ્યુ હતુ કે તારે તારૂં આખુ જીવન આ સ્થળે જ વીતાડવુ પડશે' એ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરીને આશરે દશ–બાર દિવસ પછી તે ઇંદુમતીના દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. તેને જોતાં જ ઇંદિમતી અતિશય સંતપ્ત થઇ. તેની આંખો લાલ થઈ ગઇ. તે ઓઠ પીસવા લાગી. તેનુ એવુ વર્તન જોઇને હુસેન તો ભયભીત જ થઈ ગયો. આશ્ચર્ય પણ તેને

તેટલું જ થયુ. તેના મનમાં તો તે એવી એવી આશા રાખતો હતો કે ઇંદુમતી પોતાના ઉપર ફીદા ફીદા થઈ જશે; પરતુ તે આશા તો પ્રથમથી જ નષ્ટ થઈ ગઇ. વારૂ, ફીદા નહિ થાય તોએ પોતાને મુક્ત કરવાને માટે તે દીનપણે કાલાવાલા કરશે, મારા પગમાં પડશે, રોશે, કકળશે, એવી તેની ખાત્રી હતી, પરંતુ તેમાં પણ તે ભૂલ્યો હતો. ઇંદુમતીના દેખાવથી હુસેનને આશ્ચર્ય થયું! તે જ પ્રમાણે આવા બંધીખાનામાં પડેલી છતાં પણ ઇંદુમતીનુ પોતાની સાથેનુ ઉક્ત વર્ત્તન નિહાળીને હુસેનને તેના વીરપત્નીત્વ અને પાતિવ્રત્ય માટે કૌતુક, આદર અને ભય એ સર્વે એકીસાથે ઉત્પન્ન થયાં' પોતે જેવો આવ્યો તેવા જ ચાલ્યા જવું એમ પ્રથમ તો તેણે ધાર્યું, પરતુ જેને પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરવાને માટે ઉપાડી લાવવામાં પોતે આટઆટલી મહેનત કરી, તે પોતાના ઘરમાં હોવા છતા પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ ન થાય એ તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તે ત્યાં જ ઉભો રહીને માધુર્યપૂર્ણ વાણીથી બોલ્યોઃ "ઇંદુમતી ' તમને અહીં શામાટે લાવવામાં આવ્યાં છે તે તમે જાણો છો?"

ઇંદુમતી તરફના જવાબને માટે રાહ જોઈ, પરતુ તેણે એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યો નહિ; એટલે હુસેન આગળ બોલવા લાગ્યોઃ "તમને તો એમ લાગતું હશે કે તમારી સાથે બળજોરીથી મારૂ લગ્ન કરવાને માટે અહી લાવવામાં આવ્યાં છે ! કેમ ખરૂં કે નહિ ? પરંતુ એવી શકા જરા પણ રાખશો નહિ. જો મારૂં ભાગ્ય સારૂં હશે તો મારૂં રૂપ અને ગુણ જ તમારા હૃદયમાં મારી સાથે તમારા લગ્ન કરવાની ઇચ્છા સ્વતઃ પ્રકટ કરશે ' મારે તો માત્ર તમને એટલુ જ કહેવાનુ છે કે મારા મિત્ર મુરારિરાવે જ તમને અહી લાવીને મારે ત્યાં રાખવાનો આગ્રહ કર્યો હતો ' તેમના તરફથી મને એક એવો પત્ર મળ્યો હતો કે 'કોઇ પણ ઉપાય કરીને તમે ઇંદુમતીને તમારે ઘેર લાવીને રાખજો. હું જો જીવતો પાછો ફરીશ તો તેને પુનઃ સુખ આપીશ; પરતુ કદાચ અહી લડાઈમા હુ કામ આવી જાઉ તો 'તું હુસેનની સાથે પુનર્લગ્ન કરજે' એવો મારો સદેશો તમે ઇંદુમતીને જરૂર જણાવજો. અમારા હિંદુ લોકોમાં પુરૂષો તો પુનર્વિવાહ કરે છે. સ્ત્રીઓનાં જ માત્ર ઉચી કોમોમાં પુનર્લગ્ન થતાં નથી. તે માટે મને ઘણું જ માઠું લાગે છે ' ઇંદુમતીને તેના જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી સુખ મળે એવી મારી ખાસ ઇચ્છા છે; પરંતુ અમારામાં ઉક્ત રિવાજ નહિ હોવાથી જો હું આ લડાઈમાં મરણને શરણ થાઉં તો તેને તો આખો જન્મારો વૈધવ્યદુઃખમાં જ ગાળવો પડે! તેમ ન થાય એ જ મારી ઇચ્છા

છે. અમારા રિવાજની હું બિલકૂલ દરકાર કરતો નથી!' આ પત્ર મને મળવાથી મુગરિરાવે કરેલી સૂચના એક સ્નેહી તરીકે મારે સ્વીકારવી જોઈએ, તેથી મે તમને અહીં લાવવા સંકેત કર્યો. તમે બીજા કોઇ ઉપાયે અહીં આવો એ મને શક્ય લાગ્યુ નહિ, તેથી મુરારિરાવ અહમદનગરમા આવ્યા છે એવુ મે જણાવ્યુ. આ પત્રમાં પુનર્લગ્ન સબંધીનો મુરારિરાવનો અભિપ્રાય ઘોંડોપતને ઠીક લાગશે નહિ એમ મને જણાવાથી તેને ખાસ કરીને પત્ર ન બતાવતા તમારા તરફ તેનુ મન કલુષિત કર્યું અને તેની મારફત જ તમને અહી લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ' તમે પતિવ્રતા છો તે માટે તો મારી પૂરેપૂરી ખાત્રી જ છે' મુગરિરાવ જ્યાસુધી જીવતો હોય ત્યાસુધી તમારે તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જ જોઈએ, અને તે હુ પણ પસદ કરૂ છુ. પરતુ ખુદા ખેર કરે, વખતે જો મુરારિરાવને કાંઇ સારૂ ખોટુ થાય તો તમે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તશો એટલે તમારા તેની તરફના પ્રેમનુ પણ સાર્થક થયુ ગણાશે ' જો કે ઘણુ કરીને તો એવો પ્રસગ આવવાનો સભવ ઓછો જ છે, કેમકે અત્યારસુધી તો મુરારિરાવને વિજય જ મળતો ગયો છે ' " આટલુ કહીને હુસેન થોડી વાર સુધી ઇંદુમતીના સુદર પરતુ અત્યારે મ્લાન બની ગએલા મુખકમળ તરફ જોઇ રહ્યો અને પછી તરત બહાર નીકળી ગયો.

ઇંદુમતી તેના આ લાબા લાબા ભાષણનો અર્થ બરાબર સમજી શકી નહિ તે હુસેનના ગયા પછી વિચાર કરવા લાગી 'આ મને કહે છે કે તેમના કહેવાથી મને અહીં આણવામાં આવી છે, જ્યારે ઘોંડોપત કહેતો હતો કે 'તને તારા અયોગ્ય વર્તનનુ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાને માટે અહીં આણવામા આવી છે' ' આના કહેવા મુજબ એણે ઘોંડોપતને ખરો હેતુ જણાવ્યો નહોતો એ વાત સાચી માની લઈએ, તોપણ તેઓ તરફથી હુસેન ઉપર આવો પત્ર આવે ખરો ? છટ્, એમ તો કદી પણ બને નહિ ' જેમણે પોતાના પ્રથમના પત્રમા મને નીતિપૂર્વકનુ વર્તન રાખવાનો સુદર ઉપદેશ કર્યો હતો તે આ પાપાત્માના કહેવા મુજબ લખે એવો સંભવ જ નહિ ' ' આ પ્રમાણે તેની ખાત્રી થતા વિચારમાળા આગળ લબાઇ. 'આ તમામ હુસેનનુ જ કપટ છે. પત્રની હકીકત પણ તેણે બનાવટી જ ઉભી કરી છે. નહિતો તેમના હસ્તાક્ષરનો પત્ર જ મને શામાટે અત્યારે ન બતાવે ? વળી થોડાક દિવસ જશે એટલે ખરૂ હોય કે ખોટું હોય તોપણ તે પાછો મારી પાસે આવીને મને કહેવાનો કે એ તો લડાઈમાં મરણ પામ્યા, માટે તું હવે તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે મારી સાથે પુનર્લગ્ન કર. આ સર્વ ઢોંગ હુ એ દુરાત્માને સરલતાથી વશ થાઉં એમ ધારીને તેણે કર્યા

હશે. કપટી માણસો પ્રારંભમાં કદાચ ફાવી જાય છે ખરા, પરંતુ અંતે તો જે પક્ષ સત્યનો છે તેનો જ વિજય છે'' આટલા વિચારને અંતે તે સ્વસ્થ થઇ.

પદ્મા હુસેનના મકાનમાં આવી પહોચ્યા બાદ આ પ્રસગ બન્યો હતો. તે આખો વખત હુસિનાની સાથે ને સાથે જ રહેતી હોવાથી તેને ઇંદુમતી સાથે કાંઈ પણ વાતચીત કરવાનો પ્રસગ મળ્યો નહોતો. ઇંદુમતી જાણતી હતી કે પદ્મા ખાસ કરીને જ હુસિનાની સાથે ને સાથે રહે છે અને મારી સાથે ન બોલવામા પણ તેનો કાંઇક હેતુ છે, તેથી તે પણ તેને મળવાની કે તેની સાથે વાત કરવાની ઉત્સુકતા દર્શાવતી નહોતી. આજે આ પ્રસગ બન્યો તે તે પદ્માને જણાવી શકી નહિ.

વળી દશ–પદર દિવસ સુધી હુસેન ઇંદુમતીની દૃષ્ટિએ પડયો નહિ. એક દિવસ તે ખિન્નવદન કરીને ઇંદુમતીની પાસે આવ્યો અને આંખો લૂછતો લૂછતો બોલ્યો· " ઇંદુમતીબાઇ ! મનુષ્યની બુદ્ધિમા કયારે અને કેવા પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે તેનો કાંઈ નિયમ હોતો નથી. મુરારિરાવ શત્રુ સાથે ફિતુર કરશે એવી કોઇને સ્વપ્નમાં પણ શકા આવે ખરી ? પરંતુ તે પ્રમાણે બનવા પામ્યુ છે મુરારિરાવને કોણ જાણે શુએ સૂઝ્યુ કે તે પોતે મોગલોને જઇને મળ્યો, તેથી બાદશાહ ગુસ્સે થયા. મુરારિરાવને પકડી લાવવાનો તેમણે હુકમ કર્યો, અને તેમ થયું હોત—મુરારિરાવને અહી લાવવામા આવ્યો હોત તોએ ઠીક હતું ! તેનો એક વાર મેળાપ તો થાત. પરતુ હવે કોનો મેળાપ ? આજે જ એવી બાતમી આવી છે કે કોઈ દુષ્ટે તેનુ ખૂન કયુ છે ! હાય ! હાય—" એટલુ બોલીને હુસેને દુઃખનો એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

હુસેને જોકે દુ:ખની અતિશયોક્તિ દર્શાવી હતી ખરી, પરતુ તેને બિલકૂલ દુ:ખ થયુ જ નહોતું એમ નહિ. તેણે જે સમયની આપણે વાત કરીએ છીએ તેના થોડા દિવસ અગાઉ જ પેલા ચાર મારાઓની ચડાળ ચોકડીને તેમના અનુયાયીઓની સાથે મુરારિરાવનુ ખૂન કરવાના હેતુથી મોકલી હતી. તે લોકો પાછા ફર્યા નહોતા, તોપણ તેની ખાત્રી હતી કે તેમણે પોતાનુ કામ ચોક્કસ બજાવ્યુ જ હશે. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનુ નૈસર્ગિક કષ્ટ થતું હતું. બરાબર છે, કોઈ પણ મનુષ્ય ગમે તેવો દુષ્ટ હોય, દુરાત્મા હોય કે વજ્ર હૃદયનો હોય, તથાપિ કામધેનૂને ઠાર કરવામાં, અમૃતને જમીન ઉપર ઢોળી દેવામાં અને કલ્પવૃક્ષનો ઉચ્છેદ કરવામાં તેના હૃદયને દુઃખની સહજ અસર તો થવી જ જોઇએ !

હુસેનનું ઉક્ત પ્રકારનું અભિનયપૂર્વકનું દુઃખ જોઇને ઇંદુમતીની સ્થિતિ પણ બહુ ચમત્કારી બની ગઇ. આવી રીતે કોઈ વખત હુસેન આવીને પોતાને કહેશે એવી કલ્પના તો તેણે કરી જ રાખી હતી; પરંતુ તે કહે છે તે ખરૂં છે કે ખોટું તેની કલ્પના તે કરી શકી નહિ, તો તેનો નિર્ણય તો કેમ થઈ શકે ? થોડા રોજ પહેલાં તો પદ્માએ તેને એક વખત ઉતાવળમાં એટલુ ગુપ્તપણે કહ્યું હતું કે 'તું જરા પણ શોક કરીશ નહિ. થોડા વખતમા જ તારો છૂટકો થઇ જશે.' તે વાત આ વેળા તેને યાદ આવી 'છૂટકો થશે, સર્વ થશે, પરતુ જેમની સાથે આખું જીવન ગાળવાનું છે તે આ જગતમાં હશે કે નહિ ? જો તે જીવતા ન હોય તો મારો છૂટકો થયો ન થયો તે મારે મનથી સરખું જ. તેમની પાછળ મૃત્યુ સિવાય બીજો મારે માટે માર્ગ જ નથી ! કાશીક્ષેત્રમાં મરણ થાય કે આ બધીખાનામાં પ્રભુનુ શરણ લેવું પડે તોપણ શુ ?' આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરતી, ઉપરથી હુસેનનુ કથન પોતાને જરા પણ સત્ય લાગ્યુ નથી એમ દર્શાવતી તે સ્તબ્ધ જ બેસી રહી હુસેન નિસાસા નાંખતો અને 'હાય ! હાય !' કરતો બહાર ગયો. સારી વાત કરતા ખરાબ હકીકત અધિકતર સત્ય લાગે છે. મનમા તેને માટે ખટકો તો રહે જ છે. ઇંદુમતીને પણ તેમ થયુ. તેના મનમા અનેક કુકલ્પનાઓ આવવા લાગી તે બિછાના ઉપર અસ્તવ્યસ્ત બનીને પડી કેટલીક વારે હસિના પદ્માની સાથે ત્યા ઇંદુમતી સાથે વાર્તાલાપ કરવાને માટે આવી. ઇંદુમતીને આવી રીતે અસ્વસ્થ ચિત્તે પડેલી જોઇને પ્રશ્ન કર્યું "શુ આજે કાંઇ માથુ દુખે છે ?"

"હા, માથુ એકલુ જ નહિ પણ આખા અગમા દુઃખાવો થતો લાગે છે." કષ્ટથી મ્લાન અને ખિન્ન બનેલી ઇંદુમતીની મુખમુદ્રા નિહાળીને પદ્માનુ હૃદય બળવા લાગ્યુ. તે એકદમ ગભીર વિચારમાં પડી ગઈ.

* * * * *

આટલેસુધી ઇંદુમતીની હકીકત દર્શાવી હવે પદ્મા અહીં આવ્યા પછી તેની સ્થિતિ અત્યારસુધીમાં કેવા પ્રકારની હતી તેનો આપણે સહજ ઉલ્લેખ અત્રે કરીશુ. પદ્માએ પણ તે અહીં આવી ત્યારથી સાકર પિરસવાનો ધધો માંડયો હતો ! પોતાની વિદ્યાથી હસિનાને અને મિષ્ટ વાણીથી રશિદાને તેણે પોતામાં તદ્દન મોહલુબ્ધ બનાવી મેલી હતી. તે બન્નેને તેના વિના ઘડી વાર પણ ગમતું નહોતું. હસિનાએ હુસેનની પાસે પણ પદ્માની બહુ જ પ્રશંસા કરી હતી, તેથી હુસેનખાનના મનમાં પણ પદ્માને

માટે આદર ઉત્પન્ન થયો હતો. કોઈ કોઇ વાર તેની સાથે બોલવાનો હુ-સેનને પ્રસંગ આવતો ત્યારે તે એવી ગભીર રીતે અને સચોટ ઉત્તર આપતી કે આ બાઇ અસામાન્ય છે એમ તેને લાગતું હતું ' વળી તેના હૃદયમાં કામવાસના પણ ઉત્પન્ન થઇ હતી, પરતુ પદ્મા આવી ત્યારથી જ તે હુસેનને પોતાનો ધર્મબધુ દર્શાવીને તેને ' ભાઇ ' કહીને બોલાવતી હતી, તેથી બચી ગઈ ' તેમ જ ઇંદુમતી સ્વરૂપમાં એટલી બધી સુંદર હતી કે તેને જોવાથી હુસેન જડવત્ બની ગયો હતો. ઈંદુમતી સિવાય આ જ-ગતમાં કોઇ પણ અન્ય સુંદર સ્ત્રી—પોતાના ઉપભોગને લાયકની સ્ત્રી હશે એવી કલ્પના જ તેણે છોડી દીધી હતી ' પદ્મા ઇંદુમતીની સખી છે એવી શંકા તો તેને, તેની બ્હેનને કે સ્ત્રીને સ્વપ્નમાં પણ આવી નહોતી '

" આખા અંગમાં દુખાવો થતો લાગે છે. " એમ ઇંદુમતીએ કહ્યાથી પદ્માના હૃદયમાં દુઃખ થયુ અને તે વિચારમગ્ન બની ગઈ હતી.

થોડી વારે પદ્માએ પોતાના હૃદયના દુઃખને અત્યત અલ્પ પ્રમાણમાં લાવી મૂકયુ અને હુસિનાને કહ્યું " જરા અહીં આવો તો. " એટલુ બો-લીને તે દિવાનખાનાની બહાર ગઈ. હુસિના પણ ઉઠીને તેની પાછળ પા-છળ ગઇ " કેમ ' આ બાઈ આજે આમ કેમ બની ગઇ છે ? અને એ છે કોણ ? "

હુસિનાએ તેને તમામ હકીકત માંડીને કહી માત્ર તેમાં તેણે પો-તાથી બન્યુ ત્યાંસુધી પોતાના ભાઇનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ' પ-દ્માએ કહ્યું " ખરેખર ' આ સ્ત્રી મોટી નિર્ભાગી ' હુસેનખાન જેવા સુ-દર, શૂરવીર અને વિદ્વાન્ વઝીર તેને આટલા બધા ચહાય છે તેમ છતાં પણ તે તેમની ઇચ્છાને અધીન થતી નથી, તો ભાગ્યહીન નહિ તો બીજું શું ? હુ હોઉં તો તો તરત જ વશ થઇ જાઉં ' પરન્તુ હુસેનખાને તો મને પોતાની સગી બ્હેન તરીકે માની છે એટલે લાઇલાજ ' વારૂ, પણ જો હુ-સેનખાન મને પરવાનગી આપે તો હુ તે બાઇસાહેબને વશ કરી દઉં ' ચાલો, હુસેનખાનને ખાતર એ કામ હું કરીશ. તેમને પૂછી જોજો કે મારી વિનતિ તેમને કબૂલ છે ? "

હુસિના તે જ વખતે હુસેનને પૂછવાને માટે ગઈ, કેમકે તે ઘરમાં જ હતો. હુસેનને એટલું જ જોઇતું હતું. તે તો આનંદમાં આવી ગયો અને તેણે અનુમોદન પણ આપ્યુ. પદ્માના વિનોદપૂર્ણ અને મોહક ભા-ષણનું પરિણામ ઇંદુમતી ઉપર જલ્દીથી થશે એમ તેને લાગતું હતું ! હવેથી હમેશાં પદ્માને ઇંદુમતી પાસે એકલાં જવાની પરવાનગી મળી !

પદ્માને પણ તેની જ જરૂર હતી. તે તરત જ એકલી ઇંદુમતી પાસે ગઈ. એક સગડી લાવી, તેમાં કોયલા સળગાવી તે ઇંદુમતી પાસે લાવીને મૂકી ઇંદુમતીનું આખુ અંગ ખરેખર દુઃખતુ જ હતું. તેના હાથપગ પદ્માએ દાબ્યા તથા આખા શરીરે સેક કર્યો એટલે ઇંદુમતીની વેદના ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. પછી દિવાનખાનાનાં બારણાં બંધ કરીને પદ્માએ પૂછ્યુ: "બહેન ! એકદમ આ શુ થઇ ગયુ ? તારૂ શરીર ખૂબ તપી ગયુ છે ! શુ કાંઈ શરદી લાગી છે ?"

"હા, હવે તો હું ઘણી જ માંદી પડીશ એમ મને લાગે છે !" એટલુ કહીને હુસેને પોતાની પાસે આવીને જે કાંઇ વાત કરી હતી તે સર્વે જણાવી

પદ્માએ તેને કહ્યું "તું તેનુ સાંભળે છે અને માને છે શુ કરવાને ? તેમણે જતી વેળાએ મને ખાસ કરીને કહ્યુ હતુ કે 'હુ પાછો આવુ ત્યાંસુધી કાંઇ પણ ચિંતા ન કરતા બિલકુલ શાંતિથી રહેજો ! હું સુરારિરાવને લઇને જ આવીશ.' ઇંદુ ! તેમનો સ્વભાવ કેટલો બધો આગ્રહી છે એ તો તુ જાણે જ છે તે ખુદ પોતે અહીં આવીને મને કહે નહીં ત્યાંસુધી હુ બીજા કોઇના ઉપર વિશ્વાસ મૂકનાર નહિ, અને તારે પણ બીજાનુ માનવુ નહિ '

ઇંદુમતીને ઘણી જ ધીરજ આવી પદ્મા પોતાની સાથે આખી રાત્રી પર્યંત રહેનાર છે તે જાણીને તેને એટલો બધો આનંદ થયો કે તેનુ વર્ણન પણ થઇ શકે નહિ. પદ્માને પણ તેવો જ આનંદ થયો હતો.

બીજે દિવસે પદ્માએ હસિના મારફત હુસેનને કહેવરાવ્યુ કે "ઇંદુમતી ઘણી નાદુરસ્ત બની ગઇ છે, માટે કોઇ સારા હકીમને બોલાવી તેની સલાહ લઇ જલ્દી દવા કરાવવાની જરૂર છે તે સાજી થઇ કે પછી આપની જ છે." હુસેને પણ તે પ્રમાણે તરત જ વ્યવસ્થા કરી. ઇંદુમતીને હમેશા ટાઢીઓ તાવ આવવા લાગ્યો. પદ્માને પણ એ જોઇને ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. "જય સપ્તશૃંગ નિવાસિની અંબે ! તું મારી બહેનને જલ્દી સાજી કરી દે !" એવી તેની હમેશની પ્રાર્થના હતી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

કાવતરૂં.

મન મલીન તન સુંદર કૈસે,
વિષરસભરા કનકઘટ જૈસે

તુલસી.

અહમદનગર અને વીજાપુર એ બન્ને રાજ્યની સરહદ ઉપર એક મોટું અરણ્ય આવેલુ છે. એક સ્વાર પોતાનો ઘોડો દોડાવતો હમણાં જ આ અરણ્યમાં દાખલ થયો હતો. આખા અરણ્યમાં સ્વારે ઘોડાને ઝડપથી જ ચાલુ રાખ્યો હતો. તે સ્વાર આખે શરીરે પ્રસ્વેદથી પલળી રહ્યો હતો, તેમ છતાં તે પોતાના ઘોડાને જરા પણ ધીમો પાડતો નહોતો. ઘણો આગળ વધ્યા પછી તેના જોવામાં રસ્તા ઉપર બે ગોસાંઇઓ આવ્યા, તોપણ તેણે પોતાનો વેગ કમી કર્યો નહિ. તેનો ઘોડો તેમની નજીકમા જઇ પહોંચ્યો. પરંતુ પેલા ગોસાંઇઓ રસ્તામાથી બાજુએ ખસ્યા નહિ, તે જોઇને પોતાને ઘોડાને ધીમો પાડવો પડશે એમ લાગવાથી તે ત્યાથી જ બૂમ પાડીને બોલ્યો· "અરે ગદ્ધાઓ ' એક બાજુ થઇ જાઓ, નહિ તો નાહકના મરી જશો !" એમ કહેવામાં પોતાના અધિકારનો પ્રભાવ બતાવવાનો પણ તેનો હેતુ હતો. તેની બુમ સાંભળીને એક ગોસાઇ જરા ખટાયો અને તેના ઘોડા નજીક આવીને તેની લગામ પકડી તેને ઉભો રાખ્યો. તે સ્વારને જોરથી પડખામાં એક મુક્કી મારીને બોલ્યોઃ "ગદ્ધા કોને કહે છે ?" બીજો ગોસાંઈ પાસે જ સ્તબ્ધ ઉભો હતો તેની સામે જોઇને પેલો સ્વાર બોલ્યો. "આ તારા જાતીભાઇને સભાળ' નહિ તો અહીંને અહીં જ તેના બે ટુકડા કરી નાખીશ ' હું હુસેનખાન વઝીર સાહેબનો નોકર છુ અને બાદશાહના કામને માટે વીજાપુર જાઉં છુ." તેનુ એ વાક્ય સાભળીને બન્ને ગોસાઇઓ એક કોરે થઇ ગયા અને એકબીજાના સામે જોવા લાગ્યા. સ્વાર એમ સમજ્યો કે વઝીર સાહેબનુ નામ સાંભળીને આ લોકો ગભરાઈ ગયા ! એટલે તે જરા દમામથી બોલ્યોઃ "ચાલો દૂર થાઓ, અને મારૂ એક કામ કરો. હું હમણાં જ અહીં પાછો આવું છું, તેટલી વારમાં મારા ઘોડા માટે આટલામાં કોઈ ગામડામાંથી દાણા લઇ આવો !"

તે સાંભળીને પેલો ગોસાંઈ કે જેણે સ્વારને પ્રથમ ગુસ્તો લગાવી દીધો હતો તે ક્રોધમાં આવી ગયો અને ફરીથી સ્વારની સામો જઇને બોલ્યોઃ

"શું અમે તે કાંઈ તારા બાપના નોકર છીએ ?" એટલું કહીને તે તેના ઉપર હાથ કરવા ગયો, પરંતુ બીજા ગોસાંઇએ તેને અટકાવ્યો. તેણે પેલા સ્વારને પૂછ્યું "તમારા રાજ્ય ઉપર તો કહે છે કે વીજાપુરથી ફોજ ચઢી આવી છે ? પણ તું વીજાપુર કેમ જાય છે ?"

સ્વારની ઇચ્છા ગોસાંઇને કાંઇ પણ જવાબ ન આપવાની હતી, પરંતુ તે તો તેની આડો આવીને ઊભો રહ્યો. બીજી કોઈ તરફ જવાય એવો રસ્તો પણ હતો નહિ, તેથી તે ત્રાસ પામીને બોલ્યો. "મૂર્ખા ! ફોજ આવી એટલે બાદશાહ પણ શું આવ્યા ગણાય ? એતો હજી વીજાપુર જ છે ! તમારા જેવા વેરાગીઓને રાજદ્વારી બાબત જાણવાની શી જરૂર ! મારે જવાની ઉતાવળ છે, માટે મૂંગો મૂંગો રસ્તામાંથી એક બાજુ થઈ જા, નહિ તો પછી કાંઈ બક્ષિસ આપવી પડશે !"

એ સાંભળીને પેલો બીજો ગોસાંઇ, જેણે સ્વારને લશ્કર બાબત સવાલ કર્યો હતો તે બોલ્યો "વારૂ બાવા ! ન કહે તો કાંઇ નહિ, પરંતુ તું મને તો સરકારી સ્વાર લાગતો નથી. તે સ્વારનો વેશ ધારણ કરીને લોકોને ઠગાવવાનો ધંધો માંડયો હોય એમ જણાય છે ! નક્કી તું કોઇ ભામટો જ છે !"

"શું હું ભામટો ? અરે, જો આ લખોટો તારા બાપે મારી સાથે મોકલાવ્યો છે !" એમ કહીને તે એક કાગળનું પરબીડીઉં બતાવવા લાગ્યો; તરત જ પ્રથમના ગોસાંઇએ તેના હાથ ઉપર એટલા જોરથી મુક્કી લગાવી કે તે લખોટો સ્વારના હાથમાંથી જમીન ઉપર પડી ગયો, તે ઉંચકીને તે ગોસાંઈ એકદમ દોડી ગયો અને કેટલેક દૂર જઇને બુમ પાડીને બોલ્યો "ઓ વઝીર સાહેબના સેવક ! હવે ફૂટ તારૂં કપાળ !" સ્વાર આ જોઇને એકદમ ઘોડા ઉપરથી કૂદીને નીચે પડયો અને પોતાના હાથમાં સમશેર ખુલ્લી કરીને તે ગોસાંઇની પાછળ દોડયો, પરંતુ તે ગોસાંઇ પણ નાઠો અને તે અરણ્ય જાણે કેમ તે ગોસાંઇને પૂર્ણપણે જાણીતું જ ન હોય તેમ તે અંદર આમથી તેમ વાંકોચૂંકો દોડતો હતો અને પેલો સ્વાર ઠોકર ખાતો, પડતો આખડતો, વૃક્ષોની સાથે અથડાતો અને બુમો મારતો તેની પાછળ દોડતો હતો. અહીં બીજો ગોસાંઈ પોતાની જગ્યાએ જ ઊભો રહીને આ મોજ જોતો હસતો ઊભો હતો. સ્વારે પોતે જેની પાછળ લાગ્યો હતો તેને પકડી શકાય તેમ નહિ હોવાથી આ ગોસાંઇને તેને બદલે પકડવો એવો વિચાર કરીને તેની પાસે આવ્યો ! તેને પોતાની સમીપ આવતો જોઇને તે પોતાને રોકશે એવી કલ્પના કરીને તે જ્યાં પકડવા જાય છે ત્યાં તો ગોસાંઇબાવા એક વૃક્ષ ઉપર એકદમ ચઢી ગયા ! ધીમે ધીમે ઉંચે

જઈ એક ડાળી ઉપર બેસીને તે સ્વાર સામે જોઇ ખડખડ હસવા લાગ્યો ! સ્વાર પણ ઝાડ ઉપર ચઢવા લાગ્યો, પરંતુ તેને ઝાડ ઉપર ચઢતાં આવડતું નહોતું. જેમ તેમ કરીને તે થોડેક સુધી તો ચઢયો, પણ પછી તો ન આગળ વધી શકે કે ન પાછો નીચે ઉતરી શકે ! તે વૃક્ષની આસપાસ કાંટા પણ પુષ્કળ પડેલા હતા, તેથી ત્યાંથી કૂદકો મારીને નીચે પડવાની હિમ્મત પણ તે કરી શક્યો નહિ. તેની એવી સ્થિતિ જોઇને પહેલો ગોસાંઈ જે નાસી ગયો હતો તે પણ પાછો ત્યાં નજીક આવીને હસતો હસતો બોલ્યોઃ " અહો ! પોતાની માતા પ્રત્યે પણ કુદૃષ્ટિ કરવામાં ન ચૂકે એવા સ્વામીના સેવક—અહો સરકારી સ્વાર ! ચઢોને બચ્ચાજી ઉપર ! ભ્હીઓ છો શામાટે ? મરજી હોય તો ખાવિંદને હુ મદદ કરૂં ! "

તે સ્વાર તો અતિશય ઓશિયાળો બની ગયો શુ કરવુ તે તેને સૂજ્યુ નહિ. ઘણો વખત સુધી તો તેણે તે ઝાડના થડને વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ પછી તો તેના હાથ પગ છૂટી ગયા અને ધબ લઇને નીચે ઊભેલા ગોસાઈની પાસે તે જમીન ઉપર પડયો. તેને આખે શરીરે કાંટા પેસી જવાથી નીકળેલા લોહીથી તેનાં કપડાં લાલ બની ગયાં કમર મચકોડાઇ ગઈ અને તે બિચારો વિહ્વળ બની ગયો! નીચેનો ગોસાઇ તો પોતાની જગ્યાએ જ ઊભો રહ્યો સ્વારને આવી સ્થિતિમા પડેલો જોઇને ઝાડ ઉપર ચડી ગએલો ગોસાઈ નીચે ઉતર્યો. તેણે પેલા સ્વારને કાંટામાથી ઉચકીને રસ્તા ઉપર મૂક્યો અને પોતાના સાથીને કહ્યું " વાહ ! આવા સમયે પણ શુ તેની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય છે ? તેણે આપણો અપરાધ તો થોડો જ કર્યો છે ? "

પછી તે બન્ને ગોસાંઇએ મળીને તે સ્વારને નજીકના એક ગામડામાં લઈ જઇને એક વૈદ્યને ત્યાં મૂક્યો અને તેઓ ગામ બહાર એક આમ્રવૃક્ષની નીચે જઇને બેઠા. પછી જે ગોસાંઇએ પેલો લખોટો સ્વાર પાસેથી લઈ લીધો હતો, તે ગોસાંઇએ ઉતાવળથી પરબીડીઉં ફોડયુ અને તે આસપાસ કોઇને નહિ જોવાથી મોટેથી વાચવા લાગ્યો.

ઉક્ત લખોટો હુસેને વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર મોકલ્યો હતો. તેમા મહત્ત્વની મતલબ નીચે મુજબ હતીઃ—

" આપે આપનુ બલાઢ્ય સૈન્ય અમારા ઉપર મોકલ્યુ છે, અને તેમાં આપની ફત્તેહ જ થવાની છે. ખુદાની જ એવી મરજી હોય એમ લાગે છે, પરતુ મારી આપ નામદારને એક અરજ છે. અમારો બાદશાહ ખરો મુસલમાન નથી. તે પોતાને મુસલમાન ગણાવે છે, જ્યારે તેનું તમામ વર્તન તો હિંદુના જેવું જ છે ! આપણા મહમદ પેગંબર સાહેબે આપણને આપણા

ખરા મજહબ—ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવાનું ફરમાન કર્યું છે. હું તે પ્રમાણે કરવા અમારા બાદશાહને કહું છું, પરંતુ તે ધર્મનો દ્રોહ કરનાર તેથી વિરૂદ્ધ જ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે. તે કારણથી તેને પદભ્રષ્ટ કરવો અને મારે પોતે બાદશાહત લેઇને આપણા ધર્મનો પ્રચાર અધિકતર કરવો એવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હું અમારા આખા લશ્કરનો ઉપરી બનીને આપની સામે લડવાને તો આવીશ, પરંતુ ત્યાં આવ્યા બાદ સૈન્યને લડાઈ ન કરતાં સ્થિર રહેવા હુકમ ફરમાવીશ, તે દરમિયાન આપે અમારા બાદશાહને કેદ કરવો અથવા તો જાનથી મારી નાખવો. આ બધું જો કાંઈ પણ બૂમાટ વગર અને શાંતિથી સિદ્ધ થઇ જશે, તો હું બાદશાહત મેળવ્યા પછી નિઝામશાહીની દક્ષિણ તરફની સરહદ ઉપરનો મુલક આપને આપી દઇશ !"

સાંભળનારો ગોસાઈ અત્યંત ક્રોધાન્વિત બની ગયો ! તે ગુસ્સે થઇને બોલ્યો. "જ્યાંસુધી હું જીવતો છું, ત્યાંસુધી બાદશાહના જીવને ધક્કો આપવાની કે નિઝામશાહીનો નાશ કરવાની હિમ્મત કોણ ચલાવી શકે તેમ છે ?"

ત્યારબાદ કેટલોક વખત તેમણે બન્ને જણાએ આ બાબતમાં વિચાર કર્યા કર્યો અને તેઓ અમુક ઠરાવ ઉપર પણ આવ્યા. બાદ બન્ને અહમદનગર જવાને નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

કેદ કર્યો.

अकर्णां दुर्बलः शूरः कृतज्ञः सात्त्विको गुणी ।
वदान्यो गुणरागी च प्रभुः पुण्यैरवाप्यते ॥

અર્થ—કાનનો કાચો નહિ એવો શૂરો, કૃતજ્ઞ, સાત્વિક પ્રકૃતિનો, ગુણી, ઉદાર અને ગુણરાગી એવો રાજા પુણ્યથી જ મળી શકે છે

બાદશાહ મનસુરઅલીની વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ પડી હતી. તે બહુ ગરબડમાં પડી ગયો હતો. વીજાપુરથી લશ્કર આવ્યું હતું, તે અહમદનગરના રાજ્યમાં દાખલ થઇને કંઈ કંઇ નુકશાન પણ કરવા લાગ્યું હતું. વીજાપુરનું સૈન્ય હતું પણ પ્રચંડ. એવા પ્રચંડ સૈન્યની સામે થવાને માટે પૂરતી શક્તિ ધરાવે એવી અહમદનગરના સૈન્યની સ્થિતિ પણ ક્યાં હતી ? ઘણુંખરૂં લશ્કર તો મુરારિરાવની સાથે સ્વારીમાં ગએલું હતું, તેની સ્થિતિ ત્યાં પણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ પડી હતી તે વાચકો જાણે છે. જે સૈન્ય બાકી રહ્યું હતું

તે જો કે કસાયેલું હતું તોપણ વીજાપુરની સેનાના પ્રમાણમાં અહમદનગરના લશ્કરમાં મનુષ્યસંખ્યા થોડી હતી; તેમાંથી પણ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ટુકડીઓ રાખવામાં આવી હતી. તે સર્વને એકત્ર કરવામાં આવે તો રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થવાનો ભય રહેતો હતો. આવી સ્થિતિ હોવાથી બાદશાહ મનસુરઅલ્લી બહુ જ મુઝવણમાં આવી પડચો હતો. તે પોતે બલાઢ્ય હતો અને અત્યારસુધી લડાઇના મેદાનમાં બહાર પડવાને તત્પર થતાં કદી પણ ધ્રુજ્યો નહોતો. મુરારિરાવ સાથે ઉત્તરમાં ગએલા લશ્કરની દુર્દશા થવાથી વીજાપુરના બાદશાહને પણ સ્ફુરણ ચઢ્યુ. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે જો બની શકે તો અહમદનગરના બાદશાહનો પરાભવ કરીને તેનો મુલક પોતાના કબજામાં લઈ લેવો અને જો કદાચ તેમ ન બને તોપણ તેની સાથે એવી સલાહ કરવી કે અત્યારે તેની સત્તા જે વધી પડી છે તેનો સહે જ અંશે પણ અટકાવ થાય. આવા ઇરાદાથી તેણે નિઝામશાહી ઉપર સ્વારી કરી હતી.

આજપર્યંત પોતાનો કોઈ પણ સ્થળે પરાભવ થયો નહોતો કે પોતાની કીર્તિને સહેજ પણ ડાઘ લાગ્યો નહોતો, પરંતુ અત્યારે તેમ થવાનો વધારે સંભવ જોઇને વૃદ્ધ મનસુરઅલ્લીને ઘણો જ શોક થવા લાગ્યો. હુસેન તેને દીલાસો દીધા કરતો હતો. તેણે એક રોજ બાદશાહને કહ્યુ "ખાવિંદ! આપ ચિંતા શામાટે કરો છો? જેટલું સૈન્ય આપણી પાસે છે તેટલાથી વીજાપુર તો શું પરંતુ આખા હિંદુસ્તાનને જીતી લેવું હોય તોપણ વાંધો આવે તેમ નથી."

આ પ્રમાણે દીલાસો દેવામાં હુસેનનો કાંઈ ગૂઢ હેતુ હોવો જોઇએ, એવું બાદશાહ બિલકુલ સમજી શક્યો નહિ. ગમે તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો-પણ યુવાન્ અવસ્થામાં મનુષ્ય અવિચારી જ હોય છે તેના તે અવિચારીપણા પાસે જ્ઞાન, વિદ્યા અને ડહાપણ ઇત્યાદિ પળી જાય છે. હુસેન વિચાર-વિહીનતાને લીધે જ આ પ્રમાણે વલગના કર્યા કરે છે, એમ બાદશાહને લાગ્યું હતું; પરંતુ તેમાં હુસેનનો હેતુ તો કાંઈ જુદો જ હતો! બાદશાહ લશ્કરમાં વધારો કરે તે તેને ઠીક લાગ્યુ નહોતું, તેથી તેણે ઉક્ત પ્રકારે બાદશાહને દીલાસો આપી તેને શાંત રાખવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. બાદશાહે તેનું માત્ર એક જ ઉત્તર આપ્યુ કે "તારા કરતાં મારો અનુભવ વધારે છે, તેથી આ બાબતમાં તારી સલાહની મારે કશી જરૂર નથી. મને જે યોગ્ય લાગશે તે જ હું કરીશ." આનો હુસેન શો જવાબ આપે? તે સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. વળી બાદશાહે તેને કહ્યું કે "આપણાં લશ્કરમાં નવીન માણસોની ભરતી કરવાની છે માટે આખા રાજ્યમાં એવા પ્રકારનો ઢંઢેરો પીટાવ. જો સૈન્યમાં વધુ

માણુસોની સંખ્યા એકઠી થઈ નથી તો તે એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો નથી એમ જ હું માનીશ, માટે તે કામ તું જલદીથી કર."

એક દિવસે બાદશાહ ઉક્ત પ્રકારની ચિંતા અને વિચારોમાં જ ગુંથાઇને બેઠેલો હતો, તેવામાં દ્વારપાળે અંદર દાખલ થઇને એક ચીઠી તેને આપી. તે ચીઠીમાં ફકત નીચેની કવિતાની ચાર લીટીઓ જ લખેલી હતીઃ—

(વસંત તિલકા.)

માતા કદા શિશુપરે બહુ ક્રુદ્ધ થાયે,
સંતપ્ત થાય વળિ તે ઉપરે પિતા યે,
તોએ પુન ઉભય પ્રેમ ધરે સ્વચિત્તે,
થાઓ કૃપાળુ, નૃપ! હુ પર તેવિ રીતે!

કવિતા વાંચીને બાદશાહ બહુ જ વિસ્મય પામી ગયો કોઈના ઉપર પોતાની અવકૃપા થએલી હોવી જોઇએ અને તેથી તેણે આ ચીઠી મોકલાવેલી હોવી જોઇએ, એમ તેને લાગ્યું, પરંતુ આવી રીતે કાવ્યદ્વારા અરજ કરનાર કયા વિદ્વાન્ ઉપર પોતાની ખફામરજી થઇ હશે એ તે સમજી શક્યો નહિ. 'જો મુરારિરાવે આ ચીઠી મોકલી હોય તો તે વિદ્વાન્ હોવાથી આવી કવિતા બનાવી શકે એ માનવાજોગ છે, પરંતુ તે તો માગ શત્રુને જઇને મળ્યો છે! હવે તેને મારી ખફા કે મહેરબાનીની પરવા પણ શી હોય? બીજા કોઈ ઉપર મારી ઇતરાજી થઈ હોય એમ મને તો કાંઈ યાદ આવતું નથી ત્યારે આ કોણ હશે?' એવો વિચાર કરતાં બાદશાહે ચીઠી મોકલનારાને પોતાની રૂબરૂ લાવવાને આજ્ઞા કરી. થોડી વારે હજુરી એક ગોસાઇને સાથે લઇને અંદર દાખલ થયો અને તેને તેણે બાદશાહની સામે ઊભો રાખ્યો!

બાદશાહે ગોસાઇને પૂછ્યું "કેમ? આ કવિતા તેં લખેલી છે કે?

"જી, હા, સરકાર!"

"પરંતુ આવી કવિતા લખવાનું શું કારણ? તારા ઉપર શું મારી ખફામરજી થઈ છે?"

"એમ જ છે, સરકાર!"

"મને કાંઈ એવું લાગતું નથી કે એવો કોઈ પ્રકાર બન્યો હોય! વારુ પણ તારૂં નામ શું?"

તે ગોસાઇ એકદમ પોતાના મુખ ઉપરથી બનાવટી દાઢી ખેંચી કાઢીને બોલ્યોઃ "મુરારિરાવ!" તે ખરેખર મુરારિરાવ જ હતો બાદશાહે પણ તરત તેને ઓળખ્યો. શત્રુના પક્ષમાં જઇ મળેલો મુરારિરાવ પાછો અહીં પોતાની પાસે કેવી રીતે અને શામાટે આવ્યો હશે તે બાબતનો બાદશાહને વિચાર

થવા લાગ્યો. તે જ વેળા તેને નિઝામશાહી ઉપર અત્યારે આવી પડેલા સંકટનો વિચાર આવવા લાગ્યો તથા અગાઉ પણ આવી રીતે સંકટો આવી પડતાં સાબાજીપંત અને મહમદખાન જેવા ચતુર સરદારો બન્ને એકત્ર થઇને તે સંકટો દૂર કરી દેતા હતા, તે સમયની સ્થિતિ પણ યાદ આવી. તેમની પેઠે અત્યારે પણ જો મુરારિરાવ અને હુસેન એકત્ર થાય અને હાલનું સંકટ દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરે તો તે એકદમ નષ્ટ થઇ જાય એમ તેને લાગ્યું, પરંતુ તેમ બનવું પોતાના મનથી અત્યારે અશક્ય ધારીને તે શોક ધરવા લાગ્યો ! મુરારિરાવ અને હુસેનખાન એ બન્નેના ઉપર બાદશાહનો પોતાના પુત્ર કરતાં પણ અધિક પ્રેમ હતો. તે બન્ને પ્રત્યેનો ભાવ એકસરખો જ હતો. એકના ઉપર કમી અને બીજાપર અધિક એમ પણ નહોતું, તેથી મુરારિરાવ શત્રુના પક્ષને મળ્યો છે એમ માનવા છતાં પણ તેને જોઇને બાદશાહને તેને આલિંગવાનું મન થઇ આવ્યું ! પરંતુ પોતાની તે ઇચ્છાને તે વખતે તેણે અતિકષ્ટપૂર્વક દબાવી દીધી ! મુરારિરાવના અંતરમાં તો બાદશાહના દર્શન થતાં પ્રેમનો એટલો બધો પ્રાદુર્ભાવ થયો કે તે અવર્ણનીય જ હતો. એકદમ જઇને બાદશાહના ચરણમાં પડવાની તેની ઇચ્છા થઇ પરંતુ કદાચ તે કુદ્ધ થશે તો ? એવા ભયથી જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો હતો !

મુરારિરાવના સંબંધમાં હુસેનની વારંવાર ચાલુ રહેલી ભંભેરણીથી બાદશાહનું અંતર તેના પ્રત્યે કેવળ કલુષિત બની ગયું હતું. તેને જોતાં પ્રથમ તો બાદશાહના હૃદયમાં પ્રેમ અને માન ઉત્પન્ન થયાં પણ પાછાં તે કમી પણ થઈ ગયાં. આવા વેશમાં મુરારિરાવને જોઇને બાદશાહે એવો તર્ક કર્યો કે 'મુરારિરાવને મોગલ સેનાપતિએ પ્રથમ મોટી મોટી લાલચો આપીને પોતાના પક્ષમાં લીધો હશે અને પછી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું એટલે હાંકી કાઢ્યો હશે ! એટલે તે ગોસાઈ બનીને રખડતો ભટકતો અહીં મારી પાસે મને સમજાવી લેવા આવ્યો હશે !' વળી મુરારિરાવને એ પ્રમાણે તેણે કરેલા રાજ્યદ્રોહના પાપની સજા જલદીથી જ થએલી જોઇને બાદશાહને આનંદ પણ થયો ! તે બોલ્યો. " મુરારિ ! તું અહીં મારી પાસે શામાટે આવ્યો છે ? "

પોતાનો પરાભવ થએલો સાંભળીને બાદશાહને પોતાના ઉપર ગુસ્સો આવ્યો હશે, તેથી તે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે, નહિતો કદી પણ કરે નહિ એમ મુરારિરાવે ધાર્યું. તેથી તેને મનમાં માઠું તો લાગ્યું પરંતુ તે બહાર નહિ જણાવતાં જવાબ તેણે આપ્યો કે " હુસેન ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ મેલશો નહિ એમ અરજ કરવાને ! "

બાદશાહને બહુ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ. આ બન્ને એકબીજાનો આ પ્રમાણે દ્વેષ કરે છે તે આજે જ તેના લક્ષમા આવ્યુ. તેણે કહ્યું: "તે વિશ્વાસપાત્ર હો યા ન હો, પરતુ તુ તો બિલકુલ વિશ્વાસપાત્ર નથી એવી મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે!"

"કેવી રીતે, સરકાર?" મુરારિરાવે દુઃખથી પીડાતા હૃદયે પૂછ્યુ.

"ફરીથી કેવી રીતે પૂછે છે? શુ તું કાંઇ જાણતો જ નથી? કુતુબશાહની સહાયતા મેળવીને મને પદભ્રષ્ટ કરવાનો ઇરાદો તારો નહોતો? જો એમ હોય તો તુ લશ્કરને છોડી દઇને અહી પાછો આવવાને શામાટે નીકળ્યો હતો?"

"આપનો હુકમ મને મળ્યો—તેને માન આપવુ એ મે મારી ફરજ વિચારી—તેથી! બાકી મારી તો બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી."

"મે હુકમ મોકલ્યો હતો! અસત્ય બોલતા જરા પણ શરમ નથી આવતી?"

આ સાભળી મુરારિરાવ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તેનુ મગજ ભમવા લાગ્યુ! 'બાદશાહને પૂછ્યા સિવાય તે ફરમાન હુસેને પોતે જ મોકલ્યુ હોવુ જોઇએ' એવો વિચાર તેને સમશૃગ ગઢ ઉપર આવ્યો હતો તે અત્યારે સત્ય ઠરેલો સમજાયો. હુસેનના સર્વ કારસ્થાન તેના લક્ષમા આવ્યા. તે સહેજ ક્રોધ આણીને બોલ્યો "હઝૂર! મારા સબધમા હુસેને આપને જે કાંઈ કહ્યુ હોય કે સમજાવ્યુ હોય તે સર્વ ખોટુ જ સમજજો હું શત્રુના પક્ષમા બિલકુલ ભળ્યો નહોતો—ભળવાનુ મને કારણ પણ નહોતું!"

એક તરફથી બાદશાહને મુરારિરાવનુ કથન કે જેમા સત્યનુ તેજ સ્પષ્ટ જણાઇ આવતુ હતુ તે ખરૂ લાગ્યુ, પરતુ તેના રાજ્યદ્રોહના સબધમાં અનેક પુરાવા પણ હતા તેથી બાદશાહ મુરારિરાવનુ કહેવુ ખરૂ જ છે એમ દૃઢપણે માની શક્યો નહિ! તે સ્તબ્ધ બની બેસી રહ્યો. તે જોઇને મુરારિરાવ ફરીથી બોલ્યો "વારૂ, મારા સબધમાં હુ હવે કાંઈ નથી કહેતો, પરતુ અત્યારે આ બીજાપુર સાથેની લડાઇના સબધમા આપ હુસેનખાન ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેશો નહિ એટલી મારી આપ નામદારને ખાસ અરજ છે, નહિતો તેનુ પરિણામ જરૂર વિપરીત આવશે"

"હુસેન મારો વઝીર છે, તેના ઉપર તો મારે વિશ્વાસ મૂકવો જ જોઇએ. તુ શા કારણથી તેના ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકવાની મને અરજ કર છે?"

"હઝુર! તે કોઈ તક સાધીને જરૂર આપનો ઘાત કરશે!"

"એમ કહેવાની તું કેવી રીતે હિંમત ધરાવે છે? તેનો તારી પાસે કાંઈ મુદ્દો હોય તો બતાવ!" બાદશાહે પુરાવાને માટે માગણી કરી.

મુરારિરાવને પુરાવાનાં તમામ કાગળો આ પ્રસંગે બાદશાહ પાસે રજુ થયા હોત તો સારૂં હતું એમ લાગ્યુ; પરતુ એ બધા તો દિનકરરાવની પાસે હતા. તેથી તે લાચાર બની ગયો ' બીજો ઇલાજ નહોતો, તોપણ તે બોલ્યોઃ "આપને મારા શબ્દ ઉપર વિશ્વાસ નથી ?"

"જરા પણ નહિ '" બાદશાહે નિષ્ઠુરતાપૂર્વક કહ્યું.

તોપછી અત્યારે તો હુ મારા શબ્દથી વિશેષ પુરાવો આપવાને શક્તિમાન્ નથી. વારૂ, ત્યારે હવે હુ જાઉ છુ. જતી વખતે ફરીથી પણ એક વાર આપને અરજ કરૂ છુ કે હુસેનખાન આપનો વઝીર હોય કે તેથી પણ અધિક માનને પાત્ર હોય તોપણ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આપને લાભ નથી પાછળથી મારાં વચનો યાદ આવશે અને પસ્તાવો થશે." એટલુ કહીને તે જવા લાગ્યો.

બાદશાહે ગાભીર્ય ધારણ કરીને કહ્યુ "મુરારિરાવ ' હવે તું અહીંથી ક્યાય પણ જઈ શકીશ નહિ. તારે અહીં જ કેદમા રહેવું પડશે '"

"ભલે, આપની ઇચ્છા એવી છે તો પ્રાણાતપર્યતનો આપનો વફાદાર નોકર બીનહરકતે તેને તાબે છે; પરતુ મારી આપને એટલી વિનતિ છે કે મને હુસેનના કબજામા સોપશો નહિ. આપની ઇચ્છા હોય તો મારા હાલ-હવાલ કરી ભલે મારો પ્રાણ લ્યો, પરંતુ હુસેનના તાબામાં તો નજરકેદી તરીકે રહેવાને પણ હુ ખુશ નથી. સરકાર ' ચતુર સાબાજીપંત તરફના આપના પ્રેમનું સ્મરણ કરીને આપ મારી આટલી અરજનો સ્વીકાર કરશો એવી મારી પ્રાર્થના છે."

"વારૂ, ઠીક છે. તે વિનતિની સામે થવાની મને કાંઈ જરૂર નથી." આટલુ કહીને મુરારિરાવને કેદ કરવાનો હુકમ બાદશાહે ફરમાવ્યો કે તરત જ પાસે ઊભેલા હજુરીએ તેને શૃખલાબદ્ધ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

લડાઈ માટેની તૈયારીઓ.

મુરારિરાવને કેદ કરવામાં આવ્યો તે વખતના તેના ક્રોધમિશ્રિત કાલાવાલાના છેલ્લા શબ્દો બાદશાહ ભૂલી ગયો નહોતો. 'હુસેનખાન ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નહિ' એ જ તેના છેલ્લા ઉદ્દગાર હતા. બાદશાહ, મુરારિ-રાવના તે ઉદ્દગારોના સંબધમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ' મુરારિરાવને એવું

બોલવાનું કારણ શું ? તે બોલતો હતો તો હૃદયપૂર્વક; એમાં તો બિલકુલ શંકા નથી; પરંતુ તે ખરૂં જ છે એમ શી રીતે મનાય ? હુસેન વારવાર મને જે દીલાસો આપ્યા કરતો હતો તથા આપણો પક્ષ બળવત્તર બનાવવામા તે વારવાર અગવડો પણ આણતો હતો તે ઉપરથી હુસેનને મારો નાશ કરવાનો ઇરાદો હોય એ સભવિત ખરૂં ! પરંતુ એટલા જ ખાતર આ બધુ કરતો હતો એમ પણ કેમ કહેવાય ? કેમકે તેની મારા ઉપર મુરારિરાવના જેટલી જ ભક્તિ છે. એવું તો કરવાને તે ઇચ્છે જ નહિ. હા, તેને પૂરતો અનુભવ નહિ હોવાથી કદાચ તે પોતાના મનથી પોતે જે કરે છે તે વાજબી ધારીને પણ કરતો હોય ! વળી મુરારિરાવે હુસેન ઉપર જે દોષારોપણ કયુ તેના સબધમાં તેની પાસે પુરાવા તો કાંઈ છે જ નહિ, માટે મને તો એમ જ લાગે છે કે એ બન્ને એકબીજાનો દ્વેષ કરે છે અને તેથી તેઓ પરસ્પર દોષારોપણ કરતા હોવા જોઇએ !' એ પ્રમાણે બાદશાહે સ્વત. પોતાના મનનુ સમાધાન કર્યું, તથાપિ હવે કોઇનુ કાંઈ પણ ન સાભળતા પોતાને જે યોગ્ય લાગે તે જ કરવુ એવો બાદશાહે નિશ્ચય પણ કર્યો.

એટલામા હુસેન ત્યા આવી પહોચ્યો. નમન કરીને તે બેઠા પછી બાદશાહે તેને કહ્યું "હુસેન ! મને હમણાં એવા ખબર મળ્યા છે કે મુરારિરાવ શત્રુના પક્ષમા ભળી ગયો નહોતો, પરતુ તેને ખરેખર જ છાવણીમાથી પાછા ફરવાનો મારા તરફનો હુકમ મળ્યો હતો !" મુરારિરાવ ત્યા આવ્યો હતો તથા તેને કેદ કરવામા આવ્યો એ વાત બાદશાહે ખાસ કરીને હુસેનને જણાવી ન હતી. તેમ કરવામા તેનો કાઇક હેતુ પણ હતો.

હુસેન મનમા કચવાયો, પરતુ તે બાદશાહને જણાવવા ન દેતા તેણે જવાબ આપ્યો: "જો મુરારિરાવ રાજ્યદ્રોહી ન નિવડયો હોય તો તે બહુ આનદની વાત છે, પરતુ તે શત્રુપક્ષમા ભળ્યો ન હોય એવું મને લાગતું નથી. હુકમ તો નથી મોકલ્યો મે કે નથી મોકલ્યો આપે, તોપછી તે શી રીતે જઈ શકે ? આ જુઓ મુરારિરાવના રાજ્યદ્રોહનો એક અધિક પુરાવો !" એમ કહીને હુસેને એક પત્ર બાદશાહને આપ્યો. તે વાચીને બાદશાહે તે પોતાની પાસે મૂકયો, પછી તે બોલ્યો "વારૂ, હમણાં તે અહીં રહેવા દે. તેના સબધમા વિચાર કરવાનો અત્યારે સમય નથી. તે મારી આજ્ઞા મુજબ આપણા રાજ્યમાં ઢઢેરો પીટાવ્યો હતો કે નહિ ?'

"આપના પ્રશ્નને મારો જવાબ એટલો જ છે કે સૈન્યમાં હજારો નવાં માણસો આવ્યાં જ કરે છે !"

"બહુત અચ્છા !" બાદશાહ ખુશાલીમાં આવી ગયો.

"ખાવિંદ ! મારી એક ઇચ્છા પૂરી કરો."

"શી છે તે?"

"મારા મનમાં તો એવી હોંશ હતી કે માત્ર થોડાક લશ્કરની સાથે જ અપ્રતિમ શૌર્ય બતાવીને વિજયપ્રાપ્તિ કરવી; પરતુ તે યોજના આપને પસદ પડી નહિ. વારૂ, તો હવે આપ મને આખી સેનાનુ આધિપત્ય આપો અને મારૂ યુધ્ધકૌશલ્ય જૂઓ એવી મારી વિનતિ છે."

બાદશાહ વિચારમાં પડી ગયો. આ યુદ્ધમા તો તેને પોતાને જ આધિપત્ય લેવાની ઇચ્છા હતી, તેથી તેનુ મન ગડભાજ કરવા લાગ્યુ. વળી તેને એમ પણ લાગ્યુ કે પોતે આધિપત્ય લઇને છેક છેલ્લી ઘડીએ શત્રુને મળી જવાનો તો હુસેનનો ઇરાદો નહિ હોય? પરતુ હુસેનના બોલતી વેળાનાં વિનય અને સરલતા તેના લક્ષમાં આવતા જ બાદશાહના મનમાથી એ વિચારે તો એકદમ દૂર થઇ ગયો. તેણે કહ્યુ "હુસેન ! મે શુ તારૂ યુદ્ધકૌશલ્ય અગાઉ જોયુ નથી?"

"સરકારે તો ઘણી વખત જોયુ છે, પરતુ આવા કટાકટીના પ્રસગમા મારૂં કૌશલ્ય બતાવવાની મને તક મળી નથી!"

"વારૂ, ત્યારે હુ તારી વિનતિ માન્ય કરૂ છુ, પણ તુ ઇમાનને વળગી રહીશ કે નહિ?"

આપણે કોઈ પણ કાર્ય ગુપ્તપણે કર્યુ હોય અને તેનો યત્કિચિત્ પણ સબધ બીજાના બોલવામાં કે કૃતિમા આવી જાય, ત્યારે 'તે આપણું તે ગુપ્ત કાર્ય જાણી તો નહિ ગયો હોય' એવી આપણા પેટમા ધાસ્તી પડે છે' તેવો જ ભય હુસેનને પણ લાગ્યો 'પરતુ બાદશાહે જો મારૂ કાર્ય જાણ્યુ હોત તો તેમણે મને લશ્કરનુ નાયકપદ આપવાની મારી અરજનો સ્વીકાર જ ન કર્યો હોત, એટલુ જ નહિ પરતુ એ તેને માટે મને સખ્ત સજા કરવાને પણ ઉદ્યુક્ત થયા હોત, પરતુ તેવું કાઈ બન્યુ નથી, તેથી તેમને મારા કાર્યની ખબર ન હોવી જોઇએ' એવી હુસેને પોતાના મનમા ને મનમાં જ ખાત્રી કરી લીધી. પછી તે હસતો હસતો બોલ્યો: "વાહ! શુ માબાપોએ પણ પોતાના બાળકને પોતાના તરફ વફાદારી દર્શાવવાનુ કહેવું જોઇએ ખરૂ?"

બાદશાહે તેવી જ રીતે હસતાં જવાબ આપ્યો: "હા! કોઈ એવો છોકરો હોય તો તેને એમ કહેવું પડે ખરૂં!"

"પરંતુ હું એવો નથી તે સંબંધમાં મારા પિતા મહમદખાન જે સ્વર્ગવાસી થયા છે, તેમનો હું પુત્ર છું એટલા શબ્દોથી જ ખાત્રી આપું

હું !" એટલું કહી બાદશાહની રજા લઈ હુસેન ઉઠ્યો અને પોતાને ઘેર ગયો.

જે કાગળ હુસેને આપ્યો હતો, તે ફરી બાદશાહે હુસેનના ગયા પછી વાંચ્યો. મુરારિરાવની સહીવાળાં જે આજ્ઞાપત્રો હુસેન તરફથી ખાનદેશમાં કાઢવામાં આવ્યાં હતાં તેમાંનુ તે એક હતું. બાદશાહને લાગ્યું કે મુરારિરાવને આ આજ્ઞાપત્ર બતાવવુ અને તેના મુખે જ તેણે રાજ્યવિરૂદ્ધ ફિતુર કર્યું હતું એમ કબૂલ કરાવવુ. વળી તેણે એવો પણ વિચાર કર્યો કે 'વઝીરાત માટે મુરારિરાવ અને હુસેનખાન એ બન્નેએ તથા રાજ્યપ્રાપ્તિને માટે ફક્ત મુરારિરાવે કાંઈ કાંઇ કારસ્થાનો કરેલા હોવાં જોઇએ. તેનો નીકાલ આવી ગરબડના સમયમાં હુ બરાબર રીતે કરી શકીશ નહિ; તેથી જ્યાસુધી આ તમામ ગરબડ શાંત થઈ જાય ત્યાંસુધી હુસેનને કાંઇ પણ ન જાણવા દેતા મુરારિરાવને ગુપ્તપણે કેદમા જ રાખી મૂકવો 'અને જ્યારે દરેક સ્થળે સ્થિરતા થાય ત્યારે આમાનુ સત્ય શુ છે તે બરાબર શોધી કાઢવુ કે મારા હાથે એમાથી એકેને અન્યાય થાય નહિ.'

થોડા દિવસમા જ અહમદનગરની સેનામા વીજાપુરના લશ્કર જેટલી માણસોની સખ્યા થઇ ગઈ મનસુરઅલ્લી બાદશાહે પોતાના પિતા કરતાં સારી લોકપ્રિયતા સપાદન કરી હતી. 'સેનામા માણસોની ભરતી કરવાની છે, પગાર પુરતો મળશે અને વળી તે સાથે સારૂ કામ બજાવનારને ઇનામો પણ મળશે, માટે દરેક સશક્ત માણસે આ પ્રસગે દુશ્મનો સાથે લડવાને માટે આવવુ ' એવા પ્રકારના જાહેરનામા ગામોગામ ફેરવવામાં આવ્યાં હતા અને ઢઢેરો પીટાવ્યો હતો, તેથી હજારો માણસો આવવા લાગ્યાં હતા. વળી મનસુરઅલ્લી પોતે લડાઇમા ચડનાર છે એમ તે લોકોના જાણવામા આવવાથી તો તેમના ઉત્સાહનો પાર રહ્યો નહોતો. તે વખતે હાલની માફક પલટણોની કવાયત વગેરે જેવુ કાંઇ નહોતુ. હથિયારમાં મોટે ભાગે તલવારનો જ ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો, એટલે કાપાકાપીનો જ ધધો, તેથી આવી વેળાએ કોઈ પણ બાદશાહ ધારે તેટલુ સૈન્ય ઉભુ કરી શકતો. જો કે આવી રીતે એકઠા કરવામાં આવેલા લશ્કરમાં ફદફિતુર થવાનો સભવ ઘણો, તેમ જ જો સેનાનો નાયક પડ્યો એટલે શત્રુ કરતાં પોતાનામાં માણસોની સખ્યા વધારે હોય તોપણ તેઓ પછી કાબુમાં ન રહેતાં મેદાનમાથી એકદમ પલાયન થઈ જતા; તથાપિ કેટલીક વખત એવી રીતે ઉભુ કરેલું લશ્કર ઘણું ઉપયોગી થઈ પડતું. તેની સખ્યા મોટા પ્રમાણમાં જોઇને જ કેટલીક વાર તો દુશ્મનોના ગર્વ ગળી જતા !

ઉક્ત પ્રકારનું બનેલું અહમદનગરનું પ્રચંડ સૈન્ય વીજાપુરની સેનાથી દશબાર ગાઉ દૂર સુધી આવ્યુ અને ત્યાં છાવણી ઠોકી. તેમાં ખુદ મનસુર-અલ્લી બાદશાહ, વઝીર હુસેનખાન, દરબારના તમામ સરદારો, કેટલાક પ્રાંતના સુબેદારો અને તેમના હાથ નીચેની ટુકડીઓ પણ હતી. બાદશાહે મુરારિરાવને પણ સાથે રાખ્યો હતો. તે કેદમાં જ હતો અને તેને એવી રીતે પોતાના તંબુની નજીકના તંબુમા રાખવામાં આવ્યો હતો કે તે ત્યાં છે એમ બાદશાહ સિવાય બીજું કોઇ જાણતુ નહોતુ.

અહમદનગરના બાદશાહને પોતાને રણસંગ્રામમાં ચડેલો જોઇને વીજા-પુરનો બાદશાહ આદિલશાહ પણ પોતે પોતાના લશ્કરની સાથે આવ્યો હતો. તેની સેનામાં પણ અહમદનગરની માફક મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો અને સરદારો હતા હજી યુદ્ધની શરૂઆત કરવામા આવી નહોતી.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

नारीरूप पतिव्रता ॥

અર્થ—સ્રીઓનુ રૂપ તે તેમનો પતિવ્રત ધર્મ છે

ઈંદુમતી મુક્ત થઇ!

ઈંદુમતીની તબીયત નાદુરસ્ત થઈ ગઈ ત્યાસુધીના વૃતાન્તથી વાચકો જાણીતા છે. તેની તે માંદગી વિશેષ વિકૃતિને પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને તે ફરીથી સાજી થાય એવી આશા પણ રહેતી નહોતી. મારે શુ કરવું હતું અને આ શુ થયુ એમ હુસેનને તો થઈ ગયુ' તે ઇંદુમતીને માટે દવાદારૂની બરાબર કાળજી રાખતો હતો. જો કે વાસ્તવિક રીતે તો ઈંદુમતી તેની એક પણ દવા લેતી નહોતી, પરંતુ પદ્મા રોજ હુસેનને કાંઈ કાઈ ઔષધોની યાદી આપતી; તે ઔષધો ચાકર પાસે મગાવીને તથા તેની પાસે તૈયાર કરાવ-રાવીને તે પદ્મા મારફત ઇંદુમતીના ઉપયોગ માટે મોકલવામાં આવતા. આથી હુસેનને કંટાળો પણ ઘણો આવતો, પરતુ ઈંદુમતીની દવા કરવામાં ન આવે અને તેથી જો તે મરી જાય તો? વળી કોઇ વખત હુસેનને જણાતું કે ચાકરો બરાબર ઔષધ તૈયાર કરવામાં અને વખતસર આપવામાં દરકાર રાખતા નથી, તો પોતે જાતે તૈયાર કરીને આપતો' એક તરફથી એ ત્રાસ; બીજી બાજુએ પોતે વઝીર તરીકે નિમાયેલો હોવાથી દરબારી અનેક કામોમાં પણ લક્ષ આપવાનું, અને તે સાથે જે કારસ્થાન મુરારિ-

રાવના સંબંધમાં તેણે ઉભું કર્યું હતું, તેનાં પણ સજ્જડ પાટીઆં ગોઠવવાનાં ' તેથી તેને સ્વસ્થતા તો બિલકુલ મળતી જ નહિ. પદ્મા પણ તેની આ મુઝવણુ સમજી ગઇ હતી અને જેમ તેને અધિક ત્રાસ થાય તેવી યુક્તિ કરતી, તથાપિ ઇંદુમતીની વધતી જતી માંદગીને લીધે તે પણ ઘણી મુંઝાતી અને ચિંતાતુર રહેતી. તે પોતાનાથી બની શકે તેટલી ઇંદુમતીની સેવા સુશ્રુષા કરતી તોપણુ ઇંદુમતી મન અને શરીર બન્નેનાં દુ:ખ અને રોગથી ક્ષીણુ થતી જતી હતી. તેનો ચહેરો જે ગૌર વર્ણુનો હતો તે ફીક્કોફ્ચ બની ગયો હતો. આંખો ઉંડી ઉતરી ગઇ હતી, કપોળપ્રદેશ પણ સુકાઈ ગયો હતો. ને આખા શરીરે તદ્દન કૃશ બની ગઈ હતી—હાડપિંજર માત્ર હતુ એમ કહીયે તોપણુ ચાલે. અત્યારે તેને ટાઢીઓ તાવ તો આવતો નહોતો, પરતુ શરીર ક્ષીણુ થતું જતું હતુ. ટાઢીઓ તાવ આવતો એ વખતે તો તે કાઇક ઠીક જણાતી હતી. અત્યારે તો તે પથારીમા પડી જ રહેતી હતી. પદ્માની સાથે પણુ વાતચીત કરતી નહોતી. હસિના અને રશિદાને પણુ ઇંદુમતીની આવી સ્થિતિથી દુઃખ થતુ હતુ, પરતુ કરવું શુ ?

ઇંદુમતી પહેલા તો બિલકુલ દવા લેતી નહોતી, પરતુ પછી પદ્માના અત્યાગ્રહથી તેને ઔષધ ચાલુ કરવાની ફરજ પડી. એ પ્રમાણે નિયમિત દવાનુ સેવન કરવાથી તેની પ્રકૃતિમાં ધીમે ધીમે ફેર પડવા લાગ્યો. શરીરમાં સહેજ સહેજ શક્તિ આવવા લાગી. મનને પણુ કાંઇક આરામ અને શાંતિ જણાયાં. તે પદ્મા સાથે થોડી ઘણી વાતચીત કરવા લાગી. પદ્મા પણુ તેને હસિનાએ બનાવેલા ભરતકામ આદિના નમના બતાવતી, નાનપણુમાં તેઓ સાથે હસતી ખેલતી તેની વાતો કરતી, કદી કદી પોતે જોયેલી કે ભણેલી કોઇ ચમત્કારી વાત કહેતી, અહમદનગરમા દિનકરરાવે સરદાર અને ગોસાઇનો સોંગ ધારણુ કરીને જે યુક્તિઓ કરી હતી તે રમુજી ભાષામા ઇંદુમતીને કહી સભળાવતી અને મુરારિરાવના સબધમા પણુ આશ્વાસન આપીને તેને રીઝવવાનો તથા તેનુ મન ઉદાસિન રહેવા ન પામે એવો પ્રયત્ન કરતી.

એક રોજ ઇંદુમતીએ મ્લાન મુખમુદ્રાથી પદ્માને પૂછ્યુઃ " બહેન ' એમનાં દર્શન હવે ફરીથી થવાનું મારા નસીબમાં માંડયુ હશે કે નહિ ?"

" અરે, જરૂર થશે. મુરારિરાવ ભાઇને મળવાને માટે એ ગયા છે તે હજુ સુધી અહીં પાછા આવ્યા નથી, તેથી તે બન્ને મળ્યા હશે એમ ખાત્રીથી માનજે. ઇંદુ ! જ્યારે ને ત્યારે તું મારામાં વિચારશીળતા ઓછી

છે એમ કહીને મને ઠપકો આપતી, પરંતુ ત્યારે તારા આ અવિચારીપણા માટે તને મારે શુ કહેવું ? " એમ કહી પદ્મા ઇંદુમતીનાં આંસુ લ્હોવા લાગી.

પદ્માની સામે જોઈ સહજ હસીને ઇંદુમતીએ કહ્યું: " જો તુ અહીં ન હોત તો મેં કદાચ પ્રાણત્યાગ પણ કર્યો હોત ! "

" બહુ સારી વાત ! ઇંદુમતી ! તું આમ ગાંડી કેમ થાય છે ? તારે કાઇ વાતની જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ. મુરારિરાવ સુખરૂપ જ છે અને તેમનુ કોઇએ ખૂન કર્યું નથી, એવા ખબર મને એક વિશ્વાસુ માણસ પાસેથી મળ્યા છે. તેનું નામ સખારામ છે. તેને ધોંડોપંતને ઉદ્દેશીને ગાળો દેતો રસ્તામાં ચાલ્યો જતો મે એકવાર જોયો. મને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. મે હાક મારીને તેને મારી પાસે બોલાવ્યો, અને તેને પૂછ્યું કે ' કેમ, મુરારિરાવ ક્યાં છે ? ' પ્રથમ તો તેણે મને કાંઈ કહ્યું નહિ, પણ જ્યારે મારી ખરી ઓળખ મેં તેને આપી ત્યારે તે બોલ્યો કે ' આજસુધી તો મુરારિરાવનો લડાઇમાં વિજય જ થયો છે. કાંઈ બીજી વિશેષ હકીકત જાણવામાં આવશે તો કહેવાને આવીશ. "

" એ જ રીતે જગદંબા તેમને સદૈવ સુખી રાખો. પદ્મા ! તુ મારે ખાતર આ બધુ જે કષ્ટ સહન કરે છે તે તો ઠીક, પરતુ દિનકરરાવ પણ મારે માટે કેટલો બધો ત્રાસ સહન કરે છે ? હુ તેમના અને તારા સુખમાં આડખીલીરૂપ થઇ પડી છુ ! " ઇંદુમતી આભારતળે દબાતી બોલી.

" એમ ન બોલ ! તારી હકીકત સાંભળીને જેવી હુ રૂદન કરવા લાગી કે તેમણે મને કહ્યુ કે ' શુ મને પણ દુ:ખ નથી થતું એમ તું સમજે છે ? મારો ઇંદુમતી પ્રત્યેનો પ્રેમ તારા કરતા તલ માત્ર પણ ઓછો નથી ! ' વળી મોટા ભાઈ અને તેમની વચ્ચે પણ કેવો સ્નેહ છે તે તું જાણે છે. અમારે અમારી ફરજ બજાવવી જ જોઇએ. આવા પ્રસગમાં અમે કામ ન આવીએ તો પછી કામના પણ શુ ? પરતુ અત્યારે એ બાબત તું મનમાં જરા પણ ન લાવતી. માત્ર તારૂં શરીર સુધારવાનો અને મનોદુ:ખ ઓછુ કરવાનો પ્રયત્ન સેવ. એટલુ માનજે કે મુરારિરાવ સહીસલામત છે અને એમને ઉની આંચ પણ આવવાની નથી. "

ઇંદુમતીના મનનુ ઘણું સમાધાન થયુ. તે દિવસે હુસેન ત્યાં તેની પાસે આવ્યો, પરંતુ ઇંદુમતીનું માંદગી સબબે નિસ્તેજ બની ગએલું શરીર અને વદન જોઇને તેને તે માટે દયા અને લાગણી ઉત્પન્ન થયાં. તેમ જ તેના પ્રત્યે જે મોહ હતો તે ઘટી ગયો. આવા પ્રસગે જ ખરો પ્રેમ જણાઇ આવે છે. જ્યાં સત્ય પ્રેમ હોય છે ત્યાં રૂપની કે સુંદરતાની દરકાર

કરવામાં આવતી નથી. સ્વરૂપ ઉત્તમ હોય કે ન હોય તોપણ સત્ય પ્રેમ તો અચળ અને અખડ જ રહે છે. જે ક્ષણિક અને મિથ્યા ગણવા લાયક પ્રેમ હોય છે તેને સ્વરૂપ—સુંદરતા આદિની જરૂર ખરી, કેમકે જો સુંદરતાનો નાશ થાય તો પછી તે એક ક્ષણભર પણ ટકી શકતો નથી. ઇંદુમતીના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયો કે હુસેનખાનના હૃદયમાં જે પ્રેમ હતો તે પણ ઓછો થયો. પૂર્વે તેનુ ચિતવન કરવાથી જે આનદ હુસેનને થતો હતો, તેટલો આજે તેના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પણ થયો નહિ. તેના પોતાના મકાનની બહાર ગમે તે સ્થળે છૂપાવી દેવી એમ તેને લાગ્યુ; પરતુ કોને ત્યા છૂપાવવી એ તે નક્કી કરી શક્યો નહિ. તેણે પોતે મોકલેલા મારાઓના હાથમાથી મુરારિરાવ છૂટો થવા પામ્યાની હકીકત તેના જાણવામાં આવી હતી 'હવે તે જરૂર અહી આવશે, અને ઇંદુમતીના સબધમાં ખરી હકીકત જાણવામાં આવતા મારા ઉપર પોતાનુ વેર વાળવાને તે ચૂકશે નહિ, આવા પ્રસગે ઇંદુમતીને છોડી દેવી તે પણ ઘાતક છે,' એમ તેને લાગ્યુ. તેને હવે તો હમેશને માટે અહીં જ રાખવી અને મારા તરફ તેનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલે બસ, તમામ કામ ખલાસ થયુ, એવો વિચાર કરી તેણે ઇંદુમતીને કહ્યુ "તું જ્યારે ને ત્યારે દિલગીરીમા જ શામાટે પડી રહે છે? થોડુ થોડુ ખાની પીતી રહે તારે જે કાઇ જોઇએ તે માગી લેજે અહી કોઇ પણ તારી અવજ્ઞા કરનાર નથી, એટલુ જ નહિ, પરંતુ હુ પણ તારી સેવામા તત્પર છુ." એમ કહીને તે બહાર ગયો. તેણે પદ્માને હાંક મારીને બહાર પોતાની પાસે બોલાવી અને કહ્યુ કે "કોઈ પણ રીતે ઇંદુમતીની મનોવૃત્તિ મારી તરફ આકર્ષાય તેમ કર—હવે તો તેમ જલ્દીથી થવુ જોઇએ. તેના ઉપર બળાત્કાર ગુજારવાની મારી ઇચ્છા નથી, કેમકે તેમ કરવાનુ કાઇ કારણ નથી."

"હુ મારાથી બને તેટલુ તો કરૂ છુ ઘણુ કરીને તો હવે થોડા વખતમા જ કાર્યસિદ્ધિ થશે!" એટલો જવાબ આપી પદ્મા અદર આવી. હુસેન જે બોલ્યો હતો તે તેણે ઇંદુમતીને કહ્યુ. હુસેનનો 'બળાત્કાર' શબ્દ સાંભળીને ઇંદુમતીને એક પ્રકારનુ વિલક્ષણ રીતિનુ હાસ્ય આવ્યુ!

વળી બીજા થોડા દિવસ ચાલ્યા ગયા. હજી પણ હુસેનની પાછળ સરકારી કામોનાં લફરાં તો લાગેલાં હતાં. તેમાં હમણાં વીજાપુરથી લશ્કર ચડી આવ્યુ હતું, તેથી રોજ તેને બાદશાહની સાથે મસલત કરવાને ઘણા વખતસુધી બેસવું પડતું હતું. કેટલીક વાર તો તેને ઘેર આવવાની પણ ફુરસદ મળતી નહોતી, અર્થાત્ હમણાં તો ઇંદુમતી તરફ તેનું વિશેષ લક્ષ

નહોતું. ઇંદુમતીની તબીયત ઠીક થતી આવતી હતી. તેના મનને પણ શાંતિ હતી.

એક રોજ પદ્મા કાંઈ કામ અર્થે હુસેનખાનના મકાનની દેવડીનો જે ભાગ હતો,ત્યાં બેઠેલા હજુરીની પાસે આવી હતી. એટલામાં રસ્તા ઉપર તે મકાનની સામે જોતો અને ક્રોધપૂર્વક પોતાના હોઠ દાંતવડે ચાવતો એક ગોસાઈ તેણે જોયો. આજ તે દિવસ હતો કે જે દિવસે બાદશાહની પાસે પણ એક ગોસાઇ આવ્યો હતો, અને જે મુરારિરાવ તરીકે જાહેર થઇને બંધીવાન થયો હતો. આ ગોસાઇને જોતાં જ પદ્મા ચમકી. તે તેની સામે કેટલીક વાર જોઈ રહી. છેવટે તેને તુરત જ ઓળખી કાઢ્યો ! ગોસાંઇબાવા રામનામનો ઘોષ કરતા તેની પાસે આવ્યા દેવડી ઉપરના લોકોએ તેમને પાઈ પૈસા આપ્યા એટલે ગોસાંઇએ દરેકને થોડી થોડી ભસ્મ આપી. પદ્માને પણ ઝોળીમાથી એક મોટી મુઠી ભરીને ભસ્મ આપી અને તરત જ ત્યાંથી ચાલતા થઇ ગયા ! તે લેઇને પદ્મા, હસતી હસતી ઇંદુમતી પાસે ગઈ. તેને બહુ જ હસતી અને આનંદિત બનેલી જોઇને ઇંદુમતી પણ કિંચિત્ હસીને બોલી “ અત્યારે તું આટલી બધી હર્ષાવેશમા આવી ગએલી દેખાય છે તેનુ શુ કારણ ? ”

પદ્માએ પેલા ગોસાઇના આગમનની વાત તેને કરી. તેણે આપેલી ભસ્મ ઇંદુમતીના હાથમા આપી. તે ભસ્મની અંદર કાગળની એક નાની ચીઠી હતી તે કાઢીને જોતાં આશ્ચર્યથી ઇંદુમતી બોલી “ ભસ્મમાંથી વળી આ શુ નીકળ્યુ ? ”

“ શુ એટલે ? કાગળ છે, એટલુએ જણાતું નથી ? ”

“ પણ તેમા શુ લખ્યુ છે અને તે કોનો છે ? ”

“ એ તો તું વાચ ત્યારે ખબર પડેના ! ”

ઇંદુમતીએ તે ચીઠી પોતાના મનમા વાંચી, અને તેના મુખ ઉપર સ્મિત જણાયુ ! તે જોઇને પદ્મા બોલીઃ “ મોટેથી કેમ વાચતી નથી ? તેમાં શુ છે તે મને કહેવા જેવું નથી કે શુ ? ”

“ એમાં જાણવા જેવુ કાઇ નથી ! ”

“ વાહ ! આ તે કયાંનો ન્યાય ? ચીઠી મે લાવી આપી અને તે વાંચે તું ! વળી વાંચી સંભળાવવા કહ્યુ ત્યારે કહે છે કે—તેમાં કાંઇ જાણવા જેવુ નથી ! જો જાણવા જેવુ નથી તો આટલી હસે છે શાની ? ”

ઇંદુમતીએ તે ચીઠી પદ્માના હાથમાં આપીને કહ્યું કે “ ભલે, લે આ ચીઠી અને વાંચ તું ! એમાં રીસાય છે શાની ? ”

"અને તું વાંચીશ તો શું ઘસાઈ જઇશ!" પદ્માએ તો ક્યારની તે ચીઠી વાંચી લીધી હતી, પરંતુ તે તેને ઇંદુમતી પાસે વંચાવવી હતી, તેથી તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું. એટલે તેના અત્યાગ્રહથી ઇંદુમતીએ ચીઠી વાંચી. તેમાં એક દ્વિઅર્થી કવિતા હતી. તે નીચે મુજબ હતીઃ—

(દિંડી.)

બધી ચિંતા ત્યજવા સ્વહૃદયને કહેજે,
મુરારિ–હરને ચિત્તમાહિં ધારી રહેજે!
કદિ નહિ ભયથી ત્રસ્ત બનિ જશો અપાર,
વિલોકજો હર શુભ મુક્તિ આપનાર!

આ પ્રસગે એટલો ખુલાસો કરવો જોઇએ કે દિનકરરાવનુ બીજુ નામ શંકરરાવ પણ હતું. સામાન્ય રીતે તે દિનકર નામથી પ્રસિદ્ધ હતો, પરતુ તેની જન્મરાશી પ્રમાણે શંકરરાવ નામ હતું, જે મુરારિરાવ અને ઇંદુમતી જાણતાં હતા.

આ કવિતા વાચતા તેની બીજી લીટીમાનો 'મુરારિ' શબ્દ શરમને લીધે ઇંદુમતીએ વાચ્યો નહિ, પણ પદ્મા તો તેનો પીછો પકડીને બેઠી હતી. 'તારે તે કવિતા સરળ રીતે અને કોઇ સ્થળે ન અટકતા તેમા લખ્યુ છે તે પ્રમાણે વાચવી જોઇશે!' એવી હઠ તેણે પકડી, એટલે ઇંદુમતીએ ફરીથી 'મુરારિ' શબ્દના ઉચ્ચાર સાથે તે કવિતા સરળ રીતે વાચી સભળાવી. પછી પદ્મા હસીને બોલી. "જા, મારી બાઇ! એમાં તે શરમાવા જેવુ શુ હતું? ગોસાઇએ શ્લોક બનાવ્યો છે, તે તને અને મને હરિ–હરની ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આ કવિતાદ્વારા આપે છે, તેમા વળી શરમાવાનુ શુ?"

"પરતુ બ્હેન! છેવટના ચરણમા તેમણે 'વિલોકજો હર શુભ મુક્તિ આપનાર' એ શબ્દો લખ્યા છે, તેનો શો અર્થ હશે વારૂ?"

"બરાબર છે. તે સાંબ સદાશિવનુ દર્શન કરો, તેનુ સ્મરણ કરો એવો ઉપદેશ આપે છે!"

"ફક્ત શંકરનુ જ સ્મરણ કરવુ?"

"અરે, હરિ અને હરમાં–મુરારિ અને શંકરમાં ક્યાં ભિન્નભાવ છે? અજ્ઞાન મનુષ્યો જ ભિન્નતા જુએ છે!"

"જો બન્ને એક જ હોય તો તેણે બીજા ચરણમાં હરિ અને હર એ બન્નેનાં નામો શામાટે દાખલ કર્યાં છે? તે ઉપરથી તો કોઈ એમ જ સમજે કે હરિ અને હર જૂદા છે અને તેથી તેમને બન્નેને ભજવા!"

પદ્મા હવે નિરુત્તર થઈ, એટલે ઇંદુમતી તેની સામે હસતી હસતી બોલવા લાગી: "બાકી તે ગોસાંઇજીની મારા કરતાં તારા માટે ખાસ કાળજી હોય એમ લાગે છે!"

"એ શી રીતે?"

"હું આ કવિતા વાંચતાં પહેલાં લજવાઈ હતી, પરંતુ જો તું વાંચે તો તેમાં તને શરમાવું પડે તેવા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની ફરજ તારે માથે પડે નહિ."

આ કવિતામાં 'શંકર' શબ્દ નહોતો, પરતુ તેને બદલે 'હર' શબ્દની યોજના કરી હતી. પ્રિય વાચક! આ દ્વિઅર્થી કવિતાવાળી ચીઠી ભસ્મની વચ્ચે ઢાંકીને પદ્માને આપનાર પેલા ગોસાઇબાવા દિનકરરાવ ઉર્ફે શંકરરાવ પોતે જ હતા, તે તુ સમજી શક્યો જ હોઇશ!

તેણે આ કવિતાદ્વારા "હુ તમને બન્નેને મુક્ત કરાવવાને આવી પહોંચ્યો છુ" એવા અસ્પષ્ટ ભાવનુ દિગ્દર્શન ઇંદુમતી અને પદ્માને કરાવ્યુ હતું. એ બન્નેના લક્ષમાં પણ દિનકરરાવનો ઉદ્દેશ તુરત જ આવી ગયો હતો, તેથી તો તે સાદી કવિતા ઉપર આટલી ટીકા થઇ હતી

તે ચીઠી વાંચ્યાથી તથા પદ્માએ પોતે દિનકરરાવને પોતાની નજરોનજર જોયો તેથી તે બન્નેના હૃદયમા અત્યત ઉલ્લાસ પ્રકટ્યો. અત્યારે જ ઇંદુમતીના ખોળીઆમાં જીવ આવ્યો. પદ્મા સહેજ વિનોદી સ્વભાવની હતી. તેણે પેલી ચીઠી હુસેન જોઇ શકે એવે સ્થળે જ ખાસ કરીને મૂકી! હુસેને તે લેઇને વાચી પણ ખરી. હુસેનનુ મરાઠી ભાષાનુ જ્ઞાન કાંઈ સાધારણ નહોતું. જો પદ્મા અને ઈંદુમતી વચ્ચેના સબધની તેને માહિતી હોત તો તો તે ઉક્ત ચીઠીમાંનો આશય વિના વિલબે સમજી શક્યો હોત; પરતુ વાંધો જ એટલો હતો! તેથી તે કોઈ સાધુનો ઉપદેશ હશે તે કરતાં તે ચીઠીમાંથી વિશેષ ભાવાર્થ કાઢી શક્યો નહિ. તે ચીઠી ફેંકીને તે બહાર જવા લાગ્યો, તે જોઇને પદ્મા પોતાના મનની સાથે જ પરંતુ સહેજ મોટેથી બોલી: "ગમે તેમ તોયે સૂચના દઇને જઇએ છીએ. ચોરી કરીને જતાં નથી!" આમાંના 'સૂચના' અને 'ચોરી કરીને' એ શબ્દો હુસેનના સાંભળવામાં આવી ગયા. તેણે આશ્ચર્યથી પોતાની દૃષ્ટિ પદ્મા તરફ ફેરી. પદ્મા ત્યાંથી એકદમ નીકળી ગઈ. હુસેન પણ પદ્માના ઉક્ત શબ્દો સંબંધી વિચાર કરતો બહાર ગયો; પરંતુ તરત જ બીજી બાબતના સંબંધમાં તેના મનમાં વિચાર આવતાં આ વાત તે ભૂલી ગયો.

આ બનાવ બન્યાને પણ કેટલાક દિવસ થઇ ગયા, તેટલા દિવસમાં તો ઇંદુમતી અને પદ્મા પોતાના છૂટકારાને માટે અત્યત અધીરી બની ગઈ હતી પાંજરામા પુરાએલુ પક્ષી કે જેલમા લાંબા વખતથી સબડતો કેદી છૂટકારાને માટે જેટલી ઉત્સુકતા રાખતો હોય તેટલી ઉત્કંઠા આ બન્નેને થઇ રહી હતી. આ સમયે હુસેન બાદશાહની સાથે વીજાપુરના લશ્કરથી સાથે થનાર યુદ્ધમા ગયો હતો. તેના મકાનમા હાલમા તો સર્વ શ્રીમકળ જ હતુ એમ કહીએ તોપણુ ચાલે. તેનો ખાનગી કારભારી અને કેટલાક હજુરીઆ ત્યા હતા ખરા, પરતુ તે સર્વને હસિનાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનુ હુસેન તરફથી સખ્તપણે ફરમાન કરવામા આવ્યુ હતુ. હસિનાના મનમા ઇંદુમતીને હવે છોડી દેવી એમ થતુ હતુ, કેમકે એ હવે બચવાની નથી એમ તે માની બેઠી હતી અને આ સ્ત્રીહત્યાનુ પાપ પોતાના ભાઇને ન લાગે તો સારૂ એવું તે પવિત્ર બાળા ઇચ્છતી હતી. પતિપરાયણા રશિદા હસિનાને તેમ કરતા અટકાવતી હતી, કેમકે તેના મનમા એટલુ સજ્જડપણે હુસેનના કથન ઉપરથી પેસી ગયુ હતુ કે ઇંદુમતીને પોતાને ત્યા આણવામા પોતાના પતિની કામવાસના એકલી જ નહિ, પરતુ બીજો કાઇ ગભીર રાજકીય ઉદ્દેશ પણ કારણીભૂત હોવો જોઇએ તેથી 'કદાચ આપણે ઇંદુમતીને છોડી દઇએ અને પાછળથી એમને કાંઇ હરકત આવે તો ? માટે એમની આજ્ઞા સિવાય આ બાબતમા આપણે ઉતાવળ કરવી નહિ' એવો આગ્રહ તે વારવાર હસિનાને કહીને તેની ઇચ્છાને અટકાવતી. હસિનાને પણ તેનુ કહેવુ યોગ્ય લાગતુ, તેથી ઇંદુમતી હુસેનના મકાનમા જ હજી સુધી હતી. હવે તો પદ્મા પણ આખો વખત હસિના અને રશિદાની સાથે ગાળતી હતી. તે ખાસ કામ કે કોઈ પ્રસગ સિવાય ઇંદુમતી સાથે બોલતી પણ નહિ.

હુસેન લડાઇમા ગયો તેને ત્રીજે દહાડે તેને ઘેર એક ગૃહસ્થ આવ્યો. તેણે હુસેનના કારભારીને મળી પોતાને હસિના પાસે થોડુક કામ છે એમ કહી તેને મળવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. કારભારી અદર જઇને હસિનાને બોલાવી આવ્યો. હસિના તે ગૃહસ્થને જોઇને તુરત જ તેને ઓળખી ગઈ અને બોલી કે " તમે પદ્માબાઇના પતિના દિવાન તો નહિ ? પદ્માબાઇને અહી તમે જ લાવ્યા હતા, ખરૂં ના ? "

" આપની સ્મરણશક્તિ બહુ સારી લાગે છે. મને એક જ વાર જોયા છતાં બરાબર પિછાણ્યો. હું અમારા સરદારની આજ્ઞા થવાથી અમારાં બાઇસાહેબને લેઈ જવા માટે આવ્યો છુ. તેમની સાથે એક બાઈ–તેનું નામ

શું—અરે હમણાંજ યાદ હતું—કાંઇક અવડચવડ છે કે યાદ જ નથી રહેતું—અરે, હા! આવ્યુ હવે યાદ! તેમનુ નામ ઇંદુમતીબાઈ! અહીં એ નામનાં કોઈ બાઇ છે ખરાં?—તેમને પણ લઇ જવાના છે!"

"તેને લઈ જવાનું તમને કોણે કહ્યું છે?" હુસિનાએ આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યુ.

"અમારા સરદાર અને વઝીર સાહેબ વચ્ચે આ સ્વારી દરમિયાન ઘણી જ દોસ્તી જામી ગઇ છે. હવે અમારા સરદાર પોતાના જાગીરનાં ગામોમાં જનાર છે, તેથી તેમણે અમારાં બાઇમાહેબને પોતાની સાથે લઇ જવાનો પોતાનો ઇરાદો હુસેનખાનને દર્શાવ્યો, એટલે હુસેનખાને કહ્યુ કે "મારે ત્યા ઇંદુમતી નામની એક સ્ત્રી મારા ઉપર મોહલુબ્ધ બનીને રહેલી છે, તેને હાલ તુરત થોડા વખતને માટે તમારા ગામડામા રાખો તો ઠીક, કેમકે હમણા તે ઘણી માંદી પડી ગઇ છે, તેથી મને ઘણો ત્રાસ પડે છે. વળી તમારા ગામડાની હવાથી તેની તબીયત પણ જલ્દી સુધરશે.' વઝીર સાહેબને કોણુ ના કહી શકે? અમારા સરદારે તે વાત કબુલ કરી અને આ બન્નેને લઈ આવવાનુ મને ફરમાવ્યુ."

હુસેનનો કારભારી બોલ્યો: "પણ વઝીર સાહેબનો લેખી હુકમ બતાવ્યા સિવાય અમે ઇંદુમતીને તમારી સાથે કેવી રીતે મોકલી શકીએ?"

"આ સવાલ કોઈ પણ કરશે એવુ મને તે જ વખતે લાગ્યુ હતુ અને તેથી મેં અમારા સરદાર સાહેબને એ બાબતને માટે વાત પણ કરી હતી. વઝીર સાહેબ પણ તે વખતે ત્યા નજીકમાં જ હતા અને કાંઇ અગત્યના કામમા રોકાયેલા હતા, તેમણે પણ મારૂ તે કહેવુ સાંભળ્યુ હોય એમ લાગ્યુ, કેમકે તેઓ એકદમ બુમ પાડીને બોલ્યા' 'અરે જા! જવાની મરજી નહિ એટલે આવા તર્કવિતર્ક કરે છે? કામથી મારો પ્રાણ કંઠ સુધી તો આવ્યો છે, અને આને લેખી હુકમ જોઇએ છીએ. મને સદેશો લખી મોકલવાની નવરાશ નથી, અને આ હકીકત તું મારા કારભારીને જણાવીશ એટલે તે મારી આજ્ઞા મુજબ કરશે એમ નક્કી સમજજે. તેમણે એવી આજ્ઞા કરી એટલે હું તો એકદમ સીધો અહીં આવ્યો." એટલું બોલી તે કારભારીને જ તેણે પૂછ્યું: "વારૂ, પણ હુસેનખાનના કારભારી ક્યાં છે?" કારભારી, તો એટલા બધા ખુશ ખુશ થઇ ગયા કે ન પૂછો વાત! "અરે હું જ એ કારભારી!" એટલું કહીને તે તો ઇંદુમતીને લઇ આવવાને અંદર પણ ગયો. ઇંદુમતી પોતાના મકાનમાંથી જશે તે જોઇને

હુસિનાને તો ઘણો જ આનંદ થયો, અને તેથી તેણે કારભારીને અટકાવ્યો નહિ કે તે કાંઇ બોલી પણ નહિ.

તે વખતે પદ્મા અને રશિદા બન્ને બહાર આવ્યાં. પદ્માને જોતાં દિવાન સાહેબ ઇશારત કરીને બોલ્યા: "બાઇ સાહેબ! ચાલો, ચાલો, બહાર મ્યાનો તૈયાર રાખ્યો છે!"

પદ્માનું હસવું તો માતું નહોતું; પરંતુ તે હાસ્યને બને તેટલું દાબીને કિંચિત્ હસતી બોલી: "મ્યાનો લાવ્યા છો? બહુ સારૂં કર્યું. ચાલો હું આવી." એમ કહી તે હુસિનાની રજા માગવા લાગી. પદ્માના મુખ ઉપર પથરાએલું હાસ્ય જોઇને હુસિનાને નવલ લાગ્યુ, પરંતુ તેણે તો પોતાના મનનુ એ રીતે સમાધાન કર્યું કે પોતાને ઘેર પાછુ જવાનુ અને સ્વામીને ભેટવાનું થનાર છે તેથી આટલો આનદ થાય તે સ્વાભાવિક છે.

પદ્માને રજા આપવાનુ હુસિના અને રશિદાને બિલકુલ ગમ્યુ નહિ. એ બન્નેને તેનો સહવાસ બહુ પ્રિય થઈ પડયો હતો, તેથી અત્યારે તેમને હમેશનો વિયોગ થનાર હોવાથી દિલગીરી થાય એ સ્વાભાવિક હતું પદ્માને પણ એમનાથી છૂટા પડતા સહેજ દિલગીરી તો થઇ. તે નીકળતી હતી એટલામા કારભારી અદરથી ઇંદુમતીને લઇને આવ્યો.

હુસિનાએ રશિદાને 'ઇંદુમતી પણ પદ્માની સાથે તેને ગામ જનારી છે' એટલુ કહી દિવાનજી આવ્યા અને પછીની બનેલી હકીકત અને વાતચીતથી વાકેફ કરી. રશિદાને દિવાનનુ કહેવું ખરૂ હશે કે ખોટું એવી શંકા થઈ, તેથી તેણે ઇંદુમતીને મોકલવાના સબધમા સકોચ બતાવ્યો; પરતુ હુસિનાએ જ્યારે તેના મનનુ સમાધાન કર્યું ત્યારે છેવટે તેણે ઇંદુમતીને જવા દેવાનુ કબુલ કર્યું. ઇંદુમતી પોતાની સાથે આવનાર છે એવુ હુસિનાના મુખે સાભળીને પદ્મા બોલવા લાગી કે "હુ સાફ કહું છુ કે એ બાઈનુ મારે ત્યા કામ નથી" પરતુ હુસિના, કારભારી અને દિવાન બધાએ મળીને મહા મહેનતે પદ્માના મનનું સમાધાન કર્યું.

ઇંદુમતીએ પણ આ મકાનનો ત્યાગ કરીને જતાં પોતાને જાણે અતિ દુઃખ અને ભય લાગતાં ન હોય એવો દેખાવ કર્યો; પણ હુસિનાએ તેનું—એ જેમ તેમ કરીને સાંત્વન કર્યું. હુસિનાએ ચાકરોને બોલાવી ઇંદુમતીનો સામાન મ્યાનામાં મૂકાવ્યો. ઇંદુમતી અને પદ્મા બન્ને વારંવાર હુસિના અને રશિદાને મળી ભેટીને મ્યાનામાં જઇને બેઠી. મ્યાનો ચાલતો થઈ ગયો. તેના ગયા પછી રશિદાએ સ્વતઃ જ ઉદ્ગાર કાઢયો, 'એમના લેખી

હુકમ સિવાય ઇંદુમતીને છોડી છે, પણ હવે તો જે બને તે ખરૂં !' મ્યાનામાં બેસીને જતાં રસ્તામાં પદ્મા હસતી હસતી ઇંદુમતીને કહેવા લાગી: "હુ-સેનના ઘરમાં પણ અત્યારે એક નાટક જ બની ગયું. તેમાં ત્રણ પાત્રો હતાં અને દરેકે પોત પોતાનું કામ બરાબર બજાવ્યુ હતું."

"હા, પણ તેમાંના એક પાત્રે જરૂર નહિ હોવા છતા પોતાના મુખ ઉપર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરીને આખા નાટકનો રંગ બગાડી દેવાનો પ્રસંગ આણ્યો હતો, પરંતુ પ્રેક્ષકવર્ગ ભોળો એટલે જેમ તેમ કરીને નભી ગયું !" દિનકરરાવ જે મ્યાનાની પડખે જ ચાલતો હતો, તેણે આ ટીકા પદ્માને ઉદ્દેશીને કરી હતી.

ઇંદુમતી મુક્ત થઈ' પારાધીના પંજામાંથી પંખિણી છૂટી થઇ ! જેના ઉપર તે સંપૂર્ણ આશા રાખતી તે જ અત્યારે તેને મુક્ત કરાવવામાં મદદગાર નિવડયા ' આ દંપતીએ પોતાનું કર્ત્તવ્ય યથાર્થ બજાવ્યુ.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ઘોંડોપંતનો પશ્ચાત્તાપ.

प्रायश्चित्तं हि पापानां पश्चात्ताप इतिरत ॥

અર્થ—પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ કૃતકર્મનો પસ્તાવો જ છે.

વારૂ, ઇંદુમતી પકડાઇ ખરી અને છૂટી પણ થઈ, પરન્તુ તેને અહીં સુધી ઉપાડી લાવવામાં—હુસેનની ઇચ્છા પાર પાડવામાં મુખ્ય મદદગાર ઘોંડો-પંતનું શુ થયુ અને તેને તેની મહેનતનો કેવો બદલો મળ્યો તે જાણવાને વાચકો હવે ઉત્સુક થયા હશે.

ઘોંડોપંતનુ મન એક મોહનાસ્ત્રના યોગથી લોહચુંબકની પેઠે આક-ર્ષાઈ ગયુ હતું. તે અસ્ત્ર બીજુ કોઇ નહિ પણ હસિના ' આ જ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને હુસેને ઘોંડોપંતને મૂર્ખ બનાવ્યો હતો, ઘોંડોપંત પોતાના મનથી તો પોતાને બુદ્ધિશાળી અને પ્રજ્ઞ સમજતો હતો, પરંતુ જો ખરે-ખર તેમ હોત તો તે હુસેનની આ તમામ કપટજાળ એકદમ જાણી શકયો હોત, અને ઇંદુમતીને આટલું દુઃખ પડયુ ન હોત, પરંતુ આ 'જો અને તો' શબ્દનું મૂળ જે શાણપણ—તેની જ ઘોંડોપંતમાં ખામી ! પછી બીજી બાબતોને દોષ દેવો તે ઉપયોગનો પણ શું ?

હુસેને સહુથી પહેલાં 'ઇંદુમતી અને મુરારિરાવ તારૂં બુરૂં ચાહે છે'

એવું ઘોંડોપંતને કર્યું ત્યારથી જ તેના હૃદયમાં તે બન્નેના ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. ઇંદુમતીના સંબંધમાં તેનો એ તિરસ્કાર લાંબા વખત સુધી ટકવા પામ્યો હતો કે જેટલો સમય મુરારિરાવને માટે ટક્યો નહોતો. ઇંદુમતીને હુસેનને ત્યાં તે લઇ આવ્યો ત્યારબાદ ' થયુ તે થયુ, પણ હવે મુરારિરાવની વિરૂદ્ધમાં કાંઈ કામ કરવું નહિ ' એવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. ઇંદુમતીને પોતાના ઘેર ઉપાડી લાવવાનુ કામ ઘણું કઠિન અને નાજુક છે, એમ હુસેન સમજતો હતો અને તેથી તે કામ ઘોંડોપતદ્વારા પાર પડયુ એટલે મુરારિરાવની પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ જણાય એવુ કાઇ પણ કાર્ય તેને સોંપવાની હુસેને આવશ્યકતા જોઈ નહિ ' તેમ જ તેને તત્સબધી વિશેષ પ્રયોજન પણ નહોતું. એ તો ઇંદુમતી પોતાના મકાનમા દાખલ થઈ કે તુરત જ તેને લીલુ નાળીયેર અને સુકો ગોળ આપનાર હતો, પરતુ જો એમ હુ કરીશ તો ઘોંડોપત એકદમ મુરારિરાવ પાસે જઇને ઇંદુમતીનાં સબધમા બધી હકીકત જણાવશે, તો પછી બીજા કારસ્થાન કરવાનુ તો એક બાજુએ રહ્યું, પણ મારો પ્રાણ બચાવવો પણ મુસ્કેલ થઇ પડશે—એવી હુસેનને બીક લાગવાથી તેણે ઘોંડોપતને પોતાની પાસે પોતાના જ મકાનમાં રાખ્યો હતો.

શરૂઆતમા તો ઘોંડોપત ઇંદુમતી ઉપર અત્યત ક્રુદ્ધ થઈ ગયો હતો તેથી પોતે તેને હુસેનને ત્યા આણી તે ઠીક કર્યું એમ તેને પ્રથમ લાગ્યુ હતું, પરતુ પોતે હુસેનના જ મકાનમા રહેતો હોવાથી કોઈ કોઇ વાર ઇંદુમતી તેની દૃષ્ટિએ પડતી, અને તેથી ત્યા આગળનુ તેનુ વર્તન જોઇને તેનો ઇંદુમતી ઉપરનો ક્રોધ ઘણો ઓછો થઇ ગયો, એટલુ જ નહિ પરતુ પછીથી તો પોતાના આ કાર્યને માટે તેને પશ્ચાત્તાપ પણ થવા લાગ્યો. પદ્માને તે ઓળખતો નહોતો, નહિ તો તેની સહાયથી કદાચ તેણે ઇંદુમતીને આ બધીખાનામાથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત. બીજી રીતે પોતે કરેલી ભૂલ સુધારી શકે એમ ન હોવાથી થયુ તે થયુ એમ માની માત્ર પશ્ચાત્તાપ કરવા ઉપરાત બીજુ કાંઈ તે કરી શકે તેમ નહોતુ.

હુસેને ઘોંડોપતને મોટી અને સારી નોકરીની, પુષ્કળ દ્રવ્યની અને હસિનાની આશા આપી હતી. આ આશામા ને આશામા ઘોંડોપત કાલક્રમણા કર્યા કરતો હતો. પોતે મોકલેલા ખૂનીઓના હાથમાંથી મુરારિરાવ છટકી જવા પામ્યો એ હકીકત તે લોકોએ પાછા આવીને હુસેનને કહી તેથી તે ખિન્ન અને દુખિત હૃદયનો બની ગયો હતો. તે જ રોજ ઘોંડોપંતનુ હૃદય પણ કાઇક કારણથી કે પછી કુદરતી રીતે દુઃખિત બન્યું હતું. બન્નેના હૃદય ખિન્ન બનેલાં હતાં, પણ ઘોંડોપંત હુસેનની મનઃસ્થિતિ જાણતો

નહોતો. તે હુસેન પાસે આવ્યો અને બોલ્યો; " હવે તો મારો વિચાર એવો થાય છે કે હું જુદું મકાન લઉં અને હુસિના સાથે ત્યાં જઇને રહું તો–'

પરંતુ હુસેને તેને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તે પોતાનો હેતુ સિદ્ધ ન થવાથી ત્રાસ તો પામી ગયો હતો, તેમાં ધોંડોપંતના ઉક્ત કથનથી તે ગુસ્સે થઇને બોલ્યો " ધોંડોપંત ! ખબરદાર ! જો આજથી હુસિનાના સબંધમાં એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો છે તો ! અત્યારે હું સ્પષ્ટપણે જણાવી દઉં છુ કે મેં તને ફસાવ્યો જ હતો. મોટી નોકરી, દ્રવ્ય અને હુસિનાને હવે તુ ભૂલી જા અને હવેથી તું મારા મકાનમાં પણ દાખલ થતો નહિ !"

ધોંડોપંત તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો ! હુસેન અત્યારે આમ સનમ અને ક્રુદ્ધ તથા ખિન્ન બનેલો શાથી જણાય છે એ તે સમજી શકયો નહિ તે સમજી પણ કેવી રીતે શકે ? મુરારિરાવના વિરૂદ્ધમાં હુસેન જે જે કારસ્થાન કરતો તે તેના જાણવામાં નહોતાં અને તેથી મુરારિરાવ મારાઓના હાથમાથી છૂટવા પામ્યાની હકીકત જાણી હુસેનના મનની આવી સ્થિતિ થઇ છે એવુ ધોંડોપંતને શી રીતે માલુમ પડે ? તેણે તેનુ કારણ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન તો ઘણો કર્યો. તેની બ્હેનના સબંધમા પોતે આ પ્રમાણે બોલ્યો તેથી હુસેન ગુસ્સે થયો હશે એમ પ્રથમ તો તેને લાગ્યુ: પરતુ એમ તો ઘણી વાર તેણે હુસિનાના સબધમા હુસેન સાથે વાતચીત કરી હતી છતાં કોઇ વખત આમ બન્યુ નહોતું, માટે તેનુ કાંઈ બીજુ કારણ હોવું જોઈએ એવો તેણે તર્ક કર્યો. આ પ્રમાણે આશ્ચર્યમાં ડુબેલો અને વિચાર કરતો તે ઉભો હતો. હુસેને તેને આગળ કહ્યુ " તમે એમ ન સમજતા કે હુ ગુસ્સે થઇને આમાંનુ કાઇ બોલ્યો છુ. મેં પૂર્ણ વિચાર કરીને જ તમને કહ્યુ છે."

ધોંડોપત આશ્ચર્ય, નિરાશા અને ગુસ્સા સાથે તે જ ક્ષણે હુસેનના મકાનમાંથી બહાર નીકળી ગયો. પોતે હુસેન ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં કરેલી ભૂલ તેની દૃષ્ટિ સન્મુખ આવી ! 'હુસેન અત્યારસુધી મારી તરફ જે સ્નેહ દર્શાવતો હતો તે ઉપર ઉપરનો જ હતો. તેના હૃદયમાં તો કાંઇ જુદા જ પ્રકારનો હેતુ હોવો જોઇએ. તેનો એ હેતુ પૂર્ણ નહિ થયો હોય ત્યા સુધી તેણે મને પોતાની પાસે રાખ્યો, અને હવે ઇષ્ટ સિદ્ધિ થઈ હશે કે મને સરતો કરવા તેણે ઈરાદો રાખ્યો હશે,' એમ વિચારી તે પોતાની મૂર્ખતાને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. ધોંડોપંત જ્યારે નાનો હતો અને મુરારિરાવના પિતા સાબાજીપંત જીવતા હતા, ત્યારે કોઈ વખત ધોંડોપંતના સંબંધમાં વાત નીકળી તો બીજાની પાસે સાબાજીપંત કહેતા

કે "છોકરો રૂપ અને સ્વભાવમાં સારો છે, તેને જે કામ બતાવીએ છીએ તે સિતાબીથી દોડી દોડીને કરે છે તે બુદ્ધિમાન્ પણ છે. તેની કામ કરવાની ચાલાકી પણ તારીફકરવાજોગ છે; પરતુ પોતાને કાંઈ કામ કરવાનુ હોય કે બીજાએ કાંઈ કામ કરવાનું બતાવ્યુ હોય તો તે કામની યોગ્યાયોગ્યતા જાણવા જેટલી કુશળતા તેનામાં નથી, એ તેનુ ભોળપણ છે," આ વાત ધોંડોપતને અત્યારે યાદ આવી. આજસુધી તો સાબાજીપતના ઉક્ત કથનમા પોતાની પ્રશસાનો જે ભાગ હતો તેથી તે સગર્વ રહેતો હતો, પરતુ અત્યારે તેને લાગ્યુ કે તેમનુ તમામ કથન સર્વથા સત્ય હતું હુસેનના મકાનમાથી બહાર નીકળ્યા પછી કયા જવુ તેનો તેને વિચાર થઈ પડ્યો. મુરારિરાવને તો હવે કદી પણ પોતાનુ મુખ ન બતાવવુ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વળી જ્યાસુધી ઇંદુમતી હુસેનના મકાનમા છે ત્યાસુધી મુરારિરાવને મળવાથી તેને તથા પોતાને—બન્નેને ત્રાસ થશે એમ તે ધારવા લાગ્યો પછી તે કયા જવુ તે સબધી વિચારમા પડ્યો હવે તો જગલવાસી થઈ રહેવું તે જ ઠીક છે એવો તેણે ઇરાદો કર્યો, પરતુ પાછી તેને હસિના યાદ આવી એક વખત તેને પણ છેવટનુ પૂછી જોવુ જો તેનો પોતાના ઉપર સત્ય પ્રેમ હશે તો તે આવા પ્રસગમા પણ પોતાની સાથે રહેવાને કબુલ થશે, એવી આશા ધોંડોપતને ઉત્પન્ન થઇ—તેથી અરણ્યનિવાસી થઇને રહેવાનો ઇરાદો તેણે એક વખત હસિનાને મળી તેની સાથે વાતચીત કરી તેનો અભિપ્રાય જાણુવામા આવે ત્યાસુધી મુલતવી રાખ્યો જો તે મારી સાથે રહેવાને કબુલ થાય તો પછી અહી અહમદનગરમા જુદુ મકાન લેવાની વ્યવસ્થા કરવી અને કબુલ ન થાય તો પછી છેવટે જગલનો રસ્તો. એવો નિશ્ચિત ઠરાવ કરીને ધોંડોપત અહમદનગરમા જ રહેતા પોતાના એક સ્નેહીને ત્યા જઇને તેને ત્યા રહેવા લાગ્યો અને હસિનાને મળવાની સધિ જોવા લાગ્યો.

ધોંડોપત પોતાને ત્યાથી નીકળ્યા બાદ પણ અહમદનગરમાં જ રહેતો હતો તે વાત હુસેનના જાણુવામા પણ તરત જ આવી હતી, પરતુ તેણે તેની બિલકુલ દરકાર કરી નહોતી, કેમકે હવે તેને કાંઈ ફિકર નહોતી. આજસુધી માત્ર એક બાબતને લીધે જ તે ધોંડોપતને છોડતો નહોતો. તે વાત એ હતી કે જો ધોંડોપતની આશા પાર ન પડે તો તે મુરારિરાવની પાસે જઇને પોતાના અયોગ્ય વર્ત્તન માટે ક્ષમા માગે અને ઇંદુમતી સબધી સર્વ સત્ય વાર્ત્તા તેને જણાવી દે. એમ થાય તો સાહજિક જ પોતાને ઉપાધિ થઈ પડે અને પોતે કરવા ધારેલી યોજનાઓ એમને એમ પડી રહે;

તેથી હુસેન ધોંડોપંતને આજસુધી લાલચો આપીને પોતાની સાથે ને સાથે પોતાના મકાનમાં જ પૂરતા આદરમાન સાથે રાખતો હતો. હવે તો મુરારિરાવ પોતે મોકલેલા મારાઓના પંજામાંથી છૂટી ગયો છે અને તેની સેનાનો પણ વિધ્વંસ થયો છે તેથી તે અહી આવ્યા વગર રહેશે નહિ. આ બાજુ આવશે એટલે ઇંદિમતી સબંધી હકીકત જાણવાનો તે પ્રયત્ન કરશે અને તેના જાણવામાં પણ આવશે તો પછી ધોંડોપતનુ હવે આર્જવ શામાટે કરવું ? એમ મનમા આણીને હુસેને ધોંડોપતને રજા આપી. તેણે હવે એક એવું નવીન કારસ્થાન કરવાનો ઈરાદો રાખ્યો હતો કે તેથી તમામ લોકોના હૃદયમાં મુરારિરાવનો જ અપરાધ ભાસે, અને વધુ નહિ તો એ હુસેન પોતે તો નિર્દોષ જ છે, એટલુ તો તમામ લોકો માને જ !

કેટલાક દિવસો વહી ગયા. હુસેન અહમદનગરમા જ હતો, તેથી એકાતમા હસિનાને મળવાની ધોંડોપતની છાતી ચાલી નહિ. પછી જ્યારે તેને માલૂમ પડયુ કે હુસેન સ્વારીમાં ગયો છે, ત્યારે આ હસિનાને મળવાનો ઉત્તમ લાગ છે, એમ ધારીને બીજે જ દિવસે તે હુસેનને ઘેર ગયો. સુભાગ્યે હસિના એકલી જ તેને ત્યા .મળી ગઇ. ધોંડોપતને જોઇને સરળ સ્વભાવની હસિનાએ “ આવો, બેસો, ” એવા સન્માનદર્શક શબ્દોથી તેનુ સ્વાગત કર્યું તેના દુર્દૈવને લીધે આ જીવન ઉપર તેને કટાળો હતો. તે ધોંડોપતને જોઇને સહેજ કચવાઇ અને તેના ચહેરા ઉપર ખિન્નતા સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવતી હતી. સામાની મુખમુદ્રા નિહાળીને તે ઉપરથી તેની મનોવૃત્તિ અમુક પ્રકારની છે એવો આપણે તર્ક કરીએ છીએ તે ઘણી વખત ખરો ઠરે છે, પરતું કોઈ કોઇ વાર તો બિલકુલ ઉલટુ જ પરિણામ નીકળી આવે છે. ધોંડોપતના સબધમા પણ આ વખતે એવું ઉલટું જ પરિણામ આવ્યુ હતું ! હસિનાએ પોતાનું કરેલુ સ્વાગત અને દર્શાવેલી મુખમુદ્રા જોઇને તેણે તે વખતની મનોવૃત્તિને માટે બિલકુલ ઉલટો જ તર્ક બાધ્યો હતો. તેના અતઃકરણમાં મારા માટે સત્ય પ્રેમ હોવાને લીધે જ તેણે મને આવા પ્રકારનુ સન્માન આપ્યુ, નહિતો બિલકુલ આદર પણ કરત નહિ, કેમકે જ્યારે તેના ભાઇએ મને હાંકી કાઢયો ત્યારે તે પણ મારો અનાદર ર્કર્યા સિવાય રહે નહિ, પરતુ તેણે મને માન આપવાની ઉત્સુકતા દર્શાવી તેથી તેનો મારા ઉપર સપૂર્ણ પ્રેમ છે એમ માનવાને કાંઇ પણ હરકત નથી—આ પ્રમાણે ધોંડોપતે તર્ક કર્યો. ખિન્નતાના સંબધમાં તેણે એવું અનુમાન કર્યું કે હસિનાને તો મારા સહવાસની અત્યત ઉત્કઠા છે, પરંતુ પોતાના ભાઇની પરવાનગી નહિ, અને તેની રજા

સિવાય તેની ઉપરવટ થઇને પોતે જો પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્ત્તન ચલાવે તો લોકો પોતાની નિંદા કરે એ બીતિથી પોતે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકશે નહિ એમ તેને લાગવાથી તે તેના હૃદયમા ખિન્ન બની ગઈ હોવી જોઇએ. આ પ્રમાણે ઉક્ત આદર અને ખિન્નતાના સબંધમાં ધોંડોપતના મનમા પોતાને લાભકારી તર્કો જ ઉત્પન્ન થયા, અને તેણે કોઈ પણ ઉપાયે અત્યારે આવો સારો લાગ મળ્યો છે તો તેનુ મન પોતાની તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો એવી ઇચ્છા કરી–તેના મનમા ઉમેદ પણ આવી ને બોલ્યો "હુસિના! તારા મનમા શી ઇચ્છા છે તે પૂછવાને માટે આજે હુ અહીં તારી પાસે આવ્યો છુ. તને પ્રાપ્ત કરવાની આશામા હુ મુરારરાવનુ અહિત કરતા પણ અટક્યો નહિ અત્યારે તો તું મને ચોખ્ખુ કહી દે કે તું મારી સાથે રહેવાને માટે–મારી સાથે લગ્ન કરવાને માટે કબુલ છે કે નહિ?"

"હુ તને મારી જે પ્રકારની ઇચ્છા હશે તે સ્પષ્ટ જ કહીશ પણ–"

"એ પણ બણ મારે જોઇતુ નથી જો તું ના પાડતી હોય તોયે બસ. એટલુ જ મારે જોઇતુ હતું શુ તું ના કહે છે? વારુ, તો પછી એવી વિશેષ કાંઇ પણ કહેવાની હવે જરૂર નથી!" હુસિનાની મુદ્રા ઉપરથી તેનો નકારવાચક જવાબ આપવાનો જ ભાવ છે એવી પોતાની ખાત્રી થવાથી ધોંડોપત આટલુ બોલીને ચાલવા લાગ્યો પોતે કરેલો તર્ક બિલકુલ ખોટો હતો તેથી તેના મનમા માઠુ પણ લાગ્યુ હતુ એક ઘટિકા પૂર્વે તેને જે ઉમેદ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે અત્યારે નહિવત્ થઇ ગઈ!

ધોંડોપતને જતો જોઇને હુસિના જરા મોટથી બોલી "હ, હ! ધોંડોપત! આમ કેમ ચાલ્યા જાઓ છો? મારુ થોડુ સાભળો તો ખરા!"

ધોંડોપત બહુ કષ્ટપૂર્વક પરતુ કાંઇક આશાની સાથે પુનઃ હુસિના પાસે આવીને બેઠા પછી તે જ પ્રથમ બોલવા લાગ્યો "તું શુ કહેવા માગ છે તે હુ જાણુ જ છુ, પરતુ એ વેદાત–બેદાતની વાત સાંભળવા હુ ઇચ્છતો નથી પણ હુસિના! હુ તને અત્યારે નિખાલસપણે જ પૂછુ છુ, કે શુ હુ કુરૂપ છુ?"

"એમ હુ ક્યા કહુ છુ" પણ?

"ત્યારે મારામા શુ શૌર્ય ઓછુ છે?"

"નહિ!"

"જોઇએ તેટલુ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની મારામાં શક્તિ નથી એમ તને લાગે છે?"

"એમ પણ કોણ કહે છે ?"

"ત્યારે શું મારા તરફથી તને સુખ નહિ મળે એમ તું ધારે છે ?"

"ના !"

"ત્યારે આથી વિશેષ બીજું શું જોઇએ ? રૂપ, શૌર્ય, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કુશળતા અને સુખપ્રાપ્તિ આદિની મારી પાસે બિલકુલ ખામી નથી એમ તો તું પોતે જ કબુલ કરે છે ! તો હવે આ સિવાય બીજી કઈ વાતની મારામા તને ખામી જણાય છે, તે તું મને જણાવ !"

"મને તો કાંઈ પણ ખામી જણાતી નથી. તો પછી તને હું કહું પણ શું ?" હસિનાએ જવાબ આપ્યો.

"ત્યારે તું મારો મનોરથ કે જેમા તારૂં સુખ પણ સમાયેલું છે તે પૂરવાની ના કેમ કહે છે ? તને જો લોકાપવાદનો ભય લાગતો હોય, તો તે છોડી દે એવો ભય રાખવાની બીલકુલ જરૂર નથી."

"હું લોકોથી તો બિલકુલ ડરતી જ નથી."

"ત્યારે કોનો ? તારા ભાઇનો તને ડર છે ? તેની ભીતિ રાખવાનું તો કારણ જ નથી. મદનવ્યથા કેવી ભયકર છે, તેની તેને કલ્પના હોવી જ જોઈએ. જો તેમ ન હોત તો તે પોતે જ ઇંદુમતીને શામાટે અહીં ઉપાડી લાવત ? તેની—"

"પણ તેનો ભય તો મને છે જ નહિ."

"ત્યારે છે શું ? શા કારણથી અને શામાટે તું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરતી નથી ?" ધાંડોપત જમીન ઉપર હાથ ઠોકીને બોલ્યો.

"તેનું કારણ ? જો તારે કારણ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો તે એટલું જ છે કે મારી એ બાબતમા કોઇ પ્રકારની ઇચ્છા જ નથી."

બસ ! હસિનાનો આ છેલ્લો જવાબ શ્રવણ કરીને ધાંડોપતની ઉમેદનો સર્વથા નાશ થઈ ગયો ! 'હસિના પોતે તો મારા ઉપર અતિ પ્રેમ રાખે છે, પરંતુ તેના ભાઈની તે બાબતમાં સંમતિ નહિ હોવાથી તે મારી સાથે રહેવાને તૈયાર થતી નથી,' એવી ધાંડોપતની અત્યારસુધીની સમજણ હતી તે તેને એકલી ભૂલભરેલી જ નહિ પરંતુ મૂર્ખતાયુક્ત લાગી. હવે જો કે તેને હસિનાની પ્રાપ્તિની આશા રહી નહોતી; તોપણ એક થોડોક વિશેષ પ્રયત્ન કરી જોવો એમ ધારી તે બોલ્યો: "શામાટે તારી ઇચ્છા નથી ? હું પરધર્મીય હોવાથી તને પસંદ નથી ?"

"ના, ના, એવું કાંઈ નથી; પરંતુ મારી બાલ્યાવસ્થાથી જ મારૂં લક્ષ ખુદાની બંદગી તરફ વિશેષ, તેથી—"

" પણ, હું તને ક્યાં કહું છુ કે તું તારા ખુદાને ન ભજીશ ? "

" પરતુ મારૂં કહેવું તો બરાબર સાંભળ. મને આ સસાર વ્યવહારની માયામાં લપટાવાનુ જરી પણ પસદ પડતું નથી. આપણે સસારનાં સુખ દુઃખનો ઉપભોગ કરવાને માટે જ માત્ર આ જગતમા જન્મ ધારણ કર્યો નથી. જેમણે આપણને પેદા કર્યા છે તેમની સેવા કરવી અને તેમણે નિર્માણ કરેલી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓના વિચારમાં રમણ કરવુ તે જ યોગ્ય છે એવી મારી માનીનતા છે. "

" જો બધાએ તારી પેઠે કરવા લાગે તો પછી આ સૃષ્ટિનો ક્રમ કેવી રીતે ચાલે ? "

" અરે બધુયે ચાલે ! જેણે પોતે આ સૃષ્ટિનુ નિર્માણ કરેલુ છે, તેને સૃષ્ટિક્રમ ચલાવવો શો કઠણ છે ? પણ રહેવા દે ! તને એમા બરાબર સમજણ નહિ પડે ! મારૂ તો ધોંડોપત ! તને એટલુ કહેવુ છે કે અત્યારે તારી જે ઉમર થઈ છે, તેટલી ઉમરે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા યોગ્ય નથી "

" કેમ યોગ્ય નથી ? હુ માત્ર તારે ખાતર જ આજ સુધી અવિવાહિત રહ્યો છુ ! આટલી ઉમરે લગ્ન ન કરવુ એ ઠીક, પરતુ જ્યા ખરો પ્રેમ છે ત્યા લગ્નની આ બાહ્યોપચારની—ગરજ જ શી છે ? "

" જો, ધોંડોપત ! હુ સેનાપતિ અહમદખાનની પુત્રી, વઝીર હુમેનખાનની બ્હેન ! શુ તું તારી અને મારી યોગ્યતા સરખી સમજે છે ? વારૂ, એમ સમજ કે સરખી છે, તોપણ એક વઝીરની બ્હેને તારા જેવા એક સામાન્ય મનુષ્ય સાથે રહેવુ તે તું પણ સારૂ માને છે ! હુ તને સ્પષ્ટ કહુ છુ કે તું મારા સહવાસનો નાદ છોડી દે, અને એક બ્હેન તરીકે હુ તને વિશેષમા એટલો ઉપદેશ પણ દઉ છુ કે હવે કેવળ ઇશ્વરભજનમા અને નિઝામશાહીની સેવામા તારો કાળ નિર્ગમન કર, તેથી તને આ લોકમા રાજ્યભક્તિથી કીર્તિ મળશે અને પ્રભુપ્રાર્થનાથી પરલોકમા તું મોક્ષપ્રાપ્તિ પણ કરી શકીશ. "

" એવો ઉપદેશ આપવાને આ જગતમા ઘણા સાધુ સન્યાસી છે. "

" તેમ છતા તારી વૃત્તિ બદલાતી નથી, એ કેવા પ્રકારનુ લક્ષણ કહેવાય ? "

" એમા કેવા પ્રકારનુ શુ ? મને તેની જરૂર જ નથી. પણ હસિના ! તું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીને મને જીવિતદાન આપવાનુ પુન્ય પણ હાસલ નહિ કરે ? "

"નહિ, એવા પુન્યની મને ગરજ નથી, અને આથી આગળ હું અધિક કાંઇ કહી કે કરી શકું તેમ પણ નથી. ધોંડોપત ! જ્યારે તારામાં આટલી તીવ્ર કામના છે તો તું કોઇની સાથે લગ્ન કરીને સંસારસુખ ભોગવ, તે જ સારૂં છે !"

"કોઇ બીજી સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરી સંસારસુખનો ઉપભોગ કરવાને હું ઇચ્છતો હોત તો અહીં તારી પાસે આવત જ શામાટે ? હસિના ! તારે ખાતર તું કહે તેમ કરવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ તું મારી આટલી ઇચ્છા પૂર્ણ કર."

"પરંતુ મારે તને કાંઈ કહેવાનું નથી, તેમ જ તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને હું ચાહતી પણ નથી !"

"ખરેખર, તું નિષ્ઠુરતાની મૂર્ત્તિ જ છે ! મારા ઉપર તને જરા પણ દયા નથી આવતી ?" ધોંડોપત પોતાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં તે લ્હોતો લ્હોતો બોલવા લાગ્યો. "હસિના તારી પ્રાપ્તિની આશા રાખવામાં મેં કેવળ મૂર્ખતા કરી ! હર, હર ! સાધ્વી ઇંદુમતી ! આ મારી મૂર્ખતાનું ભાન મને પ્રથમ ન થયું ! અહા ! તે બિચારીનો જન્મારો મેં બગાડ્યો ! અહા, હસિના ! મુરારિરાવને છોડીને તારા નિર્દય ભાઇનો મેં પક્ષ કર્યો મારા પાપનું-સ્વામીદ્રોહ, સાધ્વીદ્રોહ અને આપ્તવર્ગનો દ્રોહ આદિ અક્ષમ્ય પાપોનું ફળ કેટલું ભયંકર હશે ? અને તે મારે કેટલા કાળપર્યંત ભોગવવું પડશે ?" એટલું બોલી ધોંડોપત જવાને માટે નીકળ્યો.

તે જતો હતો તે વખતે હસિનાએ તેને કહ્યું કે "ધોંડોપત ! કાં તો લગ્ન કરીને સંસારસુખનો ઉપભોગ કરજે અથવા તો ઇશ્વરસેવામાં જીવન વિતાડજે, પરંતુ તારા આત્માને હાનિ પહોંચે એવું કાંઈ કામ કરતો નહિ."

ધોંડોપત તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને બહાર ગયો. હસિના એકસરખી રીતે તેની પાછળ જોઇ રહી હતી. તે દેખાતો બંધ થયો કે એકદમ તેને કાંઇક યાદ આવ્યું હોય તેમ તેણે હજુરીઆને બૂમ મારી અને તેને ધોંડોપતની પાછળ જઇ તે પાછો ન આવે તો આગ્રહ કરીને પણ પોતાની પાસે લાવવા આજ્ઞા કરી. હજુરીઓ એકદમ બહાર ગયો અને થોડી વારમાં ધોંડોપતને લઇને આવ્યો.

ધોંડોપત દુઃખ અને ત્રાસથી પીડાતો હોય એવા સ્વરે બોલ્યોઃ "હસિના ! તું મને આમ પુનઃ પુનઃ શામાટે ત્રાસ આપે છે ? મારી હવે એટલી તો સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ છે કે આ કલ્પમાં તો તું મારી વિજ્ઞપ્તિને

કબુલ કરનાર નથી; તેથી મને પણ તારા ઉપદેશની જરૂર નથી.”

“ઘોંડોપંત મેં તને મારો ઉપદેશ શ્રવણ કરવાને બોલાવ્યો નથી. મને તને ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર પણ શો છે? વારૂ, પણ જરા ઉભો રહે. હું હમણાં જ આવું છું.” એટલું કહીને હુસિના અંદર ગઇ. ઘોંડોપંત હુસિનાના સૌજન્યની પ્રશંસા કરતો પરંતુ તેના જેવી સદ્‌ગુણી સ્ત્રીનો સંબંધ પોતાની સાથે નહિ થવા માટે પોતાને ધિક્કારતો અને હૃદયમાં ખેદ કરતો ત્યાં ઊભો રહ્યો હતો.

થોડી વારે હુસિના કીનખાબની એક મોટી થેલી પોતાના હાથમાં લઇને ઘરમાંથી બહાર લાવી તે ઘોંડોપંતને આપવાને માટે આગળ ધરીને તે બોલી: “ઘોંડોપંત! કેવળ મારે ખાતર તે મુરારિરાવના ગૃહનો અને તેના આશ્રયનો ત્યાગ કરીને તેની સાથે વૈર બાંધ્યું છે, તેથી હવે ભવિષ્યમાં તારે કોઇ પણ પ્રકારનો આધાર નથી તો આ મારા તરફની નજીવી ભેટનો સ્વીકાર કર! તેમાં પાંચ હજાર સોનાના મહોરો છે તે જો કે તને આખો જન્મારો તો નહિ ચાલે, તોપણ હાલ તુરતને માટે તો કેટલાક દિવસને માટે કાંઈ અડચણ આવશે નહિ. દરમ્યાન તું બીજી વ્યવસ્થા કરી શકીશ.”

ઘોંડોપંતે તે થેલી લીધી નહિ તે બોલ્યો “હુસિના! દરજ્જામાં કે શ્રીમંતાઇમાં જો કે હું તારી બરોબરનો નથી, પરંતુ ઇશ્વરની કૃપાથી હું ભૂખે મરતો મુ નહિ તેમ થઇશ પણ નહિ, અને જેટલું મારી પાસે છે તેટલાથી મને સંતોષ છે આ તારી મહોરોની મને જરા પણ જરૂર નથી.” એટલું કહીને હુસિનાના મુખ સામે કિંચિત્ કાળ દૃષ્ટિ કરીને પછી એકદમ તે થેલી ત્યાં જ પડતી મૂકીને તે મકાનમાંથી બહાર નીકળી ગયો હુસિનાએ તેને બૂમ મારી, પરંતુ તે પાછો ફર્યો નહિ તેનો એ નિર્લોભ જોઇને હુસિનાના હૃદયમાં તેને માટે માન ઉત્પન્ન થયું. તે થેલી લઇને પાછી ઘરમાં ગઇ

રસ્તામાં અનેક પ્રકારના વિચારો કરતો ઘોંડોપંત પોતાના સ્નેહીને ઘેર ગયો. અત્યારે તેને ખરેખરો પશ્ચાત્તાપ થતો હતો તેની મોટામાં મોટી આશા હુસિનાને પ્રાપ્ત કરવાની હતી, તે આશા બિલકુલ નિર્મૂળ થઈ. તેને પોતાનું જીવન ઝેર જેવું લાગ્યું. તે દિવસે આખી રાત્રિ તેને નિદ્રા આવી નહિ. અવારનવાર તે ઝબકીને જાગી જતો હતો. સ્વપ્નમાં ઇંદુમતી તેની સામે ઊભી રહી તેના કાલાવાલા કરતી, પોતાના ઉપર દયા કરી હુસેન જેવા પાપાત્માના પંજામાંથી છોડાવવા પ્રાર્થના કરતી જણાતી હતી. તો વળી કોઈ વાર તે જ ઇંદુમતી તેને હસતી, ‘કેમ, મળી હુસિના? મૂર્ખ

ધોંડોપત ! ખોટી આશામાં લપટાઈ કેવું ભયંકર કાર્ય કરવાને તું તત્પર થયો ' એમ કહેતી જણાતી ! તેને એક બીજુ સ્વપ્નુ આવ્યુ તે તો અતિ વિચિત્ર અને ભયાનક હતું. જાણે પોતે મરણ પામ્યો છે. યમરાજના અનુચરોએ તેને યમરાજ પાસે લઈ જઈ તેમની સન્મુખ ખડો કર્યો. ચિત્રગુપ્તે તેનાં પાપ પુન્યની યાદી વાંચી સભળાવી તેણે સ્વામીદ્રોહ અને એક સતી સાધ્વીને વિનાવાંકે હેરાન કરવાનુ મહાપાપ જેની આશામા કર્યું હતું તે હુસિનાની લોઢાની અગ્નિથી તપાવેલી લાલચોળ પ્રતિમા સાથે એક હજાર વર્ષ સુધી તેને બાધી રાખવા તથા હમેશા સો સો ફટકા લગાવવા યમરાજે આજ્ઞા કરી ' ' આ સ્વપ્નમામાથી તે એકદમ જાગી ઉઠ્યો અને તે સ્વપ્નાના વિચારમા તથા પોતાના પાપના પશ્ચાત્તાપમા આખી રાત્રિ નિદ્રાવિહીન અવસ્થામા વીતાડી.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

મુરારિરાવ ક્યાં ?

બીજે દિવસે પરોઢમા સ્વપ્નથી ભયભીત થઇ ગએલા મનની નિવૃત્તિને માટે ધોંડોપતે શૌચાદિ કર્મથી પરવારીને જલદી સ્નાન કરી લીધુ તથા સધ્યા અને પૂજામા હમેશ કરતા એકાદ બે ઘટિકા જેટલો વિશેષ સમય ગાળ્યો પછી કપડા પહેરી તૈયાર થઇને પોતાના સ્નેહીને ત્યાથી હમેશને માટે જવાના ઇરાદાથી તેની રજા માગી તેનો સ્નેહી ધોંડોપતના વર્તનથી આશ્ચર્ય પામ્યો, પરતુ ધોંડોપતે આગલી રાત્રે અરણ્યનિવાસ કરવાનો નક્કી ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો. તેના સ્નેહીનો ગમે તેટલો આગ્રહ હોવા છતા તે એકનો બે થયો નહિ તેના સ્નેહીએ પણ ધોંડોપતનો દૃઢ નિશ્ચય જોઇને વિશેષ આગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા જોઇ નહિ, પરતુ ધોંડોપતને આમ કરવાનુ કારણ શુ છે તે એ સમજી શક્યો નહોતો. ધોંડોપતે પણ તેને પોતે અરણ્યવાસી થવાનો છે એમ કાંઈ જણાવ્યુ નહોતું, માત્ર અહમદનગરમાથી પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા જ પ્રકટ કરી હતી. છેવટે તેના સ્નેહીના અત્યાગ્રહથી જમીને જવાનુ ધોંડોપતે કબુલ કર્યું.

જમીને થોડીકવાર આરામ લીધા પછી ધોંડોપત બહાર નીકળ્યો. શહેરમાંના કેટલાક રાજમાર્ગ અને ગલીકુચીઓ પસાર કર્યા પછી તે સરકારી કેદખાનાની પાસે આવી પહોંચ્યો, તો ત્યા તેણે કેદખાનાની નજીકમાં કેટલાંક મનુષ્યોને ઉભેલાં જોયાં. તે સર્વને તે પિછાનતો હતો. તેઓમાં હિ-

નકરગત, સખારામ, રાઘોજીપંત અને કમળાબાઇ હતા ધોંડોપંત તે ચારેની નજીકમાં જ પરંતુ તેઓ તેને દેખી ન શક એવી રીતે ઉભો ઉભો તેમની વચ્ચે થતી વાતચીત સાભળવા લાગ્યો.

"અરે, તમે અહીં કયાંથી ?" સખારામે દિનકરરાવની સામે આશ્ચર્યપૂર્વક જોઇને પૂછ્યુ

"હું આ રસ્તે થઇને સહજ જતો હતો, ત્યાં તું અને રાઘોજીપંત મારી દૃષ્ટિએ પડયા એટલે હું આ બાજુ ફંટાયો અને તમારી તરફ આવ્યો" દિનકરરાવે જવાબ આપ્યો.

"એમ કે ? વારૂ, ઠીક થયુ, પણ ત્યારે હવે હુ તમને મારી હકીકત કહું છુ તે સાંભળો, એટલે તમને પણ સંતોષ થશે. ધોંડોપંત ઇંદુમતીબાઇને અહમદનગર લઇ ગયા તે હકીકત હું અમારા સરદાર સાહેબને જણાવવાને છાવણીમા ગયો, ત્યા હુસેનખાનના એક નોકરદ્વારા ઇંદુમતી બાઇ પાછા સમશૃંગ ગઢ ઉપર ખુબરૂપ પહોચી ચૂક્યાં છે, એમ જાણવામા આવ્યુ. પછી એક પત્ર આપીને સરકારે મને ગઢ ઉપર જવા ફરમાવ્યુ સમશૃંગ આવીને જોઉ છુ તો ઇંદુમતીબાઇ હજી અહમદનગરમા જ છે એવુ મને માલુમ પડ્યુ, તેથી હુસેનખાનનો પેલો નોકર કે જેણે મને ખોટી વાત કહી તેના ઉપર ગુસ્સો તો બહુ ચઢ્યો અને પછી હુસેનના માટે પણ મને શંકા આવી કે એણે તો ઇંદુમતીબાઇનુ હરણ કરાવ્યુ નહિ હોય ? હુ અહમદનગરમા આવ્યો, તે રોજ હુસેનખાનના મકાન પાસે કાંઇ ભાળ લાગે એવા હેતુથી જતા બારીમા પદ્માબાઇને ઉભેલા મે જોયા. તેમણે મને નજીક બોલાવી પોતાનુ નામ જણાવી ઓળખ આપી. અગાઉ એક બે વાર મે ઇંદુમતીબાઇની પાસે તેમને જોએલા એટલે તેમને પિછાનતા મને વાર લાગી નહિ—"

"કોણ ! મારી પદ્મા ! અને તે પણ હુસેનને ત્યા ?" રાઘોજીપંત વચ્ચે બોલી ઉઠયા.

"હા, એ ત્યા જ હતી. તમને બધી હકીકતની ખરી માહિતી નથી." એમ કહીને દિનકરરાવે ઇંદુમતીનુ બાદશાહે નહિ પરંતુ હુસેનખાને અપહરણ કરાવ્યુ હતું તે વાત તથા પોતે શરૂઆતથી ઇંદુમતી અને પદ્માનો છૂટકારો કરાવ્યો ત્યાંસુધીની તમામ હકીકત ટુંકાણમાં જણાવી.

તે સાંભળી એકદમ આનંદમાં આવી જઇ કમળાબાઇ બોલ્યાં: "વાહ ! ત્યારે શુ મારી ઇંદુ છૂટી ? અને પદ્મા પણ તેની સાથે જ છે ? ત્યારે તો હમણાં ને હમણાં એ બન્ને જ્યાં હોય ત્યા મને લઇ જાઓ !"

" જરા વાર થોભ ! " રાઘોજીપંતે પોતાની પત્નીને કહ્યું અને પછી સખારામ તરફ જોઇ તેને તેની કથા પૂરી કરવા જણાવ્યુ.

સખારામે કહ્યુ કે " મેં પદ્માબાઇને જણાવ્યુ કે ' મારા માલીક કુશળ અને સુખરૂપ છાવણીમાં છે, અને વિશેષ કાંઈ હકીકત બનશે તે કહેવાને હુ આવીશ. તેમણે પણ મને ઇંદુમતીબાઈની બધી વાત ટુકામાં કહી. પછી આ બધી વાત સરદાર સાહેબને જણાવવાના ઇરાદાથી હું અહમદનગરથી નીકળ્યો. રસ્તામા પહેલા સમશૃગ ગઢ ઉપર ગયો. ત્યા એમ માલૂમ પડયુ કે રાઘોજીપતને સહકુટુબ બાદશાહે નજરકેદ કર્યો છે, એટલે મે એવો વિચાર કર્યો કે આવી દુખદાયક હકીકત જણાવી સરદાર સાહેબને વધારે ફિકરમા નાખવા કરતા પ્રથમ અહમદનગર જઇને મારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરીને ઇંદુમતીબાઇ તથા તેમના માતપિતાને છોડાવવા અને પછી સરદાર સાહેબ પાસે જવુ તે ઠીક એ પ્રમાણે વિચાર કરીને હુ અહી આવ્યો, પરતું રાઘોજીપત તો સરકારી હુકમથી કેદ થએલા, અને બાઈ સાહેબ ખુદ પેલા યમના જ મકાનમા, તેથી તેમનો છૂટકો કેવી રીતે કરવો તે મને એકદમ સુજ્યુ નહિ. છેવટે આ નવીન લડાઇ શરૂ થઇ, તેનો લાભ લઇને મે કેદખાનાના પહેરેગીરને કહ્યુ કે ' રાઘોજીપત શૂરવીર પુરૂષ છે અને તેમની આ લડાઇમા જરૂર, તેથી તેમને એકદમ લઇ આવવાનો હુકમ કરી મને મોકલ્યો છે, તો તેમને છૂટા કરી દો જો સહકુટુબ મુક્ત નહિ કરો તો બાદશાહ ગુસ્સે થઇને શૂળીએ ચઢાવી દેશે, કેમકે અત્યારે ત્યા ખરેખરો મુસ્કેલીનો પ્રસગ છે અને તેમા રાઘોજીપત જેવા લડવૈયાની ખાસ જરૂર છે ! ' આવી રીતે મે તેને ભય આપ્યો એટલે પહેરેગીરે પણ મારૂં કહેવુ ખરૂ માન્યુ અને બિચારાએ એક પણ શબ્દ ન બોલતા રાઘોજીપત અને કમળાબાઇને તુરત જ મુક્ત કરી દીધા. હવે ઇંદુમતીબાઇને કેવી રીતે છોડાવવા તેનો જ હું વિચાર કરતો હતો ! '

" હવે એ વિચાર કરવાની તો જરૂર રહી જ નથી. સખારામ ! તું કમળાબાઇને મુરારિરાવના મકાનમા લઇ જા. ઇંદુમતી ત્યા જ છે. " દિનકરરાવે કહ્યુ.

" જેવો હુકમ ! " એટલુ કહી સખારામ જવા લાગ્યો. ત્યા રાઘોજીપંતે કહ્યું " મારી ઇંદુમતીનુ હરણુ કરવાનો આરોપ મે બાદશાહના ઉપર મૂકયો, પરતુ તેમ કરવામાં મારી ભૂલ થઈ તે મે અત્યારે જ જાણ્યુ. તે વખતે પણ મને પ્રથમ એમ તો લાગ્યુ હતુ કે મનસુરઅલી જેવો નીતિમાન્ બાદશાહ આવું અઘટિત કાર્ય કરે તો નહિ, પણ દિનકરરાવ ! બાદ-

શાહના ગુસ્સાને પરિણામે હું કેદખાનામાં પડ્યો હતો. હવે સખારામે મને છોડાવ્યો ખરો; પરંતુ આવી રીતે છૂટા થવું તે મને ઠીક લાગતું નથી. બાદશાહની આજ્ઞાનો લોપ કરવો તે યોગ્ય નહિ. હું તો સહકુટુંબ પાછો બંધીખાનામાં જ જઇશ. બાદશાહની જાણ સિવાય આવી રીતે નાસી જવું તે તદ્દન અપ્રશસ્ત જ ગણાય. સરકારી હુકમનો અનાદર કરવાનું હું કદી પણ પસંદ કરીશ નહિ.”

આવા પ્રકારનું રાઘોજીપંતનું કથન સાંભળીને દિનકરરાવ મનમાં તો અત્યંત ગુસ્સે થયો, પરંતુ રાઘોજીપંતને પોતે પોતાના સસરા તુલ્ય માન આપતો હોવાથી તે પોતાના હૃદયનો સંતાપ પ્રકટ કરી શક્યો નહિ. તે બહારથી શાંતપણાનો દેખાવ ધારણ કરીને બોલ્યો “તમને કેદ કરવાનો હુકમ બાદશાહે પોતે મોકલાવ્યો નહોતો, પરંતુ તેમને ન જણાવા દેતાં હુસેને તે હુકમ કર્યો હતો એવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે, તો પછી એવા હુકમનો અનાદર કરવામાં કોઇ જાતની હરકત નથી.”

રાઘોજીપંતે દિનકરરાવનું કહેવું માન્યું નહિ! તે હુકમના ઉપર સરકારી શીક્કો અને મહોર હતી, તેથી તે બાદશાહે મોકલ્યો હોય કે હુસેને મોકલ્યો હોય તોપણ તેનું પાલન કરવું જ જોઇએ, એવી તેની માનીનતા હતી છેવટે દિનકરરાવ, સખારામ અને ખુદ કમળાબાઇના અત્યાગ્રહથી રાઘોજીપંતે પોતાની હઠ છોડી દીધી, તોપણ પોતે હવે એમ નહિ તો લડાઇમાં જઇને બાદશાહ પ્રત્યે વફાદારી બતાવશે—તેના તરફથી વીજાપુરના લશ્કરની સાથે લડશે એમ તેણે ખરા દિલથી કહ્યું. દિનકરરાવે તે કબુલ કર્યું અને તે પોતે પણ રાઘોજીપંતની સાથે જવાને તૈયાર થયો. સખારામ પોતાની પુત્રીને ભેટવાના ઉત્સાહમાં આવી ગએલા કમળાબાઇને લઇને મુરારિરાવને ઘેર ગયો.

ઉપરનો સર્વ સંવાદ જો કે ધીમે ધીમે ચાલતો હતો, તોપણ ધોંડોપંત તે સર્વ સાંભળતો હતો! તે સર્વ સંવાદ પૂર્ણ થયો એટલે ધોંડોપંત એકદમ દોડતો જઇને પ્રથમ રાઘોજીપંતના અને પછી દિનકરરાવના પગમાં પડ્યો!!

ધોંડોપંતને તે સ્થળે આવી રીતે અચબુચ આવી ચડેલો જોઇને રાઘોજીપંત અને દિનકરરાવ બન્નેને બહુ નવાઈ લાગી, અને ધોંડોપંતને માટે તેમના હૃદયમાં તિરસ્કાર પણ ઉત્પન્ન થયો. તે બન્ને તેની તરફ ધિક્કાર-દર્શક મુદ્રા કરીને જોવા લાગ્યા તેથી ધોંડોપંતને પણ ઘણી શરમ આવી. જમણા પગના અંગુઠાથી જમીન ખોતરતો અને શૂન્ય દૃષ્ટિથી જમીન તરફ

જોતો તે સ્તબ્ધ બની ઉભો રહ્યો. તેને જોતાં દિનકરરાવને પ્રથમ તેના તરફ જેટલો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો તેટલી જ દયા તેની દીન મુખ-મુદ્રા જોઇને આવી. રાઘોજીપતના હૃદયમા તો ધિક્કારની સાથે ક્રોધ પણ ચડયો હતો, પરતુ ઘોંડોપત ગમે તેમ તોએ વ્હેવાઇના પક્ષનો હોવાથી પોતાનો તે ક્રોધ પ્રકટ ન કરતા રાઘોજીપતે શાતિપૂર્વક કહ્યુ "ઘોંડોપત ! તે તો મારૂ ગળું કાપવાનો જ ધધો કર્યો ! તું મારી પુત્રીને જ્યારે લઇ જવા માટે આવ્યો ત્યારે તેણે તારી સાથે આવવામા કેટલો વાધો ઉઠાવ્યો હતો ? પરતુ મે તેને જેમ તેમ સમજાવીને તારી સાથે મોકલી હતી, પણ ઘોંડોપત ! આમ કરવુ તે તારા જેવા માટે યોગ્ય હતું શુ ?"

જો કે રાઘોજીપતે આ ઉદ્‌ગાર શાતપણે જ કાઢ્યા હતા, પરતુ આ ઉદ્‌ગારો તથા બોલતી વખતની તેની મુદ્રા એવા મર્મભેદક હતાં કે ઘોંડોપતનુ અતર્ તો પાણી પાણી થઇ ગયુ ! તે આખોમા આસુ લાવીને રાઘોજીપતને કહેવા લાગ્યો. "મુરબ્બી ! ક્ષમા કરો. મે જે કૃત્ય કર્યું હતું તે કેટલુ બધુ ભયકર અને અપ્રશસનીય હતું, તેની મને પણ પુરેપુરી ખાત્રી થઇ ચૂકી છે. ખરેખર, તે સમયે સારાસારની તુલના કરવાની મારી વિવેકબુદ્ધિમા કાઇ વિલક્ષણ પ્રકારનો જ વિકાર ઉત્પન્ન થયો હતો, પરતુ હવે મને તે માટે અત્યત પશ્ચાત્તાપ થાય છે. હવે તો આપની પાસે અને દિનકરરાવભાઇ પાસે મારી એટલી જ વિનતિ છે કે જે બધુ મારી મૂર્ખતાને પરિણામે બન્યુ, તેને માટે મને ક્ષમા કરો, અને મારા ઉપર પ્રથમ જેવી કૃપા હતી તેવી જ મહેરબાની રાખો જ્યારે મુરારિરાવના જાણવામા પણ મારો આ પશ્ચાત્તાપ આવશે ત્યારે તે પણ મને ક્ષમા કર્યા સિવાય રહેશે નહિ એવી મારી ખાત્રી છે."

રાઘોજીપતના મન ઉપર ઘોંડોપતના કાલાવાલાની કાઇ વિશેષ અસર થઇ હોય એમ લાગ્યુ નહિ ઘોંડોપત માટેનો તિરસ્કાર અને ક્રોધ તેના હૃદયમા તો હજી જેવા ને તેવાં જ હતાં, પરતુ દિનકરરાવને અત્યારે ઘોંડોપતને ખરેખર પશ્ચાત્તાપ થાય છે એવી ખાત્રી થઈ. દિનકરરાવને મુરારિરાવને લીધે ઘોંડોપત સાથે સ્વલ્પ પરિચય હતો, તેથી ઘોંડોપતનો સરળ અને ભોળો સ્વભાવ છે એમ તે જાણતો હતો. ઘોંડોપતને હુસેને ઉશ્કેરેલો, તેણે કાઇ જાણી બુજીને અપરાધ કરેલો નહિ, પોતાની ભૂલ હવે તેના લક્ષમા આવી એટલે અત્યારે તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે એ બાબતમાં દિનકરરાવને લેશ-માત્ર પણ શકા રહી નહોતી. ઘોંડોપતના મનનું સાંત્વન કરવાના ઉદ્દેશથી તે બોલ્યો "ઘોંડોપત ! જે બન્યુ તે હવે નહિ બનનાર થવાનું નથી તેને માટે પાછળથી મનમાં વિષાદ આણવો તે શા ઉપયોગનો ? 'विनाशकाले विपरीत

બુદ્ધિઃ" એમ મહાપુરૂષો કહી ગયા છે તે કેમ ખોટુ પડે ? યુધિષ્ઠિર આદિ જેવા મહાન્ પુરૂષોની પણુ પોતાના વિનાશકાળના સમયે એવી બુદ્ધિ થઈ હતી તો હું કે તમે શી ગણુતરીમા ? માટે જે બની ગયુ છે તેને માટે વ્યર્થ ખેદ કરવો નહિ, પણુ અત્યારે તમે અહીં ક્યાથી આવી ચડયા અને આમ કયાં જવા વિચાર રાખો છો ?"

"હવે આ જગત્ ઉપરથી મારૂ મન ઉઠી ગયુ છે, તેથી અરણ્યમાં કોઈ સ્થળે જઈ જીવનપર્યંત ત્યાં રહેવુ અને પ્રભુભક્તિમા આયુષ્ય વીતાડવુ એવી મારી ઇચ્છા છે. ગોકર્ણુ મહાબળેશ્વર—"

દિનકરરાવ ધોંડોપતને આગળ બોલવા ન દેના વચ્ચે જ બોલી ઉઠયો "છટ્ છટ્ ! ધોંડોપત ! એમ કરવું યોગ્ય નથી તમને ભેટવાને માટે તો મુરારિરાવ અત્યત આતુર બની ગયા છે. તે મને કહેતા હતા કે 'ધોંડોપત મારૂ ગમે તેટલુ અકલ્યાણુ કરે તોપણુ હુ તો હમેશા તેની મારા વડીલ બધુ પ્રમાણે સેવા કરતો જ રહીશ.' ધોંડોપત ! તમારી આવી બદલાઈ ગએલી મનોવૃત્તિ જોઇને તો તેમને અત્યત આનદ થશે ! તમે પણુ—"

રાઘોજીપંતે વચમા પૃછ્યુ "હા, પણુ દિનકરરાવ ! એક મુખ્ય વાત તો તમને પૂછવાની રહી જ ગઇ. અત્યારે મુરારિરાવ કયા છે ?"

"તે આજે સાત આઠ દિવસ થયા મારાથી છૂટા પડીને બાદશાહ પાસે ગયા છે. કોણુ જાણે શા કારણુથી તે હજીસુધી પાછા ફર્યા નથી."

"એટલે ? બાદશાહ પાસે તે કેમ ગયા છે ? વચ્ચે તો તમે કહી ગયાને કે તમે બન્નેએ ગોસાઇનો વેશ ધારણુ કર્યો હતો !"

"હા. ગઢ ઉપરથી જ્યારે અમે નીકળ્યા ત્યારે ગોસાઇના જ વેશમાં હતા. પ્રથમ તો અમારો ઇરાદો અહમદનગર ન જતા સતારા જવાનો હતો. તે પ્રમાણે અમે જતા હતા, એટલામાં રસ્તામા એક અરણ્યમા અમને એક સ્વારનો ભેટો થયો. તેની સાથે હુજ્જત કરીને આ પત્ર અમે તેની પાસેથી લઇ લીધો. હુસેને આ પત્ર વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર લખ્યો હતો." એમ કહીને દિનકરરાવે એક પત્ર રાઘોજીપતના હાથમા મેલ્યો.

હુસેનખાનના સ્વાર પાસેથી બે ગોસાઇઓમાના એકે ઝુટવી લીધેલો પત્ર તે આ જ હતો. કેટલાક વાચકને પ્રશ્ન થશે કે એ પત્ર દિનકરરાવ પાસે ક્યાથી આવ્યો ? પરંતુ સપ્તશૃંગ ગઢ ઉપર માતાના મદિરમાં મુરારિરાવ અને અને દિનકરરાવને ગોસાંઇના રૂપમાં જોનાર વાચકોને ઉક્ત બે ગોસાંઇઓ પણુ મુરારિરાવ અને દિનકરરાવ જ હતા એ સમજાવવું પડે તેમ નથી. આ પત્ર

વાંચીને રાઘોજીપંત ક્રોધાશ્ચર્યપૂર્વક માત્ર "વાહવાહજી હુસેનખાન !" એટલું જ બોલ્યો.

દિનકરરાવે આગળ જણાવ્યુ કે "આ પત્રમાંની હકીકત જાણીને મુરારિરાવનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો. 'હું અત્યારે ને અત્યારે બાદશાહ પાસે જઉં છુ' એમ તે કહેવા લાગ્યો. મેં ઘણા વાંધા બતાવ્યા, પણ તેણે મારૂં કાંઇ પણ સાંભળ્યું નહિ. છેવટે હું પણ તેની સાથે અહીં આવ્યો. અહીં આવ્યા બાદ ગોસાંઇનો વેશ કાઢી નાંખી સારો પોષાક ધારણ કરીને બાદશાહ પાસે જવાની મે તેને સલાહ આપી; પરતુ પોષાક શોધવામા વાર લાગે એવી હરકત બતાવીને બાદશાહને જલદીથી મળવાની આવશ્યકતા બતાવી ઉતાવળો ગોસાંઇના રૂપમા જ બાદશાહ પાસે ગયો. જતી વેળાએ મને એટલુ કહી ગયો હતો કે 'ઇંદુમતીને છોડાવવાને માટે તું યોગ્ય તજવીજ કરજે. હું તારી સહાયને માટે રોકાત, પરતુ પ્રથમ બાદશાહને મળવુ જોઇએ અને હુસેનના કપટની જાણ કરી તેમના જીવ ઉપર આવી પડનાર જોખમમાંથી તેમને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.' તેની એટલી ઉતાવળ જોઇને મેં પણ એમ ને એમ જવા સામે વાંધો લીધો નહિ."

"ધન્ય છે તેને !" રાઘોજીપત હર્ષાવેશમા આવીને બોલ્યો: "દિનકરરાવ ! જે સ્વામિભક્ત પુરુષ છે—જે વફાદારીને સમજે છે—તેણે તો આવા પ્રસગોએ મુરારિરાવની માફક જ કરવુ જોઇએ—એ તેની સર્વથી પહેલી ફરજ હતી."

દિનકરરાવના કપાળમા કરચલી વળી. 'એવા પરધર્મી સ્વામી ઉપરની ભક્તિ ગઈ મસાણમાં !' એમ મનમાં બોલીને તેણે મોટેથી કહ્યું "પરંતુ મુરારિરાવ ગયો તે ગયો જ ! અદ્યાપિસુધી તેનો કાંઇ પણ પત્તો નથી. પછી બાદશાહે તેને શુ કહ્યું અને શુ કર્યું તે પણ કાંઇ જાણવામા આવ્યું નથી. કદાચ બાદશાહે તેને કાંઇ હરકત તો નહિ કરી હોય ?"

"એવી તો તમે શકા જ ન લાવો, દિનકરરાવ ! મારી ખાત્રી છે કે બાદશાહ અન્યાયપૂર્વક તો તેમને કોઇ પણ રીતે દુખી કરશે નહિ. ઘણું કરીને તો બાદશાહ તેમને પોતાની સાથે સ્વારીમાં જ લઈ ગયા હશે. આપણે ત્યાં જઇશુ એટલે બધુએ જણાશે."

"મને પણ એમ જ લાગે છે. હવે આપણે અને આ ઘોંડોપંત પણ જઇને બાદશાહના લશ્કરમાં મળી જઇએ એટલે તેમના પ્રત્યેની ફરજ બજાવવામાં વ્હેલા ઉપયોગી થઇ પડીએ. કેમ ઘોંડોપંત ? તમે પણ આવશોને ?"

દિનકરરાવના મુખથી ઉપર મુજબની તમામ હકીકત સાંભળ્યા બાદ હુસેન કેટલો નીચ, કપટી અને ભયંકર મનુષ્ય છે તે ધોંડોપંતના લક્ષમાં આવ્યુ હતું. કેવળ સાત્વિક ભાવથી જ યુક્ત મુરારિરાવની મૂર્તિ તેની આંખો સામે આવીને ઊભી રહી. તે કલ્પિત મૂર્તિને જોતાં પણ ધોંડોપતના હૃદયમાં પ્રેમનો એટલો બધો ઉભળકો આવ્યો કે જો મુરારિરાવ ત્યાં હોત તો તે તેને કેટલીક ઘટિકાપર્યંત આલિંગન આપી રહ્યો હોત અને તેને પોતાની બાથમાંથી છોડત પણ નહિ, પણ મુરારિરાવ ત્યાં નહોતો અને ધોંડોપતના મનમા તેને મળવાની અતીવ ઉત્કંઠા થઇ, તેથી તેણે દિનકરરાવના કથન પ્રત્યે પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરી

તે દિવસે તો એ ત્રણે જણા અહમદનગરમા જ રહ્યા. ઇંદુમતી, પદ્માવતી, કમળાબાઇ, રાઘોજીપત અને સખારામને એક બીજાનો મેળાપ થવાથી તથા સંકટવાદળ વીખરાઇ જવાથી એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે જેનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નહોતું માત્ર તેમાં એક મુરારિરાવની ખામી હતી અને તેથી સહેજ ઉદાસિનતાની છાયા આનંદસૂર્યને લાગી હતી. જો કે સ્વામિભક્ત રાઘોજીપતને ખાત્રી હતી કે 'તે સુખરૂપ જ હશે અને બાદશાહ ગેરવાજબી રીતે તેને કાંઇ પણ નુકસાન કરે તેમ નથી, એ કાંઈ હુસેનના જેવા નથી,' તોપણ દિનકરરાવ અને ઇંદુમતીના મનની ચિંતા તે મોઢાની ખાત્રીથી દૂર થઇ શકી નહોતી.

ઇંદુમતી પોતાના પતિ સુખરૂપ હોવાના સબંધમા મનમા ચિતા રાખતી, તે બહાર દર્શાવતી નહોતી, તોપણ તેનુ હૃદય તો ચિતાતુર હતું જ, અને તેના મનમા ફિકર રહે તે અપરિહાર્ય પણ હતું. દિનકરરાવના મનમા એકસરખી રીતે એવો જ વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે 'એ બેકદર બાદશાહે મુરારિરાવને નિર્દયપણે મારી નખાવ્યો તો નહિ હોય અથવા હુસેનના કબજામા સોપી તેને રિબાવતો તો નહિ હોય!'

બીજે દિવસે રાઘોજીપત, દિનકરરાવ, ધોંડોપત અને સખારામ છાવણીમા જવાને માટે વિદાય થયા. અહીં સ્ત્રીવર્ગના રક્ષણને માટે કેટલાક પુરુષ નોકરો રાખવામા આવ્યા હતા. વળી હુસેનખાન પણ અહમદનગરમાં નહોતો, તેમ જ હુસિના કે રશિદાને ઇંદુમતી કિવા પદ્મા મુરારિરાવના મકાનમાં હશે એવો તો ખ્યાલ જ નહોતો; એટલે ચિતા કરવા જેવું પણ હતું નહિ.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

યુદ્ધ-પૂર્વરંગ.

રણસંગ્રામને માટે અહમદનગર અને વીજાપુરના લશ્કરમાં કેવી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી તે અગાઉ આપણે જોઇ ગયા છીએ. અહમદનગરના રાજ્યની હદમા રાંજણગામ નામનુ એક ગામડુ હતું. તેના ઇશાન કોણમાં અહમદનગરનુ સૈન્ય છાવણી નાખીને પડેલુ હતુ, જ્યારે વીજાપુરના લશ્કરે પોતાનુ નિશાન તે ગામના અગ્નિખૂણામા ઠોકયુ હતું. બન્ને છાવણી વચ્ચેનુ અંતર લગભગ બાર કોસનુ હતું. તેની વચ્ચે ડુગરા, ટેકરા, નદીઓ કે નાળા વધારે નહોતા, પરંતુ લાંબું સપાટ મેદાન હતું, જે સ્થળે તે બન્ને લશ્કર વચ્ચે સંગ્રામ થવાનો હતો.

રાંજણગામ પાસે છાવણીઓનો મુકામ થયા પછી આશરે પંદર દિવસ પર્યંત તો બન્ને લશ્કરમા કાંઈ આવી ગડબડ થઈ નહોતી, તેમ જ તેટલા સમયમા જાણવાજોગ લડાઇ પણ એકે થઇ નહોતી. માત્ર નાની નાની ટુકડીઓ વચ્ચે રોજ કાંઈ સામાન્ય કારણો ઉદ્ભવતાં મારામારી થતી હતી એટલુ જ, પરંતુ વધારે આ પ્રમાણે આ ચાલી શકે તેમ નહોતું. અહમદનગરના બાદશાહની એવી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી કે આગંતુક શત્રુના લશ્કરને જેમ બને તેમ જલદીથી હાકી કઢાય તો સારૂં, નહિતો તેથી પોતાના મુલકની વધારે ખરાબી થવાનો સંભવ ખરો. વળી સામા પક્ષવાળાને પણ એમ લાગતું હતું કે આ લડાઇને વધુ દિવસ ન લાગતાં જેમ બને તેમ જલદીથી તેનો નિકાલ થઈ જાય તો સારૂ તેમને એવી ચિંતા હતી કે જો આમ ને આમ લાંબો વખત ચાલશે તો પોતાનુ લશ્કર નિઝામશાહીના પ્રદેશમાં હોવાથી તથા પોતાના રાજ્યથી ઘણે દૂર હોવાથી વધુ મદદ કે અનાજ વગેરે આવવામા પણ મોટી મુસ્કેલી થઈ પડશે ' આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષ લડવાને માટે એક થઇ રહ્યા હતા, તેથી થોડા વખતમા જ ભયંકર લડાઈ શરૂ થાય એમ લાગતું હતું.

નિઝામશાહે પોતાના લશ્કરના સેનાપતિ તરીકે હુસેનને નિમ્યો હતો અને તેનો હુકમ સર્વેએ માનવો એવી લશ્કરના માણસોને તાકીદ આપી હતી. મુરારિરાવને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે આ લશ્કરની સાથે જ હતો, એવું હુસેનના જાણવામા નહોતું ' તે તો ' આ લડાઇમાં મારી મનેચ્છા પ્રમાણે સર્વ પ્રકાર બની જાય, તો પછી મુરારિરાવ કદાચ જીવતો છૂટયો હોય તોયે

તેના તરફથી કાંઇ પણ ઉપાધિ નડવાનો જરા પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ પછી તો બીજા કોઇના તરફથી કાંઈ પણ હરકત થવાની ભીતિ ધરવાનું પણ કારણ રહેશે નહિ ! બસ, નાના પ્રકારના વિલાસોપભોગમાં યથેચ્છ નિમગ્ન રહીશુ અને મરજીમાં આવશે તેમ કરીશુ ! ' એવા આનંદના જ વિચારોમાં તે ગર્ક બની ગયો હતો.

બાદશાહ મનસુરઅલીએ લડાઇને માટે દિવસ મુકરર કર્યો. પોતાના લશ્કરને લડવાને માટે તૈયાર કર્યું. વીજાપુરના બાદશાહને આ ખબર મળવાથી તેણે પણ પોતાના લશ્કરને લડવાને માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી દીધી. થોડા વખતમાં બન્ને બાજુનુ લશ્કર સમરાંગણમાં આવીને ઊભુ રહ્યું ! વીજાપુરના બાદશાહે પોતાના લશ્કરને એકત્ર કરી તેની અર્ધવર્તુલાકાર વ્યૂહમા રચના કરી. લશ્કરના બન્ને છેડા આગળ આવ્યા હતા. મધ્ય ભાગ વક્ર હોવાથી પાછળ ગયો હતો વળી તેણે એવી પણ વ્યવસ્થા કરી હતી કે આગલી કેટલીક હારો કે જેમને શરૂઆતમા લડાઈમાં ઉતરવુ પડે તેમ હતું, તેમા શૂરવીર, અડગ અને યુદ્ધકુશલ માણસોને રાખ્યા હતા.

આ બાજુ હુસેનખાન પણ પોતાના લશ્કરની સાથે શત્રુ સામે જઇને ઊભો રહ્યો. તેણે પોતાનુ સૈન્ય તે સમયને અનુસરીને સારી વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવવુ જોઇતું હતું, પરંતુ તેમ ન કરતા જેમ તેમ એકત્ર કરીને તે તો જાણે પોતે લડવાને તૈયાર થયો હોય, એમ પણ સ્વસ્થપણે ઊભો રહ્યો હતો ! વસ્તુત તે લડવાને માટે તૈયાર થયો નહોતો, પરંતુ એવો દેખાવ ધારણ કરવામા તેનો હેતુ એ હતો કે પોતાનુ લશ્કર કિંકર્તવ્ય બનીને સ્વસ્થ રહે, તે દરમ્યાન પોતે પૂર્વે કરેલી સૂચના મુજબ વીજાપુરનો બાદશાહ એકદમ આવીને મનસુરઅલી શાહને કેદ કરી લે.

હુસેને વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર મોકલાવેલા પત્રની હકીકતથી વાચકો વાકેફગાર હશે જ. તેનુ પ્રત્યુત્તર હુસેનને પ્રાપ્ત થયુ નહોતુ, પરંતુ તેની તેને અપેક્ષા પણ નહોતી. વીજાપુરના એક મસલતગારે તેને એવી ખાત્રી આપી હતી કે વીજાપુરનો શાહ તેની સૂચના પ્રમાણે જરૂર પ્રયત્ન કરશે, પરંતુ વીજાપુરના બાદશાહને તો હુસેનનો પત્ર મળ્યો જ નહોતો, તેથી તેને તો હુસેનની આવા પ્રકારની કૃતિ જોઇને અત્યંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ અને એ પોતાના લાભનુ છે એમ સમજીને હુસેનની અને તેના લશ્કરની આ સ્વસ્થતાનો લાભ લઇને એકદમ અહમદનગરના સૈન્ય ઉપર તીરનો મારો શરૂ કરવાનો પોતાના સૈનિકોને હુકમ આપ્યો. મારો શરૂ પણ થયો.

અત્યારસુધી શાહ મનસુરઅલ્લી તટસ્થ ઊભો રહ્યો હતો, પરંતુ હવે તે પ્રમાણે તટસ્થ રહેવાનુ તેને વાજબી લાગ્યુ નહિ. તે આગળ પડચો અને શત્રુ તરફથી મારો શરૂ હતો તોપણુ તેણે વિરૂદ્ધ પક્ષના સૈન્યથી ઉલટી રીતે પોતાના લશ્કરને અર્ધવર્તુલાકાર વ્યૂહમાં ગોઠવ્યુ–પોતાની સેનાના બે છેડાને પાછળ રાખી વચ્ચેના ભાગને આગળ કરીને ઠેઠ શત્રુઓની સમીપમાં આણ્યો. હુસેનને પોતાના સૈનિકોને ઉત્સાહિત કરવાને માટે સહુની મોખરે ઊભો કર્યો. યુદ્ધનો પ્રસગ જોઇને હુસેનના શરીરમા વીરત્વ તો ઘણું ઉત્પન્ન થયુ, પરતુ તે તેણે ઘણા કષ્ટપૂર્વક દબાવી દીધુ ' તે પોતે લક્ષ આપીને લડતો નહોતો તેમ જ લશ્કરને પણુ ઉત્તેજન આપતો નહોતો. બાદશાહ મનસુરઅલ્લી કેટલાક માણુસોની સાથે દૂર રહીને આ દેખાવ જોયાં કરતો હતો. તેને હુસેનના આવા પ્રકારના વર્ત્તન પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો ' તેણે હુસેનને સદેશો મોકલીને, ઇશારત કરીને અને બીજી અનેક રીતે આ પ્રમાણે નહિ કરવાનુ ફરમાવ્યુ, પરતુ તે હુસેન સાભળે જ શાનો ? શત્રુ પક્ષની ચઢતી થવા લાગી. તેઓ જોરમા આવ્યા, તેથી બાદશાહ નિરુપાયે આગળ વધ્યો અને પોતાના સૈનિકોને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો. હુસેન પણુ વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર તે પોતાની સૂચના મુજબ પ્રયત્ન કરતો નહિ હોવાથી ક્રુદ્ધ થયો હતો ' તેણે બાદશાહને પુન દૂર ઊભા રહેવાની વિનતિ કરી, અને હવે તે પોતે સેનાપતિનું કામ ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરવા લાગ્યો. તે જોઇને નિઝામશાહને પણુ ઘણો આનદ થયો અહમદનગરનુ લશ્કર પણુ મરણીયુ થઇને લડવા લાગ્યુ. થોડી જ વારમા વીજાપુરનુ સૈન્ય પાછુ હઠવા લાગ્યુ, તે જોઇને અહમદનગરનું લશ્કર ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યું. મનસુરઅલ્લી આનદમા આવીને હુસેનની અને પોતાની સેનાની તારીફ કરવા લાગ્યો.

પોતાના લશ્કરને પાછુ હઠતું જોઇને વીજાપુરનો બાદશાહ ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો ' તેના મનમા ગમે તે આવ્યુ હોય પરતુ પોતાની સાથે કેટલાક અનુભવી અને હુશિયાર તથા કુશળ માણસોને લઇને તે સીધો મનસુરઅલ્લી શાહની તરફ ગયો. હુસેન એમ સમજવા લાગ્યો કે પોતે કરેલી સૂચના સ્મરણમાં આવવાથી એ મનસુરઅલ્લીને પકડવાને માટે જાય છે ! તેથી તેણે લડાઇનુ નિશાન ઉતારીને લડાઇ બધ કરવાનુ નિશાન ચઢાવ્યુ ' શાહ મનસુરઅલ્લી સખેદાશ્ચર્યપૂર્વક તેની સામે જોવા લાગ્યો. એટલામાં વીજાપુરનો બાદશાહ પોતાની ઉપર આવતો તેને જણાયો ! તે બિચારો ગભરાઈ ગયો. હવે લશ્કરમાં જઈ હુસેનને ધમકાવી લડાઈ પાછી અગાઉની માફક ચાલુ કરવામાં રોકાવું કે આ વીજાપુરના શાહની સામે થવું તેને તે

નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. જો હુમેન પાસે જઉં છુ તો આ દુશ્મન વચ્ચે જ આવીને મને અટકાવશે અને હુમેન પામે નથી જતો તો હુસેનની મૂર્ખતાથી શાંત બની ગએલા લશ્કરનો વીજાપુરના સૈનિકો પરાજય કરશે, આવા વિચારો આવવાથી શુ કરવુ તે તેને સમજાતું નહિ ! છેવટે તેણે તીરકામઠું લીધુ અને વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર નિશાન તાકીને તીર છોડ્યુ, પરતુ તે તેને ન લાગતા તેના ઘોડાના મોઢા પાસે થઇને પસાર થઇ ગયુ એ જોઇને મનસુરઅલ્લીએ અતિશય ત્વરાપૂર્વક વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર બીજા પાચ છ તીર ઉપરાછાપરી છે કયાં તે બધા વીજાપુરના બાદશાહને થોડા ઘણા લાગ્યા સિવાય રહ્યા નહિ. તેમાનુ એક તેના મર્મસ્થળ ઉપર લાગવાથી તે ઘાયલ થઇને ઘોડા ઉપરથી નીચે પડી ગયો.

પોતાનો બાદશાહ જખમાયો જોઇને તેની સાથે જે માણસો હતા તેમાના એકે તેને પોતાના ઘોડા ઉપર લીધો અને શત્રુના માણસો કદાચ પોતાના ઉપર હલ્લો કરશે એવી બીતિથી એકદમ પોતાના સૈન્યમા જઇને તે દાખલ થઈ ગયા બાદશાહ મનસુરઅલ્લી તે લોકોની પાછળ ન લાગતા હુસેન પાસે જવાને નીકળ્યો

લડાઈ પૂરી થઇ નહોતી તેમ જ પૂરેપૂરો વિજય પણ મળ્યો નહોતો, તેની પૂર્વે જ હુમેને લડાઇ બધ કરવાનુ નિશાન ઊભુ કરેલુ જોઇને અહમદનગરના લશ્કરના માણસોને પણ ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યુ હતું કા તો આજે હુમેન કાઇ નિશો કરીને આવેલો લાગે છે એમ સૈનિકો અરસપરસ વાતો કરતા હતા, તોપણ હુસેનનો હુકમ માન્ય રાખવાનુ તેમને બાદશાહ તરફથી ફરમાન થએલુ તેથી તેઓ લડતા બધ થઇ ગયા આથી શત્રુપક્ષમા વિશેષ જોર આવ્યુ અને તેઓ પાછા અહમદનગરની સેના ઉપર ચઢી આવ્યા, અને મારો શરૂ કર્યો, તોપણ હુમેને લડાઇ શરૂ કરવાનો હુકમ આપ્યો નહિ, તેથી તેના સૈન્યના માણસો વગર બચાવે ટપાટપ પડવા લાગ્યા. બાદશાહ મનસુરઅલ્લી સતાપથી તામ્ર જેવો લાલચોળ બની ગયો તે હુમેન પાસે ગયો અને સખ્ત ભાષામાં ઠપકો આપીને લડાઇનુ નિશાન ઊભું કરવાની આજ્ઞા કરી, પરતુ હુસેને તેના કથન તરફ લક્ષ જ આપ્યુ નહિ. બાદશાહ જાતે નિશાન ઊભુ કરવાને ગયો, પરતુ નિશાન સાચવનાર હુસેનનો ખાસ માણસ હતો તેણે બાદશાહને તે ઊભુ કરવા દીધુ નહિ ! બાદશાહ ગભરાઈ ગયો અને વિચારમા પડી ગયો ! હુસેનના મનમા ચોક્કસ લાગ્યુ હતું કે વીજાપુરનો બાદશાહ પોતે તેને જે સૂચના કરેલી છે તે પ્રમાણે કર્યા સિવાય રહેશે નહિ, અને તેમા તેને સુલભતા મળે એમ ધારી તેણે લડાઇ બધ રાખી

હતી. આમ છતાં વીજાપુરના સૈન્યને પોતાની સાથે લડતું જોઇને તેને આશ્ચર્ય થયું. વીજાપુરનો શાહ પાછો ફર્યો તે જોઇને પણ તે દિલગીર થયો. હવે શુ કરવું અને કેવો ઉપાય કરવાથી પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થાય તેનો વિચાર કરતો તે બાદશાહ કે સૈનિકોના ગુસ્સાની દરકાર વગર સ્વસ્થપણે ઊભો રહ્યો '

અહમદનગરનુ લશ્કર આ પ્રમાણે સ્વસ્થ થઈ રહ્યું હતું તોપણ સામી બાજુના માણસો તો શત્રુપક્ષનો સંહાર કર્યા જ કરતા હતા વીજાપુરનો બાદશાહ પણ થોડી વારે સાવધ થયો, અને તુરત જ પોતાના જખમ ઉપર પાટા પીંડી કરાવી પાછો ઘોડેસ્વાર થઈ મેદાનમા આવ્યો. તેને જોઇને હુસેને પોતાના એક ખાસ સ્વારને તેની પાસે પોતાના બાદશાહ ઉપર ચાલ કરી તેને પકડી લેવાની સૂચના કરવાને મોકલ્યો અને પોતે પોતાના લશ્કરને ડાબી તરફ વળવાનો હુકમ કર્યો. મનસુરઅલ્લીને લાગ્યુ કે હુસેને કાંઈ પણ પુખ્ત વિચાર કરીને આ પ્રમાણે હુકમ કર્યો લાગે છે, તેથી હુસેન તરફનો તેનો ગુસ્સો દૂર થયો અને તેણે પણ તે હુકમને પોતાની સમ્મતિ આપી, પરતુ અત્યારસુધીના શત્રુના મારાથી તેનુ સૈન્ય બિલકુલ જેર બની ગયુ હતું, અને તેમાના માણસો ધીમે ધીમે મેદાનમાંથી નાસી જવા લાગ્યા હતા ' જે સૈન્ય ત્યાં રહ્યુ હતું તેમાની અડધોઅડધ સખ્યા નિરુપયોગી થઇ ગઈ હતી. માત્ર થોડાક માણસો લડવાને માટે શક્તિ ધરાવે એવી સ્થિતિમાં હતા, તેઓએ ફરમાન મુજબ ડાબી તરફ વલણુ લીધુ અને બીજા હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા; પરતુ હુસેને તેમને લડાઇ શરૂ કરવાની આજ્ઞા કરી નહિ, એટલે બાદશાહે 'લડાઇ શરૂ કરો ' એવો હુકમ કર્યો. શત્રુઓએ પણ અહમદનગરના સૈન્ય ઉપર મારો શરૂ કર્યો. અહમદનગરના લશ્કરે બાદશાહના હુકમથી લડવુ શરૂ કર્યું, તેથી હુસેન બાદશાહ ઉપર ક્રુદ્ધ બન્યો. એટલામાં વીજાપુરના બાદશાહ પાસે પોતે મોકલેલા સ્વારને કોઇએ ઠાર કર્યો, એવું તેના જોવામાં આવ્યુ તે જોઇને તો એ એકદમ ગુસ્સામાં આવી જઇને પોતે જ મનસુરઅલ્લીની સામે થયો. કેટલાક સ્વામીભક્ત વીર સૈનિકો બાદશાહને પોતાની પાછળ રાખીને હુસેનની સામે લડવા લાગ્યા. બાદશાહ ક્રોધાંધ બની ગયો. તેણે પોતાની નજીકના એક માણસને આજ્ઞા કરી કે ' તુ હમણાં ને હમણા છાવણીમાં પાછો જા. મારા ખાનગી તબુની પાસે એક નાનો તબુ છે, તેમાં મુરારિરાવ હશે. તેને મારા તરફથી કહે કે છાવણીમાં એક હજાર માણસો પ્રસગે ઉપયોગી થઇ પડે એમ ધારીને રાખવામાં આવ્યા છે તેમને લઇને તું જલદી મેદાનમાં આવ ' એટલું કહીને બાદશાહે મુરારિ-

રાવના ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે નિમેલા પહેરેગીરની ખાત્રીને માટે પોતાનું અંગરખું તે સ્વારને આપ્યુ. તે સ્વાર પણ વેગપૂર્વક આજ્ઞા બજાવવાને નીકળ્યો. એટલામાં હુસેન તો બાદશાહની પાસે આવી પહોંચ્યો. પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી બાદશાહે હુસેનને ક્રુદ્ધ સ્વરે કહ્યું: 'હરામખોર ! હું વૃદ્ધ થયો છુ તેથી તારાથી હારી જઇશ એમ તું ન સમજતો !' એટલુ બોલી બાદશાહ હુસેનની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યો. હુસેન પણ તેની સાથે લડવા લાગ્યો. તેમની નજીકમાં થોડેક અંતરે બાદશાહ અને હુસેનના માણસો પણ એક બીજાની સામે મારામારી કરવા લાગ્યા હતા. આ ચમત્કાર જોઇને શત્રુપક્ષના લોકો આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. તેઓ પોતે લડાઇ બધ કરીને આ મજા જોવા લાગ્યા. છેવટે વીજાપુરના બાદશાહે પોતાના લશ્કરને વિશ્રાતિ લેવાને છાવણીમાં પાછા ફરવાનો હુકમ કરવાથી તેઓ પાછા ફર્યા.

જે સમરાગણ ઉપર અહમદનગર અને વીજાપુરના લશ્કર વચ્ચે લડાઈ થવાની હતી ત્યા અહમદનગરના જ સૈન્યમાં આપસઆપસમાં લડાઈ શરૂ થઇ તે કેટલુ શોચનીય ? ' મનસુરઅલ્લી હુસેનનુ હૃદય સમજી શક્યો ! અને મુરારિરાવનાં છેલ્લાં વચનો તેને યાદ આવ્યા ! 'હુસેનને સેનાપતિપદ આપવામા પોતે કરેલી ભૂલ સમજાઈ ! પરતુ રાડયા પછીનુ ડહાપણ શા કામનુ ?

પ્રકરણ ૩૩ મું.

યુદ્ધ–ઉત્તર રંગ.

આ શોચનીય સ્થિતિ અહમદનગરના લશ્કરની થઈ પડી હતી, તો પણ તેનુ પરિણામ તો નિઝામશાહીના લાભમા જ આવ્યુ ! વીજાપુરનો બાદશાહ પોતાની છાવણી તરફ પાછો ફર્યો, તે અહમદનગરના લશ્કરમાં અદર અદર જાદવાસ્થળી શરૂ થવાથી આનદમાં આવી જઇને 'સારૂં થયુ ! છૂટયા ! ' એવા વિચારથી તે કાંઈ પાછો ફર્યો નહોતો ! એવો વિચાર તો તેના મનમાં આવવાનું કાંઇ કારણ જ નહોતું. જો કે તે દિવસે તેને પૂર્ણ ફતેહ મળી નહોતી, તોપણ તેનો પરાજય પણ થયો નહોતો. એટલું જ નહિ, પરતુ તેના સુભાગ્યે તે રોજ હુસેને પોતાના વર્ત્તનમાં જે વિચિત્રતા દર્શાવી હતી, તેથી છેવટસુધી તેની ચડતી જ થતી ગઇ હતી. તો પછી શત્રુપક્ષનો પૂર્ણપણે પરાભવ કર્યા સિવાય તે છાવણીમાં પાછો કેમ ફર્યો, એવો

સવાલ ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિક છે પ્રિય વાચક ! આ પ્રશ્ન તને એકલાને જ થયું છે એમ કાંઇ નથી, વીજાપુરના બાદશાહે કરેલા ફરમાનથી પાછા ફરનાર તેના લશ્કરના કેટલાક માણસોના મનમાં પણ આ વિચાર આવ્યો હતો, અને તેમાંનો એક લશ્કરી અધિકારી કે જેના ઉપર બાદશાહની સવિશેષ પ્રીતિ હતી તેણે આ બાબતમા બાદશાહને સવાલ પણ કર્યો હતો.

બાદશાહે ઉત્તર આપતા જણાવ્યુ કે " લડવા દો, અહમદનગરના બાદશાહ અને તેના વઝીરને પોતપોતાના અનુયાયીઓ સાથે અરસપરસ લડવા દો. તેથી એની મેળે જ એ બન્નેનો તથા તેમના માણસોનો નાશ થઇ જશે, ત્યાસુધી આપણે પણ વિશ્રાતિ લઇએ—આપણા માણસોને પણ શ્રમ અધિક પડયો છે તેથી તેમને કાંઇક વિશ્રાંતિની જરૂર છે. તો પછી અત્યારે આપણને આરામ લેવાની આવી સોના જેવી સધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે આપણે શામાટે જતી કરવી જોઇએ ? પરસ્પરમા લડીને એમના લશ્કરનો નાશ થઇ જશે, અને ત્યાસુધીમાં આપણું સૈન્ય પણ તાજુ બની જશે એટલે આપણે એકદમ સીધા અહમદનગર પહોચીને તે શહેરને જ એકદમ કબજે કરી લેવું, એવો મારો ઇરાદો છે અને તેથી તેમ કરવાને માટે આપણા લશ્કરને અત્યારે પૂરતો આરામ મળવાની જરૂર છે. "

એ સાભળીને તે લશ્કરી અધિકારી ફરીથી નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યો " સરકાર ! પરતુ અત્યારે જો થોડો વખત સુધી આપણે લડાઇ ચાલુ રાખીએ તો હુ ધારૂ છુ કે આપણને જરૂર જય મળશે ! "

" આપણને જય મળશે જ એવું કાંઈ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી ! જો આપણે અત્યારે તેમના ઉપર હલ્લો કરીએ તો 'આ ત્રાહિત શત્રુનો પ્રથમ પરાજય કર્યા પછી આપણે પરસ્પર લડાઇ કરવી' એવો વિચાર કરી તેઓ એકત્ર થઇને આપણી સાથે લડવા લાગે એ બનવાજોગ છે. વળી તેમના લશ્કરનુ બળ પણ આપણા કરતાં કાંઈ કમી નથી, તેથી જો તેઓ એકત્ર થાય તો તેમને જીતવાનું કામ બહુ કઠણ થઈ પડે. અત્યારે તે લોકો થોડા છે, તેથી તુ એમ સમજતો હોઇશ કે આપણને ફતેહ મળશે, પરતુ આપણા માણસો બિલકુલ થાકી ગયા છે, તેથી મને તો ભીતિ લાગે છે કે કદાચ અત્યારે લડાઈ ચાલુ રાખીએ તો જય ને બદલે પરાજયને પ્રાપ્ત થઇએ. માટે જ મારી ઇચ્છા એવી છે કે હમણાં એમને અંદર અંદર લડવા દેવા અને તેમનો એક વખત બને તેટલો નાશ થવા દેવો. અહમદનગરનો બાદશાહ અને તેનો વઝીર તથા તેમના પક્ષના માણસો એક એકથી ચડી જાય તેવા છે એટલે મને તો એમ લાગે છે કે આ જાદવાસ્થળીમાં

બન્ને પક્ષ નષ્ટપ્રાય થઈ જશે. કદાચ એક પક્ષ પરાજિત થાય અને બીજો બાકી રહે તોપણ પછી તેનો નાશ કરવામાં આપણને વિશેષ કઠિનતા પડશે નહિ.”

પેલો અધિકારી બાદશાહનો વિચાર અને નિશ્ચય જાણીને કાંઇ પણ વિશેષ બોલ્યો નહિ. બીજા પણ મૌન જ રહ્યા, અને તેમની સેના છાવણી તરફ પાછી ફરી

જે માણસને મનસુરઅલ્લીએ પોતાનુ અગરખુ આપીને મુરારિરાવને તેડી લાવવાને માટે મોકલ્યો હતો, તે અહમદનગરની છાવણીમાં બનતી ઝડપે જઇ પહોચ્યો અને બાદશાહના તબુ પાસે જઇને આમ તેમ જોવા લાગ્યો. બાદશાહે જણાવેલો એક નાનો તબુ તે તબુની નજીકમા જ તેને જણાયો તે તબુ પાસે જઇ તેની બહાર ઊભા રહેલા પહેરેગીરને બાદશાહનુ અગરખુ બતાવીને કહ્યુ કે “નામદાર બાદશાહે મુરારિરાવને બધનમુક્ત કરીને લડાઇના મેદાનમા હાજર કરવાનો હુકમ કર્યો છે અને મને તે માટે ત્વરાથી અહીં મોકલ્યો છે, માટે એ ફરમાન જલદીથી અમલમા આવવુ જોઇએ ”

પહેરેગીર તેને સલામ કરી અદર ગયો અને મુરારિરાવને શૃખલામુક્ત કરીને પોતાની સાથે માનપૂર્વક બહાર લાવ્યો. પેલા સ્વારે મુરારિરાવને નમન કરીને બાદશાહે કહેવરાવેલો સદેશો જણાવ્યો તથા પેલુ અગરખુ તેને સ્વાધીન કર્યુ મુરારિરાવે તે અગરખુ લઈ અત્યત ભક્તિ અને પૂજ્યભાવપૂર્વક પોતાના મસ્તિક ઉપર મૂકયુ, અને પેલા માણસને પૂછ્યુ “છાવણીમા એક હજાર માણસની ટુકડી છે તેને લઈ આવવા સરકારે ફરમાવ્યુ છે પરતુ તે માણસો કયા છે?’

પેલો માણસ તેને પોતાની સાથે આવવા વિનતિ કરીને તે સૈન્યમાના મુખ્ય અધિકારી પાસે લઇ ગયો. તે અધિકારીને પણ બાદશાહનો હુકમ જણાવવામા આવ્યો તથા નિશાની તરીકે અગરખુ બતાવ્યુ. ઉક્ત અધિકારીએ પણ મુરારિરાવને નમન કર્યુ અને તેને યોગ્ય લશ્કરી પોષાક તથા શસ્ત્રો આણી તેની પાસે હાજર કર્યા તથા પોતાના હાથ નીચેના લશ્કરમા જાહેર કર્યુ કે ‘દરેક સરદાર મુરારિરાવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનુ છે એવો નામદાર શાહનો હુકમ છે.’ મુરારિરાવે તુરત જ લશ્કરી પોષાક ચડાવ્યો અને ઉક્ત સેના સાથે રણભૂમિ તરફ કુચ કરી. તે લગભગ એકાદ કોશ પહોંચ્યો હશે એટલામાં દિનકરરાવ, સખારામ અને ધોંડોપત એ ત્રણ જણા લડવાને માટે તૈયાર થઇને જતા હોય એમ તેના જોવામાં આવ્યુ.

દિનકરરાવને જોઇને મુરારિરાવને આનંદ થયો. તેણે તેને બુમ મારીને બોલાવ્યો. તેમની સાથે ઘોંડોપતને પણ જોઇને તે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો, પરંતુ બાદશાહ પાસે પહોચવાની ઉતાવળ હોવાને લીધે ઘોંડોપત ક્યાથી, કેવી રીતે અને શામાટે આવ્યો તે જાણવાની તેને ઇચ્છા થઈ નહિ. ઘોંડોપત પણ લજ્જાથી મુખ નીચું કરીને દિનકરરાવની પાછળ પાછળ મુરારિરાવ પાસે આવ્યો; રણભૂમિમા પહોચવાની ઉતાવળ, તેથી મુરારિરાવે ત્યા નહિ અટકતા ચાલતા ચાલતાં જ સખારામને પૂછ્યુ· "આટલા દિવસ ક્યા ગૂમ થઇ ગયો હતો ?" આ પ્રશ્ન તો ખરૂ પરંતુ તેનો જવાબ જાણવાની તેની ઇચ્છા હોય એવું સખારામને તેના દેખાવ ઉપરથી લાગ્યુ નહિ, એટલે તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. થોડી વાર પછી દિનકરરાવે મુરારિરાવને કહ્યુ કે "મારાથી છૂટો પડીને તું બાદશાહ પાસે જવા રવાના થયો ત્યારબાદ હુ તરત ઘેર ગયો. ત્યા જઇ હવે શુ કરવુ તેનો મે વિચાર કર્યો. એક નિશ્ચય ઉપર આવ્યો અને તે યુક્તિ મે અજમાવી દેવી ભવાનીની કૃપાથી તે બરાબર પાર પડી ઇંદુમતી તથા પદ્મા પેલા નરરાક્ષસના મકાનમાથી છૂટયા–મને યશ મળ્યો અત્યારે તેઓ તારા મકાનમા સુખરૂપ છે. રાઘોજીપત અને કમળાબાઈને પણ આ સખારામે બધનમુક્ત કરાવરાવ્યા છે. તું બાદશાહ પાસે ગયો તે જ દિવસે પાછો આવવો જોઇતો હતો એમ મે ધાર્યું હતું, પરંતુ તારો તો પત્તો જ નહિ ! છેવટે અમે બધા છાવણીમા આવ્યા. અહીં અમે તારી પુષ્કળ તપાસ કરી પણ ક્યાય પત્તો મળ્યો નહિ. આખરે તારી તપાસ કરવાનુ કામ અમારા ઉપર રાખીને રાઘોજીપત રણભૂમિ તરફ ગયા આપ નામદાર અત્યારસુધી ક્યા સંતાઇ રહ્યા હતા ?"

મુરારિરાવનુ લક્ષ બાદશાહ ઉપર આવી પડેલા પ્રસંગ તરફ લાગેલુ હતું. તેની આખો રણાગણ તરફ હતી. તેના શરીરના તમામ અવયવોની શક્તિ અત્યારે તેના મગજમાં આખોમા અને બાહુ તથા પગમા જ આવીને રહી હતી, તેથી દિનકરરાવનુ ભાષણ તેના સાભળવામાં જરા પણ આવ્યુ નહિ ! તો પછી તે દિનકરરાવના છેવટના સવાલનો જવાબ શી રીતે આપી શકે ? મુરારિરાવ કાંઇ પણ બોલતો નથી તે જોઇને દિનકરરાવે પણ આગળ બોલવાનુ બધ કર્યું. કેટલીક વારે આ સર્વ મડળ ઉક્ત લશ્કરની સાથે સમરક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યુ. ત્યાં જઇને જૂએ છે તો શત્રુસૈન્યનો પત્તો જ લાગતો નહોતો અને હુસેન તથા બાદશાહ પોતપોતાના લશ્કરની સાથે એક બીજાની સામે લડતા હતા !

મુરારિરાવે પોતાના લશ્કરને વ્યવસ્થામાં ઊભું રાખ્યું અને તે પોતે બાદશાહની મદદે ગયો. બાદશાહ અને હુસેન દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરતા હતા. બન્નેને નાના મોટા જખમો પણ થયા હતા. હુસેન સાથે સ્વત લડાઇ કરવાની ઇચ્છાને લીધે 'અમારી બેની વચ્ચે બીજા કોઇએ આવવું નહિ' એવો હુકમ બાદશાહે ફરમાવ્યો હતો, પરંતુ હવે તરૂણ હુસેનની સાથે લડતાં લડતાં વૃદ્ધ બાદશાહ થાકી જવા આવ્યો હતો ! હવે તે હુસેનની તલવારના ઝપાટા પોતાની ઢાલ ઉપર ઝીલી શકતો નહોતો ! તે જો કે હુસેન ઉપર એકસરખી રીતે હલ્લો કર્યા કરતો હતો, પરંતુ તેનામા જોર રહ્યું નહોતું થોડી વારે હુસેને એક સખ્ત ઝપાટો તેની ઢાલ ઉપર માર્યો અને તેને નીચે પાડી દીધી. બાદશાહ તેને પોતાની તલવારનો ઘા કરવા જાય છે, એટલામા અધવચથી હુસેને પોતાની તલવાર એટલા જોરથી બાદશાહની તલવાર સાથે અફાળી કે તે પણ જમીન ઉપર પડી ગઇ—બાદશાહ ઢાલ તલવાર વગરનો થઈ રહ્યો ! હવે તે પોતાનુ આવી બન્યુ સમજવા લાગ્યો, તોપણ ડગમગ્યો નહિ. દાતવડે હોઠ ચાવતો તે સ્થિર ઊભો રહ્યો હવે પોતાની તલવારના એક જ ઝપાટા ઉપર પોતાની ભવિષ્યની મહત્ત્વાકાક્ષાનો તમામ આધાર છે એમ મનમા વિચાર કરતા હુસેને પોતાનુ શસ્ત્ર ચલાવવા તૈયારી કરી, તોપણ પોતાના ઉપર અનેક ઉપકારો કરનાર બાદશાહ ઉપર તેની આવી નિ શસ્ત્ર અવસ્થામા ઘા કરતા તેનુ મન સ્હેજ પાછુ પડયુ ! પરંતુ આ પ્રસગે આવો વિચાર કે દયા ઉપયોગી નથી એમ મનમા લાવીને અતિશય આવેશપૂર્વક હુસેને બાદશાહના મસ્તકને અનુલક્ષીને પોતાની તલવારનો ઘા કર્યો. પરંતુ કેવુ આશ્ચર્ય ? ! આ ઘાથી બાદશાહના માથાના બે ફાડીઆ થઇ ગયા જ હોત ! પણ એક મજબુત વ્યક્તિએ વચ્ચે ઘુસીને હુસેનની તલવારનો ઝપાટો પોતાની ઢાલ ઉપર ઝીલી લીધો ! હુસેન આશ્ચર્યપૂર્વક પોતાની મહત્ત્વાકાક્ષાની આડે આવનાર ઉક્ત વ્યક્તિ સામે જોવા લાગ્યો તે મુરારિરાવ છે એમ જાણતાં તો તેને અધિક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ, અને તેના મ્હો ઉપરનુ શૌર્ય તે જ પળે ઉડી ગયુ ! પોતાના સોએ વર્ષ પૂરાં થયાં છે એવી હવે તેની ખાત્રી થઇ ગઇ. મુરારિરાવના અપ્રતિમ શૌર્યથી તે વાકેફ હતો. એક વખત કદાચ પોતે તેની બરાબરી કરી શકે એમ તે ધારતો હતો તોપણ અત્યારે પોતે થાકી ગયો હોવાથી મુરારિરાવની સામે ટકી શકશે નહિ એવી તેની ખાત્રી હતી ! તે એક ક્ષણપર્યંત વિચાર અને ક્રિયાશૂન્ય અવસ્થામાં ઊભો રહ્યો. તે જ પળે એક બીજી વ્યક્તિએ તેની પાછળ આવી તેને કમરમાંથી મજબુત રીતે પકડયો, અને હુસેનના માણ-

સો તેના ઉપર ધસી આવ્યા તોપણ હિમ્મત ન હારતાં તેણે હુસેનને બાદશાહની નજીકમાં લાવીને ખડો કર્યો. બાદશાહ અને મુરારિરાવ ઉક્ત વ્યક્તિ પ્રત્યે આશ્ચર્યપૂર્વક જોવા લાગ્યા. તેને ઓળખતાં મુરારિરાવ મોટેથી બોલી ઉઠયો: "કોણ? રાઘોજીપંત!" પેલી વ્યક્તિએ જવાબ આપ્યો: "હા તે જ હું!" બાદશાહે કહ્યું "સુબેદાર! લડાઇમા આવવા માટે જ્યારે તમારા ઉપર હુકમ મોકલવામા આવ્યો ત્યારે તો તમે આવ્યા નહિ. તદપિ અત્યારે પણ અણીની વેળાએ આવી પહોંચ્યા, હાં! બાંધો, જકડો એ માનૃગમન કરનારા કાયર હરામખોર હુસેનને." બાદશાહ સંતાપથી ગાંડા જેવો બની ગયો હતો. તે હુસેનને ગમે તેવી ગાળો ભાડતો હતો. રાઘોજીપંતે હુસેનના હાથપગ બરાબર મજબુત રીતે બાધી લીધા અને તેને પકડી રાખીને બાદશાહના હુકમની રાહ જોવા લાગ્યો. હુસેનના અનુયાયીઓ બાદશાહના માણસો કરતાં પ્રથમથી જ થોડા હતા, અને હવે તો તેમાના પણ ઘણા મરણ પામવાને લીધે બહુ જ ઓછા થઇ ગયા હતા. તોપણ અત્યારે તેઓ પોતાના જીવ ઉપર ઉદાર બની જઇને લડતા હતા રાઘોજીપંતે હુસેનને પકડયો એટલે તેના અનુયાયીઓએ બાદશાહના માણસો ઉપર હલ્લો કર્યો, પરંતુ બાદશાહના પુષ્કળ માણસોની પાસે તેઓ નિષ્ફળ થયા અને હલ્લો કરનારામાના ઘણા મરણ પામ્યા તથા કેટલાક જખમી થઇ જમીન ઉપર પડયા! જે બાકી રહ્યા હતા તેમને હુસેને 'નાસી જાઓ' એવી ઇશારત કરી એટલે તેઓ આગળ કાઇ નહિ કરતા ત્યાંથી રવાના થઇ ગયા, પરંતુ બાદશાહના માણસોએ તેમની પાછળ લાગીને તેમાંના પણ ઘણાખરા માણસોનો નાશ કર્યો. હુસેનના અનુયાયીઓનો ઘણો થોડો ભાગ જ બચવા પામ્યો.

હવે ત્યા બિલકુલ શાંતિ પ્રસરી રહી. સેવકોએ તૈયાર કરી આપેલી બેઠક ઉપર બાદશાહ બેઠો. મુરારિરાવ સહેજ દૂર ઉભો હતો. રાઘોજીપંત પણ હુસેનને પકડીને ઊભો રહ્યો હતો બાદશાહે તેને કહ્યું "સુબેદાર! તમે પણ મારા જેવા વૃદ્ધ જ છો. આ નીચ હુસેન કદાચ તમારા હાથમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવાને જોર કરશે તો તમને ઉથલાવી પાડશે, માટે તમે એને છોડી દો, અને" તે મુરારિરાવની સામે જોઇને બોલ્યો: "મુરારિરાવ! અત્યારથી હું હુસેનને તારા સ્વાધીનમા સોંપુ છુ. તેની બરાબર સંભાળ રાખજે અને હું જ્યારે હુકમ કરૂં ત્યારે તેને તુ મારી પાસે હાજર કરજે. જો તેના જીવને કાંઈ પણ નુકસાન પહોંચ્યુ છે કે તે તારા કબજામાંથી છૂટીને નાસી ગયો છે તો હું તને શૂળીએ ચડાવીશ! જા, તેને મારી નજરથી દૂર કર!"

મુરારિરાવ હુસેનને લઇને છાવણી તરફ જવા લાગ્યો તેની સાથે દિનકરરાવ, ઘોંડોપત, સખારામ અને બીજા પચીશ-ત્રીશ માણસો હતા. તેમનો વિચાર હુસેનની સાથે છાવણીમાં જ રહેવાનો હતો, પરતુ દિનકરરાવની સલાહથી બધાએ અહમદનગરમાં મુરારિરાવના ઘેર જવાનુ ઠર્યું. મુરારિરાવે એવો એક પણ શબ્દ હુસેનને કહ્યો નહોતો કે પોતાના વર્તનમા પણ એવુ કાંઇ દર્શાવ્યુ નહોતુ કે જેથી હુસેનનું હૃદય દુખાય. માત્ર તેના ઉપર તેણે મેખરેખ સખ્ત રાખી હતી

હુસેનખાનની સાથે મુરારિરાવને મોકલી આપ્યા પછી બાદશાહ ઘણો વખત સુધી સમરભૂમિ ઉપર બેશી રહ્યો હતો તે બિલકુલ ખિન્ન અને સતમ બની ગયો હતો. રાઘોજીપત સિવાય બીજા કોઇની સાથે તે બોલતો નહોતો અને તેની સાથે પણ પોતાનો જખમ કેટલો ભયકર છે તે સબધમા જ વાત કર્યા કરતો હતો રાઘોજીપત તેના જખમો બાંધીને તેની શુશ્રૂષા કરતો બેઠો હતો

કેટલીક વારે બાદશાહનો એક મુખ્ય ગુપ્ત જાસુસ તેની પાસે આવ્યો અને મુજરો કરીને બોલ્યો "ખાવિંદ! વીજાપુરનો બાદશાહ પોતાના લશ્કરની સાથે પોતાના રાજ્ય તરફ પાછો જવાને નીકળ્યો છે. હજૂર અને વઝીર સાહેબની વચ્ચે લડાઇ થવાથી તેનુ પરિણામ જણાયા બાદ ઠેઠ અહમદનગર પહોચવાનો તેનો ઇરાદો હતો, પરતુ હજી આપની પાસે એક હજાર માણસાનુ લશ્કર તૈયાર છે, અને તે પણ તાજુ, તે જાણ્યાથી પણ જાણે તેના મનમા ગમે તે આવ્યુ હોય, પણ તે પાછો ફર્યો છે વળી તેને પોતાના એક સરદારને એમ કહેતા મે કાનોકાન સાભળ્યુ છે કે 'અહમદનગરનુ આ નવુ સૈન્ય કદાચ આપણી પાછળ લાગે તો તેનો માત્ર અટકાવ કરવો અને આપણુ રક્ષણ થાય એટલો જ પ્રયત્ન કરવો. બીજુ કાંઇ ન કરતા જેમ તેમ કરીને આપણે જલ્દીથી આપણા મુલકમા પહોચી જઇએ તેમ થવું જોઇએ ' સરકાર ' એના મનમા હજી પણ આપનો ભય છે એવી મારી ખાત્રી છે ' "

આ તમામ હકીકત શ્રવણ કરીને બાદશાહને કાઇક અભિમાન અને કાઇક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ. 'આપનો ભય છે' એ શબ્દો સાભળીને તો તે જરા ચકિત થઇને હસ્યો. થોડી વાર તે વિચારમાં પડી ગયો. પછી પોતાની સેના સાથે છાવણીમાં પાછો ગયો. એક બે દિવસમાં તેણે પોતાની છાવણી ઉપાડી અને સર્વ સૈન્ય સાથે તે અહમદનગર જઇ પહોંચ્યો. તેણે વીજાપુરના લશ્કરની પાછળ પોતાના માણસોને મોકલવાની આવશ્યકતા જોઈ નહોતી.

'અહમદનગરની સેનાના હજાર માણસો હજી બાકી છે અને તેઓ લડવા માટે રણભૂમિમા આવ્યા છે' એવા ખબર જાણવાથી પોતાની પાસે મોટું સૈન્ય હોવા છતા પણ વીજાપુરના બાદશાહે પાછા ફરવાનુ વાજબી ધાર્યું હતું, તેનુ કારણ માત્ર એટલુ જ કે મનસુરઅલ્લી શાહનો પ્રથમથી જ મુરારિરાવે આસપાસમા સખ્ત ત્રાસ બેસારી દીધો હતો અને આ લશ્કરનો નાયક મુરારિરાવ છે એવું વીજાપુરના શાહના જાણવામા આવ્યુ હતું

પ્રકરણ ૩૪ મું.

હુસેનના રાજદ્રોહની સાબીતી.

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुण स्याद्भक्तियुक्तेन कः ।
प्रज्ञाविक्रमशालिनोपि हि भवेत्कि भक्तिहीनात्फलम् ॥

અર્થ—જો સેવક ભક્તિવાળો હોય છતા મૂર્ખ તથા બીકણ હોય તો તેવા સેવકથી રાજાને શો લાભ છે? અને બુદ્ધિમાન્ તથા પરાક્રમી હોવા છતા જો તે ભક્તિહીન-રાજદ્રોહી હોય તો તેવા સેવકથી પણ શો લાભ છે?

હુસેનને પોતાને ઘેર લાવ્યા પછી મુરારિરાવે શબ્દ કે કૃતિથી તેનુ મન જરા પણ દુખવ્યુ નહોતુ, એવુ ગયા પ્રકરણમા અમે જણાવી ગયા છીએ. પોતાને ઘેર પણ તેણે તેને છૂટો કરીને નજરકેદ જ રાખ્યો હતો. તે હમેશ મુજબ કાલક્રમણ કરી શકે એવી સુલભતા તેને આપવામા આવી હતી. તેને તેની બહેન અને સ્ત્રી સાથે મળવા દેવામા પણ કાંઈ વાંધો લીધો નહોતો, પરતુ હુસેને પોતાની દુખિત બહેન અને સ્ત્રીના હૃદયનું પુષ્કળ સમાધાન કરીને 'હાલ તુરત થોડા દિવસ સુધી તમે આપણા ઘરમા સ્વસ્થ રહો!' એમ સૂચના કરી. તે બાપડીઓ બહુ દિલગીર થઇ, પરતુ તેમણે હુસેનની સૂચનાને અનુસરવાનુ યોગ્ય ધાર્યું. આવી વિકટ સ્થિતિમા પણ હુસેનનો સ્વભાવ હમેશની માફક જ એકસરખી સ્થિતિમા હતો. તેના મનમા કાંઇ પણ લાગણી થતી હોય એવુ જણાતું નથી, એમ થવાનુ કારણ તેની બહેન અને સ્ત્રી કે મુરારિરાવ પણ સમજી શકયો નહતો. હુસેન પોતાનો, બાદશાહનો અને વળી નિઝામશાહીનો હિતશત્રુ હોવાથી મુરારિરાવના હૃદયમા તો તેના ઉપર બહુ જ ક્રોધ ચડયો હતો પરતુ ઉદારચિત્ત મુરારિરાવના હૃદયમા તે ક્રોધ શબ્દદ્વારા કે કૃતિદ્વારા પ્રકટ કરવાની નીચતા વાપરવાનો વિચાર કદી પણ આવ્યો નહોતો. તેણે હુસેનની બરદાસ્ત તેના દરજ્જા પ્રમાણે કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. માત્ર તેને પોતાના મકાનની બહાર જવાની પરવાનગી નહોતી એટલુ જ નહિ, પરતુ તેના મનમા ભય

હતો કે હુસેન કદાચ આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેથી તેણે તેની દરેક હીલચાલ ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખવાનો હુકમ સખારામ અને પોતાના બીજા વિશ્વાસુ તથા હોશિયાર માણસોને કર્યો હતો. હુસેનના જાણવામા પણ તે વાત આવી હતી, તેથી તે પોતાના મનમાં જ બોલ્યો: "મુરારિરાવ ! તું ગાંડો છે ! હું આત્મઘાત ન કરૂં, તે માટે તું આટલી બધી તજવીજ રાખે છે ! પરંતુ હું આત્મહત્યા કરૂં જ શામાટે ? એકાદ કાર્યમા અપયશ મળે કે આપણી નાલાશી થાય તો તેટલા ખાતર આત્મઘાત કરવાનું મારા જેવો મહત્ત્વાકાંક્ષી મનુષ્ય કદી પણ યોગ્ય ધારશે નહિ ! મારૂં અંતિમ સાધ્ય પૂર્ણ થવાની આશા હજી બિલકૂલ નષ્ટ થઈ નથી. અને સહેજ પણ આશા મારા હૃદયમાં છે ત્યાસુધી તારી ભીતિ વ્યર્થ છે ! હા, થોડા દિવસ પછી બાદશાહ ભરદરબારમા મારી ફજેતી કરશે અને કદાચ મને શૂળીએ ચડાવવાની કે એવી બીજી કાંઈ ભયંકર સજા કરશે એ પણ હું સમજું છું એવી રીતે કદાચ મારૂં મોત થાય તો તે મારે કબુલ છે પણ પરિણામ જાણ્યા સિવાય આત્મહત્યા કરવાનું હું પસંદ કરીશ નહિ ! કેમકે, વખત છે, બાદશાહના હૃદયમા દયાનો અંશ સ્ફુરે અને તે મને માત્ર હદપાર કરવાની કે બહુ તો તુરંગમા નાખવાની સજા કરે ! જો હું અત્યારથી જ પ્રાણઘાત કરૂં તો આ લાભ મેળવવાનો સંભવ મે હાથે કરીને ગુમાવ્યો ગણાય ! એ તો બહુ જ ખોટું, કેમકે જો આ લાભ મળે તો મારા કારસ્થાનોનો જે હેતુ છે તે સિદ્ધ થવાની મને હજી પણ આશા રહે છે ! મારો અંતિમ હેતુ જો સિદ્ધ થાય તો જે માણસો આ દરબારમા મારી મશ્કરી કરશે અથવા મશ્કરી થતી જોશે તેઓ જ તે વખતે "આપની યોગ્યતા નિઃસંશય અવર્ણનીય છે, અગાઉ આપના ઉપર ખોટું આળ મૂકવામા આવ્યું હતું, અને વિનાકારણે આપને દુઃખ દેવામા આવ્યું હતું ! ' ઇત્યાદિ વાક્યોવડે મારી સ્તુતિ કરશે, એવી મને ખાત્રી છે. વિશ્વનો એવો એક નિયમ છે કે જેનું પરિણામ સારૂં આવે છે, તેની તમામ બાબત લોકોને સારી લાગે છે ! તેથી આ મશ્કરીની કે નિંદાની દરકાર કરવી તે નિરર્થક જ છે, અને એવી દરકાર હું કરૂં એવો પણ ક્યાં છું ? બાદશાહ કદાચ શૂળીએ ચડાવવાની કે બીજી રીતે મારો પ્રાણ લેવાની સજા કરે તોપણ તેની અત્યારથી ચિંતા શામાટે કરવી જોઇએ ? વળી આ મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય પણ કાંઇ સહેલું નથી. તેના પ્રયત્નમા મરણ ક્યારે આવશે એનો કાંઇ નિયમ હોતો નથી ! તેથી જો મરણની ભીતિ રાખીને તે પ્રયત્ન કરવામા આવે તો તો એ પાણીમાં રહીને ડુબવાનો ભય

રાખવા જેવું જ ઠરે ! તે જ મુજબ આ પ્રયત્નમાં નાલાશીની દરકાર કરવાનું પણ યોગ્ય નહિ ! તો પછી અત્યારે મારી નાલાશી થઈ એટલા માટે શું હું આત્મઘાત કરીશ ? છટ્, છટ્ ! અરે મુરારિરાવ ! તું કદાચ મિત્રતાના દાવાથી મને આત્મઘાત કરવાનો ઉપદેશ આપે, તોપણ હું કરૂં તેવો નથી, એટલુ જ નહિ, પરતુ જે કાંઇ બની ગયુ કે ભવિષ્યમાં બનનાર છે તેને માટે મારા મનમાં હું ખેદ કરૂં એવો પણ નથી, કેમકે મે જે કર્યું અથવા હું કાંઈ પણ કરનાર હતો, તેમાં અમુક ક્ષુલ્લક પ્રકારની થએલી ભૂલના પરિણામે મારા ઉપર અત્યારે જે પ્રસગ આવ્યો છે તે ભવિષ્યમાં પણ આવે, તો પછી તે બાબતમાં ખેદ ધરવાનુ કારણ શુ ?”

પ્રિય વાચક ! હુસેનના ઉક્ત ઉદ્ગારોથી, મુરારિરાવના ઘરમાં તેની વૃત્તિ હમેશાના જેવી રહેતી હતી તેનુ કારણ તું હવે અટકળી શક્યો હોઇશ. મુરારિરાવ પણ હુસેનની મુખમુદ્રા અને તેની ચાલચલગત ઉપરથી એવા જ અનુમાન ઉપર આવ્યો હતો તથા તેના અતરગ વિચારોની અટકળ કરી શક્યો હતો

આ પ્રમાણે હુસેન પોતાના દિવસો આનદમા વ્યીતત કરતો હતો, તોપણ પોતે જે જે યોજનાઓ કરી હતી, તેમા કયે સ્થળે પોતાની ભૂલ થઈ તે નક્કી કરવાને માટે તેનુ મન સતત પ્રયત્ન કર્યા કરતું હતું. મુરારિરાવને ત્યા ઇંદુમતી અને પદ્મા તેના જોવામા આવ્યાં ! તેમને જોઇને તે આશ્ચર્યચકિત થયો અને તેઓ ત્યા કેવી રીતે આવ્યા તેની પૂછગાછ તેણે કરી. જ્યારે તેને ઇંદુમતી અને પદ્મા અત્રે આવ્યાના સબધમા ખરી વિગત માલૂમ પડી, પદ્મા અને ઇંદુમતી વચ્ચેનો સબધ તેના જાણવામાં આવ્યો અને તે સાથે દિનકરરાવની હકીકત પણ જાણી ત્યારે મુરારિરાવનો જીવજાન મિત્ર દિનકરરાવ છે અને વળી તે મુરારિરાવને ખાતર જરૂર હોય તો માથુ આપે એવો છે એમ જાણવા છતાં તેનો પોતે કાંઇ બદોબસ્ત ન કર્યો, પોતાને તેનુ સ્મરણ જ ન આવ્યુ, તે કારણથી અને પોતે મોકલેલા મારાઓના હાથમાથી મુરારિરાવ છૂટી જવા પામ્યો તે કારણને લઇને પણ કેટલેક અશે પોતાના મુરારિરાવની વિરૂદ્ધના પ્રથમ કારસ્થાનને નિષ્ફળતા મળી એવી તેની ખાત્રી થઇ માત્ર બાદશાહ વિરૂદ્ધ વીજાપુરના શાહ ઉપર પોતે જે સંદેશો મોકલવાની હીલચાલ કરી હતી તેમાં નિષ્ફળતા મળવાનુ કારણ તે હજી જાણી કે અનુમાની શક્યો નહોતો. વીજાપુરના બાદશાહને મોકલવાનો પત્ર તેણે જે સ્વારને આપ્યો તેને એમ કહ્યું હતું કે ‘તું પાછો નહિ આવે તો કાંઇ હરકત નથી, પરતુ આ પત્ર

બરાબર વીજાપુરના બાદશાહને પહોચાડજે અને પત્રમા લખ્યા મુજબ વર્ત્તવાનો તેમને આગ્રહ કરીને તું તેમની સાથે લડાઇના મેદાનમાં આવી મને મળજે. તે સ્વાર પાછો આવ્યો નહિ, તેમ જ ગણુસગ્રામ વખતે પણ પોતાને મળ્યો નહિ તે કારણને લીધે તેની કાઇક ભૂલ કે ગફલત થએલી હોવી જોઇએ એમ હુસેનને લાગ્યુ ! તે મનમા બોલવા લાગ્યો 'વીજાપુરનો બાદશાહ પણ તદ્દન બીકણ અને ભોટ જ ! તેણે આ હાથમા આવેલો કોળીઓ ગુમાવ્યો ! વળી મે પણ મારી સલાહ મુજબ તે વર્તશે જ એવી ખાત્રી પણ કરી નહિ ! લડાઇ પહેલા જ જો એ બાબતની તજવીજ મે કરી હોત તો જે પ્રસગ અત્યારે આવ્યો તે કદી આવવા પામત નહિ માટે મારી બીજી યોજના નિષ્ફળ થવામા પણ મારી પોતાની જ ભૂલ ગણાવી જોઇએ ! '

આ પ્રમાણે હુસેન ઉપરથી શાતિનો દેખાવ ધારણ કરી હૃદયમા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનો વિચાર કરતો મુરારિરાવના મકાનમા આનદપૂર્વક દિવસો નિર્ગમન કરતો હતો. શોક તો તેની મુખમુદ્રા ઉપર કોઈ પણ વખત દેખાતો જ નહિ.

હુસિના અને રશિદા હુસેનને મળવા માટે જ્યારે મુરારિરાવને ત્યા આવ્યા હતા ત્યારે પદ્મા કે ઇંદુમતી તેમના જોવામા આવ્યા નહોતા, તેથી તેઓ અહીં હશે એવુ તો તેમના સ્વપ્નામા પણ નહોતુ. હુસેન તે જાણતો હતો પરતુ પોતાની બહેન કે સ્ત્રીને એ વાત જણાવવાની તેણે આવશ્યકતા ધારી નહોતી. આગળ સ્વત જ એમના જાણવામા આવશે એમ તેણે ધાર્યું હતુ.

બાદશાહ મનસુરઅલી અહમદનગરમા આવ્યો ત્યારપછી પણ તેનુ મન ઉદ્વિગ્ન જ રહ્યા કરતું હતુ. આગળ શુ કરવુ તેની તેને સમજ પડતી નહોતી. તેના મનમા બધો વખત હુસેનની કૃતઘ્નતા જ ઘોળાયા કરતી હતી. તેની નજરે પણ આખો વખત દુષ્ટ હુસેન પોતાના સામે ઊભો રહીને પોતાની સાથે જ લડે છે, એ દેખાવ તરવર્યા કરતો હતો. 'બાદશાહ' તરીકેની દૃષ્ટિથી તેની સ્થિતિ અત્યત શોચનીય બની ગઇ હતી.

સમરાગણમા છેવટનો જે બનાવ બન્યો ત્યારબાદ હુસેનના કેટલાક અનુયાયીઓએ બાદશાહની વિરૂદ્ધમા પણ વાતો ફેલાવવા માડી હતી. 'હુસેન નિર્દોષ છે, તે ઉત્તમ કૌશલ્યપૂર્વક શત્રુ સાથે લડાઇ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, પરતુ બાદશાહે નિષ્કારણ તેની સાથે લડાઈ કરી તેનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો' એવી ગેરસમજુતીભરી વાતો તેઓ કરતા

હતા ' આથી જો કે વીજાપુરના બાદશાહ જેવા અહમદનગરના રાજ્યની બહારના લોકોને મનસુરઅલ્લીનો ભય લાગતો હતો, પરંતુ પોતાના રાજ્યમાં તો ઘણાખરાના મનમાં બાદશાહની વિરૂદ્ધના ગપગોળા સાંભળવાથી તેના માટેનુ માન ઓછુ થઇ ગયુ હતું. તેની પાસે અત્યારે ફક્ત લશ્કરમા હજાર પદરસોથી વધુ માણસો નહોતા, તેથી ચોર લૂટારાઓ વધવા લાગ્યા હતા અને લોકોને ત્રાસ આપતા હતા. તેમને અટકાવવા માટે ઉક્ત સૈન્ય પૂરતું નહોતું આથી કરીને પ્રજાવર્ગમાનો કેટલોક ભાગ પણ બાદશાહ ઉપર નારાજ થઈ ગયો હતો. બાદશાહની મન સ્થિતિ બરાબર નહોતી, તેમ જ તેની બીક કોઇને રહી નહોતી રાજ્યમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા નહોતી, તેથી મુલકી ખાતામા પણ અધાધુધી ફેલાઇ રહી હતી ' મનસુરઅલી બિચારો ચારે તરફથી પાકો મુઝવણમા આવી પડયો હતો છેવટે તેણે મુરારિરાવની સલાહ પ્રમાણે વર્ત્તવાનો નિશ્ચય કર્યો પોતાના રાજ્યની જે સ્થિતિ થઈ પડી હતી તે પોતે સુધારી શકે નહિ તેમ કાંઈ નહોતું, પરતુ અત્યારે તેનુ મન સ્વસ્થ નહોતું, તેથી જ તેને મુરારિરાવની સહાય લેવાનુ ઇષ્ટ લાગ્યુ હતું. એક દિવસ તેણે મુરારિરાવને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

બાદશાહના હુકમને માન આપીને મુરારિરાવ સત્વર આવ્યો તથા નમન કરીને યોગ્ય સ્થળે બેઠા. હુસેનના કપટાચારની અથથી તે ઇતિ પર્યંતની હકીકત જાણવાની બાદશાહના હૃદયમાં અત્યુત્કઠા હતી. તેણે મુરારિરાવને આવતા પ્રથમ પ્રશ્ન એ જ કર્યું કે "તું આ લડાઇ થઈ તે પહેલા મને એમ કહેતો હતો કે 'હુસેન કપટી છે, માટે તેના ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ રાખવો નહિ' તેનુ શુ કારણ ? હુસેનની એ કપટવૃત્તિની માહિતી તને કેવી રીતે મળી અને તારી પાસે શા શા પુરાવા છે તે તું સર્વ સત્ય હકીકત મને જણાવ અને પુરાવા બતાવ "

મુરારિરાવે સર્વ હકીકત વિગતવાર જણાવતાં, હુસેનને પ્રથમથી જ પોતાની સાથે કેવુ છૂપુ વૈર હતું, તેણે કપટ કરીને પોતાની પત્નીનુ અપહરણ કર્યું અને તેનુ હરણ કરવાનો આરોપ બાદશાહ ઉપર આવે એવી વાત ધોંડોપત મારફત પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને કહેવરાવી તથા પોતાની એ લુચ્ચાઇ પકડાઇ જવાના ડરથી હુસેને રાઘોજીપંતને સહકુટુંબ કેદમાં નખાવ્યા, બાદશાહને ન જણાવતાં વઝીરાતનો સ્વીકાર કરવા માટે આવવા તેણે પોતાના ઉપર કાગળ લખ્યો, ખાનદેશનો જે મુલક જીતી લીધો હતો તે મોગલ શાહને આપી દેવાનાં તેણે પોતાની (મુરારિરાવની) સહીનાં આજ્ઞાપત્રો ગુપ્તપણે દરેક સ્થળે મોકલી આપ્યાં, મોગલ સેનાપતિ કુતુબશાહ

સાથે પણ કારસ્થાન રચ્યુ, વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર 'મનસુરઅલ્લીને લડાઈના મેદાનમાં એકદમ પકડી લેવાની તેને સરળતા મળે એવી રીતે પોતે વર્તશે, માટે તેણે એ લાગ ચૂકવો નહિ' એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો, પરંતુ તે પત્ર સુદૈવે વીજાપુરના શાહને પ્રાપ્ત નહિ થવાથી તેમાં હુસેનને નિષ્ફળતા મળી, આદિ સર્વ હકીકત તેણે મનસુરઅલીને બરાબર રીતે સમજાવી તે સાથે તેને લગતા પૂરાવા પત્રો આદિ તમામ તેણે બાદશાહ સન્મુખ રજુ કર્યુ.

તમામ હકીકત સાંભળીને તથા તેનુ સત્ય પ્રદર્શિત કરનારાં પત્રો જોઈને બાદશાહ ભયચકિત બની ગયો! હુસેન આટલો બધો ભયકર મનુષ્ય હશે એવુ બાદશાહે સ્વપ્ને પણ ધાર્યુ નહોતુ. હુસેનના અત્યારસુધીના વર્તનમા સમાયેલી ભયકરતા તેને સ્પષ્ટપણે ભાસ્યમાન થવા લાગી હતી. તેણે મુરારિરાવને કહ્યું કે, "ખરેખર, હુસેન જેવો નીચ માણુસ બીજો કોઇ ભાગ્યે જ હશે, હવે તેની નીચતા મને સમજાય છે. પ્રથમ તો તેણે તારી પત્નીનુ મારી પાસે હલકી ભાષામા વર્ણન કરવા માડયુ અને ત્યારથી પોતાની ભયકર યોજનાની શરૂઆત કરી. પછી તું સ્વારીમાથી આવે ત્યાસુધીને માટે વઝીરપદ પોતાને આપવાની તેણે માગણી કરી. 'આપના ફરમાન મુજબ હુ આવુ છુ' એવી મતલબનો તે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં તારો રાજ્યાપહરણનો હેતુ છે એમ મને સમજાવ્યુ કુતુબશાહ મારફત ધમકીનો પત્ર મગાવવામા તેનો હેતુ હવે મને એટલો જ લાગે છે કે તારા હૃદયમા મને પદભ્રષ્ટ કરવાનો નીચ હેતુ છે કે નહિ તે બાબતમાં મારા મનમા શકા પણ ઉત્પન્ન થવા નહિ દેતા મારી ખાત્રી જ કરવી વળી ઘોંડોપત મારફત પણ તારી વિરૂદ્ધમા જાય એવી કેટલીક હકીકત તેણે મારી પાસે રજુ કરી હતી તને પકડવા માટે માણસો મોકલવાને મારી પરવાનગી પણ મેળવી હતી છેવટે રાંજણગામ પાસેની લડાઇમાં સેનાધિપતિનુ પદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેણે પ્રયત્ન કરી, જો કે તે વખતે તે પદ કોઈને ન આપવાની મારી ઇચ્છા હતી તોપણુ અત્યાગ્રહ કરીને તેણે મારી પરવાનગી મેળવી. આ બધી બાબતમા તેનો અતર્હેતુ કેટલો બધો ભયંકર અને દુષ્ટ હતો તે ખૂલ્લુ થઈ ગયુ છે. અહા! તેણે રચેલાં કારસ્થાનરૂપી ઝાડના મૂળ મારા અજ્ઞાનરૂપી પાણીના સિચનથી કેટલાં ઉંડાં ગયાં એ અત્યારે મારા લક્ષમા આવે છે. અત્યારે આપણા રાજ્યની ડગમગતી સ્થિતિ થઈ પડી છે, તેને માટે મારૂ અજ્ઞાન તથા રાજ્યકાર્યમાં અકુશળતાને જ દોષ દેવો ઘટે છે. હુસેનને તેનાં આવા ભયકર પાપકાર્યો માટે સજા પણ

એવી જ સખ્ત કરવી એવો મારો વિચાર છે. માટે હવે એક મોટો દરબાર ભરીને તેના ઉપર હુ નીચેના આરોપ મૂકવા માંગું છું—

૧—હુસેને એક નિરપરાધી સાધ્વી સ્ત્રીની લાજ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો

૨—તેણે મને-બાદશાહને ન પૂછતા મારા સીક્કાનો અને મહોરનો ગેરવાજબી ઉપયોગ કર્યો

૩—નિઝામશાહીના એકનિષ્ઠ સુબેદાર રાઘોજીપતને વિનાકારણે ત્રાસ આપ્યો.

૪—તેણે બે વખત શત્રુઓ સાથે ફીતુર કર્યું.

૫—તેણે મને પદભ્રષ્ટ કરવાનો ઘાટ કર્યો.

એ પ્રમાણે પાચ આરોપ તેના ઉપર મૂકી તેને ભયકર શિક્ષા કરવાનો મારો વિચાર છે. હવે તેના ઉપર મારો લેશ માત્ર પણ ભાવ રહ્યો નથી!"

હુસેન પ્રતિનો બાદશાહનો આટલો ઉગ્ર ક્રોધ જોઇને અને તેના ઉપર તેણે મૂકેલા આરોપો જાણીને મુરારિરાવ બોલ્યો: "સરકાર! હુ જો કેવળ મારી બાબતનો વિચાર કરૂ તો હુ તો એટલુ જ કહું કે દરબાર ભરવાની કિવા તેના ઉપરના આરોપ સાબીત કરવાની ભાજગડમા નહિ પડતા તેને એકદમ સીધો જહન્નમની ખાડીમા મોકલી દેવો. હું તેનો શત્રુ છુ–તેણે મને પોતાનો શત્રુ માન્યો છે–તેથી હું આવા પ્રકારની સલાહ આપુ, તે સ્વાભાવિક છે! પરતુ અત્યારે આપણા રાજ્યની જે પ્રકારની સ્થિતિ થઈ પડી છે, તેવી સ્થિતિમા રાજ્યના તેમ જ આપના હિતચિતક સેવક તરીકે મારી વિનતિ એવી છે કે હુસેન ઉપરના આરોપો સાબીત કરીને પછી જ તેને સજા કરવી જોઇએ."

"ત્યારે આ પાંચ આરોપો મે મૂક્યા છે અને તે સાબીત પણ થઈ શકે તેમ છે તો તે બરાબર છે ને? અને હવે તેને શી સજા કરવી તે તું મને જણાવ."

"હુસેન ઉપર આપ જે જે આરોપો મૂકવા ધારો છો, તેમાનો પ્રથમ આરોપ મને બિલકુલ ઇષ્ટ નથી, કેમકે તે સબધી હકીકતની માહિતી હઝુર અને અમે પાંચ સાત જણુ સિવાય બીજા કોઇને પણ અત્યારે નથી. જો આ આરોપ મૂકવામાં આવે તો તે હકીકત બહાર આવે એટલે બધાના જાણુવામાં આવે તેથી તો મારી સ્ત્રી લોકચર્ચાનો વિષય થઇ પડે અને તે મને બિલકુલ પસંદ નથી તેમ જ મારી સ્ત્રી હુસેનના ઘરમાં ભ્રષ્ટ થએલી

નથી, તેથી એ બાબતને તો આટલેથી જ સમેટી દેવી એ ઠીક છે. વળી મારી ખાત્રી છે કે તેની સજા તેને પરમાત્મા તરફથી જરૂર થશે. બીજો અને ચોથો આરોપ તેના ઉપર મૂકવાથી આપ નામદારના સબંધમાં જે લોકોના મન કલુષિત બનેલા છે તેઓ 'બાદશાહ તદન મૂર્ખ અને ભોટ છે, હુસેને આટ આટલાં કારસ્થાન કર્યા, એ કાંઇ મનુષ્યસ્વભાવની બહારનુ નથી. પરંતુ બાદશાહને તેનો સહજ પણ ભેદ માલુમ પડી શક્યો નહિ. તેમણે હુસેન ઉપર અંધશ્રદ્ધા રાખી, એવા રાજા કામના પણ શું?' આવા પ્રકારની નિંદા થાય એવી સ્થિતિમાં શામાટે મુકાવું? તેથી એ પણ મને ઠીક લાગતું નથી. રાઘોજીપંતને કેદ કરવાના સંબંધમાં જે આરોપ આપે મૂક્યો છે તેની પણ કાંઇ જરૂર નથી, કેમકે તેના પુરાવા વગેરે રજુ થતાં મારા ઘરની કેટલીક હકીકત બહાર આવવાનો સંભવ રહે છે. હવે માત્ર એક પાંચમો આરોપ રહ્યો તે હુસેન ઉપર મૂકવો અને ખરો છે એવી સાબીતી રજુ કરી લોકોના હૃદયમાં તેનું પૂર્ણ સત્ય ઠસાવવું. હુસેને વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર પોતાના હસ્તાક્ષરે લખેલા પત્ર આપણે રજુ કરીશું એટલે તરત જ દરેકને તેની ખાત્રી થશે. પછી હુસેનના આ ગુન્હાનું સ્વરૂપ અત્યંત ભયંકર છે એમ જણાવવું, અને તેમ છતાં તેનું પરિણામ તેના લાભમાં આવેલું નહિ હોવાથી તેમ જ આપ નામદારને વિશેષ ઇજા પહોંચેલી નહિ હોવાથી તથા આપણા રાજ્યની સ્થિતિ પણ આ લડાઈ થતાં છતાં અસલ માફક રહેવાથી આપ નામદારે ઉદાર વૃત્તિ ધારણ કરીને હુસેનને ક્ષમા કરવી એટલે હુસેનને પશ્ચાત્તાપ થશે, તેના દોસ્તો તથા અનુયાયીઓ સ્વસ્થ રહેશે તથા જેઓ અત્યારે આપના પ્રત્યે કાંઈક બેદિલ બન્યા હશે તેઓ પણ આપની ઉદારતા જોઇને આપની પ્રશંસા કર્યા સિવાય રહેશે નહિ, કેમકે આપની દયા જોઈને આપના પ્રત્યે તેમની પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે."

બાદશાહે જવાબ આપ્યો: "તેં આ સર્વ એક મુત્સદ્દીને લાયકની સલાહ મને આપી છે એમ મારે કબૂલ કરવું જ જોઈએ, અને તે પ્રમાણે કરવામાં મને કાંઇ વાંધો પણ નથી, પરંતુ તેને ક્ષમા કરવાના સંબંધમાં તેં મને જે સલાહ આપી તે હું બીલકુલ સાંભળનાર નથી! હુસેનને તો હું સખ્તમાં સખ્ત સજા કરીશ! પછી ભલે તેના મિત્રો અને અનુયાયીઓને સંતાપ થાય કે લોકો મને દુષ્ટ સમજે! અરે એ નીચને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષારૂપી અગ્નિમાં મને—બાદશાહને—જેને તેણે ઇશ્વર સ્વરૂપ માનવો જોઈએ તેને બાળી નાખવાનો ભયંકર પ્રયત્ન કર્યો છે, તો હું પણ તેને મારા ક્રોધાગ્નિથી ભસ્મ કરી દીધા વિના કદી પણ છોડનાર નથી.

"આપનુ એ તમામ કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે, પરતુ આપે આપની આસપાસની પરિસ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ હુસેને પોતે 'ખરા મુસલમાન–ધર્મનિષ્ઠ' તરીકેની નામના મુસલમાનોમાં મેળવી છે, તેથી અલ્પ કાળમાં લોકમતને બદલવાની શક્તિ ધરાવનાર મુસલમાન ધર્માધિકારીઓને તે અત્યત પ્રિય છે. સરદાર–દરકદાર મડળમા પણ તેને માટે પુષ્કળ માન છે. પ્રજાવર્ગમાના કેટલાક તેની વિદ્વત્તાને લીધે, કેટલાક તેના શૌર્યને લીધે, કેટલાક તેના દાનધર્મ રૂપી ઔદાર્યને લીધે અને કેટલાક તેની કીર્તિ સાંભળીને 'આ કોઈ અસાધારણ પુરૂષ છે' એવા પ્રકારની માનીનતા ધરાવે છે. એ પ્રમાણે ઉપર ઉપરથી જોનાર તથા મત બાધનાર માણસોના મનમાં, જો હુસેનને સજા કરવામા આવશે તો 'એવા મહાન્ પુરૂષને શાસન કરવામાં બાદશાહની કાઇક ભૂલ જ થએલી હોવી જોઇએ' એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ ' વળી બીજી એક વાત પણ વિચારવાની છે. આપ સર્વ ધર્મને સરખુ માન આપો છો, તેથી જેઓ આપના ઉપર રૂષ્ટ છે, તેઓ આપ ખરા મુસલમાન નથી એવી જ વાતો ફેલાવી મુસલમાન ધર્માધિકારીઓને પોતાના પક્ષમા લઇને, 'હુસેન સ્વધર્મને અનુસરીને વર્તતો હતો તે બાદશાહને પસદ નહોતું તેથી તેના ઉપર આવુ કુભાડ ઊભુ કરીને બાદશાહે તેને સજા કરી છે' એમ જણાવી તેમના મન ઉસ્કેરશે ' વળી સરદાર મડળને પણ હુસેન પ્રિય છે તથા તેઓ તેના પ્રત્યે આદરમાન ધરાવે છે એટલે તેને ક્ષમા કરવાનો અત્યાગ્રહ આપને કરશે હાલની સ્થિતિમા સરદારોની વિરૂદ્ધ જવુ તે પણ ઉચિત લાગતું નથી, તેથી મારી અરજ તો—"

"મુરારિરાવ ' આજે તું આ શુ બોલે છે ? શુ તમામ લોકો, તમામ ધર્માધિકારીઓ, બધા સરદારો વગેરેને એક હુસેન જ પ્રિય છે, એક હુસેન તરફ જ તેમની પૂજ્ય બુદ્ધિ છે અને મારા કે તારા માટે તેમના હૃદયમા માન નથી, પ્રેમ નથી, ભાવ નથી એમ તારૂં કહેવુ છે શુ ?"

"મારા કહેવાની મતલબ એવી નથી, ખાવિદ ' પરંતુ અત્યારે હુસેનના દોસ્તો અને અનુયાયીઓએ આખા રાજ્યમા આપના સબધમાં સાચી ખોટી વાતો ફેલાવી છે, અને વળી અત્યારે રાજ્યકાર્યમાં પણ સર્વત્ર અધાધુધી પ્રસરી રહી છે, તેથી ગાડરીઆ પ્રવાહના જેવા જનસમાજના હૃદયમાથી આપના પ્રત્યેની પૂજ્ય બુદ્ધિનો ઘટાડો થયો છે—"

"તે ગમે તેમ હો, પણ હું હુસેનને સજા કર્યા સિવાય તો છોડીશ નહિ."

"મારી શી સત્તા છે કે હું સરકારની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ થઈ શકું ? તોપણ આપ નામદારને મારી એટલી નમ્ર વિનતિ છે કે જો તેને સજા કરવી

જ હોય તોપણ સખ્ત ન કરતાં સૌમ્ય શિક્ષા કરશો. તેનો જીવ લેવાની સજા થવી ન જોઇએ, કેમકે હાલની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં એમ કરવું મને તો યોગ્ય લાગતું નથી ”

બાદશાહ થોડી વાર સ્વસ્થપણે વિચારમગ્ન બેસી રહ્યો. પછી તે બોલ્યોઃ “ જ્યારે તારો આટલો બધો આગ્રહ છે ત્યારે હું તેને હદપાર કરવાની સૌમ્ય સજા કરીશ તેમા તો તું વચ્ચે પડે તોપણ હુ કરવાનો ' હવે આ બાબતમા મારે તારૂ કાઇ પણ કહેવુ સાભળવુ નથી બસ, આ મારો ચોક્કસ ઇરાદો સમજ ' ત્યારે હવે આજથી પદરમે દિવસે દરબાર ભરવાનો છે તેને માટે આવશ્યક તૈયારી કરવાનુ હુ તને સોપુ છુ. '

આટલી વાતચીત થયા બાદ મુરારિરાવ બાદશાહની રજા લેઇને પોતાને ઘેર ગયો બાદશાહે ઠરાવ્યા પ્રમાણે પદરમે દિવસે દરબાર ભરવામા આવ્યો. તેને માટે એક ખાસ મડપ તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો. તે મડપને એટલો બધો શૃગારવામા આવ્યો હતો કે તે દેવેન્દ્રના સભામદિર માફક શોભતો હતો દરેકે દરેક પ્રાતના સુબેદાર, જાગીરદાર, ઇનામદાર, સાહુકાર, કૃષિકાર અને વ્યાપારી વર્ગને પણ તે દિવસે દરબારમા આવવા આમત્રણ કરવામા આવ્યા હતા, તે પ્રમાણે ઘણા માણસોએ હાજરી આપી હતી. દરબારની બહાર નિઝામશાહી સેનાને વ્યવસ્થાપૂર્વક ઊભી રાખવામા આવી હતી અહમદનગરના દરેક દરેક મનુષ્યને તે રોજ દરબારમા આવવાની પરવાનગી હતી, તેથી પુષ્કળ મેદની મળી હતી માણસો મડપમા સમાતા પણ નહોતા. કેટલાકને તો બહાર ઊભા રહેવુ પડ્યુ હતુ. સમય થતા બાદશાહ મુરારિરાવની સાથે આવ્યા, તમામ ઊભા થઇ ગયા, દરેકનુ નમન સ્વીકારીને બાદશાહે સિહાસન ઉપર આરૂઢ લઇ તમામને બેસી જવા સજ્ઞા કરી મુરારિરાવ પણ પોતાને માટે નિયત કરેલા આસને બેઠો. હુસેનને પણ ત્યા લાવવામા આવ્યો હતો અને તેના દરજ્જા પ્રમાણે તેને માટે મુરારિરાવની પાસે આસન રાખવામા આવ્યુ હતુ, ત્યા તેને બેસાર્યો અત્યારે તેના અતકરણમા સ્હેજ ભીતિ અને નાના પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન થતા હતા, તોપણ બહારથી તો તેણે પ્રરતુ ગાભીર્ય ધારણ કર્યુ હતું '

બાદશાહ જો કે વૃદ્ધ હતો, તોપણ તેનો અવાજ તીણો અને સ્પષ્ટ હતો. તેણે પોતાના તીણા તથા સ્પષ્ટ અવાજે એક આવેશપૂર્ણ ભાષણ કરીને હુસેન ઉપર પોતાને પદભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેણે રાજ્યનો દ્રોહ કર્યો, એવો આરોપ મૂક્યો. વળી તેણે વીજાપુરના બાદશાહ ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તે રજુ કરી તેની સહાયથી પોતે મૂકેલો આરોપ ખરો છે એ

પણ સિદ્ધ કરી આપ્યુ. છેવટે બાદશાહે જણાવ્યુ કે "વાસ્તવિક રીતે હુસેનને ભયંકર સજા કરવી જોઈએ, પરંતુ મારા વફાદાર અને પરમ રાજ્યભક્ત સેવક સરદાર મુરારિરાવની સલાહથી તેમજ હુસેનના વડીલોએ નિઝામશાહીની એકનિષ્ઠાપૂર્વક કરેલી સેવા લક્ષમા લઇને તેને માત્ર હદપારની સજા કરવામાં આવે છે. આજથી પદર દિવસની અદર તેણે નિઝામશાહીની હદ છોડીને ગમે ત્યા ચાલ્યા જવુ. જો તેટલી મુદતમા તે ફરમાન મુજબ નહિ વર્તે તો તેને પકડીને પછી અતિશય ભયકર સજા કરવામા આવશે. તેના તથા તેની સ્ત્રીના અગ ઉપર જે કાંઇ કપડા અને દાગીના હોય તે સિવાય તેની અન્ય તમામ સ્થાવરજગમ મીલકત જપ્ત કરવામા આવે છે, કેમકે હવે તેના ઉપર તેનો હક્ક રહ્યો નથી." આટલુ કહીને બાદશાહે હુસેનના મકાનને જપ્ત કરવા માટે માણસો મોકલવા મુરારિરાવને આજ્ઞા કરી મુરારિરાવની વિનતિથી તેમાના એક બે ખડ પદર દિવસને માટે તેને રહેવા સારૂ ખુલ્લા રાખવાની બાદશાહે પરવાનગી આપી. છેવટે બાદશાહને થએલા જખમોમાથી આરામ થયો તેની ખુશાલીમા સર્વને સાકર વહેચવામા આવી તથા પાન, સોપારી અને અત્તર ગુલાબ અપાયા બાદ દરબાર બરખાસ્ત કરવામા આવ્યો.

પોતાને થયેલી સજા સાંભળ્યા છતા હુસેનના હૃદયનુ ગાભીર્ય અને મુખમુદ્રા ઉપરનું સ્મિત તો કાયમજ હતુ ! 'સૂળીનું વિઘ્ન સોયથી સર્યું' એ કહેવત મુજબ પોતાને પ્રાણાતની સજા ન થતા હદપારની સૌમ્ય શિક્ષા થઈ તે માટે તેના મનમા સ્હેજ આનદ પણ થયો, અને તે આનદપૂર્ણ મનમા બોલ્યો કે 'અત્યારે જીવતો છૂટયો છુ તો હવે બાદશાહ તથા મુરારિરાવને બરાબર ચમત્કાર બતાવીશ !'

દરબારમાં જે બનાવ બન્યો હતો, તેના સંબધમા લોકો જુદા જુદા પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યા. કોઈ હુસેનને દોષ દઈ બાદશાહની ઉદારતાની તારીફ કરવા લાગ્યા. કોઈ હુસેનની જ અધિક પ્રશસા કરવા લાગ્યા. કોઈ તો વળી 'હુસેનને આટલી પણ સજા થવી જોઇતી નહોતી, પરતુ મુરારિરાવે બાદશાહના કાન ફૂકયા હશે, તેથી જ બાદશાહે હુસેનને આ સજા કરી છે' એમ બોલતા હતા. એ પ્રમાણે જેને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તેમ તેઓ બોલવા લાગ્યા હતા, તોપણ દરેકને એટલી તો ખાત્રી થઈ કે બાદશાહનો વૈભવ, સામર્થ્ય અને રાજકાર્યકુશળતા તો હજી કાયમજ છે.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

ઉપસંહાર.

All's well that ends well

હુસેનને સજા કરવામાં આવ્યા બાદ થોડા દિવસ પછી બાદશાહે મુરારિરાવને પોતાનો વઝીર બનાવ્યો વઝીર પદ ઉપર આવ્યા પછી મુરારિરાવે રાજ્યકારોબારમાં ઘણા સુધારા વધારા કર્યા. તેણે રાજ્યના રક્ષણને માટે એક મોટું લશ્કર કાયમને માટે ઊભું કર્યું તથા તેને અમુક વિભાગમાં વહેંચી નાખી તે રાજ્યના પ્રદેશમા રાજકીય દૃષ્ટિએ જે જે મહત્ત્વનાં સ્થળો હતાં ત્યાં ત્યાં આવશ્યકતા મુજબ ઓછા વધતા પ્રમાણમાં રાખવાની ગોઠવણ કરી પછી તેણે મુલકી ખાતા તરફ લક્ષ આપી તેમાં સુધારો કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના પિતા સાબાજીપત અને મલિકબરે જમીનની માપણી સબધમા જે પદ્ધતિ પ્રચારમા આણી હતી તેને અવલબીને મુરારિરાવે પણ તે જ પ્રમાણે માપણીની વ્યવસ્થા કરાવી વિઘોટી ઠરાવી સુબેદાર, કારકુન, પટેલ, મુખી વગેરેનો તેમની યોગ્યતા મુજબ માસિક દરમાયો ઠરાવવામાં આવ્યો. બરડ જમીનને તૈયાર કરીને તેને ખેતીને લાયક બનાવનારને ઉત્તેજન આપવાની વ્યવસ્થા કરી દરેક સ્થળે ખેતીને માટે પૂરતું પાણી મળી શકે તેવી તજવીજ કરી તે જ મુજબ ન્યાયખાતામાં પણ ઉત્તમ પ્રકારની સુધારણા કરવામા આવી એવો કાયદો ઠરાવવામાં આવ્યો કે કોઇ પણ ગામમા કાંઇ મુકદ્દમો ઊભો થાય તો પ્રથમ તે એ ગામની પચાયત પાસે લઇ જવો. ત્યા તેનો નિકાલ ન થાય તો તે ગામ જે પ્રાંતમાં આવેલુ હોય ત્યાના સુબેદાર પાસે તેના સમાધાનને માટે પ્રયત્ન કરવો તેમા પણ બન્ને પક્ષને સતોષ ન મળે તો છેવટે બાદશાહના હુકમ ઉપર આધાર રાખવો લોકોનુ કલ્યાણ કેવી રીતે થાય તથા તેમનામા શાતિ શી રીતે પ્રસરે તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપવામા આવ્યુ લશ્કરનુ જોર વધ્યુ હતું તેથી ચોર લૂટારાનો ત્રાસ બિલકુલ નાબુદ થઇ જવા પામ્યો હતો. કેટલાક ગરીબ લોકો ફક્ત ઉદરપોષણને ખાતર ચોરી અને લૂટ કરતા હતા તેવા માણસોને યુક્તિથી સમજાવીને સરકારી લશ્કરમા નોકર તરીકે દાખલ કર્યા કે જેથી તેમના તરફનો ત્રાસ પણ બધ થઇ ગયો. પ્રજામાં કળાકૌશલ્ય અને ઉદ્યોગની વૃદ્ધિને અર્થે પણ ઉત્તેજન આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. આમ દરેક પ્રકારે નિઝામશાહી સુધારાની ટોચે પહોંચવા પ્રયત્ન કરવા લાગી અને નવા વઝીરથી નવીન રાજ્ય બની ગયુ ! જો કે આ બધી વ્યવસ્થા કર-

વામાં શરૂઆતમાં વિશેષ ખર્ચ થવાથી ખજાનામાં જે પુરાંત હતી તે ખલાસ થઇ ગઇ, પરંતુ તેમાં બીજો ઉપાય નહોતો કેમકે તેને માટે ખર્ચ કર્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. વળી આ પ્રમાણે સુવ્યવસ્થા થઈ જવાથી થોડાક જ વખતમાં ખજાનામા જે પુરાંત હતી તેથી વધારે રકમ તેમાં પડવાની પૂરતી આશા હતી અને તે સફળ પણ થઇ! મુરારિરાવ વઝીર થયા પછી આખા રાજ્યમા એટલી બધી શાતિ પ્રસરી રહી કે રાત્રે બારણાં ઉઘાડા મૂકીને સૂઈ રહેવામા પણ લોકોને ભીતિ લાગતી નહિ. રામરાજ્યના જેવી નિઝામશાહીની પ્રશસા ચોમેર થવા લાગી.

મુરારિરાવે જ્યારે ઇંદુમતીને પ્રથમ પોતાને ઘેર જોઇ ત્યારે 'એ હુસેનના ઘરમા ભ્રષ્ટ કેમ નહિ થઇ હોય?' એવી અનુચિત શકા તેને આવ્યા સિવાય રહી નહોતી' અને તે તેણે એક બે વાર દિનકરરાવને પરોક્ષ રીતે કહી પણ બતાવી હતી દિનકરરાવ તેનુ પૂરતું સમાધાન કરી શક્યો નહોતો, પરતુ ઘોંડોપત અને પદ્માએ સોગન ખાઇને તથા હુસેનના ઘરમાની ઇંદુમતીની દિનચર્યા અને તેના શરીરની નાદુરસ્તી આદિનુ સત્ય તથા સપૂર્ણ વર્ણન મુરારિરાવ પાસે હૃદયભેદક ભાષામા કહી સભળાવીને તેના મનની ઉક્ત દુષ્ટ શંકાનુ નિવારણ કર્યું ઘોંડોપંતે આખોમા આસુ લાવીને "મુરારિરાવ' ઇંદુમતી ખરેખર સાધ્વી છે. તે એક દેવી જ છે. મે તેને નિષ્કારણ દુખ દીધુ છે. તમે તેને માટે લેશ પણ શકા ન આણશો." એવા શબ્દો કહ્યાથી મુરારિરાવની શકા પૂર્ણપણે દૂર થઇ ગઇ ઘોંડોપતના ઉપર પ્રથમની માફક જ તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. વળી તેણે ઉપલા ઉદ્‌ગાર તેના હૃદયમાંથી કાઢ્યા હતા, તેથી મુરારિરાવની શંકા દૂર થઈ જાય તેમાં નવાઇ પણ શી?

ઘોંડોપતને, પોતે જે વિશ્વાસઘાતનુ કાર્ય કયુ હતું તે માટે તેનુ મન એકસરખી રીતે ડખ દેતું હતું. મુરારિરાવ કે તેના ઘરનુ કોઈ પણ માણસ તેની દૃષ્ટિએ પડતું તો તેના હૃદયમા લજ્જા ઉત્પન્ન થતી અને 'આના કરતા મૃત્યુ સારૂં' એવો તે વિચાર કરતો, તેથી ઘણું ખરૂ તે એકાંતવાસનુ જ સેવન કરતો હતો. જો કોઇ વખત મુરારિરાવ પાસે જવાનો પ્રસગ આવતો તો તે એકદમ મુરારિરાવના પગ ઝાલીને, તેમાં પોતાનું મસ્તક મૂકીને પોતાના કૃતકર્મને માટે તેની ક્ષમાની યાચના કરતો અને ઇંદુમતી તથા પદ્માવતીના પાતિવ્રત્ય માટે લેશ પણ સશય ન આણવા તેને પ્રાર્થના કરતો. તેની આવી સ્થિતિ જોઇને મુરારિરાવના હૃદયમા પણ દિલગીરી થતી. તે કહેતો: "ઘોંડોપત' જે બન્યુ તે બન્યુ! તે માટે તમે હવે બિલકુલ

શોક કરશો નહિ. તમે જે કાંઈ કર્યું, તેમાં તમારો દોષ નથી. મારા દુર્દૈવે જ તમને એવી બુદ્ધિ સુઝાડી! તથાપિ એટલુ સારૂં થયુ કે તેનુ પરિણામ ખોટુ નિપજ્યુ નથી. હવે તમે એ વાત બિલકુલ લક્ષમાં પણ લેશો નહિ."

પરંતુ આટલાથી ધોંડોપતના મનનુ સમાધાન થઈ શક્યુ નહિ. મુરારિરાવને વઝીરાત મળી ત્યારપછી થોડાક દિવસ બાદ એક રોજ પ્રાતઃકાળે ધોંડોપત ઘરમા નથી એવી ગડબડ થઈ રહી! મુરારિરાવે પોતે આખુ મકાન શોધ્યુ, શહેરમાં શોધ કરાવી પણ ક્યાય પત્તો લાગ્યો નહિ. આખા મહારાષ્ટ્રમા સ્થળે સ્થળે તેણે માણસોને મોકલ્યા, પરંતુ તેનુ પણ કાંઇ શુભ પરિણામ આવ્યુ નહિ ધોંડોપત ગયો તે ગયો જ! પોતાના પિતાના સમયથી પોતાને ત્યા રહેલા ધોંડોપતને ગુમ થએલો જોઈ મુરારિરાવના હૃદયમા અત્યત દુખ થયુ

દિનકરરાવે તેના મનનુ સમાધાન કરતા કહ્યુ "નક્કી, તે કોઈ પણ અરણ્યમા, ડુંગરામા કે કોઈ તીર્થક્ષેત્રમા જઇને રહ્યો હશે પ્રથમથી જ તે પ્રમાણે કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો, પરંતુ તારી ક્ષમા માગવાને માટે અને તને તારો પૂર્વ વૈભવ પ્રાપ્ત થાય તે જોવાને માટે જ તે અત્યારસુધી અહી રોકાયો હતો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ એટલે ચાલ્યો ગયો હવે તુ તેની શોધ કરીશ તે નકામુ જ છે, કેમકે કદાચ તેનો પત્તો મળશે તોપણ તે પાછો આવનાર નો નથી જ. હવે તે ઇશ્વરસેવામા જ પોતાનુ જીવન વીતાડનાર છે."

ધોંડોપતના ગુમ થયા પછી રાઘોજીપત કમળાબાઇની સાથે નાસીક ગયા અને દિનકરરાવ તથા પદ્મા પોતાના વતન સતારા તરફ ગયા અહમદનગરમા તો ફક્ત મુરારિરાવ અને ઇંદુમતી બે જ રહ્યા આ પ્રમાણે બધા જવાથી એકલા પડી જવાને લીધે કેટલાક દિવસ તો એ બેને બિલકુલ ચેન પડયુ નહિ. નાસીક ગામની પાસે જાનોરી નામનુ ગામ હતુ તે રાઘોજીપતને ઇનામમા મળ્યુ હતુ અને ઇંદુમતીના લગ્ન સમયે તે રાઘોજીપતે મુરારિરાવને આપ્યુ હતું સખારામે જે વફાદારી અને એકનિષ્ઠાથી પોતાની સેવા બજાવી સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ દર્શાવી હતી તેના બદલામા મુરારિરાવે તે ગામ તેને ઇનામમા આપ્યુ. જો કે સખારામને હમેશા મુરારિરાવની પાસે રહેવુ પડતું હોવાથી તે આ ઇનામનો વિશેષ લાભ લઇ શક્યો નહિ, તોપણ તેના વારસો તેનો પૂરતો ઉપભોગ કરી શક્યા.

બાદશાહે સજા ફરમાવ્યા પછી હુસેન દરબારમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેના અનુયાયીઓ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. તે પોતાને ઘેર ન જતાં મલિકસાહેબ નામના એક વૃદ્ધ સરદારને ઘેર જઈને રહ્યો. આ સરદાર

અને હુસેન વચ્ચે બહુ નિકટનો સબંધ હતો. તે વૃદ્ધ સરદારની ત્રીજા વખતની સ્ત્રી કે જેને તેણે મમતાજ નામ આપ્યું હતું તેની સાથે હુસેનનો ગુપ્ત રીતે અનુચિત સબંધ હતો ! આ જ સરદારનો મુખ્ય દિવાન રામચદ્રપત નામનો એક યુવાન અને હુશિયાર બ્રાહ્મણ હતો. તેની પત્નીનું પીયેર નાસીકમાં હતું, તેથી તેની અને ઇંદુમતીની વચ્ચે સ્નેહ બધાયો હતો. રામચદ્રપત પોતાની સ્ત્રીની સાથે પોતાના સરદારના મકાનમાં જ રહેતો હતો. તેની પત્ની ઘણી વખત ઇંદુમતીને મળવા તેની પાસે જતી. કોઇ કોઈ વાર ઇંદુમતી પણ તેની પાસે આવતી હતી. એવી જ રીતે એકવાર ઇંદુમતી તેને ઘેર ગઈ હતી. ત્યાં હુસેન જે એ વખતે મલિકસાહેબના મકાનમાં જ હતો તેની દૃષ્ટિએ તે પડી હતી અને ત્યારથી તે તેનામા મોહલુબ્ધ બન્યો હતો !

હુસેને મલિકસાહેબને ઘેર જઈને પોતાની બ્હેન તથા સ્ત્રીને ત્યા બોલાવ્યા. તે બન્ને આવ્યા. હુસેનની મશ્કરી થએલી તથા તેને સજા થએલી જાણીને એ બન્નેના હૃદય પણ અતીવ કષ્ટાન્વિત બન્યા, પરતુ હુસેને તેમના મનનું સમાધાન કર્યું. બીજે દિવસ તે પોતાનો જનાનો, વિશ્વાસુ સેવકમડળ અને રહ્યાસહ્યા નોકરો લઈને નિઝામશાહીની હદ બહાર જવાને નિકળ્યો તે હુકમ પ્રમાણે પદર દિવસની અદર જ અહમદનગરના રાજ્યની સરહદ બહાર નિકળી ગયો ! તે ગયો તે વખતે તેના અનુયાયીઓમા બહુ ખળભળાટ થઇ રહ્યો હતો, પરતુ કાંઇ ઉપાય નહોતો ! મૂષક-ઉદરને જેવી રીતે ઘરમાથી હાકી કાઢવાથી જ હિત સધાય છે તેવી રીતે દૂષક–દુષ્ટ પુરૂષને દેશમાથી હાકી કાઢવાથી જ પ્રજાનું હિત સધાય છે, કારણ કે મૂષક અને દૂષક એકસરખા ગુણવાળા છે.

बहुनिष्कपटद्रोही बहुधान्योपघातकः ।

रन्ध्रान्वेषी च सर्वत्र दूषको मूषको यथा ॥

સમાપ્ત.

ચમત્કાર ત્યાંજ નમસ્કાર.

જ્યોતિષ તત્ત્વસાર અને ભવિષ્યફળદર્પણ.

જન્મની સાલ, માસ, તિથી, વાર અને ટાઇમ ઉપરથી જન્મોત્રી, જન્માક્ષર, પ્રશ્નોત્રી, વર્ષફળ વિગેરે બનાવી આપીશું. જન્મ સંબંધી કંઈ પણ આધાર નહીં જ હોય તો એક પ્રશ્ન (પત્ર લખવાના ટાઇમ) ઉપરથી પ્રશ્નોત્રી (જન્મોત્રીના જેવી જ) વર્તમાનથી ને ભવિષ્યકાળ સાથે આખી જીંદગીનો વર્તારો કરી હરકોઇ પ્રશ્નના ખુલાસા સાથે ગ્રાહકોની ખાત્રીને માટે મનનું ધારેલું પ્રશ્ન રૂબરૂમાં જ વગર ફીથી કહેનાર. મેળાપ સવારે ૯ થી ૧૨, સાંજે ૪ થી ૬ સુધી.

તા. ક. વિશેષ હકીકત માટે રૂબરૂ મળો અગર અડધા આનાની ટીકીટ મોકલી પ્રાઇસ લીસ્ટ મંગાવો. બહાર ગામના ઓર્ડરો ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે. આખી જીંદગીમાં ફક્ત એકજ વખત અનુભવ મેળવીને ખાત્રી કરવી.

જ્યોતિષી રેવાશંકર ભવાનીશંકર,

ઠે. છાપરીઆ સેરી—સુરત.

બસો રૂપૈયામાં અન્નદાન સાથે અમર નામ

અન્નદાન એ સર્વ દાનમાં શ્રેષ્ઠ દાન છે અને તેવાં દાન આપવાનું અતિ ઉત્તમ સ્થાન હિંદુ અનાથાશ્રમ નડીઆદ છે, જેમાં તમામ હિંદુ જાતનાં અનાથ બાળકો અને અપંગોનું પોષણ થાય છે, માટે—

દાનવીર સજ્જનો! અનાથોની પ્રાણરક્ષા કરવા આપના વરદ હસ્તને આ આશ્રમ તરફ લંબાવવા કૃપા કરશો! અન્નદાનનુ અન્નદાન અને સાથે અમર નામ!! જે દયાળુ તરફથી એકી વખતે રૂપૈયા બસો દાનમા મળશે તે રકમ અનામત રાખી તેના વ્યાજ માથી દર વર્ષે દાતાની મરજી પ્રમાણે ઠરાવેલા એક દિવસે આશ્રમના અનાથોને દાતાના સ્મરણમા અન્નદાન આપવામા આવશે અને તે દાતાના નામની આરસની તખતી કરાવી ઓફીસમા ચોઢી અમર નામ પણ કરવામા આવશે શુ આવા દાનવીર દાતાઓ માત્ર ૩૬૫ નહિ મળે? જરૂર મળશે ટુક મુદતમા ૩૦ અન્નદાન આપનાર દાતા મળી ગયા છે દયા લાવી લખો —

મંત્રી- **હિંદુ અનાથાશ્રમ,**

નડીઆદ.